

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
і.м. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

XV

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Олександр СИТНИК

Ігор СОЛЯР

Дюра ГАРДІЙ

Александр МУСІН

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2021–2022

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021–2022. Вип. 15: На відзначення 80-річчя Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. 256 с.

Присвячений 80-річчю Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України випуск збірника пропонує дослідження поодиноких аспектів історії і культури від ранніх арабських свідчень про українські землі періоду початків княжої доби до завершального відрізка її історичної еволюції. Традиційно тематика немало зосереджена на матеріалах західноукраїнського регіону. Особливу увагу приділено проблемі джерел та їх наукового трактування – від ранніх арабських та західноєвропейських свідчень про терени України до актуальних проблем нинішнього етапу студій над західноукраїнською літописною спадщиною XIII ст., а водночас також – позаписемним джерелам, репрезентованим у випуску матеріалами археологічного походження.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Соляр І., професор, доктор історичних наук

Гардій Д., професор, доктор наук

Мусін А., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

*На відзначення 80-річчя
Інституту українознавства
імені Івана Крип'якевича
НАН України*

КНЯЗЬА ДОБА

Юрій ДИБА

**ГЕОГРАФІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОПИСУ КРАЇНИ РУСІВ
У ТРАКТАТІ “ГУДУД АЛ-‘АЛАМ”**

9

Олександр ГОЛОВКО

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ЛАТИНОМОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ IX-X СТОЛІТЬ**

25

Андрій БІЛЕЦЬКИЙ

**ЛІТОПИСНІ ПЕРЕКАЗИ ПРО НАРОДЖЕННЯ
КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА У КОНТЕКСТІ
ТАТІЩЕВСЬКИХ ВІДОМОСТЕЙ**

55

Юрій ГУДИМА

**НАВЕРШЯ МЕЧА З ОКОЛИЦЬ ОЛЕСЬКА НА
ЛЬВІВЩИНІ**

71

Петро ДОВГАНЬ

**ЗАМОК НА ВОЛЯНАХ У БУСЬКУ – КНЯЖИЙ
ОСІДОК XII СТОЛІТТЯ**

85

Григорій ОХРИМЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК, Олександр БАБІНЧУК

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНІ
ЖИДИЧИНА В ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА**

95

Александр МУСИН

**ПОЧИТАНИЕ СВЯТЫХ ИОАКИМА И АННЫ НА
РУСИ И ИКОНОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ
ПЕРЕМИШЛЬСКОЙ ШКОЛЫ УКРАИНСКОЙ
СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЖИВОПИСИ**

101

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**ПЕРЕМИШЛЬСЬКІ ВЛАДИКИ В ЛІТОПИСАННІ ТА
ПОЗАЛІТОПИСНИХ СВІДЧЕННЯХ XIII СТОЛІТТЯ**

129

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО “КАЗІМЕЖОВСКУ ЛЕГЕНДУ”

147

З М І С Т

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО КНИГУ РАДОСЛАВА ЛІВОХА
ТА "НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОЧАТОК ІСТОРІЇ
ЛІТОПИСНОГО ПЛІСНЕСЬКА"
173

Ігор ЛІХТЕЙ

НОВЕ УЗАГАЛЬНЮЮЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ ПЕРІОДУ
КНЯЖОЇ ДОБИ
Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті
Європи (X – перша половина XIII ст.).
Київ: Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2021, 600 с., 117 іл.
178

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

"ЗАДАМНЕНІ" ПРОБЛЕМИ НОВОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСАННЯ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ XIII СТОЛІТТЯ
Adrian Jusupović. Kronika halicko-wołyńska (Kronika
Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej.
Kraków; Warszawa, 2019. 204 s., il.
187

АНОТАЦІЇ

250

SUMMARY

250

Юрій ДИБА

ГЕОГРАФІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОПИСУ КРАЇНИ РУСІВ У ТРАКТАТІ "ГУДУД АЛ-'АЛАМ"

Свідчення арабських та перських авторів про землі, де мешкала русь у IX–X ст., та їхні географічні орієнтири створюють непросту для інтерпретації, суперечливу й запутану картину. Фіксуючи місце проживання різних народів, мусульманські історики й географи поєднували різночасову та різнохарактерну інформацію, використовуючи праці попередників, свідчення інформаторів разом з власними спостереженнями. Зазвичай таке поєднання сприймається за нашарування. Проте спроби розшарувати весь текст на фактографічні та хронологічні пласти й узгодити між собою фактологічні розходження наражаються на труднощі методологічного характеру. Перепоною історичної стратифікації таких творів є їхня центонна (клаптева) структура, коли інформація не нашаровується одна на одну, а "зшивається" у єдину тканину зі строкатих розрізаних фрагментів. Такі фрагменти можуть мати незалежне походження, відображати різні хронологічні етапи, коли народи міняли місця свого проживання та потрапляли в інші географічні реалії. Відтак, аналізуючи локальну інформацію окремих частин такого центону, можна очікувати на достовірніший науковий результат. Метод стратифікації доцільно використовувати для текстологічного аналізу різночитань такого фрагменту у різних авторів. Саме такий підхід свого часу був запропонований для аналізу варіантів повідомлень східних авторів про три групи русі (Куявію, Славію та Артанію), які мають спільне походження, вірогідно – праці перського вченого-енциклопедиста та географа ал-Балхі (бл. 850 р. – 30-ті роки X ст.)¹.

Серед аналізованих текстів з інформацією про три групи русі є уривок з анонімного географічного трактату X ст. "Книга про регіони світу зі сходу на захід" (*Kitāb ḥudūd al-‘ālam mina l-mašriq ‘ilā l-mağrib*), відомого під скороченою назвою "Ḥudūd al-‘Ālam" (Гудуд ал-'Алам). Цей трактат доступний за єдиним рукописом середини XIII ст., який придбав 1893 р. в Бухарі сходознавець Олександр Туманський. У написаному на фарсі тексті є вказівка, що робота над ним розпочалася у 372 р. х. (26 червня 982 – 14 червня 983) на замовлення васала Саманідів (819–1005), незначного володаря області Гузган, розташованої на території сучасного Північного Афганістану. Невідомий автор "Гудуд ал-'Алам" відкликається до певних 'книг попередників', хоча не дає жодних підказок, хоч якось придатних для з'ясування, чікими саме творами він міг користуватися. Серед гаданих можливих попередників називають Ібн Хордадбеха, ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаля, Джейхані, Ібн Русте та інших авторів².

¹ ДИБА Ю. Географія початкової русі за східними джерелами *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016.

С. 9–59.

² Новосельцев А. П. *Худуд ал-Алам как источник о странах и народах Восточной Европы История СССР*. Москва, 1986. № 5. С. 90–103.

На відміну від географів арабської класичної школи (X ст.), автор “Гудуд ал-‘Алам” не використовував систему кліматів, але, подібно до грецьких географів, розділяв території на три частини – Азію, Лівію та Європу³. Як зауважив Анатолій Новосельцев, свою розповідь про русів Анонім скомпонував з двох, знаних у інших авторів, звісток про “острів русів” та про три види русі. Проте опис самого “острова русів” він не ввів до свого тексту, хоча стисло переповів інші деталі⁴.

Частина оповіді аноніма про країну Русь та її міста вміщує географічні орієнтири Русі, називає її володаря хаканом, характеризує мешканців, згадує про їхні війни зі сусідами, описує одяг тощо. За основу пропонованого тексту прийнято український переклад Яреми Полотнюка, виконаний під керівництвом Леона Гузальяна⁵:

“Це країна, на схід від якої лежать гори печенігів, на півдні її – річка Рута (*Rūtā*); на захід від неї – саклаби (*Ṣaqlāb*); на північ від неї – незаселені землі Півночі. Це велика країна, і люди там поганой вдачі (*badh ṭab*), непоступливі (*badh-rag va nā-sāzanda*), зарозумілі (*shūkh-rūy*), норовливі (*sitīza-kār*) і забіякуваті (*ḥarb-kun*). Вони воюють з усіма невірними (*kāfir*), що знаходяться навколо них, і виходять переможцями (*bihtar āyand*). (Свого) царя вони називають Рус-хакан (*Rūs-khāqān*). Це країна, природні блага якої безмежні. В одному їхньому племені (*gurūh*) (поширена) військова доблесть (*muruvvat*). Вони шанують лікарів (*ṭabībān rā buzurg dārand*). Десятину всієї здобичі та своїх прибутків (*ghanimat va bāzurgāni*) вони щорічно дають цареві (*sultān*). Серед них є плем'я слов'ян, які їм служать. Із ста ліктів (*gaz*) лляної тканини (*karbās*), більш чи менш, вони шиють шаровари, які носять (*andar pūshand*), перев'язавши вище коліна (*bar sar-i zānū gird karda dārand*). На головах вони носять хутряні шапки (*ba sar bar nihādha dārand*) з опущеними за спину хвостами (*dum az pas-i qafā furū hishta*). Мертвих вони кладуть в могилу зо всіма їхніми речами (*bā har chi bā khwīshtan dāradh*), одягом, і прикрасами (*pīrāya*). Вони (також) кладуть у могилу разом з мертвими їжу та напої (*ṭā'ām va sharāb*).

КУЯБА (*Kūyāba*, ? *Kūbāba*, &c.) – місто [земля ?] русів (*Rūs*), розташоване найближче до мусульман. Це благодатне місце і постійна резиденція царя. З нього вивозять різні хутра (*mūy*) і дорогі мечі.

С.ЛАБА (*S.lāba*) – благодатне місце, з якого, коли панує мир, вони йдуть торгувати (? *bābāzurgāni āyand*) в країну булгар.

УРТАБ (*Urtāb*) – місто, в якому вбивають чужинців, коли вони туди потрапляють. Звідтіля вивозять надзвичайно вартісні леза і мечі, які можна зігнути вдвоє (*ū ra du tāh tavān kardān*), але коли відпустити руку, вони повертаються у попереднє положення”.

Як було з'ясовано у вже згаданій публікації автора про географію початкової русі за східними джерелами, три центри/групи – Куяба–С.лаба–Уртаб (Куявія, Славія та Артанія) – знаходилися на міжнародну торговельному шляху – Булгар–Київ–Прага–Регенсбург⁶. Таке їхнє розташування співпадає

³ Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам... С. 94.

⁴ Там же. С. 101–102.

⁵ Полотнюк Я. Е. Персомовний географічний трактат X століття про східних слов'ян з історії міжслов'янських зв'язків. Київ, 1983. С. 20–21. Цей текст зв'язався з англійським перекладом Володимира Мінорського: *Ḥudud al-'Ālam 'The regions of the world': a persian geography 372 A.H. – 982 A.D / Translated and explained by V. Minorsky; with the preface by V. V. Bar-*

thold. Oxford; London, 1937. P. 159. До уваги також бралися російські переклади за: Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и руси VI–IX вв. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва, 1965. С. 399, 412; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 3: Восточные источники. Москва, 2009. С. 55–56.

⁶ Диба Ю. Формування території “Руської землі” IX–X ст. у контексті функціонування

з видовженими обрисами території Руської землі, які на підставі літописних свідчень свого часу окреслив Арсеній Насонов⁷, а згодом уточнили Владімір Кучкін⁸ та Александр Назаренко⁹. Якщо території Куявії та Артанії накладаються на обриси смуги Руської землі, то терени Славії знаходяться уже поза її межами, на північний захід від Артанії. Варіанти назви цієї групи з коренем ‘слав-’ свідчать про її пов’язаність зі слов’янським угрупованням Волині, яке, разом із русами, брало участь у міжнародній трансконтинентальній торгівлі. Мусульманські автори вирізняли це угруповання поміж іншими слов’янами та трактували одним із видів русі. Центри трьох груп русі – Куябу, Арту та Славу – ототожнено з Києвом, Пліснеським городищем та городищем Волиня (Городок Надбужний, тепер на території Польщі).

Вказівки автора “Тудуд ал-‘Алам” про взаємне розташування трьох груп/центрів Русі фактографічно скромніші у порівнянні з паралельними текстами. Так, він подає, що Куяба (Київ), у якій резидує володар, “лежить найближче до ісламських земель”, під якими розумілася Волзька Булгарія. Крім того, згадано, що найзахідніший центр русі С.лаба (Волинь – Городок Надбужний) міг торгувати з Булгаром лише тоді, коли панує мир. Проте водночас у тексті Аноніма наявні низка додаткових географічних вказівок, відсутніх в інших перських та арабських авторів. Отож існує потреба з’ясувати, наскільки ця географічна інформація узгоджується із запропонованою локалізацією на карті трьох груп русі.

Південною межею руської території Анонім вважає річку Руту (*Rūtā*). Це твердження є цілком однозначним, а названому гідроніму на карті локалізації трьох груп русі цілком задовільно відповідає річка Рось, яка тривалий час слугувала природною межею, а згодом – укріпленою валом оборонною лінією, що входила до системи т. зв. Змійових валів. У літописі зафіксовано численні згадки про прикордонні конфлікти з печенігами та половцями, де Рось відмежовувала Дике Поле. Серед іншого, під 1031 р. літописець віднотував, що для посилення південних кордонів князь Ярослав Володимирович посадив на Росі полонених ляхів.

Попри очевидні паралелі між Россю та Рутю, необхідно також згадати протиріччя цієї інтерпретації. Суперечність вносить ще один уривок з тексту “Тудуд ал-‘Алам”. Анонім також описав Руту в окремій розповіді про річки:

“Ще одна річка – Рута (*Rūtā*), яка починається з гори, що лежить на кордоні (*sarhadd*) між печенігами, маджарами (*Majghari*) та русами. Далі вона входить у межі русів (*andar miyāna-yi hadd-i Rūs*) і тече до саклабів (*Saqlāb*). Потім вона досягає міста Хурдаб (*Khurdāb*), що належить саклабам, і використовується на їхніх полях і дуках”¹⁰. З цього опису можна дійти висновку, що верхів’я Руги повинні були знаходитися десь між печенігами та угорцями, нижче вона входила в межі русів і несла свої води до саклабів (слов’ян). Оскільки територія

трансєвропейського торговельного шляху Булгар-Київ-Регенсбург *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України. Науковий збірник*. Вип. 55: Матеріали 55 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2015. С. 42–50.

⁷ Насонов А. Н. “Русская земля” и образованные территории Древнерусского государства.

Историко-географическое исследование. Москва, 1951. 262 с.

⁸ Кучкин В. А. “Русская земля” по летописным данным XI – первой трети XIII в. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1992–1993 годы. Москва, 1995. С. 74–100.

⁹ Назаренко А. В. Южнонемецкие земли в европейских связях IX–X веков *Средние века*. Вып. 53. Москва, 1990. С. 121–136.

¹⁰ *Ḥudud al-‘Ālam*... P. 76.

саклабів розташовувалася в описі землі русів на захід від них, то Рута, начебто, мала текти на захід. Натомість Рось тече на схід, де впадає у Дніпро. Не додають ясності і географічні орієнтири, наведені в описі землі слов'ян:

“Ця країна, на сході якої знаходяться внутрішні болгари (*Bulghār-i andarūni*) та деякі (землі) Русі, на півдні її деяка частина моря Гурз і Рума, а на захід і на північ від неї всюди незаселені землі Півночі. Це велика країна, і в ній дуже багато суцільних лісів”¹¹.

Далі йде етнографічна характеристика слов'ян, яку завершує згадка про два слов'янські міста:

“Вабніт (*Vābnīt*) – перше місто на сході (країни) саклабів, і деякі (з його жителів) є схожі на русів. Хурдаб (*Khurdāb*) – велике місто і постійне місце перебування царя”¹².

Коментуючи повідомлення про Руту, В. Мінорський охарактеризував його головним. На його думку, це могла бути Ока, але вона тече у північно-східному напрямку, тому прикінцевий висновок дослідника зводиться до того, що у повідомленні про Руту відобразилося плутане уявлення щодо існування якоїсь річки між Волгою та Доном¹³.

Висловлену мимохить думку В. Мінорського про можливість ототожнення Руги з Окою підтримав Борис Рибаків. Проте він не змішував інформацію про Руту з опису землі слов'ян із Ругою, яка була південною межею руської території, та вважав їх різними річками. З нижньою течією Оки, яка близько підходила до придатного для кочівників лісостепу, Б. Рибаків ідентифікував Руту з опису землі слов'ян¹⁴. На гадку А. Новосельцева повідомлення про Руту походить від птолемейських переказів про Рудон, Рувон¹⁵. Із можливістю ототожнення Руги з Окою погоджувалася Єлена Галкіна. Дослідниця вважала Оку лише частиною водної торговельної артерії, названої Ругою, яка поєднувала Середнє Подніпров'я з Волгою через Сейм, Десну та Верхню Оку¹⁶. Леонтій Войтович приймав Руту за Прут, що витікає з-під Говерли¹⁷. Ілшат Бахішев та Андрей Кряжевських вважали Руту тією ж Рікою, що й Руса, назву якої можна також прочитати як ‘Сура’, що витікає з Привольської височини¹⁸. Системою з кількох гідронімів – Оки, Сейму та Десни – визнав Руту Олег Федченко¹⁹.

Усі ці розмірковування ніяк не узгоджуються із прямими вказівками, що Рута тече до слов'ян, а слов'яни межують на півдні з деякою частиною моря Гурз і Рума (Чорного моря та Візантії). Тобто, Анонім твердить про якісь південно-західні слов'янські угруповання, включно з причорноморськими та балканськими, які межували з Візантією. До того ж, локалізуючи Руту на зазначений спосіб, поза увагою залишали цілком виразне важливе свідчення про наявне серед

¹¹ Полотнюк Я. Є. Персомовний географічний трактат... С. 20; *Ḥudud al-'Ālam*... Р. 158.

¹² Полотнюк Я. Є. Персомовний географічний трактат... С. 21; *Ḥudud al-'Ālam*... Р. 159.

¹³ *Ḥudud al-'Ālam*... Р. 217–218.

¹⁴ Рибаків Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 211–212.

¹⁵ Новосельцев А. П. Восточные источники... С. 379.

¹⁶ Галкіна Е. С. Тайны русского каганата. Москва, 2002. С. 104–107.

¹⁷ Войтович Л. В. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства

Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. С. 30.

¹⁸ Бахішев І. І., Кряжевських А. Л. Мадьяри в персидском географическом сочинении “Худūd ал-‘ālam” (982 г.). *Археология Евразийских степей. № 6: Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань-Болгар, 15–19 октября 2018 г. Казань, 2018. С. 262–263.*

¹⁹ Федченко О. Д. Русь: путь из варяг в персы *Гуманитарная парадигма. Электронный научный журнал – сетевое издание № 2(5). Ялта, 2018. С. 31. URL: <http://humparadigma.ru/art/2018/05/GP-5.pdf> (дата звернення 08.12.2021).*

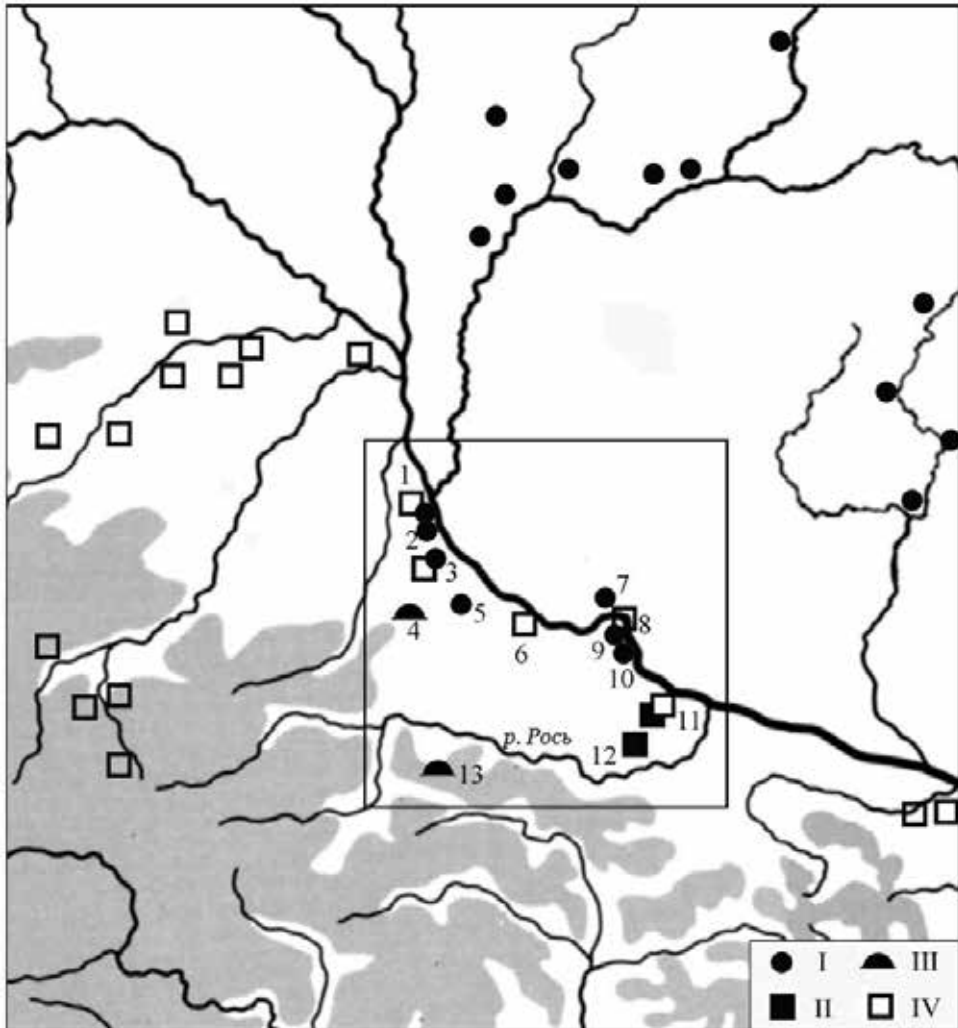

Рис. 1. Середнє Подніпров'я у VIII–IX століттях: I – пам'ятки волинцевської культури; II – пам'ятки типу Сахнівки; III – поховання кочівників; IV – пам'ятки культури Луки Райковецької. 1 – Київ; 2 – Китаєво; 3 – Ходосівка; 4 – Оленівка; 5 – Обухів; 6 – Стайки, 7 – Столяги; 8 – Монастирок; 9 – Григорівка; 10 – Буцак; 11 – Канів; 12 – Сахнівка; 13 – Журавлиха (за О. В. Комаром)

русів “плем’я слов’ян, які їм служать”. Йдеться, безперечно, про слов’ян, що проживали в межах території русів. Тут доречно згадати літописні повідомлення про полян, які “сѣдоша по Днепру” і “живущимъ шсоб. по горамъ симъ”²⁰.

До полянської території залучають слов’янські поселення та городища VIII–IX ст., які разом із аналогічними об’єктами Київського Подніпров’я розміщені в Канівському Подніпров’ї та Пороссі²¹. Нині дослідники констатують, що за археологічними даними полянам належали сахнівсько-волинцевські пам’ятки, генетично пов’язані з Празькою культурою²². Поляни VIII – початку IX ст. формували локальну групу населення волинцівської культури, яка в середині IX ст. зазнала розгрому силами русів і зсунулася на південь, до Поросся, де потрапила під вплив культури Луки-Райковецької та сформувала синтезні пам’ятки типу Сахнівки (рис. 1)²³.

У світлі повідомлення “Тудуд ал-‘Алам” про групу слов’ян, яка служить русам, полянське населення VIII–IX ст. дотепер не розглядалося. Констатація присутності окремої групи слов’ян у межах території русів розкриває історично-географічні особливості опису Анонімом річки Руги. Розгляну ці вказівки трьома блоками:

1. Руга починається з гори, що лежить на кордоні (sarḥadd) між печенігами, маджарами та русами;
2. далі вона входить у межі русів і тече до саклабів (слов’ян);
3. досягає міста Хурдаб (Khurdāb), що належить саклабам.

Ці свідчення знаходять логічне пояснення на тлі аналізу карти зі зображенням русла Росі та оборонних (Змійових) валів київського Правобережжя (рис. 2: 1). Пороська захисна лінія виникла на противагу зовнішній загрозі з боку степових кочівників. І хоча початки її формування відносять до часів князя Володимира Святославовича (остання чверть X – початок XI ст.), а основний період будівництва припав на період князювання Ярослава Мудрого (20–40-і роки XI ст.)²⁴, ці масштабні будівельні заходи фіксують повернення на межі, втрачені у середині – другій половині X ст. під постійним натиском печенігів. (Рис. 2)

Верхів’я Росі знаходяться поза межами Пороської захисної лінії, що узгоджується з інформацією “Тудуд ал-‘Алам”, річка починається з гори, яка лежить на кордоні (sarḥadd) між печенігами, маджарами та русами. Витік бере початок у Погребищенському р-ні Вінницької обл., за 2 км на північний захід від села з промовистою назвою Ординці, у південно-західній частині Придніпровської височини. Висота пагорбів біля м. Погребище сягає 300 м і більше. Висота витоку Росі дорівнює близько 295 м. Найвищими пунктами водозбору є пагорби біля с. Андрушівка (висотою 322,5 м) та с. Булаї, приблизно такої ж висоти²⁵. Попри те, що Придніпровська височина має вигляд пласких вододілів

²⁰ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1962. Стб. 5.

²¹ Петрашенко В. О. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян *Старожитності України-Русі: Збірник наукових праць*. Київ, 1994. С. 181–187.

²² Його ж. Літописні поляни – міф чи реальність *Археологія*. № 2. Київ, 1998. С. 53–62.

²³ Колмар А. В. Поляне и северяне *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского

государства. Москва, 2012. С. 158–168, 174–178.

²⁴ Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі *Археологія*. Вип. 59. Київ, 1987. С. 67–79; *Квітницький М.* Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) *Місце і значення Поросся в історії України (IX–XIII ст.)*. Матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007 р. Корсунь-Шевченківський, 2007. С. 17–50.

²⁵ Бабій П. О., Вишневський В. І., Шевчук С. А. Річка Рось та її використання. Київ, 2016. С. 5, 11.

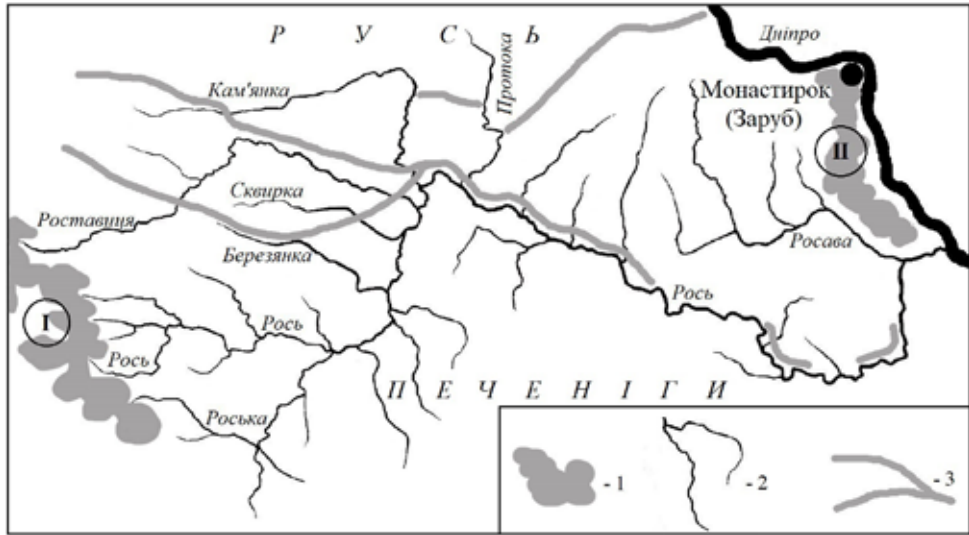

Рис. 2. Річка Рось в системі оборони Поросся: I – узвишся на витоках Росі; II – Канівські гори; 1 – узвишся; 2 – річкова мережа; 3 – “Змійові вали”

Рис. 3. Зображення гірських систем та середньоевропейських вододілів на карті Сарматії Птолемея (перевидання Себастьяна Мюнстера, *Tabula Sarmatiae from Strabonis Rerum Geographicarum*), 1571

із косогорами, розчленованими річковими долинами та балками, її північно-західна частина з витокami Росі виразно найвища і завдяки цьому виділяється на сучасних фізичних картах. До того ж, необхідно враховувати те, що антична картографічна традиція, яка дійшла до нас у різноманітних варіантах рукописних та друкваних карт Птолемея, не розрізняла гори за висотами і середньоевропейські узвишся позначалися у той самий спосіб, як і гори Альпійської системи включно з Карпатами (рис. 3).

Подібну арабську карту, як допускав А. Новосельцев, використовував автор “Тудуд ал-’Алам”²⁶. Отож, узвишся на витоках Росі цілком могли сприйматися за гору, яка лежить на кордоні між печенігами, маджарами (угорцями) та русами. У такому разі в описі землі русів у “Тудуд ал-’Алам” відображено ситуацію

²⁶ Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам... С. 96, прим. 51.

останнього десятиліття IX ст., коли під тиском печенігів уторці відійшли на території на захід від Південного Бугу (звідки 896 р. вирушили до Трансільванії та Паннонії), а печеніги, натомість, зайняли степові території Правобережжя Дніпра. Анонім розрізняє “хозарських” та “тюркських” печенігів. Вважається, що в 889 р. хозари не лише переселили печенігів до Північного Причорномор'я для боротьби з маджарами, але також убезпечили себе, коли розділили їх на дві частини²⁷.

Від витоків Рось тече спершу на схід, а далі – позвертає на північ, поки не доходить меж землі русів, яку фіксує пізніша Пороська лінія “Змійових валів”. У районі Білої Церкви Рось повертає на південний захід і від цього закруту аж до гирла слугує природнім кордоном між руссю та кочовиками (рис. 2). Саме так Анонім описує річку Руту, яка тече до саклабів (слов'ян), що під ними, як уже йшлося, належить розуміти полян Нижнього Поросья та Канівського Подніпров'я – творців сахнівсько-волинцевських пам'яток VIII–IX ст.

Згідно з “Гудуд ал-‘Алам”, річка Рута досягала міста Хурдаб (Khurdāb). Коментуючи фрагмент про Хурдаб, Б. Рибаків допускає, що ним може населений пункт в'ятичів Корьдно²⁸. Орест Корчинський вважав Хурдаб городищем Стільсько, розташованим на лівій притоці Дністра – Колодниці²⁹. На думку Євгенія Шинакова, для періоду VII – середини XI ст. у слов'ян Східної Європи лише декілька поселень могли поєднувати функції адміністративного, військово-дружинного та ремісничого центру: це Зимно на Волині, Ревно на Будеревлян³⁰. Леонтій Войтович допускає, що Хурдаб – один із центрів міжплеменного торговельного обміну на території Північної Буковини³¹. Чернігівом вважав Хурдаб Олег Федченко³². За Немирівське городище, розташоване на лівобережжі Південного Бугу у Вінницькій області, приймав Хурдаб Володимир Кожухар³³.

Якщо визнати Руту за Рось, то Хурдабом здатний бути якийсь із населених пунктів Поросья чи Канівського Подніпров'я. Гадаю, може йтися про розташоване на місі правого берега Дніпра (3 км на південь від с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.) багатопарове городище Монастирок – унікальне за збереженістю та одне з найбільших за розмірами і найважливіших за економічним і військовим потенціалом поселення літописних полян VIII–XIII ст. На городищі досліджено залишки 30 жител та виявлено багато кераміки, знарядь праці, монет, предметів домашнього вжитку й прикрас³⁴. Це укріплене поселення загинуло від набігу печенігів у X ст., але матеріали археологічних досліджень показують спадкоємність між ранньослов'янською та киеворуською культурою і підтверджують існування на цьому місці в XI–XIII ст. укріпленого сторожового пункту, що ототожнюється із літописним Зарубом³⁵. Слов'янський Хурдаб (Khurdāb) згадують інші східні автори, зокрема Ібн Русте

²⁷ Комар А. В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований *Археология і давня історія України*. Вип. 7: Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Київ, 2011. С. 38.

²⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 211.

²⁹ Корчинский О. Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат *Труды V Международного конгресса славянской археологии*. Т. 3. Москва, 1987. С. 11–15.

³⁰ Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект. Брянск, 2002. С. 140–141.

³¹ Войтович Л. В. Прикарпаття... С. 30.

³² Федченко О. Д. Русь... С. 34–35.

³³ Кожухар В. М. Русь, которая была: истоки, генезис, миграции. Брянск, 2011. С. 221–222.

³⁴ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі *Археология*. Вип. 33. Київ, 1980. С. 3–20.

³⁵ Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб *Советская археология*. Вип. 13. Москва; Ленинград, 1950. С. 33–62.

Рис. 4. Річка Рось у Корсунь-Шевченківському парку (за www.wikivand.com)

та Гардізі, які передають цю назву дещо інакше: Дж.рваб, Дж.рваб (Jrwāb) та Дж.рват чи Дж.равт (Jrāwt)³⁶, що дуже нагадує Заруб.

Не повинно також дивувати, що Хурдаб був осідком володаря, якого Анонім називає Smut-swyt. Ібн Русте та Гардізі передають його титул як Swuyt-mlk та Swyt-mlk³⁷, друга частина якого може означати 'малік' (цар). Однак, якщо б це був титул, то нормою повинна бути форма з артиклем – Світ ал-малік, тому дослідники намагаються прочитати його не як титул, а як власне ім'я володаря слов'ян³⁸. Як би там не було, але в договорі Олега з греками згадано, що посли були відіслані "w̄ Шлга великог кн̄зѧ Роускаг̄ . и w̄ вс̄х иж соут под роукою ег̄ свѣтлх и великих кн̄зъ . и ег̄ великих боарь"³⁹. Осідком одного з таких світлих/великих князів міг бути ідентифікований із Хурдабом/Джарвабом полянський Заруб.

Вимагає пояснення і назва річки Рути, ототожненої вище з Россю. Гадаю, що може йтися про паралельні назви того самого гідроніму, подібно до зафіксованих у Константина Багрянородного слов'янських та руських назв дніпровських порогів. Казімеж Мошиньскі виводив окреслення *Ръсь* від **Ръдсь*, спорідненого з *руда*, *іржа* (пор. гідроніми басейну Росі – *Руда*, *Рудка*, *Ржавець*)⁴⁰. У такому разі паралельна руська назва пов'язується з герм. *rot* – червоний; похідним від двн. *rōt*; пгерм. **raudaz*, споріднених зі шв. *rutten* – гнилий, зігнилий; дшв. *rutna*, *rotna* – гнити.

³⁶ Hudud al-'Ālam... Р. 428; Древняя Русь в свете... Т. 3. С. 47, прим. 9.

³⁷ Hudud al-'Ālam... Р. 428.

³⁸ Древняя Русь в свете... Т. 3. С. 46, прим. 7.

³⁹ Лаврентьевская летопись ПСРЛ. Т. 1,

вып. 1: Повесть временных лет. Ленинград, 1926. Стб. 33.

⁴⁰ Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław, 1957. S. 176; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3: Муза–Сят. Москва. 1971. С. 506.

Натомість Макс Фасмер сприймав гідронім Рось у зв'язку зі словом *ру́сло*, пор. *Орша*, лит. *Rùsnė* – назва рукава Німану, *rusėti* – повільно текти⁴¹. Рось і справді має дуже специфічне русло зі звуженими ділянками (до 10–15 м) у місцях перетину Українського кристалічного щиту, з чітко окресленими, вертикальними скелястими берегами, що подекуди нагадують колію давньої дороги (рис. 4). Тут можна добачити паралель із дан. *rute*, шв. *rutt* – напрям, маршрут; англ. *rut* – борозна, коля, слід від колеса; англ. *route* – маршрут; сангл. *rutte*, запозиченого через дфр. *route*, *rote* – дорога, шлях, з лат. (*via*) *rupta* – (шлях), прокладений силою; від лат. *rupta* – ламати. (рис 4)

Цей латинський і давньофранцузький етимологічний акцент варто розглядати у світлі контактів русі з франками на території Фризії. Такі контакти відобразилися у трактуванні походження русів з народу франків, що зустрічається у Симеона Логофета⁴². Добачають їх також у переліку народів “Баварського географа”⁴³, частину якого – “*Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti*” – можна сприйняти за ототожнення русів із фризами: “Руси – перші (керівні) люди, Фризи”, що б мало вказати на місце, звідки ці руси прийшли до Східної Європи.

Отож, є достатньо підстав, аби гідронім Рута, що фігурує в “Гудуд ал-‘Алам”, ототожнити із Россю, яка у IX–X ст. слугувала південною межею Русі. До того ж, паралельна назва Росі – Рута – закріпилася за її лівим допливом, знаним нині як Протока. Його давніша назва – Рутекъ, Ротокъ, літописний Рут, Рот, Рут Великий. На синонімічність назв Росі та Рута вказував В. Кожухар⁴⁴. Цей Рут, разом зі своєю притокою Рутцем Малим, згадується під 1151 р. в описі битви між князями Ізяславом Мстиславовичем та Юрієм Довгоруком: “Гюргии же перед нимъ заиде полкы своими . за **Малъии Роутецъ** . и переида грази ту же и ста на ночь”; “Стѣславъ Шлговичъ и Всеволодичъ Стѣславъ . доспѣвши полкы своими . и поидоша на верхъ **Рутътца** . тогда же Гюрги и Володимеръ (димеръ) Двѣвичъ . и Стѣславъ и Половци диции . и Всеволодичъ Стѣславъ . поворотаче полкы своае поидоша к **Великому Рутови**”; “видивше шже нѣлзѣ имъ за **Роуть**”; “побѣже Дюрги. с дѣтьми. бѣжашимъ имъ чересь **Руть** . много дружини потопе в **Руту**. бѣ бо гразокъ”⁴⁵. Під 1162 р. літописець відношував на Руті військове зіткнення між чорними клобуками та половцями “Томъ же лѣтъ придоша . Половци мнози къ Гюргеви . и вша вежи многи по **Роту** . и Вѣбора оубиша”⁴⁶.

За текстом “Гудуд ал-‘Алам” східною межею країни русів слугували гори: “Це країна, на схід від якої лежать гори печенігів”. Ці гори В. Мінорський приймав за Урал⁴⁷. На думку Б. Рыбакова, східна межа Русі доходила до Дону та хоперсько-донського вододілу, який він трактував горами печенігів⁴⁸. Інтерпретуючи свідчення про гори печенігів, А. Новосельцев допускав можливість добачати в них як Урал, так і Кавказ⁴⁹.

Вважаю, що такі немало віддалені географічні орієнтири немає ніяких підстав пов'язувати із достатньо вузькою локальною територією русів на ранньому етапі їхнього закріплення на півдні Східної Європи. Анонім окреслював не межі експансії русі, а лише територію, яку вони контролювали. Тому

⁴¹ Фасмер М. Этимологический словарь... С. 506.

⁴² Скляренко В. Г. Русь і варяги: Историко-етимологічне дослідження. Київ, 2006. С. 38.

⁴³ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (половина IX в.)

Древности славян и Руси. Москва, 1988. С. 167.

⁴⁴ Кожухар В. М. Русь... С. 221–222.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 435–436, 438.

⁴⁶ Там же. Стб. 520.

⁴⁷ Ħudud al-‘Ālam... P. 204.

⁴⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 223.

⁴⁹ Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам... С. 101.

Рис. 5. Два русла Ворвотθένης Ποταμός на карті Сарматії з грекомовного рукопису “Географії” Птолемея, бл. 1300 р. *Biblioteca Apostolica Vaticana, Manuscript – Urb.gr.82, 75v.*, (за digi.vatlib.it)

допускаю, що цими горами можуть бути Канівські гори – гірський ланцюг завширшки 3–9 км, який простягнувся на 75 км вздовж Дніпра, від Трахтемирова на півночі, до пониззя Росі (рис. 2: П). Заліснені височини Канівських гір розмежовують численні яри, серед яких – найбільший у Європі Хмілянський. З боку Дніпра (Канівського водосховища) схили пагорбів мають численні ділянки зсувів та обвалів. Гірський ландшафт Канівських гір є унікальним для Східноєвропейської рівнини. Зафіксована в Аноніма назва – гори печенігів – може бути пов’язана з їхнім прикордонним розташуванням. Південні відроги Канівських гір сягають Росі, за якою знаходилися кочів’я печенігів.

Ще однією складною для інтерпретації географічною назвою з “Тудуд ал-’Алам” є річка Рус (річка русів). У її описі також згадано територію і межі трьох груп русів: “Інша річка – річка РУС/русів (*RŪS*), яка виходить із внутрішньої частини країни саклабів (*Ṣaqlāb*) і тече у східному напрямку, поки не прибуває до меж русів (*Rūs*). Потім вона огинає межі (*bar ḥudūd*) Уртаб (*Urtāb*), С.лаб (*Ṣ.lāb*) і Куяфа (*Kūyāfa*), які є містами русів, і межі Гіфджаг (*Khiffākh*). Потім змінює свій напрямок і тече на південь до меж бачанак (*ba ḥudūd Bachanak*) і впадає в річку Атіль (*Atil*)”⁵⁰.

За В. Мінорським, річкою Рус може бути верхня течія Волги, вище її поєднання з Камою, або – Дон⁵¹. Як допускав Б. Рыбаков, при описі цієї річки Анонім поєднав два свідчення про дві різні річки. Першою з них є Дніпро, на якому стоїть Київ (*Kūyāfa*), а другою – Дон, через волок поєднаний із Волгою (*Atil*)⁵². Натомість А. Новосельцев вважав, що з цією річкою пов’язані якісь відомості про Оку та Дон⁵³.

Спроби побачити у річці Рус дві річки мають певні підстави, адже на сході Європи важко знайти водну артерію, яка б спершу текла на схід, огинаючи

⁵⁰ *Ḥudud al-’Ālam*... Р. 75.

⁵¹ *Ibidem*. Р. 216.

⁵² Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 210–211.

⁵³ Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам... С. 95.

(обходячи) межі трьох груп русів, а далі – входила на їхню територію, і врешті – впадала б у якусь велику річку (Атіль). Природно було б вважати річку Рус за Дніпро, але тоді необхідно пояснити, чому Анонім вважав, що ця річка тече у східному напрямку поки не прибуває до меж русів. Таке пояснення приховується в античній картографічній традиції, за якою Дніпро розгалужувався на дві рівнозначні гілки з однією назвою Βορυσθένης Ποταμός. Дві гілки Дніпра зображено вже на птолемейській грецькомовній карті Сарматії з манускрипту Ватиканської бібліотеки, створеного на зламі XIII–XIV ст. (рис. 5)⁵⁴. Латиномовні варіанти птолемейських карт набули значної популярності в Європі, де вони, з певними видозмінами, продовжували друкуватися щонайменше ще триста років (рис. 3). Такі карти поступово наповнювалися новими відомостями, що відтворювали географічні реалії часу їх видання. Нововведення додавалися на нових картах, що отримали назву “*tabula moderna*”. В основу цих модерних карт лягли карти Середньої і Східної Європи авторства Миколая Кузанського (Миколи з Кузи) середини XV ст. Вони вже позначали низку тогочасних населених пунктів Правобережної України, Волині та Галицької землі. Нині карта вважається втраченою, проте інформація з неї дійшла до нас у варіантах, опрацьованих зусиллями авторів кінця XV ст. (рис. 6)

У картографічній практиці традиція зображення Дніпра з двома витоками дотривала до XVII ст. Його західним відгалуженням вважали сучасну Прип'ять, а північним – теперішнє русло Дніпра⁵⁵. Так під назвою ‘*Borysthenes Meridinalior qui et Occidentalior*’ Прип'ять фігурує на карті 1655 р. (Nicolas Sanson. *Germano-Sarmatia*...). Сучасне русло Дніпра назване ‘*Borysthenes Septentrionalior*’ (рис. 6)⁵⁶. З підписом ‘*Nieper R[ivière]*’ Прип'ять зображено ще навіть на карті 1683 р. (Allain Manesson-Mallet. *Pologne*) (рис. 7)⁵⁷.

Отже, західним руслом Дніпра вважалася Прип'ять. Саме вона відповідає описаній в Аноніма частині річки Рус, яка виходить із внутрішньої частини країни саклабів і тече у східному напрямку. Згаданою тут внутрішньою частиною країни слов'ян може бути країна від заходу група русів, назва якої, як і назва її центру – Слаба, Слаа, Салау, Слава, Сілак – демонструє очевидну слов'янськість. У публікації “*Географія початкової русі за східними джерелами*” цю групу ототожнено із волинянами⁵⁸. Витоки Прип'яті (Borysthenes Meridinalior qui et Occidentalior) знаходяться на Волині, звідки річка несе свої води на схід, аж поки не “*прибуває до меж русів*” і вже тоді “*змінює свій напрямок і тече на південь до меж бачанак*”, тобто – печенігів. Отже, спрямування русла Прип'яті та течії Середнього Дніпра цілком узгоджується з першою частиною опису річки Рус (річки русів) у “*Гудуд ал-Алам*”.

Проте у цій частині є складний для інтерпретації уривок. За Анонімом, річка Рус “*огинає межі Уртаб, С.лаб і Куяфа, які є містами русів, і межі Гіфджак (Khifjakh)*”. Складність полягає у тому, що у той час, коли печеніги опанували правий берег Дніпра, відтіснивши угорців на захід від Південного Бугу, кипчаки (Khifjakh) знаходилися далеко на схід, за печенігами і хозарами. З цього приводу В. Мінорський висловився доволі категорично. Свідчення Аноніма

⁵⁴ Manuscript – Urb.gr.82. URL: https://digitvatlib.it/view/MSS_Urb.gr.82 (дата звернення 08.12.2021)

⁵⁵ Діба Ю. *Novuogardia* Калюси Малого – Новгородь Ольги – Nemogardas Святослава – Новгородь Володимира (локалізація Новгороду X ст. у світлі історичної картографії)

Християнська традиція Київської Русі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 19. 05. 2015. Луцьк, 2015. С. 82, 89–91.

⁵⁶ Sanson, Nicolas. *Germano-Sarmatia in qua*

Рис. 6. Прип'ять, як *Borysthenes Meridinalior qui et Occidentalior* на карті 1655 р. Nicolas Sanson. *Germano-Sarmatia*, фрагмент (за *polona.pl*)

Рис. 7. Прип'ять, як *Nieper R.* на карті 1683 р. Allain Manesson-Mallet. *Pologne*, фрагмент (за *polona.pl*)

про кипчаків він вважав цілком уявною конструкцією. На його думку, автор “Гудуд ал-’Алам”, замінивши схід на північ, втиснув народи у свою схему, не дуже дбаючи про сучасну йому ситуацію⁵⁹. Так само Б. Рыбаков вважав, що розташувати кипчаків на карті можна лише умовно⁶⁰. Тому без відповіді

Populi maiores Venedi, et Aestiaei, Peucini, et Bastarnae in minores Populos divisi ad hodiernam locorum, et Regionum positionem respondent. Paris, 1655. URL: <http://polona.pl/item/14442549/0/> (дата звернення 08.12.2021)

⁵⁷ Manesson-Mallet, Allain. *Pologne*. Paris, 1683. URL: <http://polona.pl/item/9807772/0/> (дата звернення 08.12.2021)

⁵⁸ Дуба Ю. Географія... С. 16–18, 51–53.

⁵⁹ Hudud al-’Ālam... Р. 316.

⁶⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 229.

залишається питання стосовно розташування межі Гіфджаг, куди входить річка Рус (Прип'ять-Дніпро) після того, як обійде межі Уртаб, Слаб і Куяфа.

Вважаю, що згадані Анонімом "межі Гіфджаг" окреслюють не терени проживання кипчаків, а ширші степові території, які згодом отримали відому назву – 'Дешт-і-Кипчак'. Ця назва не окреслювала меж єдиної етно-політичної спільноти, хоча у перекладі з перської означає 'кипчацьке (половецьке) поле'. Вважається, що вперше цю назву вжив у 1045 р. перський поет та філософ Насір Хосров для характеристики степів на північ від Аралу, використовуючи знайомий та географічно близький етнонім. Так само і Анонім ужив цю назву, аби охарактеризувати степові, кочів'я нижньої течії Дніпра, якими на той час володіли печеніги. Тому його свідчення про 'межі Гіфджаг' (кипчаків) належить сприймати синонімом до ідіоми 'Дике Поле'.

Отже, річка Рус минаючи землі русів, входила у степові області, де мешкали печеніги. Але далі є ще одна вказівка, яка вимагає окремого коментарю. Анонім вказує, що річка Рус тече на південь до меж печенігів, а далі – впадає в річку Атіль (Ātil). Річку під цією назвою він описує окремо, де уточнює, що вона перетинає одноіменне місто Атіль, що відноситься до хазар, і впадає у Хозарське море. У примітках до цього опису В. Мінорський зауважив, що, незважаючи на помилки у тексті, зрозуміло, що йдеться про Каму, яка зливається з Волгою нижче Казані⁶¹. Інакше на географію Атіль поглянув Б. Рибаків. Витоки річки Атіль він ототожнював із сучасною річкою Білою, а її продовження – у Камі та Волзі⁶². Проте пояснення впадіння річки Рус в Атіль викликало у дослідника чималі труднощі, і він змушений був розділяти опис річки Рус на дві частини (Дніпро та Дон), про що вже йшлося.

Проте, інтерпретуючи свідчення Аноніма про впадіння річки Рус у Атіль, варто взяти до уваги повідомлення Константина Багрянородного про заселену угорцями історичну область Ателькузу ('Ателкуоуζου), яку розташовують у Північному Причорномор'ї, здебільшого – у межиріччі нижніх течій Дніпра та Дністра. Ця назва має біридне тюрксько-угорське походження від (тюрк.) *itil / etel* 'річка' та (уг.) *köz* 'між'. Як уточнював Олег Трубаčov, тут подано специфічне угорське топонімічне утворення, що позначає територію на розгалуженні річок – головної річки і її притоки. Цю назву побудовано за зразком угорського топоніму *Vodrogköz*, як називали територію між Бодрогом і Тисою. Відтак 'Ателкуоуζου' необхідно вважати область між впадінням Дніпра та Південного Бугу до спільного Дніпровсько-Бузького лиману⁶³. Цією більшою річкою (тюрк. *ätıl / etel* – велика річка⁶⁴) природно вважати саме Дніпровсько-Бузький лиман (рис. 8).

Звідси випливає можливість сприймати свідчення анонімного автора про річку Рус (річка русів), яка впадає в Атіль, за опис Дніпра, що впадає у Дніпровсько-Бузький лиман. Вважати його Великою річкою дозволяли значні габарити – довжина бл. 55 км, при ширині до 17 км.

Ще однією географічною вказівкою Аноніма є незаселені землі, розташовані на північ від землі русів. Її належить трактувати загальним літературним кліше на позначення невідомих земель, але у цьому випадку можна було б згадати розташовані північніше смуги руської землі малозаселені заболочені території Полісся з малою кількістю придатних для землеробства земель.

⁶¹ Ĥudud al-'Ālam... P. 216.

⁶² Рибаків Б. А. Киевская Русь... С. 209.

⁶³ Трубаčov О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Т. 1. Москва, 2004. С. 759.

⁶⁴ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Отв. ред. Э. Р. Тенишев. Лексика. Москва, 2001. С. 90, 798.

Карта Нижнього Дніпра "Tractus Borysthenis". Ян Янсон. Оксфорд, 1680, фрагмент (за uk.wikipedia.org)

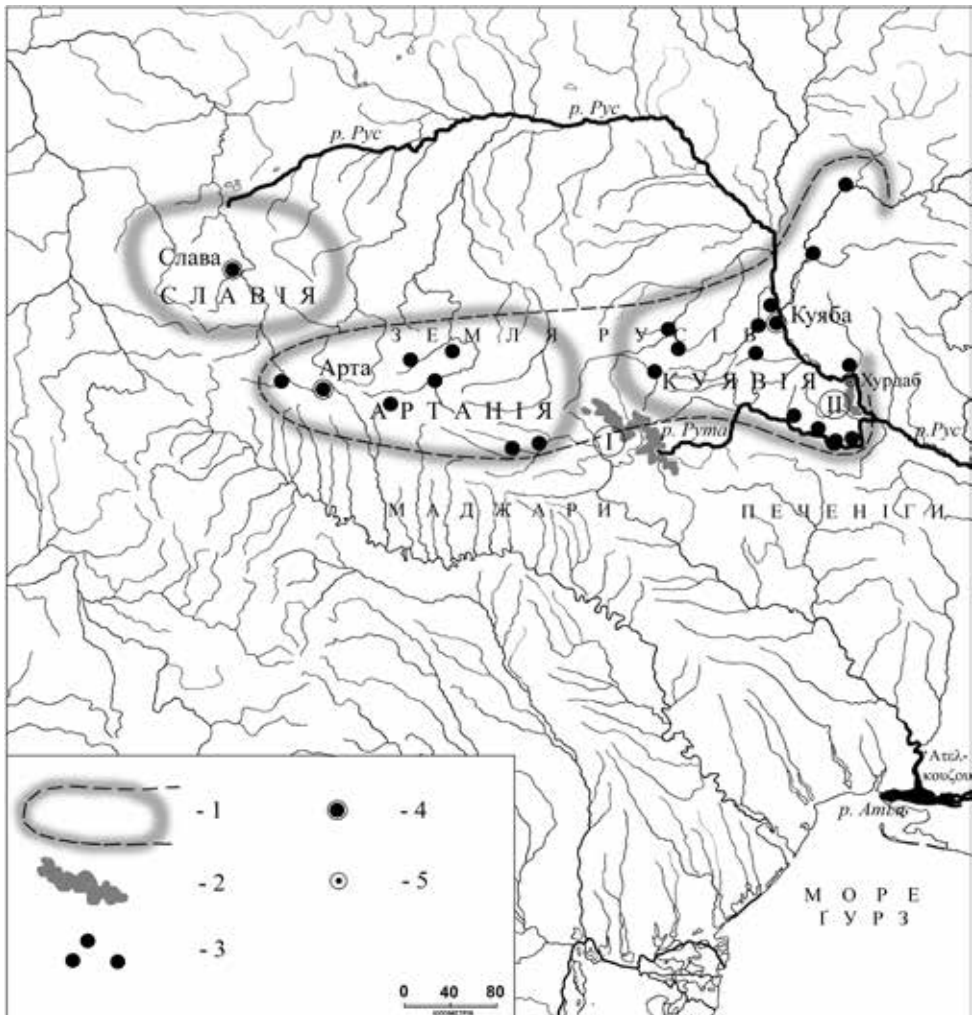

Рис. 9. Географічні орієнтири опису країни русів у трактаті "Гудуд ал-Алам": I – узвишся на витоках Росі; II – Канівські гори; 1 – межі трьох груп русі; 2 – узвишся; 3 – згадані у літописах гори Руської землі; 4 – центри трьох груп русі; 5 – м. Хурдаб

Отже, географічні орієнтири опису країни Русь в “Гудуд ал-‘Алам” прямо узгоджуються із широтною локалізацією трьох груп русі з центрами у Куїа-бі, Артї та Славі, викладеною в публікації про географію початкової русі за східними джерелами. Запропоновані топонімічні роз’яснення до опису країни русів у “Гудуд ал-‘Алам” нанесено на карту Правобережжя Дніпра (рис. 9) та зведено до таких висновків:

Свідчення “Гудуд ал-‘Алам” про три групи русі узгоджуються з описом країни Русь (країни русів), локалізованої на широтному торговельному шляху Булгар–Київ–Прага–Регенсбург, де Куїаба це Київ, Арта – Плісеське городище, а Слава – Волинь (Городок Надбужний).

Південною межею землі русів Анонім називає річку Руту, яка відповідає річці Росі. Узвиштя на її витоків сприймалося за гору на кордоні між печенігами, маджарами (угорцями) та русами.

Саклабами (слов’янами), до яких тече річка Рута, варто вважати полян Нижнього Поросся та Канівського Подніпров’я, яким належали сахнівсько-волинцевські пам’ятки VIII–IX століть.

Річка Рута досягала міста Хурдаб / Khurdāb (Дж.рваб, Дж.р.ваб, Дж.рват, Дж.равт), ототожненого з багатошаровим городищем Монастирок – літописним Зарубом.

Східною межею землі русів Анонім називає гори печенігів, якими можуть бути Канівські гори – гірський ланцюг, що простягнувся на 75 км вздовж Дніпра від Трахтемирова на півночі до пониззя Росі.

Річку Рус (річки русів), яка тече у східному напрямку та огинає межі Уртаб, Слаб і Куяфа, ототожнено із Прип’яттю, визнаною західним руслом Дніпра, що зливається з ним вище Києва і впадає у Атіль – велику річку, ототожнену з Дніпровсько-Бузьким лиманом.

Річка Рус витікає з внутрішньої частини країни саклабів (Ṣaqlāb), за яку можна прийняти крайню від заходу групу русі; її назва якої, як і її центру – Слаба, Сла.а, Салау, Слава, Сілак – вказує на переважну слов’янськість.

Після того, як річка Рус обходила межі Уртаб, Слаб і Куяфа, Анонім вказує ще один географічний орієнтир – межі Гіфджаг (Khifjākh), тобто – межі кипчаків. Цією назвою Анонім охарактеризував степові, кочів’я нижньої течії Дніпра, а ширші степові території, які згодом отримали назву – ‘Дешт-і-Кипчак’, а ще пізніше – ‘Дике Поле’.

Згадка про розташовані на північ від землі русів незаселені землі корелюється із малозаселеними заболоченими територіями Полісся з малою кількістю придатних для землеробства земель.

Наведені пояснення пропонують ще один показовий приклад того, що “незрозуміле” і “помилкове” в джерелах при належному зосередженні разом із відповідними вдумливими підходами до залучення широкого історичного й культурного контексту здатне обернутися цілком очевидним та прийнятним. А навіть пропонувати при цьому не зауважені давніше нові важливі аргументи для глибшого осмислення не прихованих на поверхні та внаслідок такого заглиблення “складніших” для сприйняття фактів і явищ історичної дійсності.

*Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України
Національний університет “Львівська політехніка”*

Олександр ГОЛОВКО

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ЛАТИНОМОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ IX–X СТОЛІТЬ

Перш ніж безпосередньо розглядати визначену у назві тему, варто зупинитися на базовому питанні, а саме, що ми розуміємо під поняттям середньовічна Україна. У цьому тексті, очевидно, не варто довго писати, що ще три десятиліття тому в колишньому СРСР говорили про існування України в добу середньовіччя було не тільки непопулярно, а і небезпечно. Адепти радянської історичної думки здебільшого в працях, присвячених критиці буржуазних (як варіант буржуазно-націоналістичних) концепцій минулого українського народу, наголошували: назва "Україна" відносно не країни, а лише окремих невеликих ареалів з'явилася тільки в XII ст., поширилася на всю країну через два-три століття, а тому використовувати слово "Україна" до часів давніх і середньовічних часів невірно. Їх не зупиняло те, що водночас постійно виходили книги із зовсім абсурдною назвою "Історія СРСР (дорадянський час) – История СССР (досоветский период)".

При розгляді загальної концепції історії України важливо звернути увагу на ряд, на наш погляд, неправильних підходів до її бачення у сучасній науці. Як в загальносоюзній радянській, так і українській радянській історіографії при викладі цього минулого головну увагу приділяли історії російського народу, а перед цим – давньоруської народності. Під останньою розумілися предки російського, українського і білоруського народів. Концепцію давньоруської народності розробив Владімір Мавродін¹. Пізніше вона стала догматом, оскільки була схвалена в Тезах ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією².

Після виникнення СРСР минуле народів, які увійшли до його складу, вивчала дисципліна під назвою "Історія народів СРСР". Пізніше слово "народів" з цієї назви зникло, а сама ця історія фактично стала історією російського народу з вкрапленнями деяких сюжетів із історії сусідніх народів. Відзначимо, що ці сюжети мали служити головній меті – підкресленню особливої прогресивної ролі росіян і їх держави у житті багатьох народів Євразії.

Збереження подібної практики при розробленні концепції минулого України із виправленням у заміні російського етносу українським та гіперболізація винятково українського етносу в працях багатьох сучасних українських істориків не є конструктивним підходом.

Першим концепцію історичного минулого України розпочав створювати Михайло Грушевський. Як справедливо відзначав Омелян Пріцак, попри те, що в XIX ст. було підготовлено чимало праць з минулого нашого краю, саме

¹ Мавродін В. В. Образование Древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 395–402.

² Тези про 300-річчя возз'єднання України

з Росією (1654–1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ, 1954.

М. Грушевський поступово виробляв загальне бачення на минуле України³. Оскільки само слово “Україна” з’явилося стосовно пізно, важливо було показати послідовність історичних процесів за давнини і раннього Середньовіччя, що дало б підставу говорити, що саме ці процеси були історією або праісторією України. Початкову спробу закласти першу “цеглину” в цю побудову національної історії вчений зробив 30 вересня 1894 р., коли в стінах Львівського університету виголосив доповідь “Вступний виклад з давньої історії Русі”, показав послідовність динаміки історичного розвитку населення на території, яка згодом стане Україною⁴. Величезна наукова робота в подальшому десятилітті на межі ХІХ–ХХ ст. дала М. Грушевському змогу підготувати в 1903 р. базову працю “Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства”, яка обґрунтувала бачення українським інтелектуалом минулого слов’янського населення Східної Європи⁵.

Говорячи про лінію історичного поступу України, дослідник виступав проти думки про спільне давньоруське походження слов’янських народів, наголошував: “Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський ХІІІ в., потім литовсько-польський ХІV–ХVІ в.”⁶. Доказом правильності поглядів М. Грушевського мала стати монументальна праця “Історія України-Руси”, яку він писав упродовж усього життя⁷. Учень М. Грушевського Степан Томашівський дотримувався норманських позицій щодо походження Київської держави, вважаючи першою українською національною державою державу князя Романа Мстиславовича, створену внаслідок політичної злуки Галичини та Волині⁸.

Корегуючи і доповнюючи ці підходи, в 50-х роках ХХ ст. Павло Грицак, український історик, який мешкав тоді в Канаді, відзначав важливий вплив на формування Галицько-Волинської держави “багатющого політичного досвіду, що його нагромадив український народ, як творець і довгі віки господар української версії східноєвропейської імперії – Київської Русі”⁹. Розглядаючи питання про те, що є собою історія України, О. Прицак звернув увагу, що цю історію не можна зводити лише до минулого українського етносу або народу. Він писав: “Історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об’єктом історії), а міряна лінійним часом багатоперспективна об’єктивна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому, і їх носіїв (еліт), політично свідомих (“політичних українців”), та перейнятих ними розвинутих цивілізацій”¹⁰. На нашу думку, враховуючи особливу роль українського народу в нашому минулому, історія України у науковому

³ Прицак О. Й. Що є історія України? *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 189–190. Про історіософські погляди О. Прицака див.: *Потульницький В.* Деміург. Історіософія Омеляна Прицака. Харків, 2021.

⁴ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Т. 4. Львів, 1894. С. 140–150.

⁵ Грушевський М. Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства *Статті по славянознавству*. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1904. С. 298–304.

⁶ Там само. С. 300.

⁷ Його ж. *Історія України-Руси*. Т. 1. Київ, 1913. 648 с.; Т. 2. У Львові, 1905. 633 с.; Т. 3. У Львові, 1905. 586 с.; Т. 4. У Львові, 1907. 535 с. (та ін.).

⁸ Томашівський С. Українська історія. Старинні і середні віки. Львів, 1919. С. 87–89.

⁹ Грицак П. Галицько-Волинська держава. Нью-Йорк, 1958. С. 9–10.

¹⁰ Прицак О. Й. Що є історія України? С. 209. Про формування поглядів О. Прицака щодо концепції історії України див.: Ясь О. [Вступна стаття до праці О. Й. Прицака “Що таке історія України?”] *Український історичний журнал*. 2015. № 1. С. 177–184; *Потульницький В.* Деміург. С. 56–76.

плані повинна мати два компоненти – це історія українського народу незалежно від місця мешкання українців й водночас історія усіх інших народів, які в той чи інший час мешкали або мешкають на території України¹¹.

Вкрай важливим при розгляді нашої теми є з'ясування питання про територію, яка має відношення до історичного буття України. О. Прицак писав, що *“українська територія як предмет історії – це приблизно територія у границях теперішньої УРСР, що більш-менш також відповідає т. зв. етнографічним кордонам поселення українців”*¹². Але тут важливо звернути більшу увагу на саме явище кордонів України. Як відомо, наша країна упродовж тривалого часу не мала реального суверенного державного існування. Тема кордонів України в сучасний період постала сто років тому, в добу визвольних змагань українського народу¹³. Однозначно, що справедливим критерієм визнання державних меж мали б бути межі розселення народів (умовно на сході межа розселення українців і росіян, на півночі українців і білорусів, на заході українців і поляків тощо). Проте чітких меж розселення цих етносів немає, тому має виступати вивчення і розподіл території на підставі принципу переваги носіїв одного етносу над іншим. Саме такий підхід був розроблений і реалізований під час створення в 1919–1920 рр. так званої лінії Керзона, яка мала б відокремити Польську державу, що виникла в 1918 р., від її східних сусідів.

Попри гасла про дружбу і братство між народами в складі СРСР, у міжвоєнний період Україна (як Українська Соціалістична Радянська Республіка) втратила на користь *“великого”* і *“братського”* народу значну територію. У 1939 і 1945 рр. відбулося єднання українських земель у межах однієї дещо бутафорної політичної структури, проте чималі терени з переважним українським населенням залишилися поза кордонами УРСР. 1940 р. немалі території з переважно українським населенням на лівому березі р. Дністер були виведені зі складу УРСР і увійшли до складу створеної в той час Молдавської РСР. Саме така ситуація, на мій погляд, ставить питання про можливість використання такого поняття як *“історична територія України”*. Під останньою, як на мене, належить розуміти компактну територію із переважним мешканням одного етносу, в нашому випадку українців. Варто зазначити, що упродовж усього часу існування СРСР кремлівське керівництво провадило політику русифікації українських земель, практику переселення значної чисельності російського і іншого неукраїнського населення в Україну. Саме такий процес активно йшов, зокрема, після включення Західної України, де депортоване місцеве населення замінювалося переселенцями зі сходу.

У подальшому тексті, виходячи з наведеного, ми зробимо спробу розглянути проблему викладу фактів з минулого середньовічного населення на території України у західноєвропейських латиномовних пам'ятках IX–XI ст. У

¹¹ Головки О. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя *Світгляд*. 1913. № 2(40). С. 49; *Його ж.* Степове і лісостепове населення у минулому України доби Середньовіччя *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип.4. Кам'янець-Подільський, 2015. С. 62. Аналогічний погляд поділяє й Ігор Гирич. Див.: *Гирич І.* Українська історія через ідентичність до держави. Київ, 2021. С. 183.

¹² Прицак О. Що є історія України? С. 204.

¹³ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: Історична ретроспектива і сучасний стан. Київ, 1994. С. 12–103; Бойко О. Д. Проблема вивчення кордонів України в період Центральної Ради (1918–1918 рр.) *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 31–46; Її ж. Територія, кордони та адміністративно-територіальний поділ Української держави гетьмана П. Скоропадського *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія історія, економіка, філософія. Вип. 23. Київ, 2018. С. 66–75.

зв'язку з цим варто зазначити, що головна увага буде зосереджена на дослідженні пам'яток історичної думки, посталих на території сучасної Німеччини, починаючи з IX ст.

В історичній літературі немає чіткого визначення дати і критеріїв окреслення початку середньовічної Германської держави. Видатний радянський германіст Александр Неусихін відносив рубіж її появи до початку X ст.¹⁴ Його учень Ніколай Колесніцкій писав, що початок Германської держави варто пов'язувати з результатами укладення Верденського договору (843), коли виникло Східнофранкське королівство з германських етнічних спільнот¹⁵.

Автор цих рядків вважає щодо країни між Рейном, Дунаєм і Одером коректнішим, принаймні щодо періоду Середньовіччя, використовувати назву Германія (самоназва – Deutschland), яка чітко визначає її етнічну сутність, а не найменування Німеччина, виникле внаслідок сприйняття цієї країни іноземцями через призму “свій/чужий”, тобто “німці”, а це ті, що не вміють говорити (“німі”)¹⁶. Зазначимо, що за другим підходом цю країну, крім українців, називають також словаки (Nemecko), чехи (Německo), словенці (Nemcija), серби (Немачка), поляки (Niemcy), хорвати (Njemačka)*, проте є слов'янські країни, які використовують найменування, виведене від давньої латиномовної назви країни германських племен – Germania: болгари (Германия), македонці (Германија), росіяни (Германия), білоруси (Германия). Останнє окреслення використовується також в Італії (Germania), Румунії (Germania), Греції (Γερμανία), Албанії (Gjermania). Близька до такої форми англійська назва Germany (Великобританія, США, Канада та інші англійськомовні країни), ірландська (An Ghearmáin). У латиномовних країнах, крім Італії і Румунії, назва країни Deutschland формується від окреслення одного з найбільших племінних союзів германців – алеманів (на місці їх проживання в період раннього Середньовіччя виникло герцогство Швабія): Франція (Allemagne), Іспанія (Alemania), Португалія (Alemania). Від цих країн подібну назву запозичили Туреччина (Almanya), Азербайджан (Almaniya). В арабській мові країна Deutschland називається Асже (ألمانيا), тобто ‘Almania).

Додатковим аргументом щодо можливості використання в Україні дефініції “Германія” як назви держави в центрі Європи може служити список слів, які вміщено у підготовленому співробітниками Українського мовно-інформаційного фонду та Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України “Українському орфографічному словнику”: германець, германізація, германізм, германізувати, германіст, германістика, Германія (антична назва країни германців), германофіл, германофільство, германофоб, германофобство, германський¹⁸.

Зазначимо, що в сучасній міжнародній практиці є вже приклади, коли піднімаються питання зміни назв одних країн у використанні інших. Зокрема, керівництво Литви зараз розглядає питання щодо задоволення прохання керівництва Грузії стосовно перейменування країни на Кавказі на “საქართველო, Сакартвело”. У перекладі з грузинського ця дефініція означає “країна

¹⁴ Неусихин А. И. Очерки по истории Германии (до XV ст.) Его же. Проблемы европейского феодализма. Москва, 1974. С. 234.

¹⁵ Колесницкий Н. Ф. “Священная Римская империя”: притязания и действительность. Москва, 1977. С. 19.

¹⁶ Про проблему “свої/чужі” у міжетнічному спілкуванні див.: Посохов С. І. “Свої”, “чужі”,

“інші”: проблеми та перспективи імагології Харківський історіографічний збірник. Вип. 15. Харків, 2016. С. 28-41.

* Від слов'янських народів взяла назву сусідньої країни угорці – Németország.

¹⁸ Український орфографічний словник. Видання восьме, перероблене і доповнене. За ред. В. Скляренка. Київ, 2008. С. 176.

картвелів". Останні – одне з найбільших угруповань грузинів. Поширена зараз назва – "Грузія" – це російський екзонім країни на Кавказі.

На завершення вступної частини варто відзначити, що західноєвропейські латиномовні джерела IX–X ст. історики почали активно використовувати для дослідження ранньосередньовічного минулого Східної Європи від межі XVIII–XIX ст.¹⁹ Вивчали і широко залучали ці джерела при написанні монументальних праць з історії Росії Ніколай Карамзін і Сергей Соловйов²⁰. Наприкінці XIX ст. класик української історіографії М. Грушевський опрацював значне коло пам'яток і підготував хрестоматію джерел з історії України (до середини XI ст.), у якій значну увагу приділив розгляду західних історичних пам'яток доби Середньовіччя. Результати джерелознавчих спостережень над доробком західноєвропейської хронографії історик залучив для першого тому монументальної "Історії України-Руси"²¹. У XX ст. в студіях з міжнародних відносин та дипломатії Русі широко використовували хроніки і аннали Західної Європи Владімір Пашуто, Міхаїл Свердлов, Андрей Сахаров, Ігорь Шаскольській²². Згодом М. Свердлов й, особливо, Александр Назаренко підготували спеціальні дослідження, де розглянуто західноєвропейські латиномовні джерела з минулого Русі²³.

І. Бертинські аннали. Першою інформацією в Західній Європі, яка достеменно має відношення до середньовічної історії України, є свідчення Бертинських анналів під 839 р. Оригінал цієї пам'ятки зберігається у бібліотеці французького міста Сент-Омер*. Згадане джерело – придворна хроніка володарів Франкської держави. Як відомо, наприкінці VIII – на початку IX ст. за часів Карла Великого (768–814) Франкське королівство значно розширило свої володіння, в основному за рахунок приєднання величезних територій на теренах Центральної Європи. Зрозуміло, зовнішньополітична активність привела до розширення географічних знань про невідомі досі народи. У процесі значної експансії виникли не тільки політичні, а і дипломатичні та ідейні розбіжності Франкського королівства з найбільшою державою на Балканах і в Малій Азії – Візантійською імперією. На зростання конфлікту значно впливало протистояння між римським релігійним центром на чолі з папами, які знаходилися під контролем франкської адміністрації, та візантійським релігійним центром, керівники якого – константинопольські патріархи – підкорялися візантійським володарям – василевсам.

Пік загострення відносин між сторонами склався наприкінці 800 року. У червні цього року в Константинополі трон узурпувала мати імператора

¹⁹ Шлецер А. Нестор. Руския летописи на древнеславенском языке. Перевел Д. Языков. Ч. 3. Санкт-Петербург, 1819. С. 345–360.

²⁰ Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 1. Москва, 1991; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Кн. 1, т. 1–2. Москва, 1988.

²¹ Грушевський М. Віймки з жерел до історії України-Руси. До половини XI віка. У Львові, 1895; Його ж. Історія України-Руси. Т. 1.

²² Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968; Свердлов М. Б. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. *Проблемы истории международных отношений*. Ленинград, 1972. С. 283–296; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней

Руси. IX – первая половина X в. Москва, 1980; Шаскольский И. П. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки *Летописи и хроника*. 1980 г. Москва, 1981. С. 43–51.

²³ Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. Составление, перевод, комментарий М. Б. Свердлова. Москва, Ленинград, 1989; Назаренко А. В. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.* Тексты, перевод, комментарий. Москва, 1993.

* Уряд Франції 2018 р. передав Україні копії витягів із Бертинських хронік, збережених у бібліотеці міста Сент-Омер з інформацією, яка вважається найдавнішою згадкою про Русь-Україну.

Константина VI Ірина, яка не тільки позбавила влади сина, а й посадила того до тюрми та осліпила²⁵. Правління імператриці-узурпаторки Ірини викликало велике незадоволення в Західній Європі, а представники вищого католицького духовництва на спеціально зібраному соборі в листопаді відзначили те, що в християнському світі немає законної імператорської влади. Католицькі ієрархи проголосили необхідність відновлення імператорської влади, але підкреслили, що це може статися тільки в справжньому християнському центрі – Римі. У певній мірі саме ця обставина стала спонукальною для того, що на Різдво 25 грудня 800 р. у Латеранському соборі Риму папа Лев III коронував франкського короля Карла як імператора (*imperator*)²⁶.

Проголошення імператором Карла не могло в умовах уявлень про єдину християнську імперію не викликати напруження у взаєминах із Візантією. Франкський володар відчув зразу, що християнський Схід не поспішає коритися йому, що невдовзі призвело до нечуваної дипломатичної пропозиції. Карл, який перед цим чимало разів був одруженим, послав до Константинополю посольство з пропозицією Ірині одружитися. Здається, така ідея не могла не влаштувати і амбітну володарку Візантійської імперії, оскільки коронація Карла серйозно послаблювала позиції імператриці в очах підданих. За Ксантенськими анналами, Ірина теж направляла посольства до Карла, щоб досягти прийнятних для неї домовленостей (*“Imperatrix de Constantinopoli misit legatos ad Karolum pacem confirmare inter Francos et Graecos (Імператриця направила до Карла послів, щоб укласти мир між франками і греками)”*²⁷).

Проте факт ведення переговорів про матримоніальний союз не міг пройти повз увагу її ворогів в найближчому оточенні. Навряд чи потенційний союз Карла й Ірини схвально сприймало б і керівництво Римської Церкви. Врешті-решт 31 жовтня 802 р. в Константинополі був здійснений державний переворот, Ірину усунуто від влади, візантійським василевсом став Никифор I (роки правління 802–811). Реально сталося те, чого за тодішніми релігійно-ідеологічними уявленнями не могло бути: в християнському світі виникло дві імперії з двома імператорами. Упродовж наступних десяти років конфліктна ситуація була вирішена, але наслідки коронації 800 р. позначилися на майбутніх часах. Ця подія стала черговим кроком у процесі розколу християнського світу, сприяла зміцненню позицій папства (надалі утвердилася традиція обов'язкової коронації західних імператорів у Римі). Зазначимо, що василевс Никифор I не визнав імператорської гідності Карла. У 806–810 рр. франкський володар завоював візантійські до цього часу володіння Венецію і Далмацію, що примусило константинопольський двір піти на переговори. У 812 р. новий василевс Михаїл I (811–813) визнав імператорський титул Карла, а той повернув візантійцям Далмацію і Венецію.

Надалі відносини між Франкською і Візантійською імперією нормалізувалися. Обидві держави до середини IX ст. не провадили активної зовнішньополітичної діяльності. Карл Великий і його наступник Людовик Благочестивий

²⁵ Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и Феофилакта. Москва, 1884. С. 347.

²⁶ Вязигин А. С. Идеалы “Божьего царства” и монархия Карла Великого. Санкт-Петербург, 1912. С. 122–123; Головка О. Б. Формування вищої володарської влади в Західній і Центральній Європі в добу раннього і класичного серед-

ньовіччя *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Вип. 5. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 154–155.

²⁷ *Annales Xantenses* / Ed. B. von Simson *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis germaniae historicis separatim editi*. Т. 1: *Annales Xantenses et Annales Vedastini. Hannoverae et Lipsiae*, 1909. P. 3.

(778–840, імператор 814–840) прагнули зміцнити владу франків у вже завойованих землях, до цього північні землі Франкської імперії у цей час потерпали від нападів норманів. Для Візантійської імперії чимало проблем на міжнародній арені створювали араби, проти яких Константинополь уклав союз із Венецією. У Східній Європі візантійський василевс Феоділ (813–842, василевс 829–842) уклав союз із Хазарським каганатом, допоміг хазарам побудувати фортецю в нижній течії р. Дону Саркел. Вона мала служити перепоною проти нападів племен угрів і печенігів.

18 травня 839 р. в Інгільгеймі франкський імператор Людовик Благочестивий прийняв посольство із Константинополю від візантійського василевса Феоділа. Про цю дипломатичну місію записав придворний єпископ Пруденцій у вищезгаданих анналах:

“Venerunt etiam legati Grecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet Calcedonensis metropolitani episcopus et Theophanius spatarius, ferentes cum donis imperatori dignis epistola; quos imperator quinto decimo Kalendas Iunii in Ingulenheim honorifice suscepit. Quorum legatio super confirmatione pacti et pacis atque perpetuae inter utrumque imperatorem eique subditos amicitiae et caritatis agebat, necnon de victoriis, quas adversus exterarum bellando gentes caelitus fuerat assecutus, gratificatio et in Domino exultatio ferebatur; in quibus imperatorem sibi subiectos amicabiliter Datori victoriarum omnium gratias referre poposcit. Misit etiam cum eis quosdam, qui se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, quos rex illorum Chacanus vocabulo ad se amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum toto habere possent, quoniam itinera, per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes inmanissimas habuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit, eos gentis esse Sueonum. Exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter inveniri posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam intimare non distulit, et quod eos illius amore libenter susceperit, ac, si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius praesentiam dirigendos, ut, quid de talibus fieri deberet, ipse decernendo efficeret”.

“Отже, прийшли послы греків, яких направив імператор Теофіл (Феофіл – О. Г.), а саме Теодозій, єпископ Кальцедонської митрополії*, і спафарій (грецький чиновник середнього рангу – О. Г.) Теофаній, які принесли разом із відповідними дарами лист до імператора (Людовика – О. Г.); імператор з честю прийняв їх в Інгільгеймі в 15 календи червня (18 травня – О. Г.). Крім цього, це посольство звернулося до імператора та його підлеглих з проханням підтвердити союз і постійний мир між обома державами, а також [поінформувати] про перемоги, яких він домогся із висоти престолу у війні з іноземними народами; люб’язність і тріумфування в Господі було проголошено. Посольство звернулось до імператора та його підданих надати по-дружньому свідомства цих перемог. Він (імператор Феофіл – О. Г.) також відрядив з ними тих самих [осіб], що говорили, що їх народ має ім’я Рос, що їх король з визначенням Хакан, відправив до нього (Феофіла – О. Г.) заради дружби. В згаданому листі (Феофіл – О. Г.) просив, щоб імператор (Людовик – О. Г.) надав їм можливість повернутися [додому], а також захист. Він

* Кальцедон, Халкідон – грецьке місто в Малій Азії на березі протоки Боспор навпроти Константинополя. Зараз місце, де знаходився Кальцедон (Халкідон), є районом сучасного Стамбулу Кадикьой.

(Феофіл – О. Г.) не хотів, щоб вони йшли шляхом з великими небезпеками, яка походила під час їх подорожі до Константинополя від жорстоких і страшних народів. Докладно вивчивши причину їх прибуття, імператор дізнався, що вони за походженням є свеонами (шведами – О. Г.), проте вирішив, що вони є скоріше розвідниками, ніж шукачами дружби, а тому наказав їх затримати, щоб напевне дізнатися, з добрими вони прийшли чи ні. Він (Людовик – О. Г.) повідомив Феофіла через послів і листом також, що він із добрих почуттів до нього їх добре прийняв; якщо вони будуть визнані гідними довіри, то їм нададуть можливість безпечно повернутися на батьківщину, в іншому випадку вони будуть відіслані назад [до Феофіла], щоб він сам вирішив, що з цими [людьми] належить зробити”²⁹.

Повідомлення, яке записав придворний капелан франкського імператора Людовика Благочестивого Пруденцій Труаський (дата народження не відома, † 6 квітня 861 р.)³⁰, майже триста років є предметом вивчення і палких дискусій серед істориків. Унікальність свідчення полягає у тому, що ні до нього, ні тривалий час після нього не було джерел, у яких відзначена держава (або країна) на ім'я Рос. Вивчення обставин життя Східної Європи першої половини IX ст. дає підстави робити висновок, що згадані в пам'ятці послі хакана Рос, які прибули із Константинополя до Ингельгейму, – дипломати країни, що знаходилася у Східній Європі і перебувала в якихось контактах як із Візантійською імперією, так і народами Сходу. Зрозуміло також, що згадана країна не знаходилася на берегах Азовського і Чорного морів.

Із наведеної пам'ятки можна зробити висновок, що Північне Причорномор'я у той час контролювали вороги країни “Рос”. Важливо відзначити, що згадане в документі найменування Rhos є калькою з грецької мови Ῥως³¹. Без всякого сумніву, ворогами були кочівники угри, які тільки на межі IX–X ст. переселилися до Паннонії. Згадка про етнічне – шведське – походження послів не є підставою думати, що само згадане формування було скандинавським (норманським). А. Сахаров та І. Шаскольській слушно припустили залучення скандинавів, знайомих з іноземними мовами, та наділених досвідом здійснення подорожей і проведення дипломатичних місій. Ці ж автори писали, що країна “Рос” найвірогідніше, знаходилася у середній течії Дніпра³². Водночас автор цих рядків вважає дещо категоричним висновок І. Шаскольського про матеріал Бертинських аналіз як свідчення існування держави східних слов'ян³³.

Зазначимо, що прискіпливе ставлення імператора Людовика і його оточення до посланців з країни “Рос” викликала їх заява, про те, що вони є

²⁹ Annales Bertiniani Monumenta Germaniae Historica, Scripiores (далі – MGH SS). Т. 1 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1829. P. 434.

³⁰ Про єпископа Пруденцій Труаського див.: Беркут Л. Етюди з джерелознавства середньої історії. Період утворення й консолідації національних держав на романо-германському заході. Київ, 1928. С. 54–56.

³¹ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва, 2001. С. 49.

³² Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. С. 394; Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси. С. 36–46; Шаскольский И. П. Известие Бертин-

ских annalov... С. 43–51. Аналогічний погляд див.: Насонов А. Н. “Русская земля” и образованные территории Древнерусского государства. Москва, 1951. С. 25–33; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Ленинград, 1970. С. 72–110; Witczak K. T. Poselstwo ruskie w państwie niemieckim w roku 839. Kulisy śledztwa w świetle danych Geografa Bawarskiego Slavia orientalis. 2013. Nr 1. S. 26. Проти такого підходу виступив В. Петрухін. Див.: Петрухін В. Я. “Русский каганат”, скандинави і стереотипи сучасної історіографії Древнейшие государства Восточной Европы. 1999 г. Москва, 2001. С. 127–142.

³³ Головки О. Б. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. Київ, 1994. С. 7–9.

“свеонами” (шведами). Франки боялись, що прибульці були шпигунами норманів, які в той час здійснювали численні напади на землі франків. Отже, наведена пам'ятка є свідомством двох дипломатичних місій ранньополітичного утворення Русь в Середньому Подніпров'ї, які відбулися відповідно в 838 р. до Константинополю і в 839 р. – Інгільгейму.

Текст Пруденція переклав і прокоментував М. Грушевський³⁴. Тривалий час у колишньому Радянському Союзі не тільки студенти, а й маститіші науковці користувалися виданням Бертинських анналів, яке підготував Георгій Кочин (1936)³⁵. Пізніше переклади тексту російською мовою і коментарі для них зробили М. Свердлов та А. Назаренко³⁶.

Під 861 р. в частині Бертинських анналів, яку записав архієпископ Гінкмар Реймський (близько 806–882), повідомляється: “*Dani magnam regni eius partem caede et igni vastantes praedatur; sed et ho hostes antea illis populis inexpert, qui Ungri vocatur, regnum eiusdem populantur (Дани більшу частину його (східнофранкського короля Людовіка, роки правління 843/876 – О. Г.) королівства понищили, заплямували себе бвиствами і підпалами. До того часу невідомі вороги з народу, який зветься унграми (уграми – О. Г.) також спустошили його королівство)*”³⁷. Через двадцять років в германських анналах фіксується повідомлення про появу угрів під Віднем. “*DCCCLXXXI [...] Primum bellum cum Ungaris ad Veniam (881 [...]. Перша війна з унграми (уграми – О. Г.) біля Відня)*”³⁸. В обох випадках йшлося про досить віддалені військові кампанії, які розпочиналися десь у Північному Причорномор'ї і завершувалися в середині Центральної Європи. Владімір Шушарін з цього приводу відзначає: “*Завдяки виправам на захід, угорцям вдалось отримати уявлення про умови життя в Середньому Подунав'ї і шляхи, що вели туди*”³⁹.

В 892 р. східнофранкський король Арнульф (роки правління – 887–896) здійснив виправу проти Великоморавської держави князя Святополка I (роки правління – 871–894), союзниками в ній були залучені угри: “*Ungaris etiam ibidem ad se cum expeditione venientibus (Унгри (угри – авт.) також приєднуються до цієї експедиції)*”⁴⁰. В 894 р. угри здійснюють напад в Центральну Європу: “*Avari, qui dicuntur Ungari, in his temporibus ultra Danubium peragrantes, multa miserabilia perpetravere (Авари, яких називають унграми, що мешкають в ці часи над Дунаєм, багато лиха зробили)*”⁴¹. Це був передостанній запис про угрів, відносно їх постійного мешкання на території України.

Невдовзі після у певній мірі випадкового епізоду прибуття посольства з країни “Рос” сталася подія, що чітко показувала зростання політико-мілітарної сили в Середньому Подніпров'ї – Руської землі. 18 червня 860 р. до Константинополю

³⁴ Пруденцій Грушевський М. Війми... С. 18–19.

³⁵ О прибытии русов к императору Людовику Благочестивому в составе посольства византийского императора Феофила. Извлечение из Бертинских анналов Памятники истории Киевского государства IX–XII вв. Подг. Г. Е. Кочиним. Ленинград, 1936. С. 23–24.

³⁶ Бертинские анналы Латиноязычные источники... С. 7–15; “Бертинские анналы” (середина IX в.). Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон,

И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Т. 4 / Составление, перевод и комментарий А. В. Назаренко. Москва, 2010. С. 17–21.

³⁷ Annales Bertiniani. P. 458.

³⁸ Annales ex annalibus iuvavensibus antiquis excerpti / Ed. H. Bresslau MGH SS. T. 30, p. 2. Lipsae, 1934. P. 742.

³⁹ Шушарин В. П. Венгерские племена до прихода в среднее Подунавье История Венгрии. Т. 1. Москва, 1971. С. 95.

⁴⁰ Annales Fuldenses MGH SS. T. I / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1829. P. 408.

⁴¹ Ibidem. P. 410.

підійшов потужний флот, військо з нього зійшло на берег біля стін міста і взяли його в щільну облогу. Константинопольський патріарх Фотій писав, що на його місто напав народ до тих часів *“невідомий, але який отримав ім'я з часу походу проти нас, незначний, принижений і бідний, але який досяг осяйної висоти і незліченного багатства, о яке лихо було послано нам від Бога”*⁴². Після тривалих переговорів і виплати величезної данини військо з Русі покинуло візантійські землі. Про події 860 р. залишилося чимало повідомлень джерел. Для нашої праці особливий інтерес має лист римського папи Николая I (роки понтифікату – 858–867) до візантійського василевса Михаїла III (роки правління – 842–867), який було написано 28 вересня 865 р. Варто відзначити, що означений Николай I сформулював ідеологію потужної церковної влади – папської теократії. Папа вів жорстку боротьбу з константинопольським патріархом Фотієм за право контролю над Болгарією, яка тоді прийняла християнство. Міжцерковний конфлікт 60-х років IX ст. увійшов до історії як Фотієва схизма⁴³.

В посланні-звинуваченні до Михаїла III папа Николай I критикував візантійську владу за безпорадність, за те, що вороги-язичники, які повбивали багатьох людей і понижили храми, покинули грецьку землю, не зазнавши помсти. *“obtinimus, postremo non ecclesias sanctorum interfecti numerosis hominibus ac suburba Constantinopoleos, quae et muris eius pene cingitua sunt, incendimus. Et vere de istis nulla fit ultio, qui pagani sunt, qui alterius fidei sunt, qui inimici Christi sunt (Отже не ми, вбивши багатьох людей, спалили церкви святих і передмістя Константинополя, що знаходяться поблизу його стін. Проте не було накладено покарання на тих, хто є поганями, іновірцями, ворогами Христа)”*⁴⁴. Таким чином, відносно цього документу ми маємо першу пам'ятку, що належить до канцелярії римської курії і фіксує важливий факт з історії нашої країни. Варто відзначити, що цей документ папської канцелярії пройшов повз увагу укладачів як старших, так і новітніх видань джерел з минулого Східної Європи. Зокрема, його немає у збірниках папських грамот Александра Тургенєва⁴⁵ та Атанасія Великого⁴⁶, які першими документами про Русь в канцелярії римських понтифіків вважають відомі листи з квітня 1075 р. папи Григорія VII до руського князя Ізяслава Ярославовича і польського князя Болеслава II Сьмялого. Проте посланню папи Николая I до Михаїла III в контексті розгляду корпусу джерел з історії нападу Русі на Константинополь у 860 р. приділили увагу дослідники історії міжнародних відносин Русі Митрофан Левченко, Владімір Пашуто й Андрей Сахаров⁴⁷. Саме після походу 860 р. між Візантійською імперією і Руссю встановлюються дипломатичні і торговельні відносини⁴⁸.

⁴² Ловягин Е. Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь *Христианское чтение*. Ч. 2. Москва, 1982. С. 432. Див. також: Фотій Грушевський М. *Війми...* С. 23–24.

⁴³ Dvornik F. *The Photian Schism: history and legend*. Cambridge, 1948. P. 70–158.

⁴⁴ Nicolaus ad Michaelis Graecorum imperatoris epistolam / Ed. E. Perels *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae*. Berlin, 1925. T. 1. P. 480.

⁴⁵ *Historica Russiae Monumenta* / Ed. A. J. Turgenio. T. 1. Petropoli, 1841.

⁴⁶ *Documenta pontificum romanorum historia Ucrainae illustrancia (1075–1953)*. T. 1 (1075–

1700) / Col. A. Welykyj. Romae, 1953.

⁴⁷ Левченко М. В. *Очерки русско-византийских отношений*. Москва, 1956. С. 61; Пашуто В. Т. *Внешняя политика...* С. 59, 314; Сахаров А. Н. *Дипломатия...* С. 50. Дещо скептично щодо послання папи Николая I до василевса Михаїла поставився: Грушевський М. *Історія України-Руси*. Т. 1. С. 566.

⁴⁸ Сахаров А. Н. *Дипломатия...* С. 59–83; Домановська М. Є. *Щодо можливості існування русько-византийських договорів у IX ст.* *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. Вип. 31. Харків, 2005. С. 336–341.

II. Баварський географ. Епізодична поява дипломатів і купців зі сходу призводила до формування в державних формуваннях, виниклих внаслідок підписання Верденського договору і розпаду в 843 р. Франкської імперії, географічних уявлень про народи, які мешкають далеко на схід від земель франків. Зрозуміло, що ці знання упродовж тривалішого часу були вкрай нечіткими і часом фантастичними. Особливо така ситуація мала місце в IX–X ст., про що свідчить пам'ятка, яка називається “Опис міст та областей на північ від Дунаю (*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*)”.

Упродовж 1528–1579 рр. у Баварії правив герцог Альбрехт V, відомий як шанувальник мистецтв і меценат. У 1572 р. герцог заснував у місті Інгольштадті перший на теренах Баварії університет. Книги особистої бібліотеки Альбрехта стали основою Баварської державної бібліотеки. Саме серед них у 1722 р. віднайдено документ на двох аркушах, який в 1571 р. герцог Альбрехт придбав разом з іншими артефактами від антиквара Германа Шеделя. Відомо, що до останнього рукопис потрапив із Регенсбурзького монастиря святого Еммерама. Французький посол у Мюнхені Луї Габріель дю Бюа-Нансе надрукував пам'ятку в середині XVIII ст., а назву “Баварський географ (*Geographe de Bavière*)”, яка отримала поширення серед науковців, документу дав знаний польський філософ, письменник і вчений, автор роману “Рукопис, знайдений в Сарагосі” Ян Потоцькі (1761–1815)⁴⁹.

Попри те, що більшість дослідників вважають, що текст постав у першій половині IX ст., російський науковець А. Назаренко припускає, що записка могла виникнути в монастирі Райхенау (острів Райхенау в Баденському озері) в Швабії в оточенні місіонерів Кирила-Константина і Мефодія у другій половині IX ст.⁵⁰ У зв'язку з цим він наголошує на певній неточності прийнятої кабінетної назви “Опису міст та областей на північ від Дунаю” “Баварський географ”, оскільки він мав відношення до іншої германської землі. Погоджуючись із цим, вважаємо, що зараз, враховуючи тривалу традицію найменування коментованого джерела як “Баварський географ”, а також його віднайдення у Баварії, не має сенсу пропонувати нову штучну назву твору.

Вивчення пам'ятки має величезну історіографію, створену науковцями багатьох країн. Серед досліджень можна назвати всебічну публікацію львівського історика польського походження Станіслава Закшевського⁵¹. Низку важливих праць, присвячених вивченню походження пам'ятки, ідентифікації згаданих у ній назв етнічних угруповань підготував класик польської медієвістики Генрик Ловмяньські⁵². Він відзначив наявність двох редакцій пам'ятки. Перша подає 13 назв племінних угруповань, у другій повторюються назви попередніх і додаються ще 45⁵³. Відомий німецький історик-медієвіст Йоахім Херрман писав, що “*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*” є першим і єдиним джерелом, де системно перераховані міста перебування і племена на сході Центральної і в Східній Європі в IX ст. Дослідник звертає

⁴⁹ Potocki J. Fragments historique et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves. T. 1. Brunswick, 1795. P. 281.

⁵⁰ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... С. 11.

⁵¹ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju, czyli Geograf

Bawarski. Lwów, 1917.

⁵² Łowmiański H. *Łędzianie Slavia antiqua*. 1953. Nr 1. S. 97–114; *Ejusdem*. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego *Rocznik historyczny*. 1955. Nr 1. S. 9–58; *Ejusdem*. O identyfikacji nazw Geografa Bawarskiego *Studia Źródłoznawcze*. 1958. T. 3. S. 1–22.

⁵³ *Ejusdem*. O pochodzeniu... S. 15–19.

увагу, що перерахування значної частини найменувань здійснюється вздовж трансєвропейського торговельного шляху з Іспанії через Рейнську область і Ерфурт на Краків або від Рейнської області через Прагу на Краків і Київ⁵⁴.

Складність ідентифікації назв пам'ятки, те, що вона була давнім джерелом з історії Центральної і Східної Європи, призвело до появи величезної літератури, виникнення неймовірної кількості версій щодо обставин і часу походження, змісту тексту. У ній спостерігається тенденція до доведення причетності до тих чи інших етнонімів народів, минуле яких цікавило певних науковців. Ця обставина призвела до появи тенденційних і недоведених версій, пов'язаних частогусто з прагненням представників національних історичних шкіл прив'язати свідчення джерела до праісторії своїх держав.

У російській історичній науці спеціально пам'ятку вивчали М. Свердлов і А. Назаренко. Перший з них вважав, що до історії Русі з цього документу має відношення наступний фрагмент: "*Casiri, ciuitates C. Ruzzi. Forzderen. Liudi. Setaiici. Licolane. Ungare* (Казирь, 100 городов. Руссы. Форсдерен. Люди. Фрезиты. Серавицы. Луколане. Венгры)"⁵⁵. Увага російського історика до цього фрагменту обумовлена тим, що в ньому згадані руси і їх сусіди, проте достовірними з них є тільки хозари (Casiri) і угри (Ungare). Хозари – це тюркомовний народ, який в IX ст. мав велику державу в міжріччі Волги і Дону та на Північному Кавказі⁵⁶. Кочові племена угрів до межі IX–X ст. знаходились в Північному Причорномор'ї, на початку IX ст. перебували під владою хазар, а згодом вийшли з-під контролю Каганату, що, вірогідно, призвело до зазначеного будівництва в долишній течії Дону фортеці Саркел⁵⁷.

Звертаючи увагу на сусідів Русі, дослідник чомусь не згадує про наступних в тексті після угрів віслян (Vuislane). Зазначимо, щоб не повертатися до цього моменту, що вісляни – це об'єднання словянських племен, яке мешкало у верхній і середній течії ріки Вісли, в регіоні Малої Польщі. В "Житті св. Мефодія" (третя чверть IX ст.) повідомляється, що "в Висле" (тобто в басейні р. Вісли)

⁵⁴ Херрман И. Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti: К вопросу об исторических и этнографических основах "Баварского географа" (первая половина IX в.) *Древности славян и Руси*. Москва, 1988. С. 162–164.

⁵⁵ Баварский географ *Латиноязычные источники...* С. 19. Переклад наведеного фрагменту російською мовою – М. Свердлова.

⁵⁶ Про хозар див.: Артамонов М. И. История хазар. Ленинград, 1962; Гумилев Л. Н. Открытие Хазарии. Ленинград, 1966; Ludvig D. Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. Munster, 1982; Новосельцев А. В. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1982; Бубенок О. Б. Хозари в історії Східної Європи. Київ, 2019 (та ін.).

⁵⁷ Шушарин В. П. Венгерские племена... С. 87–95; Москаленко А. Н. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население Среднего Дона *Проблемы археологии и древней истории укров*. Москва, 1972. С. 189–196; Цукерман К. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок.

836–889 г. *Материалы по археологии, истории и этнографии Тауриды*. Вып. 6. Симферополь, 1998. С. 663–688; Алешкевич Я. А. Контакты угорцев з населенням Східної та Центральної Європи в добу раннього середньовіччя. Автореф. дисер. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Ужгород, 2002; Бубенок О. Б. Особливості соціально-політичного устрою об'єднань номадів Північного Причорномор'я у період між експансіями гунів і монголів (VI – початок XIII ст.) *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вып. 6. Київ, 2006. С. 107–110; Його ж. Алаано-угорські контакти в Лебедії *Українсько-угорські етуди*. Вып. 2. Львів, 2012. С. 11–26; Його ж. Мадяри і хазари в Північному Причорномор'ї *Українсько-угорські етуди*. Вып. 3. Львів, 2019. С. 77–106; Войтович Л. В. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2009. Вып. 50. С. 41–50; Кошар А. В. Древние мадьяры Ателькеза: перспективы исследований *Археология і давня історія України*. Вып. 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. Київ, 2011. С. 21–78.

правив сильний князь, який чинив серйозний опір Великоморавській державі, а пізніше, біля 876–876 рр., племінне формування віслян потрапило під владу сильнішого сусіда⁵⁸. Зазначена подія, найвірогідніше, не знаменувала повної інкорпорації зусиллями потужнішого державного формування Віслянського князівства, яке продовжувало розвиватися у державно-політичному плані.

Щодо тодішньої ситуації у цьому ареалі інтерес також викликає раніша за походженням від “Життя святого Мефодія” інформація, збережена в додатках до перекладу праці римського історика і богослова V ст. Орозія “Історії проти язичників”, зробленого для англосаксонського короля Альфреда Великого (871–899): “*andbē eástan Maroare lande is Visleland (на схід від країни Моравіє знаходиться країна Віслян)*”⁵⁹. Після загибелі Великоморавської держави землі віслян до кінця X ст. перебували у складі Чеського (Празького) князівства. До ареалу віслян входили західні частини земель волинян (район Забужжя) і північно-західні землі прикарпатських хорватів (басейн р. Сян).

Увагу М. Б. Свердлова привернув також запис: “*Unlizi, populus multa civitates CCCXVIII (Уличи, многочисленный народ, 318 городов)*”⁶⁰. Історик не підтримав версію про зв’язок цієї інформації зі східнослов’янськими уличами, вважаючи, що вона має відношення до населення низин Лаби (Ельби)⁶¹.

А. Назаренко пов’язав походження пам’ятки з південношвабським монастирем Райхенау і не виключав можливості її укладення у колі учнів святого Мефодія. Документ зафіксував етногеографічні уявлення кирило-мефодіївської місії. Висновок історика свідчить про очевидну неточність назви пам’ятки, яка до баварських земель, на думку автора, не мала відношення⁶². Він привернув увагу до того, що надійно ідентифіковані етноніми документу, що мають відношення до Східної Європи, мають прив’язку до шляху з Центральної Європи до Середнього Подніпров’я і далі на Хазарію⁶³. Розгляд докладного коментаря до змісту Баварського географа засвідчує, що А. Назаренко припускає можливість відношення етноніму “unlizi” до слов’ян Східної Європи й відзначив необхідність локалізувати термін “ruzzi” у Середньому Подніпров’ї⁶⁴.

У сучасній українській історіографії текст Баварського географа як джерело з історії Центральної та Східної Європи всебічно дослідив Леонтій Войтович⁶⁵. Нижче ми подаємо повний оригінал пам’ятки і наведений у нього переклад українською мовою. Це необхідно для розуміння процесу пошуку в складному для аналізу тексті тих його аспектів, що мають відношення до території України.

“*Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubii*

(Опис градів і земель на північ від Дунаю).

(1) *Isti sunt qui propinquiore resident finibus Danaorum quos vocant Nortabtrezi, ubi regio in qua sunt civitates LIII, per duces suos patriae (Ті, які найближче сидять до*

⁵⁸ Житие Мефодия Сказания о начале славянской письменности / Под ред. Б. Н. Флори. Москва, 1981. С. 99. Поп.: Hensel W. U źródeł Polski średniowiecznej. Wrocław, Warszawa, Gdańsk, 1971. S. 294–296.

⁵⁹ Króla Alfreda opis Germanii Monumenta Poloniae Historica. T. 1 / Ed. A. Bielowski. Lwów, 1868. P. 13–14.

* Переклад наведеного фрагменту російською мовою – М. Свердлова.

⁶¹ Баварский географ. С. 25–26.

⁶² Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. С. 69.

⁶³ Там же. С. 68.

⁶⁴ Его же. Немецкие латиноязычные источники... С. 26–28, 41–42.

⁶⁵ Войтович Л. “Баварський географ”: проблеми локалізації... С. 42–62; Його ж. “Баварський Географ”: спроба локалізації... С. 35–66; Його ж. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації... С. 12–34; Его же. “Баварський географ”: попитки етнолокалізації... С. 16–51.

меж Данських, називаються нортабтричі; область їх, в якій 53 гради⁶⁶, окремо [управляється] їхніми герцогами). (2) *Uilci, in qua civitates XCV, et regions III* (Вільці, в яких 95 градусів і 4 області). (3) *Linaa, est populus qui habet civitas VII* (Лінони – народ, який має 7 градусів). (4–6) *Prope illis resident quos vocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani, qui habent civitates VII* (Недалеко від них сидять ті, що називаються бетеничі, смельдинги і моричани, які мають 11 градусів). (7) *Juxta illos sunt qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII* (Поряд із ними сидять ті, які називаються гефельди, і які мають 8 градусів). (8) *Juxta illos region quae vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitates L* (Поряд із ними розташована область, яка називається Сорби; в області численний народ, що має 50 градусів). (9) *Juxta illos sunt quos vocant Talaminzi, qui habent civitates XIII* (Поряд із ними ті, які називаються таламинцями, і які мають 13 градусів). (10) *Beheimare, in qua sunt civitates XV* (Бегеймари, в яких 15 градусів). (11) *Marharii, habent civitates XI* (Марари мають 10 градусів). (12) *Uulgarii, regio est immensa et populus multus habent civitates V, eo quod multitudine magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere* (Вулгарії, велика область і численний народ мають лише 5 градусів, оскільки більшість народу живе поза ними, а, отже, не має потреби у градах). (13) *Est populus quem vocant Merchanos, ipsi habent civitates XXX* (Є народ, який називається мерехани, у нього 30 градусів). *Istae sunt regiones quae terminant in finibus nostris* (Це області, які межують із нашими землями). *Isti sunt qui juxta istorum fines resident* (Ось ті, які живуть поряд з їхніми межами). (14) *Osterabtrezi, in qua civitates plusquam C sunt* (Остабтрезі, які мають понад 100 градусів). (15) *Miloxi, in qua civitates LXVII* (Мілокси, в яких 67 градусів). (16) *Phesnuzi, habent civitates LXX* (Феснучі мають 70 градусів). (17) *Thadesi, plusquam CC urbes habent* (Тадеси мають більше 200 градусів). (18) *Glopeani, in qua civitates CCCC, aut eo amplius* (Глоп'яни, в яких 400 або трохи більше градусів). (19) *Zuireani, habent civitates CCCXXV* (Журяни [Чуряни?] мають 325 градусів). (20) *Busani, habent civitates CCXXXI* (Бужани мають 231 град). (21) *Sittici, region immensa populis et urbibus munitissimis* (Ситтичі, область в якій народу і градусів без ліку). (22) *Stadici, in qua civitates DXVI* (Стадичі, у котрих 516 міст* і безліч людей). (23) *Sebbirozi, habent civitates XC* (Себбірочі мають 90 градусів). (24) *Unlizi, populus multiuse, civitates CCCXVIII* (Унличі, численний народ, 318 градусів). (25) *Neriuani, habent civitates LXXVIII* (Нерв'яни мають 78 градусів). (26) *Attorozi, habent CXLVIII, populus ferocissimus* (Амторочі мають 148 [градів], народ, найбільш розгнуданий). (27) *Eptaradici, habent civitates CCLXIII* (Ептарадичі мають 243 гради). (28) *Uuillerozi, habent civitates CLXXX* (Вільєрочі мають 180 градусів). (29) *Zabrozi, habent civitates CCXII* (Заброчі мають 212 градусів). (30) *Znetalici, habent civitates LXXIII* (Знеталічі мають 74 гради). (31) *Aturezani, habent civitates CIII* (Атурезани мають 104 гради). (32) *Chozirozi, habent civitates CCL* (Хозирози мають 250 градусів). (33) *Lendizi, habent civitates XCVIII* (Лендізі мають 98 градусів). (34) *Thafnezi, habent civitates CCLVII* (Тафнезі мають 257 градусів). (35) *Zeriuani, quod tantum est regnum ut ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant* (Черв'яни, в яких одних є королівство і від яких усі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід). (36) *Prissani, civitates LXX* (Присяни, 70 градусів). (37) *Uelunzani, civitates LXX* (Велунчани, 70 градусів). (38) *Bruzi, plus*

⁶⁶ Однозначно, що в пам'ятці йдеться не про справжні міста, а укріплені фортеці – “гради”. Про сутність ранньосередньовічних міст див.: Головка О. Місто в житті княжої Русі: проблеми методології *Середньовічна Русь: проблеми термінології* (Colloquia Russica. Series II, vol. 4). Івано-

Франківськ; Краків, 2018. С. 199–204.

* Тут варто використовувати при перекладі, як і в інших фрагментах, термін “град”, а не “місто”.

⁶⁸ Войтович Л. В. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації... С. 17–18.

est undique, quam de Enisa ad Rhenum (Бруси, усюди більше, ніж від Енса до Рейну). (39) *Uuizunbeire* (Вічунбейри). (40) *Caziri, civitates C* (Казіри, 100 градів). (41) *Ruzzi* (Руси). (42) *Forsderen* (Форсдеру). (43) *Liudi* (Ліуди). (44) *Fresiti* (Фрезити). (45) *Serauici* (Серавичі). (46) *Lucolane* (Луколяни). (47) *Ungare* (Унгри). (48) *Vuislane* (Вісляни). (49) *Sleenzane, civitates XV* (Слензяни, 15 градів). (50) *Lunsizi, civitates XXX* (Лужичі, 30 градів). (51) *Dadosesani, civitates XX* (Дадосечани, 20 градів). (52) *Milzane, civitates XXX* (Мільчани, 30 градів). (53) *Besunzane, civitates II* (Безунчани, 2 гради). (54) *Uerizane, civitates X* (Веричани, 10 градів). (55) *Fraganeo, civitates XL* (Фрагани, 40 градів). (56) *Lupiglaa, civitates XXX* (Лупілляни, 30 градів). (57) *Opolini, civitates XX* (Ополяни, 20 градів). (58) *Golensizi, civitates V* (Голендзичі, 5 градів)⁶⁸.

Щодо українських земель доби раннього середньовіччя варто звернути увагу, виходячи зі спостережень Л. Войтовича, на наступні назви з Баварського географа:

“(19) *Zuireani* [журиани, чуриани (?), черв’яни]”. На думку Л. Войтовича, цій назві ідентична назва (35) *Zeriuani* [черв’яни]. Він вслід за Іваном Крип’якевичем прив’язав це плем’я до міста Червена та так званих “Червенських градів” (територія між Вепрем, Сяном і верхньою течією Західного Бугу)⁶⁹. “(20) *Busani* [бужани]”. Цей етнос пов’язується до бужан, згаданих у літописах й локалізованих у верхів’ях Західного Бугу з племінним центром у місті Бужеськ – тепер Буськ Львівської обл.⁷⁰ “(21) *Sittici* [ситичі, житичі]”. Л. Войтович вважає, що “плем’я житичів входило до масиву карпатських хорватів. Можливо, пізніше, уже у процесі розпаду цього об’єднання, воно увійшло до складу Теребовльського князівства і від нього перейняло назву требовлян”⁷¹. “(22) *Stadici* [стадичі] і (23) *Sebbirozi*, [себбіроці]”. На думку коментованого автора, ці назви також мають відношення до населення басейну р. Дністер⁷². “(24) *Unlizi* [унличі, уличі]”. Л. Войтович вважає, що ця назва належить до літописних уличів: “уличі локалізуються переважно у верхів’ях та середній течії Південного Бугу до Дністра, причому первинні осадистилися на Дністрі, південніше впадіння Лядови, а Побужжя було заселене у ході пізнішої колонізації”⁷³.

Позиції 25–31 пам’ятки, на думку Л. Войтовича, ідентифікувати складно⁷⁴. “(36) *Prissani* [присяни, присані, присянци]”. Коментатор джерела пише, що тут йдеться про населення Посання, відзначає, що в IX ст. ця територія мала свій центр – Перемишль⁷⁵. “(37) *Uelunzani* [велунчани, волиняни]”. Л. Войтович

⁶⁹ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2, з змінами і доповненнями. Львів, 1999. С. 29, 81, 84; Войтович Л. В. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації... С. 17–18, 21; Ляска В. Між Прагою, Києвом та Гнезно. *Zeriuane/zuireani* “Географа баварського”: до проблеми етнопотестарних структур Волині у ранньому Середньовіччі Княжа доба: історія і культура. Вип. 8 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2014. С. 9–71. Про “Червенські гради” див.: Ісаєвич Я. Д. “Грады Червенские” и Перемишльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI вв.). *Исследования по истории славянских и балканских народов: Эпоха средневековья: Киевская Русь и её славянские соседи*. Москва, 1972. С. 107–124; Головки О. Б. “Червенські гради” в політичному житті

слов’ян Центральної та Східної Європи (IX – перша третина XI століття) *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23: До 22-ї річниці здобуття незалежності України. Львів, 2013. С. 72–82.

⁷⁰ Войтович Л. В. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації... С. 18.

⁷¹ Там само; Його ж. Житичі і стадичі: загадкові племена дністровського Лівобережжя *Наукові студії*. Вип. 6. Львів; Винники, 2013. С. 291–306.

⁷² Його ж. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації... С. 18; Його ж. Житичі і стадичі... С. 291–306.

⁷³ Його ж. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації... С. 18.

⁷⁴ Там само. С. 19–20.

⁷⁵ Там само. С. 21–22.

пов'язав цю назву з літописними мешканцями Волині⁷⁶. “(41) *Ruzzi [русси]*”. Він писав “*тотожність ruzzi з русами беззаперечна. Зрозуміло, що Русь і руси – це дніпровський Київський каганат, який виник невдовзі після звільнення полян від хозарської зверхності*”⁷⁷. “(42) *Forsderer [форсдеру]*” та “(43) *Liudi [люди, люди (?)]*”. Історик відзначив складність тлумачення наведених назв, проте схилився до визнання можливості їхнього відношення до древлян. Аналогічно з елементом припущення Л. Войтович закладав, що “(44) *Fresiti [фрезити]*” – це поляни, “(45) *Serauici [серавичі]*” – сіверяни, “(46) *Licolane [луколяни, лучани]*” – слов'янське об'єднання на південь від полян⁷⁸. Останнє твердження, на нашу думку, є помилковим, оскільки в IX ст. на південь від полян у лісостеповій смузі Придніпров'я мешкали уличі⁷⁹.

III. Раффельштеттенський митний статут. 1888 р. у липневому числі офіційного російського часопису міністерства освіти була надрукована стаття Васілія Васильєвського про давню торгівлю Києва з Регенсбургом⁸⁰. На початку він привернув увагу до минулого Східнофранкської держави часів правління останнього короля з династії східнофранкських Каролінгів Людовіка IV Дитяти (892–911, король 900–911), писав про унікальну пам'ятку того часу – “Раффельштеттенський митний статут (*Inquisitio de theloneis Raffelstettensis*)”. Зазначену унікальність пояснює те, що для Європи IX–X ст. подібні документи не відомі. Поява статуту була реакцією королівського двору на зловживання чиновників під час здійснення торговельних операцій. Назва документу походить від міста Раффельштеттен (*Raffelstetten*) на р. Дунай, неподалік від міста Лінц у сучасній Австрії. Зараз місто Раффельштеттен не існує. Прийняття статуту датується періодом між 904 і 906 рр. Він регулював митні відносини в районі Подунав'я. Однозначно, що документ свідчить про активні торговельні зв'язки, проте невдовзі вони будуть на багато десятиліть припинені спустошливими вторгненнями угорських військ⁸¹. Пам'ятка збереглася у списку середини XIII ст. і зараз знаходиться у Мюнхенському державному архіві⁸².

Наступний фрагмент свідчить про масштабність торгівлі германських купців на сході: “*Sclavi vero, qui de Rugis vel de Boemania mercandi causa exeunt, ubicunque iuxta ripam Danubii vel ubicunque in Rotalariis vel in Reodariis loca mercandi optinuerint, de sogma una de cera massiolas, quarum utraque scotium valeat; de onere unius hominis massiolauna eiusdam precii; si vero mancipia vel cavallos vendere voluarit, de una ancilla tramisam I, de cavallo masculino similiter, de servo saigam I, similis de equa* (Отже слов'яни, які з Русів або Боемів, що прибувають для торгівлі і займають місця для

⁷⁶ Войтович Л. В. “Баварський географ”: спроба етнолокалізації... С. 22.

⁷⁷ Там само. С. 23.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под. ред. и с предисл. А. Н. Насонова. Москва, Ленинград, 1950. С. 110; Сміленко А. Слов'яни і степові племена в Південному Подніпров'ї *Археологія*. Вип. 7. Київ, 1972. С. 73–74; Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 130–132; Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. Київ, 1990. С. 154–155.

⁸⁰ Васильєвський В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом *Журнал Министерства народ-*

ного просвещения. Ч. 257. Июль. Санкт-Петербург, 1888. С. 121–150. Відомий історик-славіст Александр Флоровський, зазначивши факт перевидання у Німеччині 1905 р. праці В. Васильєвського німецькою мовою, пояснює це важливістю статті російського автора для дослідження минулого цієї країни. Див.: Флоровський А. В. Чешско-русские торговые связи X–XII вв. *Международные связи России до XVII века*. Москва, 1961. С. 64.

⁸¹ Назаренко А. В. Западноевропейские источники Древняя Русь в свете зарубежных источников / Под ред. Е. А. Мельниковой. Москва, 1999.

⁸² Его же. *Немецкие латиноязычные источники...* С. 59.

торгівлі вздовж берегу Дунаю або в Роталії або в Редарії*^{*}; з кожного в'юка воску належить платити мито як за дві массіоли**^{**}, кожна з яких дорівнюється одному скоту***^{***}; з вантажу одного носія – одну міру тієї ж вартості; якщо хто побажає продати рабів або коней, то за кожну рабину сплачують по одному тремісу****^{****}, як і за одного жеребця, за одного раба одну сайгу*****^{*****}, як за одну кобилу”⁸⁸.

У країнах, розташованих на захід від слов'янських народів, поширено було називати поляків, чехів, сербів узагальненим ім'ям “слов'яни” (Sclavi). Як, зокрема, свідчать латиномовні джерела, топонім “Польща” (“Polonia”) з'явився лише наприкінці X–XI ст. і тривалий час не міг повністю витіснити ранню назву країни – “Sclavia”, “Sclavania”. Так, наприклад, під 1000 р. Кведлінбурзькі аннали (Германія) повідомляють про князя Болеслава I “Хробророго” (992–1025) як князя слов'ян, а не поляків (“a duce Sclavigeno”)⁸⁹. Правда, уже в “Хроніці” саксонського хроніста Тітмара Мерзебурзького (помер 1 грудня 1018 р.) неодноразово по відношенню до подій початку XI ст. трапляється ім'я “поляки” (“Polenii”), але в значно пізнішому “Життеписі імператора Конрада II” германського біографа Віпо (40-і роки XI ст. той же Болеслав названий “Bolizlaus Sclavigena, dux Polanorum (Болеслав Слов'янин, князь поляків)”, тобто автор використовував не тільки нову, а й водночас також стару етнічну назву⁹⁰.

Дефініція “Ругі (Rugi)” – це один з варіантів найменування на заході Русі⁹¹. Назва “Боемі (Boemi)” походить від давньої назви Чехії – “Bohemia”, яку в III–I ст. до н. е. заселяли кельтські племена боїв. Також від цих племен виникла назва “Баварія (Vaijavarjoz)”⁹². Згадка “Ругів” і “Боемів” разом, на думку М. Свердлова, може свідчити, що купці з Русі йшли до німецьких земель через Прагу⁹³. Вивчаючи західноєвропейські латиномовні джерела, А. Назаренко привернув увагу до грамоти східнофранкського короля Людовика Німецького 862/863 рр. У ній згадана місцевість “Ruzaramarcha (Русарамарха)”, яку можна з певною обережністю вважати факторією на березі Дунаю. Ця факторія могла належати купцям із Русі⁹⁴. Враховуючи гіпотетичність останнього припущення, зараз, на нашу думку, немає підстав пов'язувати зазначений об'єкт із якимось регіоном або населеним пунктом на території України.

IV. Регіно Прюмський. В цьому тексті вже йшлося, що впродовж IX ст. у Північному Причорномор'ї мешкали кочові племена угрів⁹⁵. Наприкінці

* Роталія і Редарія – місцевості на Дунаї.

** Массіола – вагова одиниця.

*** Скоті – монета рівна половині каролінгського динарія.

**** Тремісса – монета, рівновартісна 10 каролінзьким динаріям.

***** Сайга – монета, в різний час рівновартісна 3 або 5 каролінзьким динаріям.

⁸⁸ Inquisitio de thelonis Raffelstettensis Monumenta Germaniae Historica. Legum. Tomus secundus, Sectio II: Capitularia regum Francorum / Ed. A. Boretius et V. Krause. Hannoverae, 1897. P. 251 (249–252).

⁸⁹ Annales Quedlinburgenses MGH SS. T. 3 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1839. P. 77.

⁹⁰ Thietmari Chronicon. L.7,72; 1.8,32 (“Хроніку” Тітмара Мерзебурзького наводимо за вид.: Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. Berlin, 1962.

516 S., подаючи номер книги і розділу); Wiponis Vita Chuonradi II imperatoris MGH SS. T. 11 / Ed. G. H. Pertz. Hannoverae, 1854. P. 264.

⁹¹ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. С. 11–50.

⁹² Биркхан Г. Кельты: история и культура. Перев. Н. Чехонданской. Москва, 2007. С. 140.

⁹³ Раффельштеттенский таможенный тариф Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. IX – первая половина XII в. / Составление, перевод, комментарий М. Б. Свердлова. С. 29. Див. також: Флоровский А. В. Чешско-русские торговые связи... С. 69–70.

⁹⁴ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... С. 55–58.

⁹⁵ Шушарин В. П. Венгерские племена до прихода в среднее Подунавье. С. 87–95; Петрухин В. А. Венгры и Русь в Поднепровье Хазарский альманах. Т. 8. Харьков; Киев, 2009. С. 277–287;

VIII – на початку IX ст. вони контролювали степову та лісостепову зону між Дніпром і Доном, а район, де вони перебували, називався Леvedія. Остання знаходилася під патронатом Хозарського каганату. У середині першої половини IX ст. в житті угрів відбулися певні зміни. Вірогідно, вони вийшли з-під контролю Хозарії, у них почалися конфлікти з іншим кочовим племенем Східної Європи – печенігами. У цей час для протистояння нападам угрів на прохання хозарського уряду візантійці на чолі з інженером Петроною збудували фортецю Саркел на Нижньому Дні⁹⁶. Вкрай складними були стосунки угрів зі слов'янською державою Русь у Середньому Причорномор'ї. Вірогідно, від 50–60-х роках IX ст. угри почали контролювати степовий регіон між Дністром і Дунаєм, у джерелах знаний як Етелькуза⁹⁷.

У 894–896 рр. між Візантійською імперією і Болгарією відбулася війна. Для боротьби з болгарами василевс Лев VI Філософ (886–912) запросив у 895 р. на допомогу вождів угрів Курсана і Арпада⁹⁸. Спершу перебіг протистояння складався не на користь болгарського князя Симеона (893–927, від 918 цар), проте невдовзі спрацювала багатопланова дипломатія болгарського володаря. Симеон уклав угоду з ворогами угрів, іншим кочовим угрупованням – печенігами. У першій половині 896 р. союзники завдали уграм жорстокої поразки в районі межріччя Південного Бугу й Дніпра. Внаслідок цього володарі угрів були вимушені шукати нову територію проживання, якою через деякий час стала Середньодунайська низина⁹⁹. Остаточному утвердженню угрів на цих теренах сприяв розвал у перших роках нового, X ст. Великоморавської держави¹⁰⁰. Криза в ній розпочалася 894 р. зі смертю князя Святополка. В останні роки IX ст. його нащадок Моймір II відновив ситуацію в країні, проте 906 р. великоморавські війська зазнали поразки від угрів, які вже проникли до Паннонської низовини. Саме відтоді Велика Моравія як потужний державно-політичний організм перестала існувати¹⁰¹.

Вкрай важливі події у західній частині Причорномор'я, пов'язані із вигнанням угрів до Центральної Європи і захопленням їх зони кочування між Дунаєм і Дніпром печенігами, зафіксував східнофранкський хроніст Регіно Прюмський (біля 840–915). Прюмське бенедиктинське абатство знаходилося у землі Рейнланд-Пфальц біля м. Трір. На початку 90-х років IX ст. Регіно був обраний абатом й був ним до 899 р. Деся між 900 і 908 р. у Трірі під опікою архієпископа Ратбода Регіно написав “Всесвітню хроніку”, яку розпочав від створення світу, довівши до 906 р.¹⁰² Її вперше надруковано 1521 р., 1890 р. вийшло наукове видання¹⁰³.

Войтович Л. В. Угро-слов'янські взаємини... С. 41–50; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Хазарський альманах*. Т. 11. Київ; Харків, 2012–2013. С. 70–95; Комап А. В. Древние мадьяры Ателькеза: перспективы исследований. С. 21–78; Шорохов В. А. Венгры в Северном Причерноморье по данным “Анонимной записки” *Вестник Удмуртского университета*. Серия история и филология. Вып. 3. Ижевск, 2011. С. 69–74 (та ін.).

⁹⁶ Артамонов М. И. История хазар. С. 297–323.

⁹⁷ Петрухин В. А. Венгры и Русь... С. 281–282.

⁹⁸ Шушарин В. П. Венгерские племена... С. 95.

⁹⁹ История на България. Том втори: Първа българска държава. София, 1981. С. 282 (автор розділу І. Божілов); Павлов П. За ролята на номадите маджари и печенези в българо-візантійските

отношения при цар Симеон Велики (893–927) *Симеонова България в историята на европейския Югоизток*. Т. 2. Велико Търново, 2018. С. 105–106.

¹⁰⁰ Шушарин В. П. Поселение венгерских племен в Среднем Подунавье. Образование раннефеодального Венгерского государства (конец IX – начало XI в.) *История Венгрии*. С. 104.

¹⁰¹ Тржешттик Д., Достал Д. Великая Моравия и зарождение Чешского государства *Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.)*. Москва, 1991. С. 94.

¹⁰² Ermich H. Die Chronik des Regino bis 813. Göttingen, 1873. S. 6–13.

¹⁰³ Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon / Rec. F. Kurze *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica recusi*. Hannoverae, 1890. P. 1–154.

Спершу Регіно повідомив: “*Anno dominicae incarnationis DCCCLXXXVIII. Gens Hungarum ferocissima et omni belua crudelior, retro ante seculis ideo inaudita quia nec nominata, a Scythicis regnis et a paludibus, quas Thanais sua refusione in immensus porrigit, egressa est (В рік від втілення Господнього 889. Народ угрів жорстокий і такий, що лютістю перевершує диких звірів, ніде раніше не згаданий, вийшов із скіфських царств і боліт, які виникли внаслідок розливу Танаїсу)*”¹⁰⁴”¹⁰⁵. Ця інформація не є правдивою, оскільки, як уже зазначено, про угрів є раніші свідчення джерел.

Після опису Скіфії, який хроніст подав на підставі переказу античного автора Юстина і ранньосередньовічного – Павла Діакона¹⁰⁶, Регіно під тим самим роком повідомив: “*gens memorata afinitimis sibi populis, qui Pecinani vocantur, aprius sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus ex uberante multitudine non sufficeret ad habitandum (згаданий народ (угри – О. Г.) вигнали племена, які зуться печенігами, оскільки вони переважали (угрів – О. Г.) і чисельністю, і хоробрістю, а батьківщина тих, як я вважаю, була (за розмірами – О. Г.) недостатня для такої чисельності)*”¹⁰⁷.

Міхаїл Юрасов твердив, що в 889 р. печеніги завдали поразку уграм, наслідком чого стало зменшення території їх контролю – від нижнього Дунаю до Дністра (автор припустив можливість співпадіння східної межі цієї зони з місцем впадіння Південного Бугу до Чорного моря). Як видається, ця інформація здатна мати відношення до подій війни Візантії і Болгарії, коли на боці греків воювали угри, а на боці болгар – печеніги. У 895 р. чергова невдача при зіткненні з болгарсько-печенізькими військами вимусила угрів покинути Північне Причорномор’є¹⁰⁸. Наведене повідомлення – перша згадка про печенігів у західноєвропейській латиномовній літературі.

V. Ліутпранд Клермонський. Перша половина X ст. у житті германських племінних герцогств, організованих у досить слабкому об’єднанні – королівстві на чолі володарем із саксонської династії Людольфінгів Генріхом I Птахоловом (герцогом Саксонії став від 912 р., король 919–936), була досить складною – теж немало через постійні напади угрів. Для зміцнення війська, раніше переважно пішого, перш за все протистояння кінним загонам угрів, король Генріх в 929 р. створив кавалерію¹⁰⁹. Хроніст Відукінд Корвейський з цього приводу зазначив: “*Rex autem cum iam militem haberet equestri (Король мав тоді військо, яке вже здійснило кінну битву)*”¹¹⁰. Виникнення кінного рицарського війська позначилося на соціальних відносинах у тодішньому германському суспільстві, призвело до значних змін у станово-класовій структурі¹¹¹. У цей же час король Генріх багато уваги приділяв також будівництву фортець – бургів.

¹⁰⁴ Танаїс – антична назва Дону.

¹⁰⁵ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*. P. 131.

¹⁰⁶ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... С. 110.

¹⁰⁷ *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*. P. 132.

¹⁰⁸ Юрасов М. Д. Влияние поисков венгрии новой родины на освоение восточными славянами междуречья Днестра и Прута *Русин*. Кишинев, 2007. № 2(8). С. 22.

¹⁰⁹ Колесницікий Н. Ф. Исследование по истории феодального государства в Германии (IX – первая половина XII века). Москва, 1959. С. 197.

¹¹⁰ *Widukindi Res Gestae Saxonicae*. L. III, 66. Твір Відукінда Корвейського наводимо за вид.:

Widukindi Res Gestae Saxonicae / Ed. D. G. Waitz *MGH SS*. T. 3. Hannoverae, 1839. P. 408–467 (із відсиланням до номеру книги та розділу). Переклад хроніки російською мовою див.: *Відукінд Корвейський*. Деяння саксов / Перевод и комментарии Г. Э. Санчука. Москва, 1975.

¹¹¹ Термін “рицар” походить від середньовічного середньогерманського слова “*ritter* (вершник, кіннотник)”, що виникло з дієслова “*ritære* – їздити верхи”. Поява рицарства в Західній Європі пов’язується із військовою реформою франкського мажордома Карла Мартелла (717–741), який для того, аби утворити кавалерію, здатну протистояти експансії арабів із-за Піреней, роздав майбутнім кіннотникам

Перемога сина Генріха I короля Оттона I (936–973, від 962 р. імператор) над уграми кардинально змінила ситуацію у Центральній Європі, сприяла активізації германської політики на сході. 10 серпня 955 р. на березі р. Лех (правій притоці Дунаю) неподалік від міста Аугсбург германське військо разом із союзним чеським загоном князя Болеслава I (929–967 або 972) у жорсткій кровопролитній битві завдало поразки угорцям, після чого ті припинили свої напади¹¹². В історичній думці Германії цю подію трактують як *“Geburt der deutschen Nation (народження Германської нації)”*.

Доба короля, а згодом імператора Оттона I характеризувалася зростанням дипломатичної активності Германії. Однією із знакових постатей оточення монарха був Ліутпранд Кремонський. Він народився у знатній лангобардській родині в Павії приблизно 920 р. Від 945 р. він був особистим секретарем місцевого маркграфа Беренгарія, за дорученням якого 949 р. їздив до Константинополю. Є підстави думати, що дипломатична поїздка завершилася невдало, оскільки Ліутпранд невдовзі покинув Італію. Як політичний емігрант він перебрався до Германії, де став радником Оттона I з італійської політики, від 961 р. був єпископом Кремони, а в 968 р. очолив посольство імператора до візантійського василевса Никифора Фоки. Метою цієї дипломатичної місії була організація шлюбу сина Оттона I Оттона з донькою померлого василевса Романа. Ліутпранд написав декілька творів, найбільшим з яких є книга під назвою *“Антаподозіс, або Воздаяння”*. У ній висвітлюються події в Європі з 887 по 949 рр.¹¹³ В *“Антаподозісі”* є два фрагменти, що мають відношення до України.

“Constantinopolitana urbs, quae prius Bizantium, Nova nunc dicitur Roma, inter ferocissimas gentes est constituta. Habet quippe ab aquilone Hungarios, Pizenacos, Chazaros, Rusios, quos alio nos nomine Nordmannos apellamus, atque Bulgarios nimium sibi vicinos; ab Oriente Bagdas; inter orientem et meridiem Aegypti Babiloniaeque incolae; a meridie vero Africam habet et nominatam illam nimium vicinam sibi contrariam insulam Crete (Місто Константинополь, яке раніше звалось Візантією, а тепер іменується Новим Римом, знаходиться серед самих диких народів. Там на півночі

значні земельні ділянки із залежними селянами. Прибутки від цих володінь надавали можливість їх новим власникам купити необхідні вершки зброю і коней. Згадана реформа призвела до поступового виникнення класу крупних землевласників – феодалів. Див.: Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. Москва, 1987. С. 150–151. Аналогічна ситуація повторилася у германських землях на початку X ст. коли король Генріх I створив необхідну для протистояння нападам кочівників угрів кінноту. У період класичного Середньовіччя виникає культ ідеального воїна, якого також іменували рицарем (явище рицарської культури).

В україномовній літературі є два підходи до використання слова *“рицар”*. Чимало авторів вважає його калькою з російського слова *“рицар”* і пропонує залучати при визначенні середньовічних феодалів, а також культури, пов'язано з ними, тільки дефініцію *“лицар”*. На нашу думку, враховуючи істотну різницю між конкретними воїнами (вершниками) і ідеальними галантними кавалерами, варто ви-

користуватися можливості української мови, а саме звертатися – залежно від контексту – або до першого, або до другого термінів. Тому ми повністю підтримуємо позицію Лариси Колібаби. Вона наголошує, що треба використовувати два терміни – *“рицар”* і *“лицар”*, при цьому розмежовувати їх за значенням: рицар – це представник класу феодалів, кінний воїн, лицар – самовідданий захисник когось або чогось, вихована, чемна людина. Див.: Колібаба Л. Ще раз про рицаря і лицаря *Культура і слово*. Київ, 2014. Вип. 81. С. 61–63. До цього, зазначений *“Український орфографічний словник”* також передбачає можливість використання двох слів *“лицар”* і *“рицар”*. Див.: Український орфографічний словник. С. 396, 731.

¹¹²Widukindi Res Gestae Saxonicae. L. 3,44.46–49; Колесницький Н. Ф. *“Священная Римская империя”*. С. 23–24; Балакин В. *Творцы Священной Римской империи*. Москва, 2004. С. 68–71.

¹¹³Памятники средневековой латинской литературы X–XII веков. Москва, 1972. С. 55–56 (автор тексту Тамара Кузнецова).

його сусідами є Унгарі (угри. – О. Г.), Пізенаки (печеніги. – О. Г.), Хазари, Русси, яких ми іменуємо іншим ім'ям, а саме Нордманами, а також близькі до нього – Болгари; на сході [від Константинополю знаходиться] Багдад, між сходом і півднем мешканці Єгипту і Вавілонії*, а на півдні – Африка і близький до неї, але розташований проти [Константинополя] острів Крит)¹¹⁵.

Отже, цей фрагмент є коротким описом народів, які мешкали навколо Візантійської імперії (Константинополю). Безумовно, заслуговує особливої уваги фраза “*Rusios, quos alio nos nomine Nordmannos appellatus Русси, яких ми іменуємо іншим ім'ям, а саме Нордманами*”. Здавалось, що тут Ліутпранд міг писати про скандинавів, які мешкали або взагалі мали володіння у Східній Європі. Проте ознайомлення з другим фрагментом змушує таку можливість відкинути.

Перед розповіддю про події 941 р. у Візантійській імперії Ліутпранд вказав на джерело його інформації про цю країну: “*Verum quoniam meus vitricus, vir gravitates ornatus, sapientia plenus regis Hugonis fuerat nuncius, pigrum michi non hic sit inserere, quid eum de imperatoris sapientia et humanitate et, qualiter Rusios vicerit, audivit saepius dicere (У зв'язку з тим, що мій вітччм, що мав почесні і велику мудрість, був відправлений послом короля Хуго¹¹⁶, не виявлю лінощів і розповім зараз те, що не один раз чув про розум і ласкавість імператора**, а також про те, як він переміг русів)*¹¹⁸.

“*Gens quaedam est sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Greci vocant Ρουσιος, Rusios, nos vero a positione loci nominamus Nordmannos. Lingua quippe Teutonum nord aquilo, man autem dicitur homo, unde et Nordmannos aquilonares homines dicere possumus. Huius denique gentis rex vocabulo Inger erat, qui collectis mille et eo amplius navibus Constantinopolim venit. Quod Romanos Imperator ut audivit, quoniam navalem suum exercitum directum contra Saracenos et ad insularum custodiam habuit, aestuari cogitationibus coepit. Cumque cogitationibus non paucis insomnes noctes duceret et Inger cuncta mari vicina diriperet, nuntiatum est Romano XV semifracta se habere chelandia, quae populus ob vetustatem sola reliquerat. Quod ut audivit, τοὺς καλαφάτας, tus calafatas, hoc est navium compositores, ad se venire praecepit, quibus et ait: Properantes sine dilatione ea, quae remanserant, chelandia praeparate. Sed et argumentum, quo ignis proicitur, non in prora solum, verum etiam in puppi, insuper in utrisque lateribus ponite. Compositis itaque secundum iussionem suam chelandiis sapientissimos in eis vires collocat atque, ut regi Ingero occurrant, denuntiat. Profecti denique, cum in pelago eos positos rex Inger aspiceret, ut vivos illos caperet, exercitui suo praecepit, et non occideret. Denique miserator et misericors Dominus, qui se colentes, se adorantes, se deprecantes non solum protegere, sed et victoria voluit honorare, ventis tunc placidum reddidit mare; secus enim ob ignis emissionem Grecis esset incommodum. Igitur in Rusorum medio positi ignem circumcirca proiciunt. Quod dum Rusi conspiciunt, e navibus confestim sese in mare; proiciunt eliguntque potius undis submergi quam ignecremari. Alii tunc loriceis et galeis onerati, numquam visuri, ima pelagi*

* Поява назви “Вавілонія”, найвірогідніше, є анахронізмом, даниною якимось біблійним традиціям.

¹¹⁵ Liudprandi Antapodosis. L. I, 11. “Антаподосіс (Воздаяння)” Ліутпранда Клермонського наводимо за виданням: Liudprandi Antapodosis / Ed. J. Becker *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Liudprandi Opera.* Hannoverae et Lipsiae, 1915. P. 1–158 (з відкликанням до номеру книги і параграфу). Переклад російською мовою: Ліутпранд Кременский. Антаподосис;

Книга об Оттоне; Отчет о посольстве в Константинополь / Подгот. И. В. Дьяконов. Москва, 2006. С. 13–110; Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. С. 36–40.

¹¹⁶ Хуго (Гуго) Арльський – з 925 по 945 рр. король Італії. Про королів Італії доби Середньовіччя див.: Фазоли Д. Королі Італії. Пер. с итал. А. В. Лентовской. Санкт-Петербург, 2007.

** Візантійський василевс Роман I Лакапін (приблизно 920 – приблизно 945).

¹¹⁸ Liudprandi Antapodosis. L. V, 14.

petunt, nonnulli vero natantes inter ipsos maris fluctus uruntur, nullusque die illa evasit, qui fuga sese ad terram non liberavit. Rusorum etenim naves ob parvitatem sui, ubi aquae minimum est, transeunt, quod Grecorum chelandia ob profunditatem sui facere nequeunt. Inger ingenti cum confusione postmodum ad propria est reversus; Greci vero victoria potiti vivos secum multos ducentes Constantinopolim regressi sunt laeti. Quos omnes Romanos in praesentia regis Hugonis nuntii, vitrici scilicet mei, decollare praecipit (В північних краях мешкає народ, який греки називають Ρουσιος, Rusios (русіос – О. Г.), а ми іменуємо за місцем проживання Нордманнами. Саме тевтонською мовою “норд” – це північ, а “ман” – це людина; звідси “Нордманни”, тобто північні люди. Королем того народу був Інгер (Ігор – О. Г.), який зібрав більше тисячі кораблів і прийшов до Константинополю. Імператор Роман, коли довідався про це, сильно стривожився, бо відправив свій флот для боротьби з Сарацинами і захисту островів. Перебуваючи в роздумах протягом багатьох безсонних ночей, в той час коли Інгер (Ігор – О. Г.) пустиши морське узбережжя, Роман дізнався, що у нього є ще п’ятнадцять напівзруйнованих кораблів¹¹⁹, які не використовувались через їх ветхість. Почувши про все, Роман наказав прийти до нього корабельних будівельників і наказав їм: “Негайно вирушайте і відновіть всі кораблі, що є у нас. Розмістить вогнемети не тільки на носі, але і на кормі та на обох бортах [кораблів]”. Отже, коли кораблі були оснащені згідно з наказом, він посадив на них досвідчених воїнів і наказав відправлятися проти флоту короля Інгера (Ігоря – О. Г.). Вони відчалили; побачивши їх в морі, король Інгер (Ігор – О. Г.) наказав своїм воїнам захопити їх живцем і не вбивати. Але добрий і милостивий Бог, бажаючи не тільки захистити тих, хто шанує його, вклоняється йому, молиться йому, але і віддячити їх перемогою, приборкав вітри, заспокоїв море, без чого греки не могли використовувати свій вогонь. Отже, зайнявши позицію в середині строю русів, вони (греки – О. Г.) почали метати вогонь в усі боки. Руси, побачивши це, стали пригати з кораблів у воду, вважаючи кращим утопитись, ніж згоріти у полум’ї. Одні, під вагою кольчуг і шоломів, зразу відправились на морське дно, і їх більше не бачили; інші, хоч і пливли, але продовжували горіти; ніхто не врятувався в той день, крім тих, хто добрався до берега. Кораблі русів¹²⁰ через маленькі розміри могли плавати у мілководді, на відміну від кораблів греків, які мали глибоку осадку. Деяко пізніше Інгер (Ігор – О. Г.) з великим соромом повернулися додому. Греки, здобувши перемогу і захопивши полонених, прибули радіючи до Константинополю. Всіх їх (полонених – О. Г.) Роман наказав стратити у присутності посла короля Гуго, тобто мого вітчима)”¹²¹.

Перш за все зразу варто звернути увагу на перші два речення, які засвідчують, що найменування “Nordmannos (Нордмани)” не є взагалі етніконом (на

¹¹⁹ Візантійські бойові кораблі – хіландії – могли вміщати до 150 чоловік, озброювалися металевими машинами і снарядами з так званним “грецьким вогнем (ύγρόν πύρ)”. “Грецький вогонь” складався із сірки, нафти, селітри, каніфолі, негашеного вапна та інших горючих інгредієнтів, його не можна було погасити водою. Зазначена горюча суміш викидалася за допомогою спеціальних мідних сифонів (сифонофорів) на відстань до 25–30 м. Технологія виготовлення “грецького вогню” залишається не розкритою. Див.: *Войтович Л., Овсінський Ю.* Історія війн і військового мистецтва. У трьох томах. Т. 1. Харків, 2017. С. 244, 290.

¹²⁰ Кораблі русів були набагато меншими

від візантійських. На них максимально вміщалося 40–60 воїнів. Причину використання суперниками греків невеликих кораблів ще в IX ст. пояснив у трактаті “Тактика Лева” відомий військовий теоретик василевс Лев VI Філософ. Оскільки “скіфам”, як він називав слов’ян Східної Європи, для того, щоб потрапити до Чорного моря (Понту Евксінського), треба було пройти ще ріки, які до цього моря входять, вони були вимушені використовувати мілководні суда. Див.: *Лев VI Мудрий.* Тактика Лева. Изд. подг. В. В. Кучма. Отв. ред. Н. Д. Барбанов. Санкт-Петербург, 2012. С. 205.

¹²¹ Liudprandi Antapodosis. L. V,15.

відміну від дефініції “*Ρουσίος, Rusios*”), а, радше, іменем, географічним орієнтиром, бо перекладається як “північні люди”, про що говорить сам Ліутпранд¹²². Опис нападу флоту з Русі є докладним і об’єктивним. Важливо відзначити збіжність змісту розповіді Ліутпранда про морський бій, який мав місце неподалік від невеликого грецького міста Ієрон, з описом походу київського князя Ігоря Олеговича (912–945) на Константинополь у 941 р.: “Фешфанъ же сустрѣте а въ ладехъ со шгнемь . и пушати нача трубами шгнь на лодѣ Рускиа . и бысѣ видѣти страшно чудо . Русь же видаши пламанъ . вмѣтахуса въ воду морскую . хоташе оубрести . и тако прочии възвратишаса въ своаси . тѣмже пришедшимъ въ землю свою и повѣдаху каждо своимъ ш бѣвшемъ . и ш ладнѣмъ шгни . ѿкоже молонья речѣ . иже на нбсѣхъ Грьци имуть оу себе . и се пушающа же жагаху насъ . сего ради не шдолѣхомъ имъ (Феофан (візантійський флотоходець – О. Г.) зустрів їх (русів – О. Г.) на кораблях з вогнем і почали пускати трубами вогонь на кораблі Руські, і сталося чудо, руси побачивши вогонь, пострібали у воду морську, сподіваючись врятуватися, і частина їх повернулася до дому, ті, хто прийшов у свою емлю, розповідали своїм (близьким – О. Г.) проте, що сталося, про корабельний вогонь, який як блискавки, які є на небі, і які греки мають у себе і пускали, налякавши нас, через що ми не змогли їх подолати)”¹²³. Значимо, що вітчизняним Ліутпранда не розповів пасинку про жорстокі бої між греками і русами на суходолі, які також закінчилися поразками останніх¹²⁴.

Наприкінці XIX ст. М. Грушевський підготував переклад українською мовою обох фрагментів тексту Ліутпранда, проте він не є досконалим з мовного огляду¹²⁵.

VI. Продовжувач Регіно Прюмського. У період правління у Києві княгині Ольги (945–962) зроблена перша спроба запровадити християнство як державну релігію усієї держави, що однозначно потребувало створення релігійно-адміністративної системи в країні. Неможливо встановити, чи була київська володарка християнською на момент приходу до влади, однак можна припустити, що з самого початку свого регентства (при малолітньому синові Святославі) княгиня Ольга перебувала під впливом сил, які підтримували тісні зв’язки з Константинополем, значною мірою визнавали нову релігію і сприймали ідеологію греків. Це угруповання знаті, зрозуміло, прагнуло й надалі розвивати й поширювати взаємини з Візантією, для чого неабияке значення східнослов’янська еліта надавала піднесенню престижу Русі у сусідніх державах, перш за все Візантійській імперії.

955 р., як повідомляє київський літопис, Ольга здійснила візит до Царгороду, де йшлося про її хрещення¹²⁶. Геннадій Літаврін припускав, що це була вже друга поїздка княгині до столиці Візантії, а першу вона здійснила 946 р. Тоді, на думку вченого, княгиня пішла на вельми рішучий і сміливий з огляду молодій київській дипломатії крок – запропонувала імператору укласти шлюб Святослава з грецькою принцесою. Цим київський двір прагнув використати зацікавленість Візантії у розширенні торгівлі і допомозі першій в разі необхідності військом. Однак константинопольський двір, не бажаючи піднесення авторитету володарів Києва, відхилив пропозицію, очевидно, використавши

¹²² Пашуто В. Т. Внешняя политика... С. 314.

¹²³ Лаврентьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРА). Т. 1. Ленинград, 1926–1928. Стб. 44–45.

¹²⁴ Сахаров А. Н. Дипломатия древней Руси. С. 210–211.

¹²⁵ Ліудпранд *Грушевський М. Віймки...* С. 73–74.

¹²⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 60.

як привід неможливість укладення шлюбу “порфірородної” з правителем нехристиянської, “варварської” країни¹²⁷.

У Константинополі княгиня Ольга поставила питання про навернення в нову віру згідно з юридико-дипломатичними уявленнями всієї східнослов'янської держави. Реалізація таких планів означала згоду візантійського двору на християнізацію Давньоруської держави та всіх її мешканців, створення необхідної для цього церковної організації. Візантійський двір не заперечував проти пропозиції Києва, але спробував використати хрещення княгині, аби ідеологічно та дипломатично-протокольоно поставити Русь у залежність від себе. Згідно з повідомленням літопису, імператор Константин назвав Ольгу своєю донькою (“нарекъ ю дъщерью собѣ”)¹²⁸, що юридично означало залежність володарки і її держави від василевса і його “Ромейської імперії”¹²⁹. Проте описаний розвиток подій не міг задовольнити княгиню та її оточення. Логічно, що незабаром таке прийняття у Царгороді негативно позначилося на розвитку русько-візантійських відносин.

Незважаючи на складні взаємини київської адміністрації з константинопольським патріархатом, подальші контакти княгині Ольги наприкінці 50-х років із германським духовенством дають підстави вважати, що з формально-юридичного та дипломатичного боку Русь після хрещення княгині вважалася християнською країною.

Зрозуміло, що за таких умов важливим питанням було створення на Русі християнської церковної адміністрації. Воно не було вирішене під час переговорів Ольги з греками, тому наприкінці 50-х років вона й звернулася за допомогою до короля Германської держави Оттона I (936–973, з 962 р. імператор) і германського духовництва. Відомо, що саме це стало причиною прибуття на Русь місії єпископа Адальберта, покликаної сприяти вирішенню питання розбудови церковної організації та забезпечення її необхідними кадрами¹³⁰. Інформація про церковні стосунки між Руссю і Германською державою за часів княгині Ольги зберегли тільки германські латиномовні джерела. Йдеться перш за все про так зване Річчозаписання Прюмського хроніки Регіно Прюмського.

З 907 по 967 рр. згадану хроніку Регіно Прюмського продовжував писати монах, якого часто ототожнюють з Адальбертом, що в 968–981 рр. був першим магдебурзьким архієпископом, а до того, що для нас особливо важливо, очолював церковну місію імператора Оттона I на Русь¹³¹.

¹²⁷ Литаврин Г. Г. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // *История СССР*. 1981. № 5. С. 173–183; *Его же*. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников // *Византийский временник*. Вып. 42. Москва, 1981. С. 35–48; *Его же*. Состав посольства Ольги в Константинополе и “дары” императора // *Византийские очерки*. Москва, 1982. С. 71–92; *Его же*. К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги // *Древнейшие государства на территории СССР*. 1985 г. Москва, 1986. С. 49–57 (та ін.). Цей погляд піддав критиці: Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. С. 222–250.

¹²⁸ Лаврентьевская летопись. Стб. 61.

¹²⁹ Головкин А. Б. Христианизация восточнославянского общества и внешняя политика

Древней Руси в IX – первой трети XIII века // *Вопросы истории*. 1988. № 9. С. 63.

¹³⁰ В історичній літературі існує твердження, що ініціативу у встановленні стосунків Русі і Германії виходила від германського королівського двору. Див.: Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XV вв. Москва, 1959. С. 31–39; Мантейфель Т. Попытки вовлечения Киевской Руси в орбиту латинских влияний // *Становление раннефеодальных славянских государств*. Киев, 1972. С. 140–149; Ариньон Ж. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги // *Византийский временник*. Т. 41. Москва, 1980. С. 122. Проте така позиція не має підтвердження у джерелах.

¹³¹ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... С. 101–102.

"DCCCLVIII. [...] Legati Helenae reginae Rugorum, quae sub Romana imperatore Constantinopolitano Constantinopoli baptizata est, fecte, ut post claruit, ad regem venientes episcopum et presbiteros eidem genti ordinari petebant [...] (959. [...] Посли Єлени (Олени – О. Г.)¹³² королеви¹³³ Ругів¹³⁴, яка при імператорі константинопольському* Романі в Константинополі хрестилася, фіктивно, як ми побачимо у подальшому, прийшли до короля і просили, щоб їх народу призначили єпископа і священників)¹³⁶.

Отже, в цьому уривку йдеться про посольство княгині Ольги до германського короля Оттона I з проханням прислати для її країни єпископа і священників, тобто – створення на Русі церковної організації. Очевидно, умови здійснення цього, що запропонували перед цим візантійці, не задовольнили Київ. Емоційний і тенденційний вислів автора щодо фіктивного хрещення "королеви" не є об'єктивним і пов'язаний із подіями, які сталися на Русі після прибуття германського посольства. Але про це йтиметься при розгляді наступних частин розповіді Продовжувача Рєгіно про Русь.

"DCCCCLX. Rex (король Оттон I) natalem Domini Franconofurt celebravit, ubi Libutius ex coenobitis sancti Albani a venerabili archiepiscopo¹³⁷ Adaldao genti Rugorum episcopus ordinatur (960. Король святкує Різдва Христове у Франкфурті, де Лібуція з монастиря святого Альбана вельмишановний архієпископ Адальдаг висвятив на єпископа для народу Ругів)¹³⁸.

У цьому уривку йдеться про приготування релігійної подорожі на Русь, зокрема висвячення на єпископа керівника майбутньої місії.

¹³² Елена (Олена) – хресне ім'я київської княгині Ольги. Згідно з припущенням А. Назаренка, Ольга отримала хресне ім'я на честь Єлени (Олени) Лакапіни, дружини імператора Константина Багрянородного, в правління якого вона відвідала Константинополь. Див.: Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. С. 304 (автор тексту А. Назаренко). Про хресне ім'я володарки Русі згадує літопис: "има си во крщньи Шлена . ѿкоже и древнаѧ црѧѧ . мѣи Великаго Костантина". Див.: Лаврентьевская летопись. Стб. 61. Хрещення Ольги, як вважає Дмитро Гордієнко, сталося у ніч з 17 на 18 жовтня 957 р. Див.: Гордієнко Д. С. Етапи та основні напрямки русько-візантійських відносин у дослідженнях академіка Геннадія Григоровича Літаврину *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Історичні науки. Т. 23: На пошану професора С. А. Копилова. Кам'янець-Подільський, 2013. С. 78.

¹³³ Західноєвропейські книжники постійно називали суверенних володарів титулом "король (rex)", в нашому випадку "королева (regina)". Див.: Головка О. Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин *Феодалізм на Україні*. Київ, 1990. С. 49; *Його ж*. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 192–193.

¹³⁴ Мається на увазі "королева Русів (або Русі)". Форма "Руги" відносно Русі використовувалася в західній хронографії і надалі. Див.: Gordienko D. The Mission of Kyivan Princess Ol'ga to the King Otto I in the Context of Rus' and Germany Foreign Policies *Byzantinoslavica*. 2008. Nr 1–2. P. 108.

* Найменування Романа "константинопольським імператором" є елементом ідеологічних протистоянь двох імперських центрів. У Константинополі володарів Германії не визнавали "римськими імператорами", а германські дипломати називали василевсів "грецькими" або "константинопольськими", але не "ромейськими" імператорами. Важливість цих ідеологічних моментів у житті середньовічного світу виявилася навіть у тому, що, починаючи від середини XV ст., у титулі мусульманського володаря Османської імперії було записано, що він – "імператор Константинополю, Адріанополю і Бурси".

¹³⁶ *Continuatio Reginonis*. Rec. F. Kurze *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica recusi*. Hannoverae, 1890. P. 170.

¹³⁷ Є помилковий варіант запису – *episcopo*. Адальдаг був бременським архієпископом і одним із найближчих радників Оттона I. Він мав повноваження щодо організації місійної діяльності серед язичників. Див.: Назаренко А. В. *Немецкие латиноязычные источники...* С. 121–124.

¹³⁸ *Continuatio Reginonis*. P. 170.

“DCCCCLXI. [...] Libutius priori anno quibusdam dialationibus ab itinere suspensus XV. Kal. Martii anni praesentis obiit; cui Adalbertus ex coenobitis sancti Maximini machinatione et consilio Willihelmi archiepiscopi, licet meliora in eum confisus fuerit et nihilinquam in eum deliquerit, peregre mittendus in ordinatione successit. Quem piissimus rex solita sibi misericordia omnibus, quibus indigebat, copiis instructum genti ugorum honorifice destinavit (961. Лібуцій, відправлення якого не сталося через якісь затримки, 15 лютого цього року помер; його за порадою і клопотанням архієпископа Вільгельма¹³⁹ змінив Адальберт з монастиря святого Максиміна, й хоча останній відносно нього (архієпископа – О. Г.) постійно виявляв чемність і не мав ніколи ніякої провини, все ж повинен був відбутися на чужину. Набожний король (Оттон I – О. Г.) з належними відзнаками призначив його для народу ругів і згідно свого звичайного милосердя, надав йому все, в чому він мав клопіт)”¹⁴⁰.

При розгляді цього фрагменту природно виникає питання, чому між моментом прийняття рішення про відправлення місії на Русь і його реалізацією пройшов такий тривалий час – майже півтора року. Мабуть, пояснювати це вірогідною хворобою Лібуція немає підстав. А. Назаренко розглянув можливі версії зволання, пов'язані із якимось внутрішньогерманськими обставинами, але прийнятних не знайшов. Він вважав можливою причиною моменти зовнішньополітичні. Королівський двір, перед тим, як відрядити місію до Києва, мав з'ясувати обставини взаємин Русі з Візантійською імперією. Таке припущення цілком реальне, враховуючи специфіку і складність взаємин самої Германії з Константинополем¹⁴¹. Отже, трохи більше як через сто років з моменту першої дипломатичної місії Русі до Західної Європи склався майже аналогічний геополітичний трикутник Візантія – Русь – Германія. До цього варто додати, що новий керівник місії Адальберт упродовж 953–958 рр. жив при дворі Оттона I, де виконував функції королівського діловода, пізніше перебував у Трирському монастирі святого Максиміна, з якого вийшов в 961 р. у зв'язку з місією до Русі¹⁴².

DCCCCLXII. [...] Eodem anno Adalbertus Rugis ordinatus episcopus nihil in his, propter quae missus fuerat, proficere valens et inaniter se fatigatum videns revertitur et quibusdam ex suis in redeundo occisis ipse cum magno labore vix evasit. Et ad regem veniens caritative suscipitur et a Deo amabili Willihelmo archiepiscopo pro retributione tam incommodae ab eo sibi machinatae peregrinationis bonis omnibus et commodis, quasi frater a fratre, amplectitur et sustentatur; missis etiam pro eo ad imperatorem litteris reditum ipsius in palatio operiri iubetur (962. [...] У цьому ж році Адальберт, якого було призначено єпископом для Ругів, повернувся, бо не зміг домогтися нічого з того, заради чого він був відряджений, коли переконався в даремності своїх зусиль. Деяких з тих, хто перебував із ним, було вбито, а він сам, після великих поневірянь, ледь врятувався. Коли він прибув до короля, його зустріли милостиво, і боголюбивий архієпископ Вільгельм як компенсацію значних тягот далекої подорожі, яку він (для Адальберта – О. Г.) організував, надає йому власність і кошти, зустрічає його як брат брата, оточує всебічною увагою. На його захист Вільгельм навіть направив листа імператору**, а також наказав (Адальберту – О. Г.) чекати його повернення у палаці)”¹⁴⁵.*

¹³⁹ Вільгельм – майнцький архієпископ з 954 по 968 р., позашлюбний син Оттона I. Див.: Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... С. 124–125.

¹⁴⁰ Continuatio Reginonis. P. 170.

¹⁴¹ Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники... С. 123–124.

¹⁴² Ариньон Ж. Международные отношеия...

С. 115.

* У цьому була необхідність, оскільки місія Адальберта закінчилася невдало, що потребувало пояснень і виправдань її учасників перед Оттоном I.

** 2 лютого 962 р. в соборі святого Петра в Римі папа Іоан XII провів коронацію Оттона I імператорською короною.

¹⁴⁵ Continuatio Reginonis. P. 172.

Тут варто дещо сказати про маршрут подорожі місії Адальберта до Києва. Ми вже говорили про існуючий уже на той час традиційний шлях із Регенсбургу до Праги, а потім через Краків до Києва. А. Назаренко з деяким елементом сумніву розглянув згадку із другого життєпису святого Адальберта, в якій йдеться про проїзд через місцевість, де жив у дитинстві Войтех (майбутній Адальберт) – Лібіцьке князівство в Центральній Чехії, місійного єпископа Адальберта. Історик не відкинув можливості, що єпископ із супутниками проїжджали через місто Лібіце, яке належало батькові Войтеха – князю Славніку¹⁴⁶.

“Hec huc facta essent, non norunt; postea quando finito scolo duello domum redeunt, recordata est mater pueri, quia Pruzis episcopus gentium positus cum idem Adelbertus per regnum patris iter ageret, deducit filium cum ungendis pueris, ut tunc primo eum crismate episcopus liniret (Як це сталося, незрозуміло, але потім, коли після завершення шкільного навчання він (Войтех. – О. Г.) повернувся додому, мати його згадувала, як цей Адальберт призначений єпископом до народу Прусів (насправді Русів – О. Г.) приїзжав у їх володіння, то під часу обряду миропомазання до нього приводили сина (Войтеха – О. Г.) разом з іншими хлопчиками)”¹⁴⁷.

Під 966 р. Продовжувач Регіно знову пригадав Адальберта, бо його в цей рік імператор Оттон I поставив абатом Вайсенбурзького монастиря* замість померлого Еркарберта. Повідомляючи про це призначення, хроніст згадав, що новий настоятель монастиря, *“Rugis ordinatum episcopum ([...]був призначений [колись] єпископом до Русів)”¹⁴⁹.*

У жовтні 968 р. Адальберт став першим архиєпископом Магдебурзької архидієцезії¹⁵⁰. До речі, до Магдебургу десь на початку 70-х років X ст. прибув син лібіцького князя Славніка Войтех. Тут юнак вчився у соборній школі і школі монастиря святого Маврикія, де абатом був Отерих. Коли Войтех став монахом, він отримав також духовне ім'я Адальберта.

Місія Адальберта на Русь дещо пізніше знайшла відображення також і в інших джерелах. Записи в них набагато лаконічніші, ніж інформація Продовжувача Регінона. Так, в Гільдесгеймських анналах під 960 р. вміщено повідомлення: *“Venerunt legati Rusciae gentis ad regem Ottonem, et deprecati sunt eum, ut aliquem suorum episcoporum transmitteret, qui eis ostenderet viam veritatis; et professi sunt se velle recedere a paganorum ritu et accipere religionem christianitatis. Et ille consensit deprecation eorum et transmisit Adalbertum episcopum fide catholicum; illique per omnia mentiti sunt, sicut postea eventus rei probavit (До короля Оттона прибули послы народу Русі і звернулися з проханням до нього, щоб він послав когось з своїх єпископів, який би їм відкрив шлях до істини; вони запевняли що хочуть відмовитися від язичницьких звичаїв і прийняти християнську віру. І він (король Оттон I – О. Г.) вислухав їх і відрядив до них правдивого єпископа Адальберта; вони ж (послы – О. Г.), як показали подальші події, в усьому збрехали)”¹⁵¹.* Текст Кведлінбурзьких

¹⁴⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Под ред. Е. А. Мельниковой. С. 308 (автор тексту А. Назаренко).

¹⁴⁷ S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris vita altere auctore Brunone Querfurtensis / Ed. H. Karwasinska Monumenta Poloniae Historica. Series nova. T. 4, f. 2. Warszawa, 1969. P. 5. Висловлюю щире подяку кандидатів історичних наук Олександру Барану (Польща, Люблін) за допомогу у пошуку і ознайомленні з цим виданням.

* Вайсенбурзький монастир, вочевидь, зна-

ходився в місті Вайсенбург в Баварії. Місто виникло як римський форпост в I–II ст. н. е., що підтверджують результати археологічних досліджень, зокрема військової лазні.

¹⁴⁹ Continuatio Reginonis. P. 177.

¹⁵⁰ Ottonis M. mandatum de inthronizatione archiepiscopi Magdeburgensis Monumenta Germaniae Historica. Leges. Ed. G. H. Pertz. T. 2. Hannoverae, 1837. P. 561.

¹⁵¹ Annales Hildesheimenses MGH SS. Ed. G. H. Pertz. T. 3. Hannoverae, 1839. P. 60.

анналів збігається з попередньо пам'яткою, за винятком останнього речення, довшого: *"quia nec ille praedictus episcopus evasit lethale periculum ab insidiis eorum (згаданий єпископ ледь уникнув смерті від їх (русів – О. Г.) підступів)"*¹⁵².

Зіставлення змісту цих згадок із текстом Продовжувача Регінона засвідчує, що в двох останніх фрагментах йшлося, перш за все, про питання послів княгині Ольги щодо навернення язичницької Русі до християнської віри. Останній із розглянутих фрагментів додатково засвідчує якісь конкретні ворожі дії на Русі щодо місіонерів¹⁵³.

Першим на контакти Русі і Германії наприкінці 50-х – на початку 60-х років Х ст. звернув увагу Август Шльоцер. Він відзначив, насамперед, відсутність свідчень про ці контакти в літописній традиції, але підкреслив, що це не є аргументом для заперечення самих зв'язків. Історик навіть інформацію про зазначені контакти з германських джерел. На його думку, не через вину княгині Ольги місія Адальберта зазнала невдачі на Русі, де в той час залишалися дуже сильними позиції прихильників язичницької віри¹⁵⁴. Н. Карамзін зводив стосунки Ольги і Оттона до політичних взаємин, припускав, що княгиня, *"до-відавшись про славу і перемоги Оттонові, хотіла, щоб він також дізнався про величність її народу, і пропонувала йому дружній союз через послів своїх"*¹⁵⁵. У післямові до перевидання першого тому його *"Історії"* А. Сахаров та М. Свердлов писали, що Н. Карамзін фактично ухилився від розгляду конкретних сюжетів взаємин Ольги з Оттоном, оскільки головну увагу приділяв відносинам Русі з Візантією¹⁵⁶. С. Соловйов вважав, що насправді зазначені у Продовжувача Регінона *"посли"* належали до варягів, які заради того, аби отримати подарунки, по декілька разів приймали хрещення. Саме такі *"варяги"*, на думку історика, й прибули до Оттона начебто від київської княгині¹⁵⁷.

На думку Александра Воронова, княгиня Ольга прагнула до налагодження державних контактів з германським монархом¹⁵⁸. Намагання ж останнього нав'язати свого єпископа викликала спротив на Русі і призвело до невдачі місії Адальберта. Таку ж позицію поділяли Дмитрій Іловайській, Євгеній Голубинській та Михало Грушевський¹⁵⁹.

Владімір Пашуто пояснював невдачу поїздки Адальберта тим, що княгиню Ольгу не задовольнили обставини виконання германською місією її завдання¹⁶⁰. Проте більшість сучасних дослідників пов'язують зазначений провал наслідками язичницької реакції, яка тут виникла. На чолі виступу стояли прихильники молодого князя Святослава Ігоревича, негативно наставлені до іноземної віри і зорієнтовані на збереження язичництва, яке в цей час під впливом змін у східнослов'янському суспільстві помітно еволюціонувало¹⁶¹.

¹⁵² Annales Quedlinburgenses. P. 60.

¹⁵³ Докладніше про місію Адальберта у Києві та її матеріальний слід на Старокиївській горі див.: Діба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі ЗНТШ. Т. 235: Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. С. 524–558 (прим. ред.).

¹⁵⁴ Шльоцер А. Нестор. С. 345–360.

¹⁵⁵ Карамзін Н. М. История государства Российского. Т. 1. С. 130.

¹⁵⁶ Сахаров А. Н., Свердлов М. Б. Послесловие. Начальный период отечественной истории в освещении Н. М. Карамзина Карамзин Н. М. История государства российского. Т. 1. С. 396–397.

¹⁵⁷ Соловьев С. М. История России с древней-

ших времен. Кн. 1, т. 1–2. С. 302.

¹⁵⁸ Воронов А. Д. О латинских проповедниках на Руси Киевской X и XI вв. Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. Кн. 1. Киев, 1879. С. 9.

¹⁵⁹ Иловайский Д. И. История России. Часть первая: Киевский период. Москва, 1876. С. 43–44; Голубинский Е. Е. История русской церкви. Т. 1, ч. 1. Москва, 1880. С. 66–71; Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. С. 456.

¹⁶⁰ Пашуто В. Т. Внешняя политика... С. 119–120.

¹⁶¹ Свердлов М. Б. Политические отношения... С. 283–286; Литаврин Г. Г. Христианство в правление княгини Ольги Gesellschaft und Kul-

VII. Хроніка Ламберта Герсфельдського про перебування імператора Оттона I у Кведлінбурзі на Пасху 973 р. У Хроніці Ламберта Герсфельдського (роки життя близько 1025–1081 або 1088) вміщено коротку інформацію: “*Plurisque venerunt legati plurimarum gentium, id est Romanorum, Grecorum, Beneventorum, Itolorum, Ungariorum, Danorum, Sclavorum, Bulgariorum atque Ruscorum cum magnis muneribus* (Туди прибули послы багатьох народів, а саме римлян, греків, беневентців, італійців, угорців, слов’ян, булгар і русів з великими дарами)”¹⁶².

Йшлося про перебування германського імператора Оттона I в Кведлінбурзі під час Великодня 5 квітня 973 р. Зазначена інформація стала для багатьох істориків підставою робити висновки не тільки про наявність взаємин Русі за часів правління князя Ярополка Святославовича (972–980) з Германською імперією, а й декому з них припускати можливість хрещення Русі в той час за латинським обрядом¹⁶³. В. Пархоменко і Б. Рамм вважали, що посередником у контактах Ярополка з Оттоном I була Польща князя Мешка III, проте В. Пашуто писав, що, навпаки, Русь в особі імператора шукала союзника проти Польщі¹⁶⁴. Його думку підтримав А. Назаренко, на переконання якого київський князь Володимир у 979 р. саме у союзі з Германією здійснив виправу на Польщу¹⁶⁵.

На нашу думку, підстав для будь-яких припущень щодо європейської політики Ярополка Святославович на основі інформації Ламберта немає. Що більш, не є переконливою сама ця інформація¹⁶⁶. Зазначимо, що в повідомленнях раніших анналів, на підставі яких, очевидно, Ламберт десь у 70-х роках XI ст. зробив свій запис, відсутнє свідчення про участь послів Русі в зустрічі у Кведлінбурзі. На жаль, ми не маємо згадки про подію в анналах Кведлінбурзького монастиря, оскільки ця частина пам’ятки не збереглася¹⁶⁷. Так, в Гільдесгеймських анналах про зазначену подію записано, що в Кведлінбурзі до імператора прибули: “*legati Grecorum, Beneventarorum, Ungariorum, Bulgariorum, Danorum, Sclavorum* (послы греків, беневентців, угорців, булгар, данців, слов’ян)”¹⁶⁸. Сучасник подій хроніст Відукінд Корвейський лише повідомив, що в Кведлінбурзі імператора “*diversarum gentium multitudine conveniens* (представники численних народів привітали)”¹⁶⁹, тобто не згадав конкретно, з яких країн прибули послы до Кведлінбургу.

На початку XI ст. мерзебурзький єпископ і хроніст Тітмар писав: “*Huc confuebant inperatoris edictu Miseco atque Bolizlavo, duces et legati Grecorum, Beneventorum, Ungariorum, Bulgariorum, Danorum et Sclavorum, cum omnibus*

tur Russlands im frühen Mittelalter. Halle (Saale), 1981. С. 138–141; *Lowmiański H. Zagadnienie politeizmu słowiańskiego Przegląd Historyczny*. 1984. № 4. S. 686–688; *Головко О.* Поширення християнства у слов’ян Східної Європи і формування християнської церковної організації на Русі (VIII–XIII ст.) *Дриновський збірник*. Т. 5. Харків; Софія, 2012. С. 183 (та ін.).

¹⁶² *Lamberti Annales MGH SS*. Bd. 3. P. 63.

¹⁶³ *Карамзин Н.* История государства Российского. С. 143; *Пархоменко В.* Христианство Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святого *Вера и разум*. 1913. № 7. С. 27–35; *Чубатий М.* История християнства на Руси-Україні. Т. 1 (до р. 1353). Рим; Нью Йорк, 1965. С. 192; *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных

путях. С. 339–390 (та ін.).

¹⁶⁴ *Рамм Б. Я.* Папство... С. 39; *Пашуто В. Т.* Внешняя политика... С. 121.

¹⁶⁵ *Назаренко А. В.* Древняя Русь на международных путях. С. 408–409.

¹⁶⁶ Таку позицію вперше зайняв М. Свердлов. Див.: *Свердлов М. Б.* Латинские источники по истории Древней Руси IX – первой четверти XII в.: Германия. Автореферат дис... канд. ист. наук. Ленинград, 1968. С. 9; *Латиноязычные источники по истории Древней Руси*. С. 165–167 (коментар М. Свердлова).

¹⁶⁷ *Люблинская А. Д.* Источниковедение истории средних веков. Ленинград, 1955. С. 191.

¹⁶⁸ *Annales Hildesheimenses*. P. 62.

¹⁶⁹ *Widukindi Res Gestae Saxonicae*. L.III, 75.

regni totius primariis (Тут за наказом імператора зібралися князі Мешко і Болеслав, послі від греків, беневентців, угорців, болгар, данців і слов'ян)¹⁷⁰. Тобто, Тітмар Мерзебурзький – у порівнянні з інформацією Гільдесгеймських анналів – додав згадку про польського князя Мешка I і чеського князя Болеслава II та дзеркально повторив за ними ті народи, які відрядили своїх посланців до Кведлінбургу в 973 р.

Отож, появу в Ламберта запису про послів з Русі при дворі імператора Оттона I можна пояснити активними контактами германського імперського двору з володарями Русі за часів хроніста, а саме в третій чверті XI ст.¹⁷¹

Отже, на завершення варто відзначити, що наведений матеріал засвідчує поступове накопичення інформації про країну на схід від Західного Бугу і Карпат у германських землях раннього Середньовіччя. Є підстави думати, що вже у IX ст. в Центральній і Східній Європі функціонував трансконтинентальний торговельний шлях: Регенсбург – Відень – Прага – Краків – Перемишль – Київ. Розвитку економічних зв'язків між заходом і сходом Європи не змогла навіть завадити загроза, яка йшла від кочівників Угорщини наприкінці IX – в першій половині X ст. Випадкові і вкрай рідкісні дипломатичні контакти стають поступово стабільнішими. "Римська імперія", що виникла на базі Германського королівства в другій половині X ст., у своєму змаганні з "Імперією ромеїв" все більше починає звертати увагу на потугу Руської держави з центром у Києві.

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України*

¹⁷⁰ Thietmari Chronicon. L.II, 35.

¹⁷¹ Головка О. Русь і Польща в міжнародно-

му житті Європи (X – перша половина XIII ст.).
Київ, 2021. С. 166–180.

Андрій БЛЕЦЬКИЙ

ЛІТОПИСНІ ПЕРЕКАЗИ ПРО НАРОДЖЕННЯ КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА У КОНТЕКСТІ ТАТИЩЕВСЬКИХ ВІДОМОСТЕЙ

Проблемі, пов'язаній зі встановленням дати народження князя Святослава, присвячено чимало уваги у науковій літературі. Зокрема, спеціальні розвідки на цю тему в різний час запропонували Теофіл Коструба¹ та Олег Рапов². У контексті власних досліджень тією чи іншою мірою відображення у літописанні віку князя Святослава розглядали Борис Рібаков³, Михайло Брайчевський⁴, Петро Толочко⁵. Першим, хто звернув увагу на проблему з датою народження князя Святослава у джерелах, був ще Василій Татищев⁶. Він цілком слушно акцентував надто значний розрив у часі між одруженням князя Ігоря й датою народження у нього сина⁷. У свою чергу, аж три дати народження князя Святослава, як і дата одруження його батька, у В. Татищева нерозривно пов'язані з проблемою хронології джерел старокиївської традиції, про що йтиметься далі.

З доказами, а також датуванням В. Татищева погоджувався О. Рапов. Він намагався навести додаткові міркування на користь ранішої, ніж 940 і 942 рр. дати народження князя Святослава. Головним аргументом при цьому стало прив'язування запису про народження під 6450(942) р. до вставленого з тексту візантійської хроніки Георгія Амартола повідомлення про похід на хорватів болгарського царя Симеона та його смерть після цього, на відміну від Повісті временних літ датовану 927 р.⁸ Проводячи аналогію з іншими літописними переказами, хронологічно прив'язаними до подій зі згаданого візантійського джерела, О. Рапов, зробив висновок, що датою народження і є, власне, 927 р. Підтвердженням такого припущення, на думку дослідника, повинно служити свідчення Переяславль-Суздальського літописця про 73-річний вік князя Володимира на час його смерті⁹. Простий арифметичний підрахунок вказує на практичну збіжність дат народження князя Володимира та його батька згідно із зазначеними списками Повісті временних літ. Враховуючи доволі пізні походження самого переяславль-суздальського джерела і його компілятивний характер, пояснення походження 73-річного віку князя Володимира збереглося у Ніконовському літописі:

¹ Коструба Т. Вік князя Святослава *Життя і знання*. Львів, 1937. Ч. 11. С. 353–354.

² Рапов О. М. Когда родился великий киевский князь Святослав Игоревич *Вестник Московского государственного университета. Серия 8: История*. Москва, 1993. № 4. С. 92–96.

³ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 369; *Его же. Язычество Древней Руси*. Москва, 1987. С. 390–391.

⁴ Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. Киев, 1989. С. 116–118.

⁵ Толочко П. П. Древняя Русь. Киев, 1987. С. 43–44.

⁶ Татищев В. Н. История Российская: в 3 т. Т. 1, 2. Москва; Ленинград, 1962–1963. С. 372.

⁷ Белинский В. Б. Страна Моксель. Т. 2. Киев, 2006. С. 217, 225.

⁸ Истринь В. М. Хроника Георгия Амартола въ древнем славянорусском переводе. Т. 1. Петроградъ, 1920. С. 560–561.

“а отъ перваго лета Святославля до перваго лета Ярополча летъ 28; а княжив Ярополкъ лет 8, а Володимерь 37”¹⁰. Підсумовані літа якраз і дають 73 роки. Тому твердження Переяславль-Суздальського літописця про вік Володимира не може розглядатися аргументом для визначення віку князя Святослава.

Необхідно відзначити, що, аналогічно до О. Рапова, при аналізі повідомлення під 6450 р. підходив також Т. Коструба. На відміну від російського автора, його український попередник, виходячи з ймовірного віку Святославових синів, виводив, по-суті, “середньоарифметичну” дату народження – 935 р.¹¹ Фактично, обидва історики цілком слушно вказали на не випадковість перенесення зусиллями редакторів переказу про похід і смерть Симеона Болгарського на 942 р., що, безумовно, вимагає пояснення.

Дане повідомлення про похід Симеона Болгарського у літописних списках необхідно розглядати у контексті інших фактів, першоджерелом яких є “Хроніка” Г. Амартола. Першою особливістю, здатною привертати увагу, виявляється те, що, незважаючи на певну дехронологізацію подій та їхню фрагментарність, редактори літописів зберегли їх подачу в тій самій послідовності, що й у “Хроніці”. Винятком є лише згаданий запис про похід царя Симеона на хорватів і його смерть. Крім того, він у літописних списках розриває цілісний скопійований від Г. Амартола текст про напад угрів на Константинополь, вміщений одразу після згадки про похід князя Ігоря 941 р. – у квітні 942 р.¹² Тому пояснення про співпадіння 15 індікту у 927 і 942 рр.¹³ виглядає досить непереконливо.

Необхідно також відзначити ще одну закономірність. У тих літописних списках, де поряд зі смертю Симеона Болгарського зафіксовано народження князя Святослава, відсутній наступний запис про напад угрів на Царгород під 6451(943) р. І навпаки – у тих списках, де під 6450(942) р. не йдеться про князя Святослава, присутній згаданий напад угрів, що, безумовно, вказує на певний взаємозв'язок. Виняток пропонує тільки доволі пізній компілятивний Типографській літопис¹⁴. Відповідь на дане питання подає повний текст “Хроніки” під 927 р. Внаслідок ситуації після смерті болгарського царя Симеона відбулося вторгнення хорватів і угрів на територію царства. На такому тлі наступник Симеона цар Петро уклав договір з імперією, скріплений шлюбом із онукою імператора Романа I Лакапіна Марією. Це, по-суті, означало встановлення союзницьких взаємовідносин між Болгарією та Візантією. Враховуючи, що при цьому йдеться про тривогу константинопольського двору перед нашествиям інших, крім болгар, народів і – відповідно – тривогу болгарського двору стосовно ймовірності удару у спину зі сторони імперії у разі війни царства з іншими нападниками, змістом цих відносин є повна підтримка Константинополю для Болгарії у боротьбі з потенційними ворогами, що через її територію могли здійснити напад на терени імперії. Про спрямування цих домовленостей свідчить активна участь в укладанні як мирного, так і шлюбного договорів протовестіарія (і патрикія) Феофана, який надалі виявив себе при нападі на імперію угрів 940 (у літописі – 934) і 942 рр., а також війні проти князя Ігоря 941 р.¹⁵

⁹ Рапов О. М. Когда родился великий киевский князь... С. 92–94; Летописец Переяславля-Суздальского составленный в начале XIII в. Москва, 1881. С. 13.

¹⁰ Повесть временных лет / Перевод Д. Лихачова. Ч. 1–2. Москва, Ленинград, 1950. С. 16.

¹¹ Рапов О. М. Когда родился великий киевский князь... С. 94–95. Коструба Т. Вік князя Святослава. С. 354.

¹² Истринь В. М. Хроника Георгия Амартолы... С. 567–568. Повесть врем'яних літ. За Іпатським списком / Переклад В. Яременка. Київ, 1990. С. 64–66.

¹³ Повесть временных лет. С. 16.

¹⁴ Типографская летопись ПСРЛ. Т. 24. Петроград, 1921. С. 15–16.

¹⁵ Истринь В. М. Хроника... С. 561, 566–568.

Оскільки очевидним є похід київського війська на Константинополь сушею, тобто територією Болгарії¹⁶, а також вороже ставлення болгарського уряду до цієї акції київського князя¹⁷, постає питання щодо вільного проходження війська територією царства в обох напрямках. Його пояснення якраз дає згадка як у повідомленні Г. Амартола під 927 р., так і інших візантійських джерелах про угорський фактор війни 941 р. Замовчування цього переходу у візантійських джерелах пояснює відсутність безпосередньої небезпеки для території імперії, оскільки на той момент це виглядало як власне угорсько-болгарський конфлікт. Крім того, сама імперія була стурбована прямою руською загрозою. Для того, аби водночас із флотом опинитися біля стін Константинополя, сухопутні війська мали б вступити на територію Болгарського царства не пізніше середини травня 941 р. Отже, щоб не втягатися до непотрібного воєнного протистояння із болгарами, останні на той час вже мали бути зайняті конфліктом з уграми. Тут, безумовно, напрошується аналогія із другою балканською кампанією князя Святослава, до якої, згідно зі свідченнями візантійських джерел і В. Татищева, залучено угрів¹⁸. Згідно з інформацією Г. Амартола про місяць квітень як традиційний час для походу угрів на Константинополь, аналогічними термінами цілком можна обмежити напад і на Болгарію. Здавалося, наведеним розрахункам мало би суперечити вміщення аналізованого повідомлення після запису про Ігорів похід 941 р. Але, як уже відзначено, воно не тільки розриває цілісний амартолівський переказ про цю кампанію і напад угрів у квітні наступного, 942 р. (що, відповідно у літописі зміщує його на один рік), а й, на відміну від інших фактів, запозичених від Г. Амартола, і, незалежно від штучної літописної хронології, подане поза певним порядком. Якщо відновити порядок викладу згідно з "Хронікою" й поставити згадку про смерть царя Симеона на "місце", то воно передуватиме повідомленню під 6442(934) р. про напад угрів "Первое... на Царьградъ". Оскільки літописця до вказаної редакції не могли цікавити події, пов'язані з даним фактом, то, цілком можливо, що при цьому замінено запис про напад угрів на Болгарію, що, отже, передував розповіді про похід Ігоря на греків. У свою чергу, згідно з визначеним на такий спосіб порядком, запис про народження князя Святослава йшов після відношення смерті царя Симеона і передував розповіді про напад угрів. У даному разі маємо відзначити, що перенесення повідомлення про смерть болгарського царя безпосередньо пов'язане з подіями 941 р. У свою чергу, повторюся, що запис про народження князя Святослава виказує пряму взаємозалежність із переказом про угрів, тому при відновленні послідовності подій необхідно врахувати, що усі вони стосуються власне 941 р. Відповідно до ймовірної хронології, це дає можливість віднести дату народження сина князя Ігоря не пізніше, як до квітня 941 р., тобто початку його походу "на Греки". Встановлення штучної хронології, а також перенесення дати народження князя Святослава на рік пізніше автоматично "відсунуло" і повідомлення про напад угрів на Царгород до 943 р. у літописах старокиївської традиції.

Запропоноване припущення вдається перевірити наступними арифметичними розрахунками. Оскільки в поході 941 р., крім флоту, брали участь і

¹⁷ Повість врем'яних літ. С. 64, 66.

¹⁶ Типографская летопись. С. 15; Половой И. Я. К вопросу о первом походе Игоря против Византии *Византийский временник*. Т. 18. Москва, 1961. С. 91, 101.

¹⁸ Половой И. Я. К вопросу о первом походе... С. 91; Лев Диякон. История / Перевод М. М. Копыленко. Москва, 1988. С. 122; Татищев В. Н. История... С. 111.

сухопутні війська, то завдяки підрахункам Б. Рибакова складається можливість більш-менш докладно визначити тривалість руху з Києва до території Болгарії. Згідно з результатами такого зіставлення, сухопутний шлях від Києва до Олешня займав 13 днів + 12 днів звідтіля до гирла Дунаю, що сумарно дає 25 днів¹⁹. Альтернативний маршрут із виходом до Чорного моря біля Дністровського лиману пропонує аналогічну тривалість – 25 днів²⁰. Відповідно, 1–2 дні мала зайняти переправа через Дунай, а також ще три дні – рух дунайськими володіннями київських князів²¹. Отже, аби до вказаних термінів вийти на територію Болгарії, сухопутне військо мало вирушити в середині квітня, попередньо зібравшись у Києві на початку місяця²² (мобілізація могла бути проведена під час полюддя)²³.

У свою чергу, існує необхідність привернути увагу до хронологічних обрахунків редактора Ніконовського літопису. Адже свідченням прийняття основою відліку 942 р., а не 946 є те, що в даному разі рік смерті князя Володимира не підлягає аніянаменшому сумніву. Цю хронологію підтверджують літописні свідчення про посадження сина князя Святослава – Ярополка на київському столі у 6478(970) р. Рік 6486(978) як початок княжіння Володимира Святославовича в Києві подав Яків Мніх, що, відповідно, вказує на 8 років княжіння Ярополка. У свою чергу, той же Яків Мніх відзначив вокняжіння Володимира на восьмий рік після смерті князя Святослава, що зауважив Алексей Шахматов²⁴. В Іпатьєвському і Лаврентьєвському літописах під 6480(972) р. у зв'язку із загибеллю князя Святослава на Порогах відзначено "И бысть всех княжения Святославля летъ 28", що відносить сам початок на 944–945 р. Оскільки в усіх літописних списках започаткування Святославового княжіння подано під 6454(946) р., різниця у два, нехай навіть неповних роки дала підставу А. Шахматову висловити іронічне припущення про якесь "междукняжья" між датою загибелі князя Ігоря та вокняжіння його сина²⁵. Причиною виникнення цієї різниці, на думку дослідника, стали прийняті в його концепції постійні редагування текстів.

Адже якщо проводити обрахунки від 6454(946) р., то стає очевидним суцільне хронологічне неспівпадіння. У той же час, уся плутанина сталася через початкову дату підрахунку 28 років від смерті князя Ігоря, яка, згідно зі старокіївською календарною системою, сталася восени 944 р., а згідно з візантійською це вже була осінь 945 р. Чітке роз'яснення хронології Якова Мніха подав О. Рапов. На підставі прийнятої пропозиції Алексея Соболевського він зробив наступні розрахунки, слушно вважаючи восьмим роком до вокняжіння Володимира у Києві, умовно кажучи, березневий 6479(971) р., оскільки, за його цілком обгрунтованим твердженням, при підрахунку років до їх числа включалися обидва роки подій²⁶. Максимально наблизившись до вирішення проблеми,

¹⁹ Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 года *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. Вып. 43. Ленинград, 1952. С. 33–34; *Его же*. Киевская Русь... С. 173.

²⁰ *Его же*. Киевская Русь... С. 41.

²¹ *Его же*. Язычество... С. 345.

²² Литаврин Г. Г. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь в 1043 г. *Византийский временник*. Т. 27. Москва, 1967. С. 80–81.

²³ Там же. С. 84–85.

²⁴ Зимин А. А. Память и похвала Иакова

Мниха и житие князя Владимира по древнейшему списку *Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук*. Т. 82. № 4. XII. Санкт-Петербург, 1907. С. 72. Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Санкт-Петербург, 1908. С. 372.

²⁵ Повість врем'яних літ. С. 120; Повість временных лет. С. 53; Шахматов А. А. Разыскания... С. 107–108, 109.

²⁶ Рапов О. М. Русская церковь IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Москва, 1988. С. 239.

пов'язаної із датою загибелі князя Святослава, О. Рапов, все ж, не зміг пояснити вирахованої різниці чи, вірніше, її відсутності між лютим 971 і березнем 972 р.²⁷ Оскільки Яків Мніх свою "Похвалу" складав уже після того, як замість астрономічного був прийнятий фіксований березневий календар²⁸, то події, що сталися до 1 березня, він відносив не до нового 6480(972) р., а попереднього 6479(971) р., зокрема, загибель князя Святослава на Порогах що сталася на саме Новоліття, – 17 лютого 6480(972) р. згідно з астрономічним березневим календарем²⁹.

У свою чергу, А. Шахматов, вказуючи на ймовірну дату смерті князя Святослава під 6478(970) р., перш за все відштовхувався від хронології подій, пов'язаних із докладно відомою датою смерті княгині Ольги 6477(969) р., та зазначив: "за розказом о ее кончине читалось: "по сем же" Святославъ, распределив волости между сыновьями, отправился въ Болгарию, победил там грековъ и вернулся затем в Русь. Таким образом естественно было отнести эти события на 6477, а самую смерть Святослава на весну мартовского 6478 года"³⁰. Цілкові послідовне обґрунтування не перекреслює навіть звернення до не зовсім докладних даних Іоана Скілиці. Загалом, хронологія візантійських джерел вимагає окремого розгляду. Тому тут випадає обмежитися лише зауваженням про другу появу "русів", згідно зі свідченням Іоана Скілиці, – на шостому році правління Никифора II, тобто, відповідно, – у проміжку серпня 968(6476)/вересня 969(6477) – грудня 969(6477) рр. Згідно з докладними даними Лева Диякона, "Никифор... облачился в царственное одеяние самодержца... в шестнадцатый день месяца августа, шестого индикта 6470 г. Вскоре затем... патриарх Полиевкт увенчал его царской диадемой; [Никифору] исполнился в то время пятьдесят один год"³¹. Необхідно відзначити, що, згідно з візантійськими джерелами, юридичним початком правління вважається вінчання на престол. У Лева Диякона це віднотовано окремо з доволі нечітким формулюванням "вскоре затем". Якщо ще врахувати, що новий 963(6471) р., за візантійською ерою, наставав уже через 15 днів, то, цілком очевидно, саме з цього року і починається правління Никифора II Фоки. Загалом, таке датування загальноприйняте в історіографії. Крім того, у Лева Диякона вказана докладна дата смерті Никифора у віці 57 років (10/11 грудня 969 р.) з чітким терміном його правління, початком якого є проголошення імператором у таборі – 6 повних років і 4 місяці³². Тому шостим роком правління визнається як згідно візантійської вересневої, так і старокиївської березневої систем літочислення 968(6476) р. Оскільки дата смерті Ольги вважається dokonаним фактом, як і присутність на той час князя Святослава у Києві, датування другої появи київського князя на Балканах, згідно з візантійськими джерелами, потребує критичного переосмислення³³.

А. Шахматов зовсім не наполягав на 970 р. як році загибелі князя Святослава, а лише привертав увагу до повідомлення Якова Мніха, де відповідну інформацію запозичено з Найдавнішого зводу, цілком резонно вказуючи на сфальшовану хронологію і цілі текстові вставки, зокрема, що роком посадки у Києві Ярополка є не 970, а 969 р. Підтвердженням служать звернення дослідника і до "традиційніших" дат загибелі київського князя³⁴. Отже, А. Шахматов

²⁷ Там же. С. 223, 239–240; Білецький А. В. Про дату загибелі князя Святослава *Музейний вісник*. 2015. № 2. С. 51.

²⁸ Чмихов М. Від Яйця-Райця до ідеї Спасителя. Київ. 2001. С. 405.

²⁹ Там само. С. 53.

³⁰ Там само. С. 132–133.

³¹ Лев Диякон. *История*. С. 29.

³² Там же. С. 49.

³³ Карышковский П. О. О хронологии русско-византийской войны при Святославе *Византийский временник*. Т. 5. Москва, 1952. С. 132;

³⁴ Шахматов А. А. Разыскания... С. 130.

мав на меті перш за все показати штучне зміщення на один рік дати посадження у Києві Ярополка. З іншого боку, вказуючи, що початковою датою розсадження синів князя Святослава є час смерті княгині Ольги у контексті чітких зауважень про вставний характер повідомлень, які більшість дослідників інтерпретують як регенство Ольги під час малолітства князя Святослава, не завдаючи собі клопоту з приводу як аналізу, так і пояснення винятковості такого явища, це може бути сприйнято лише як натяк на пов'язаність ситуації 968–969 рр. у Києві з її особою. Внаслідок цих подій Святослав був змушений на час своєї відсутності залишити князем сина. Тобто, по-суті поставлена проблема, чому князь Святослав не здійснив цього раніше, відбуваючи ще у першу кампанію 965 р. Яскравим прикладом є випадок із самим князем Святославом, що, згідно зі свідченнями Костянтина Порфірородного, ще при житті батька сидів у “Немогарді”³⁵. Те, що вік не сприймався найважливішою умовою посадження, є повідомлення Повісті временних літ під 6496(988) р. про розсадження на престолах усіх дванадцяти синів Володимира, безумовно, – різного віку³⁶. Тому аргументи Михайла Брайчевського та Петра Толочка у визначенні дати народження князя Святослава³⁷, м'яко кажучи, недостатні, по-суті безпідставні. Тим більше, що таким собі компенсаційним інститутом влади при неповнолітті князя була znana постать кормильця³⁸.

У свою чергу, унікальність повідомлення про посадження синів князя Святослава полягає у тому, що він єдиний зі старокіївськи володарів, хто ще при житті утвердив старшого законного сина на престолі у столиці. Тому аналогії посадження сина князя Святослава на київській стілі з Володимировим розсадженням синів на престолах регіональних центрів не зовсім доречні³⁹. Пояснення про перенесення столиці до Переяславця не витримує критики⁴⁰, оскільки він мав би це зробити вже йдучи на Дунай 967 р. Крім того, вставний характер приписаних князю слів про Переяславець “яко середа земли”, чітко довели Алексей Шахматов та Ігорь Данилевскій⁴¹. Тому єдиним поясненням чи то посадження, чи то, радше, переведення старшого законного сина з іншого уділу до столиці були надзвичайні події у Києві, аж ніяк не пов'язані з нападом печенігів. Адже малоімовірно, щоб різниця у статусі Ярополка від “онука” Ольги, що разом із нею та братом чи то братами до правителя, що за відсутності батька перебував в обложеному місті, вплинула б на ситуацію 968 р. так як вона описана в найдавнішому літописі. Про те, що ці події напряму пов'язані з Ольгою, якраз і свідчить їхня прив'язаність до дати її смерті, на що, як уже згадано, звертав увагу А. Шахматов, водночас вказуючи на їхню дехронологізацію і її причини. Якщо врахувати зазначені зауваження А. Шахматова та відняти 28 років,

³⁵ Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина. Москва. 1989. С. 45.

³⁶ Повість врем'яних літ. С. 188.

³⁷ Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства... С. 116–118; Толочко П. П. Древняя Русь. С. 43–44.

³⁸ Пресняков А. Кормилец, воевода, тысяцкий *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук* (далее – ИОРЯС). Т. 13, кн. 1. Санкт Петербург, 1908. С. 151–153; Гарданов В. К. “Кормильство” в Древней Руси *Советская этнография*. 1959. № 6.

С. 54; Его же. “Дядьки” Древней Руси *Исторические записки*. № 71. 1962. С. 246.

³⁹ Назаренко А. В. Древнерусское династическое старейшинство по “ряду” Ярослава Мудрого и его типологические модели – реальные и мнимые *Древняя Русь и славяне*. Москва. 2009. С. 12.

⁴⁰ Там же; Гумилёв Л. Н. От Руси к России: очерк этнической истории. Москва, 1992. С. 47.

⁴¹ Шахматов А. А. Разыскания... С. 123; Данилевский И. Н. Повесть временных лет: герменевтические основы источниковедения летописных текстов. Москва. 2004. С. 161–167.

наведених, власне, у Ніконовському зводі від 969 р., то дістаємо 941 р. Враховуючи доволі пізні укладання цього зводу, припускаємо, що у ньому вже не використовували методіку підрахунку, характерну для давніших джерел, що їх відкрив А. Соболевській. Підтвердженням цього є хронологія Устюзкого літописного зводу (як і Ніконовській, укладеного в XVI ст.)⁴², де вказані п'ять років правління князя Ярополка з 6481 по 6486(973–978) рр.⁴³ З одного боку, такий підрахунок суперечить наведеному твердженню про докладність, де вихідним моментом відліку подана дата смерті князя Володимира, з іншого, – повідомленню старіших літописних списків, де вказано власне 28 років княжіння Святослава. У першому випадку хотілося би вказати на проблеми з хронологією 70-х років X ст., тобто проблему початку княжіння Володимира у Києві і хронології подій міжусобної війни між ним та Ярополком, до чого свого часу привертати увагу В. Татищев та А. Шахматов⁴⁴. З іншого боку, враховуючи компілятивний характер як Ніконовського зводу, так і повідомлення під 6395(887) р., зокрема, можна стверджувати, що редактор не до кінця відрізняв роки правління (від смерті попереднього правителя до смерті наступного), від років життя. Підтвердженням цього сприймається згадка про десятилітній вік Ольги при одруженні з Ігорем, що відразу арифметично додано до років правління останнього: “отнюду же приведе ему Олегъ жену отъ Пскова, именемъ Олгу, летъ 10, и жи Игорьъ съ Олгою летъ 43; а отъ перваго лета Игорева до 1-го лета Святославля лет 33”⁴⁵. Тому існує необхідність докладнішого аналізу літописних повідомлень, пов'язаних як із одруженням князя Ігоря, так і народженням у нього сина Святослава.

Уже було вказано на взаємозв'язок статті Іпатьєвського списку під 6450(942) р. з подіями 941 р., а також причину відсутності повідомлення про народження князя у Лаврентьєвському літописі при повній аналогічності їхніх текстів під даним роком⁴⁶. Порівнюючи зазначені списки Повісті временних літ зі списками новгородських літописів, необхідно відзначити, що при відсутності дати народження Святослава так як це подано в Іпатському списку, у Новгородському літописі Синодального і Комісійного списків народження сина князя Ігоря прив'язане до його одруження з Ольгою: “И паки приведе себе жену отъ Плескова, именемъ Олгу, и бе мудра и смыслёна, отъ неяже (отъ негоже) родися сын Святославъ”⁴⁷. Обидва повідомлення фактично не датовані – подані під 6362(854) р. Найближчим хронологічно прив'язанням до них є наступна стаття 6428(920) р.

Під 6420(912) р. даний переказ наведено в Устюзкому літописному зводі – з тією лише різницею, що замість запису про народження Святослава віднотовано дитячий вік нареченої – 10 років⁴⁸. Власне ця різниця із зазначеними списками Новгородського літопису вказує на причину відсутності в Устюзкому літописному зводі запису про народження князя Святослава, а тому дає підстави припустити, що воно відбулося у відведені природою строки від першої шлюбної ночі якщо така, звісно, була (мається на увазі між князем Ігорем і Ольгою). Друга різниця – це відсутність найближчої дати, присутньої у зазначених списках при переказі про похід на Константинополь під 6428 р. Наступною датою

⁴² Повесть временных лет. С. 3.

⁴³ Там же. С. 53.

⁴⁴ Татищев В. Н. История... С. 53–54; Шахматов А. А. Разыскания... С. 225–226.

⁴⁵ Повесть временных лет. С. 14–15.

⁴⁶ Повесть временных лет. С. 66; Повесть временных лет. С. 53.

⁴⁷ Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку. Издание Археологической комиссии. Санкт Петербург, 1888. С. 6. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва; Ленинград. 1950. С. 107.

⁴⁸ Устюжский летописный свод / Под ред. К. Сербиной. Москва; Ленинград. 1950. С. 23.

в Устюжкому літописному зводі, що йде після цього, є 6448(940) р. Незважаючи на розрив у 28(18) років, дане повідомлення продовжує попереднє про війну з уличами та так звану трирічну облогу Пересічина⁴⁹. Враховуючи той факт, що наведені події чітко пов'язані з появою Свенельда, якого редактори приписали до воєвод князя Ігоря⁵⁰, а також встановлену зусиллями А. Шахматова докладну її дату – 944 р.⁵¹, необхідно визнати єдиною можливістю відліку для визначення дати т. з. одруження князя Ігоря та Ольги появу на політичній сцені Київської держави “воєводи” Свенельда, від якої віднімається неймовірний термін облоги уличької столиці – 3 роки, внаслідок чого дістаємо 941(6449) р. Тобто, рік походу князя Ігоря на Константинополь, згідно зі списками Повісті временних літ, в основі яких лежить переказ Г. Амартола. В обох версіях Новгородського літопису інформацію про цей похід наведено під 6428(920) р.⁵² У свою чергу, в Устюжкому літописному зводі аналогічний запис подано під 6408 р. – з тією лише різницею, що експедицію очолює Олег⁵³ із подальшим дублюванням цього повідомлення про спільний похід Ігоря й Олега під 6430(922) р.⁵⁴ і при відповідній відсутності князя Ігоря у двох зазначених копіях Новгородського літопису. Якщо прийняти до уваги дату “взяття” Пересічина (6448), то появу такого запису можна пояснити тим, що редактор знав про похід Ігоря 6449(941) р. з “Хроніки” Г. Амартола. Відповідно штучно розбиваючи суцільний текст на роки, а також керуючись “учёными соображениями”, він прийняв взяття столиці уличів до походу 941 р., про що свідчить дублювання самого запису⁵⁵. Тому безумовним є неприйняття 940 р. при підрахунку початку “трирічної” облоги (937–940)⁵⁶. Враховуючи попередній перегляд літописних повідомлень про дату народження князя Святослава, що вказує на 941 р., збіг дати одруження і народження виглядає цілком закономірно, особливо для власне новгородських літописів. З іншого боку, первісне доповнення під 941 р. даного запису про одруження князя Ігоря та Ольги, як показує аналіз, могло бути додане лише перед походом князя Ігоря на Константинополь навесні-влітку 941 р. Відповідно повідомлення про народження князя Святослава того ж року ще й перед походом не витримувало природних термінів його появи після першої шлюбної ночі батьків, що логічно здатне було кидати тінь на “благочестя” Ольги, крім того, – видавало вставне походження запису про одруження. Оскільки повідомлення про Ігорів похід точно датоване в списках Повісті временних літ, в одних редакціях (Іпатьєвській і Воскресенській) народження князя Святослава перенесено після походу 941 р. із датуванням на рік пізніше і з відповідним вилученням та зміщенням подій, прив'язаних до нього. В інших (Лаврент'євська) його взагалі вилучено. Подальше “зістарення” цього походу і перенесення його на “Олегове княжіння” автоматично “зістарило” так само й “одруження” Ігоря та Ольги, що вже нібито мало відбутися під “опікою” Олега.

У контексті аналізу літописних даних викликає інтерес міркування В. Татіщева про народження князя Святослава: “6428(920). В Греції возведён царь Роман Константином царём и Николаем патриархом. Того же года Игорь воева на

⁴⁹ Устюжский летописный свод. С. 23.

⁵⁰ Шахматов А. А. Разыскания... С. 100.

⁵¹ Его же. Мстислав Лютый в русской поэзии
Сборник Харьковского историко-филологического общества. Санкт-Петербург, 1906. С. 87.

⁵² Новгородская летопись... С. 6. Новгородская первая летопись... С. 107; Шахматов А. А. Мстислав Лютый... С. 85.

⁵³ Устюжский летописный свод. С. 21–22

⁵⁴ Там же. С. 22.

⁵⁵ Новгородская первая летопись... С. 109–110.

⁵⁶ Новгородская летопись ... С. 6–7; Новгородская первая летопись... С. 108–110; Шахматов А. А. Мстислав Лютый... С. 8.

печенегі. Того же года родися Игорю сын и нарече его Ольга Святослав⁵⁷. Цей запис за хронологією стоїть найближче до зазначених списків Новгородського літопису. Різниця полягає лише в тому, що одруження Ігоря з Ольгою датовано, як і в Повісті временних літ, 6415(903) р. зі суттєвим уточненням про різницю між цими подіями у 27 років замість 17 (“а понеже 27 лет по браке, то нужно было прежде детям быть, и после младшие Святославу братья были”⁵⁸). Подані зауваження віднаходять аналогію у наведених даних аналізу відповідного запису Устюжского літописного зводу. Крім того, В. Татищев чітко відзначив, що князь Святослав був первістком князя Ігоря. Вказуючи імена молодших за Святослава синів, зокрема Уліба (Гліба), історик відповідно підкреслив відсутність хоча б натяку на старших⁵⁹, на такий спосіб даючи зрозуміти, що дата одруження є штучною. Тому припущення О. Рапова про народження двох князів Ігоревичів з іменем Святослав на підставі співставлення татищевського переказу із повідомленнями Іпатського та Воскресенського списків доволі сумнівне навіть при тому, що перший міг померти ще до народження другого⁶⁰. Відповідно В. Татищев теж на такий спосіб взаємопов’язав одруження із народженням, даючи зрозуміти прийняття значно меншої різниці між цими подіями – як про це натякають списки Новгородського літопису. Необхідно відзначити, що в останніх одруження Ігоря та Ольги вміщене перед повідомленням про похід Олега на Царгород (відповідно під 6411(903) і 6415(907) рр., як і в Повісті временних літ⁶¹). Тобто, в історика обидва перекази побудовані за схемою: одруження – похід (Олега) на Царгород; народження Святослава – похід Ігоря “на Греки” (Царгород). У списках Новгородського літопису: одруження і народження – похід (Олега) на Царгород. Про те, що татищевська звістка стоїть у прямому зв’язку із відомостями про похід 941(6449) р., свідчить вставлений у нього без пояснень запозичений з Воскресенського літопису під 6429(921) р. текст: “Игорь, приготовя войско многое и корабли, хотяше идти на греки, но упрещен был”⁶². На зв’язок з амартолівською “Хронікою” вказують наступні фрагменти статей під 6437(929) і 6442(934) рр., як і згаданий запис під 6428(920) р. Враховуючи наведений аналіз статті 6450(942) р. із зауваженням В. Татищева про невідповідність присутності записів під 6437 і 6442 рр. (“хотя к нашей истории не надлежат, но для ведения Несторова из историй чужих минут не хотел, что он не на обум писал”⁶³), розміщення народження князя Святослава перед приготуванням князя Ігоря до походу і згадкою про похід царя Симеона з наступним походом угрів на Царгород лише підтверджує припущення про залучення угорського фактору проти болгар, – як при приготуваннях, так і під час походу 941 р. Штучною тут сприймається лише хронологія. Підтвердженням цього може служити також те, що зазначена інформація у В. Татищева, як і в списках Повісті временних літ, подана із певним зміщенням у роках, відповідно на п’ять і сім років вперед, що виказує бажання редакторів заповнити штучну прогалину в понад 20 років⁶⁴.

⁵⁷ Татищев В. Н. История... С. 40.

⁵⁸ Там же. С. 217.

⁵⁹ Там же. С. 217, 218, 221, 372.

⁶⁰ Рапов О. М. Когда родился великий киевский князь... С. 93–96.

⁶¹ Татищев В. Н. История... С. 36.

⁶² Там же. С. 40; Летопись по Воскресенскому списку ПСРЛ. Т. 7. Санкт Петербург, 1856. С. 277.

⁶³ Татищев В. Н. История... С. 276.

⁶⁴ Там же. С. 217. Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 40–42. У Хроніці Г. Амартола ці події подано відповідно перша під 924 р. (“Семень, князь Българскыи, съ всеми вои на Костантинь град изиде и поплени Фракию и Македонию”), друга – 941 р. (“бы же воина прьваа Оутръскаа на Греки априля месяца, си же дошедше Костантина града, пленоваху всю Фракиискою страну”): Истринь В. М. Хроника... С. 557, 566.

По-суті, послідовність поданих у В. Татищева фактів підтверджує висновок наведеного аналізу повідомлення Повісті временних літ (Іпатського і Воскресенського списків) під 6450 р. і його взаємозв'язку з болгарським та угорським фактором під час Ігорового походу 941 р. У свою чергу, запис про війну Ігоря з печенігами під тим же 6428(920) р. дублює відповідну нотатку під 6423(915) р., тобто, згідно з аргументацією А. Шахматова, – додану⁶⁵, теж запозичену з “Хроніки” Г. Амартола⁶⁶. За чітким висновком А. Шахматова про ототожнення походів Олега з походом князя Ігоря 941 р.⁶⁷, а також встановленою помилкою редакторів Новгородського літопису при переписуванні тексту Г. Амартола, які, на відміну від редакторів Повісті временних літ, поставили даний похід під 6428 р. – датою вступу на престол імператора Романа I Лакапіна⁶⁸, – така сама аналогія проглядається й у В. Татищева. Цілком очевидно, що він, користуючись джерелами, які до нас не дійшли, знав про народження сина князя Ігоря – Святослава напередодні походу 941 р., тобто до червня. Свідченням цього служить вказана у нього в першому томі дата, аналогічна до Іпат'євського списку Повісті временних літ – 942 р.⁶⁹ Адже єдиним поясненням запису під 6450(942) р. даного списку є те, що редакторам, як і В. Татищеву, була відома справжня дата одруження Ольги, – 941 р., напередодні подій навколо Константинополю, до місяця червня цього ж року. Згідно з природними термінами, первісток не міг з'явитися відразу після першої шлюбної ночі. Тому виникла потреба змістити на один рік дату народження престолонаступника. У свою чергу, дане зміщення є ще однією вказівкою, що Ольга не була дружиною князя Ігоря і – відповідно – матір'ю його сина, яким є Святослав (так у уточненнях до згаданих списків Новгородського літопису про народження вказується “отъ негоже” і “него”)⁷⁰. “Створення” зусиллями редакторів ще одного “Олегового княжіння” з відповідним відсуненням його вглиб років із намаганням приховати взаємозв'язок Олега та Ольги з подіями 941 р., а також між ними, стало причиною “зістарення” сфальшованого при цьому переказу про шлюб князя Ігоря з Ольгою. У цьому випадку варто відзначити цілком очевидну вмотивованість татищєвського повідомлення про народження князя Святослава, що непрямым способом підкреслює сам історик: “Поход Симонов (Симеона Болгарського поданий у Татищева і в Повісті временних літ під 929 р. – А. Б.). В Лексиконе историческом: “Симион, славный король болгаров, 924 году греков победил и Адрианопись взял”. Бароний в 928 о сей победы сказует. Сии обстоятельства хотя к нашей истории не подлежат, но я для ведения Несторова из историй чужих минут не хотел, что он не наобум писал”⁷¹. Тобто, очевидно є не випадковість розміщення самого переказу між інформацією про похід на печенігів та приготування до походу на Константинополь. Уже вказано, що татищєвське повідомлення під 6429(921) р. “Игорь, приуготовя войско многое и коробли, хотяше иди на греки но упрежден был” вказує на прямий взаємозв'язок із записом про похід 941 р. Приготування і відповідна готовність до початку походу дають підстави обмежити вірогідний довший термін народження князя Святослава не пізніше початку травня, оскільки 11 червня руська флотилія вже перебувала біля Босфору⁷². Адже само подолання шляху

⁶⁵ Шахматов А. А. Разыскания... С. 543.

⁶⁶ Истринъ В. М. Хроника... С. 547–548.

⁶⁷ Шахматов А. А. Разыскания... С. 100.

⁶⁸ Там же. С. 84–85.

⁶⁹ Татищев В. Н. История... С. 372.

⁷⁰ Новгородская летопись... С. 6; Новгородская первая летопись... С. 107.

⁷¹ Татищев В. Н. История... С. 40, 217.

⁷² Коструба Т. Вік князя Святослава... С. 567.

від Києва до Константинополю, як зазначено, повинно було зайняти місяць, а то й більше⁷³. Виходячи з розглянутих відомостей Костянтина Порфірородного про терміни приготувань русів до плавання до візантійської столиці, дана межа відповідно відсувається до початку квітня (“они (руси – А. Б.) в апреле месяце когда растает лёд на реке Днепре, снова возвращаются в Киев”⁷⁴, лише підтверджуючи наведені розрахунки. Якщо ж провести аналогію походу з повідомленням про похід під 6452(944) р., в якому вказано на мобілізаційні заходи (“Игорь совокупи воя многы”)⁷⁵, теж відсилаючи до певної тривалості у часі, то долішню межу можна встановити не пізніше початку квітня (див. вище).

У свою чергу, горішньою часовою межею для даного переказу є початок року. Оскільки з “Хроніки” Г. Амартіла відома докладна дата воцаріння Романа I Лакапіна, безперечним є подання початку даного року згідно з візантійською ерою – від вересня. Загалом, для джерел старокіївської традиції існує окрема проблема датування через використання як візантійської вересневої, так і власної березневої календарної систем⁷⁶. Уже відзначено не випадковість і вмотивованість віднесення у В. Татищева народження і через рік – приготування походу. Татищевському повідомленню про народження передують запозичений від Повісті временних літ переказ про похід князя Ігоря на печенігів. У даному разі цілком очевидна логіка відсунення наступного запису на один рік – 6429(921) р. Адже якщо київський князь здійснив похід на печенігів, то займатися водночас ще й приготуваннями до походу на Константинополь він не міг. Отже, одразу відпадає осінь 6428(920) р., згідно з візантійською ерою, як пора року, коли князь Ігор міг здійснити похід згідно зі свідченням доступних джерел. Практично у всіх повідомленнях В. Татищева (як і літописів) про походи князів на половців порою, коли вони відбувалися, вказано кінець лютого – початок квітня⁷⁷. Зокрема, під 6611(1103) р. устами князя Володимира Мономаха чітко мотивовано необхідність ведення власне навесні військових кампаній проти кочовиків: “Да и способ весною нам есть лучший, что наши кони кормлены, а половецкие есчѣ оправятся и так служат, как наши, не могут”⁷⁸. Стосовно наступного походу 6619(1111) р. на підставі літописних даних В. Татищев вказав докладніші часові межі: “Владимир, видя от половец частые набеги и разорения, хотя им отомстить и пленников русских освободить, послал ко Святополку просить, чтоб в начале года, весною собрав князей, сам шѣл, о чем Святополк обещал вскоре совет учинить. Но Владимир не упуская времени, сам в Киев поехал. И, съехався на Долобске, по довольном разсуждении положили ийти зимою”⁷⁹. Далі історик подав терміни самого походу, закінченого битвою з половцями на річці Сальниця 27 березня. Коли підрахувати тривалість походу від початку на річці Альга (“в пяток второй седмицы Великаго поста”) до зазначеної битви (“В понедельник Страстные седмицы 27 марта”), то сумарно маємо 31–32 дні⁸⁰. Отже, початок походу визначено на 23 лютого. Необхідно зазначити, що, на відміну від повідомлення Повісті временних літ, власне у В. Татищева запропоновано суттєве уточнення: не “в начале года, весною” іти в похід, а “идти зимою”. Це, з одного боку, вказує на фіксованість старокіївської календарної

⁷³ Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: теми руху на “путьхъ” *Археологія*. № 2. Київ, 2003. С. 31.

⁷⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества... С. 318–319.

⁷⁵ Повість врем'яних літ. С. 66.

⁷⁶ Білецький А. В. Про дату... С. 50.

⁷⁷ Татищев В. Н. История... С. 102–103, 123–124, 126, 134

⁷⁸ Там же. С. 123.

⁷⁹ Там же. С. 126.

⁸⁰ Там же. С. 126–127.

системи, згідно з якою Новий рік розпочинався з “твердої” дати 1 березня⁸¹. З іншого, оскільки у літописних переказах чітко подано належність лютого ще до попереднього, 6618(1110) р., вказівка на зиму вже під 6419(1111) р., як і рішення про похід, видають обізнаність історика зі старокиївською астрономічною календарною системою⁸². Свого часу нерозуміння різниці між астрономічним і фіксованим березневим початком року й призвело до плутанини у твердженнях про загибель князя Святослава на Порогах, яка ще у повідомленні під 6480 р. була актуальною⁸³. У той же час таке плутання відсутнє у В. Татищева: “6480(972). В наставшей весне Святослав... пришёл в пороги”⁸⁴. Тому в даному випадку – навіть незважаючи на настання астрономічного нового 6619(1111) р. приблизно 9 березня згідно з фіксованим календарем – з урахуванням таких уточнень В. Татищева стає зрозумілим, чому двадцяті числа лютого (зима) в нього уже віднесено до наступного після 6618(1110) р. Якщо ж мати на увазі, що практично в усіх відкликаннях Повісті временних літ йдеться про походи проти половців у період від кінця лютого до початку квітня, то в аналогічні терміни їх вкладали чи то редактори чи то Нестор, вставляючи перекази про похід князя Ігоря на печенігів під 6428(920) р. Одинокий випадок, коли вказано докладні терміни походу, пропонує стаття 6619 р. Тому не було б нічого дивного, що власне вона мала стати зразком для доданої частини статті 6428(920) р., чи, радше, дублювання теж доданого запису під 6423(915) р.⁸⁵ Єдиним поясненням цього доповнення може служити ймовірне вилучення якихось відомостей, суперечних певній політичній концепції, зазначеній вище. Залишення даного свідчення, а також вказівка в єдиному відзначеному за термінами повідомленні на зиму і весну як початок року походу на кочовиків у В. Татищева, прямо показує взаємозв'язок між ними, власне, у російського історика. Тому, виходячи з хронологічних меж походу 6619(1111) р., можна здійснити спробу підрахувати долішню можливу дату народження князя Святослава згідно з татищевськими відомостями стосовно походу, початок якого, за наведеними даними, як показано, мав належати ще до зими попереднього, 6618(1110) р.

Оскільки, як уже відзначено, особливо цінною у даному свідченні є вказівка про зиму і весну як початок Нового року, то, відповідно, існує необхідність вирахувати астрономічний початок 941(6449) р. Методику таких підрахунків подали Микола Чмихов, Галина Лозко та Іван Климишин⁸⁶. Її використано при підрахунку дати загибелі князя Святослава. Аби не втомлювати математичними календарними підрахунками, варто подати одразу результат – Новий 6449(941) рік наступив 25 лютого згідно з фіксованим календарем. Належить підкреслити, що не йдеться про співпадіння обох дат, оскільки повідомлення про печенігів, як уже неодноразово відзначено, вставне. Єдине, що залишається припустити, – те, що в першоджерелі, яким користувався В. Татищев, стояла докладна, до дня, дата народження князя Святослава, вилучення якої було політично вмотивоване як для попередніх редакторів, так і за часів Катерини II⁸⁷. Віднімаючи від цієї дати зазначені терміни походу на кочовиків,

⁸¹ Татищев В. Н. История... С. 123; Чмихов М. Від Яйця-Райця... С. 406.

⁸² Татищев В. Н. История... С. 123.

⁸³ Білецький А. В. Про дату... С. 51–52.

⁸⁴ Татищев В. Н. История... С. 53.

⁸⁵ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая

история сквозь призму антропонимики. Москва, 2006. С. 53.

⁸⁶ Чмихов М. Від Яйця-Райця... С. 392–393, 406. Лозко Г. С. Коло Свароже. Київ, 2004. С. 74, 85–87; Климишин И. А. Календарь и хронология / 3-е изд., перераб. и доп. Москва, 1990. С. 346–374.

історик міг побачити як співпадіння, так, практично, й початок Новоліття за язичницьким календарем. Оскільки, згідно з астрономічним календарем, рік (літо) обов'язково мав починатися 1 березня, то власне цю різницю із фіксованим календарем й зауважив, а потім і відзначив В. Татищев уже як дослідник.

Отже, теоретично дату народження князя Святослава можна встановити додавши, до 25–26 лютого 32 дні, що потрапляє на 29–30 березня згідно з фіксованим календарем, або 1 квітня – згідно з астрономічним. Враховуючи, що наступним є згаданий запис про приготування походу князя Ігоря на Константинополь, яке розпочалося після перших днів квітня, народження князя Святослава Ігоревича припадає на проміжок часу 29 березня – перші дні квітня.

У контексті запропонованого аналізу викликає інтерес ще одне повідомлення В. Татищева у його коментарях до переказу Нижегородського літопису до дати народження Святослава під 940 р. У даному разі існує необхідність процитувати сам текст: “Рождение Святослава в 920, н. 101, по которому он жил 52 лета; в Нижегородском же рождение в 940, у прочих выпущено; может для того в походе его на древлян 945-м он детским, или дятетом, именован, но по его действию видно, что был не дитя”⁸⁸. З одного боку, історик у своєму викладі, аналогічному до літописного під 6454(946) р., вказав на молодість князя (“тогда млад был” на відміну від літописного “детеск”), відповідно чи то підкреслюючи, чи коригуючи, що князь, метнувши списа “в древляны, пробил коня сквозь” без уточнення чийого коня. З іншого боку, вказавши на початку Святославого княжіння на присутність при ньому кормильця, що, безумовно, є більше, ніж натяком на малолітство, у повідомленні роком пізніше, В. Татищев уникає називати його “дяткой”, іменуючи й “Асмунда” (“дятка”) і “Свеналда” (“воевода”) “воеводы главные”⁸⁹. Безперечно, він знав той незаперечний факт, що “главный” воевода у політичній ієрархії Київської держави існував тільки в однині⁹⁰. Тим більше, що в інших фрагментах викладу, які стосуються даного періоду і не відрізняються від літописних, як для 25–27 річного, а починаючи від 964 р. взагалі наддідяльнісного князя, Святослав – порівняно з Ольгою – виглядає надто пасивно⁹¹. За влучною характеристикою М. Грушевського, “Не зважаючи на своє недовге правління (яких-небудь десять літ фактичного правління, або й менше), Святослав належить до найбільш виразних і характеристичних фігур між давніми руськими князями. Се щоб так сказати тахітум дружинности між руськими князями”⁹². Тому єдиним поясненням даного коментарю В. Татищева є спроба вказати на єдиного законного, без регентства, правителя Київської держави, без усіляких вікових особливостей, що вже відзначено. Відповідно, історик чітко висловився за надання переваги даті 920 р., тобто запису під 6428 р., над тільки йому знаним повідомленням Нижегородського літопису про народження Святослава 940 р.⁹³ Також він цілком відкинув (“у прочих выпущено”) раніше вказану в першому томі “Истории” дату з Іпатського і Воскресенського списків Повсті временних літ під 6450, тобто 942 р., уточнюючи її на 941 р. як проміжний між ними – рік народження сина князя Ігоря.

⁸⁷ Белинский В. Б. Страна Моксель. С. 186–187, 191.

⁸⁸ Татищев В. Н. История... С. 225.

⁸⁹ Там же. С. 44–46.

⁹⁰ Шахматов А. А. Разыскания... С. 369; Преняков А. Кормилецъ... С. 154–157.

⁹¹ Татищев В. Н. История... С. 44–46; Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь; Москва, 2001. С. 50–56.

⁹² Грушевський М. Історія України-Руси: Т. 1: До початку XI віка. Київ, 1913. С. 458.

⁹³ Татищев В. Н. История... С. 92.

Необхідно додати, що – цілком ймовірно – переказ Нижегородського літопису про народження князя Святослава найближчий до свідчення Устюжского літописного зводу про одруження Ігоря та Ольги перед записом 6448(940) р. про взяття Пересічина. З тією лише різницею, що запис про народження міг бути аналогічним до присутнього в інших списках Новгородського літопису за відсутності пригадування про 10-и літній вік нареченої, або при наявності його під тим же 6420(912) р. і, відповідно, вже в наступному записі із зазначеною датою могло йтися про народження. Адже додана хронологічна сітка забезпечувала змогу доволі безболісно поставити повідомлення про народження під 6448 р. незалежно від присутності доданого фрагменту про взяття улицької столиці. Підтвердженням цього припущення можуть служити слова В. Татищева про 27 років шлюбу Ігоря і Ольги⁹⁴, що за термінами наближено до Устюжского літописного зводу, де повідомлення про шлюб подано під 6420(912) р., після чого одразу йде стаття 6448(940) р. Щодо різниці в один рік, то вона сприймається через подальше ймовірне редагування Нижегородського літопису, де хронологічна сітка могла бути подана “детальніше”. Відповідно наступне речення після “Игорь же нача княжити в лето 6420”⁹⁵ могло подаватися вже під 6421(913) р.: “Седяше же Игорь в Киеве, княжа и воюя на древяны и на улицы. Оженижеса во Пскове, понят за себя Ольгу”⁹⁶. Аналогією і підтвердженням цього може служити як аналогічний текст Повісті временних літ (без запозичень з Г. Амартола): “В лето 6421(913) Поча княжити Игорь по Ользе... И Древяные заратишася отъ Игоря по Ольгове смерти”⁹⁷, так і перенесення ще на один рік появи воеводи Свенельда, згадка про якого в Устюжского літописного зводу наведена одразу після речення про одруження⁹⁸.

Усі ці підрахунки лише підтверджують комплекс заходів із фальсифікації подій 40-х років X ст., зокрема дати народження князя Святослава. Тому повідомлення В. Татищева, у контексті його прив’язаності до 6448(940) р., а значить подій, що передували появі Свенельда 944 р., від якого, як уже відзначено, віднімаємо три роки т. з. облоги Пересічина, що знову вказує на 941 р. як рік народження князя Святослава.

Ще одна особливість, яка привертає увагу у татищевському повідомленні про народження князя Святослава, – те, що ім’я сину Ігоря дала Ольга. У порівнянні з іншими відкликаннями історика до народження князівських синів, це унікальне свідчення. Загалом, В. Татищев у подібних ситуаціях, аналогічно з літописанням, зовсім не пригадує матерів (“родися Владимиру сын Ярослав”⁹⁹). Періодично уточнено, що ініціатором надання імені, як правило, є батько (“Родился у Ярослава сын и нарече имя ему Владимир”¹⁰⁰). На підставі аналізу літописних даних дослідники встановили, що до XII ст. серед князівської верхівки існувала стійка і непорушна традиція імянаречення. Одними з головних принципів при цьому було надання новонародженому імені на честь померлого предка по чоловічій лінії, відповідно такий акт здійснював найстарший представник роду по батьківській лінії – дід або батько¹⁰¹. Яскравим прикладом є початок “Повчання” Володимира Мономаха: “Азь худый дедом

⁹⁴ Татищев В. Н. История... С. 217.

⁹⁵ Устюжский летописный свод... С. 23.

⁹⁶ Повесть временных лет... 1950. С. 40–41.

⁹⁷ Шахматов А. А. Мстислав Любый... С. 84;

Патриаршая или Никоновская летопись ПСРЛ. Т. 9. Москва, 1965. С. 26.

⁹⁸ Устюжский летописный свод. С. 23.

⁹⁹ Татищев В. Н. История... С. 54.

¹⁰⁰ Там же. С. 75.

¹⁰¹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени... С. 11, 38–39.

своим Ярославомъ, благословеннымъ, славнымъ, наречный... русьскимъ именемъ Владимиръ”¹⁰².

Винятковість татіщевського повідомлення підкреслює ще й те, що, на відміну від інших подібних сюжетів його “Истории”, воно зовсім не віднаходить аналогії у літописах. Складається враження, що, наголошуючи причетність Ольги до ім'янаречення князя Святослава, історик хотів підкреслити не так її винятковий статус, як привернути увагу до нього, радше, його штучності, згідно з аналогічними додатками до літописних джерел про неї як матір Ігоревого сина¹⁰³. Ще одним свідченням штучності виняткового статусу Ольги можуть служити твердження Анни Літвіної та Фьодора Успенського про аналогічний статус її імені у князівському іменослові, доказом чого, на їхню думку, є ім'я сина князя Святослава Ігоровича – Олега Деревлянського. У даному випадку дослідники не тільки увійшли в суперечність із встановленими їхніми ж зусиллями ніби неунікненними принципами традицій князівського ім'янаречення, які навіть не змогло порухати прийняття і поширення християнства (ім'я покійного предка по чоловічій лінії)¹⁰⁴, а й проігнорували сам факт посадження Олега Святославовича на стіл у Деревлянській землі. Посадження князем над деревлянами названого чоловічим еквівалентом імені особи, що здійснила над ними геноцидні дії, є, м'яко кажучи, малоімовірним¹⁰⁵.

По-суті, 941 р. як дата народження князя Святослава цілком органічно вкладається й до вікової концепції Б. Рибаківа, якою він чітко аргументував свою прихильність до переказу Іпатського списку¹⁰⁶. Тим більше, що при цьому, все ж, допускалося коливання вікового рубежу в один рік у сторону збільшення¹⁰⁷, що підтверджує аналіз літописних даних¹⁰⁸. З іншого боку, розгляд джерельних повідомлень, пов'язаних як із народженням князя Святослава і – відповідно – одруженням його батька, князя Ігора, так і подіями 40-х років X ст. вказує не тільки на їхній безумовно природний взаємозв'язок, а й мотив фальсифікацій та хронологічних зміщень, які відзначив ще А. Шахматов. Однією із головних причин зміщення на один рік як дати народження князя Святослава, так і “загадкової” загибелі його батька князя Ігоря у деревлянських лісах є намагання “легітимізувати” княгиню Ольгу й Свенельда у тому статусі, який вважається незаперечним та аксіомним, незважаючи на усі недоречності, які він породив і продовжує породжувати.

Технологічний коледж Національного лісотехнічного університету України

¹⁰² Повість врем'яних літ. С. 352.

¹⁰³ Шахматов А. А. Разыскания... С. 109–116.

¹⁰⁴ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени... С. 11, 14, 33, 265.

¹⁰⁵ Там же. С. 46–47

¹⁰⁶ Рыбаков Б. А. Язычество... С. 390–391.

¹⁰⁷ Его же. Киевская Русь... С. 369.

¹⁰⁸ Гарданов В. К. О “кормилице” и “кормилице” краткой редакции Русской Правды. Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып. 35. Москва, 1960. С. 47.

Юрiй ГУДИМА

НАВЕРШЯ МЕЧА З ОКОЛИЦЬ ОЛЕСЬКА НА ЛЬВІВЩИНІ

Археологічна наука в Україні як ніколи досі переживає суперечливий період розвитку. Академічна археологія зіткнулася з гострою проблемою аматорських пошуків, які набрали неабияких, проте найчастіше згубних для інтересів науки масштабів. З початком масового використання металодетекторів у розпорядженні так званих пошуковців (самоназва – “камради”), збирачів старовини та приватних колекціонерів нагромадилася величезна кількість артефактів, утім нерідко так само й унікальних. Археологи-науковці та шукачі-аматори ігнорувати один одного вже не можуть, як і водночас не здатні досягнути порозуміння, прийняттого вирішення проблеми, принаймні, на теперішній час.

Поки тривають взаємні звинувачення та пошуки можливого виходу, безслідно зникають надзвичайно цінні для всіх відомості, нехтувати якими теж неприпустимо. Якщо існує хоча б найменша можливість публікації повідомлень про випадкові, але унікальні для історичної науки свідчення, їх обов'язково треба робити. Звісно ж, при цьому не можна забувати про достовірність інформації, її верифікацію всіма способами. Зауважимо, що археологам, як і дослідникам взагалі, часто випадає послуговуватися даними про об'єкти історично-культурної спадщини, які внаслідок певних обставин (наприклад, через війну), знищені, зникли з музейних фондів, або перебувають у приватних збірках і виявляються недоступними. Навіть у добре впорядкованих колекціях класичних музеїв і тепер зберігається чимало експонатів, походження яких достеменно не з'ясоване. Водночас, інформацію про них використовують для формулювання та обґрунтування наукових висновків.

Виходячи з таких міркувань, необхідно привернути увагу і до знахідки, яку, вважаємо, обов'язково треба впровадити до наукового вжитку, залучити до арсеналу насамперед археологів, а також істориків, які досліджують ранню княжу добу. Йдеться про частину рідкісного руків'я (держака, ефесу) меча – голловку, яблуко або ж поммел (англо-норман.: *rommel*, “*littleapple*”). Її виявлено в околицях Олеська Золочівського р-ну Львівської обл. Достовірність інформації про місце знахідки сумніву не підлягає, але де перебуває цей елемент руків'я тепер – невідомо. У нашому розпорядженні є фотографії, за якими й спробуємо охарактеризувати знахідку. Науковий інтерес, по суті справи, пояснюється тим, що дослідження мечів дає можливість з'ясувати спільні тенденції розвитку цього виду клинкової зброї у Європі загалом і в її окремих частинах зокрема. Інтригує й те, що від другої половини X ст. на зміну загальноєвропейським формам приходять місцеві форми мечів у “національному дусі”¹. Відповідно, визначення міри типовості й оригінальності вказаної знахідки може пролити

¹ Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. СССР: Сводархеологических источников. Вып. Е1-Вып. 1: Мечи и сабли IX–XIII вв. Археология 36. Москва, 1966. С. 36–37.

світло на історичні шляхи розвитку не лише ковальського ремесла, золотарського мистецтва, торгівлі, а й умови формування європейських і місцевих традицій військової справи, особливо українського державотворення на Волині та в Галицькій землі за княжої доби, оскільки місце знахідки належить до терену історичного галицько-волинського пограниччя.

Щоб осмислити описану знахідку необхідно розглянути принаймні два питання. Перше – чому її виявлено саме в околицях Олеська, тобто наскільки це характерно для вказаної місцевості, чи траплявся подібний археологічний матеріал на цій території раніше? По-друге, – необхідно порівняти артефакт з іншими відомими цього гатунку на вершнями мечів, знайдених на теренах України, на землях Київської держави і в Європі. Для цього, зрозуміло, доведеться, наскільки це можливо за фрагментом, визначити тип меча згідно з прийнятими в науці класифікаціями, а також, на жаль, лише за фотографією, аналізувати техніку його виготовлення, характеризувати застосовану орнаментацию. Спробуємо виконати все це, спираючись на доступну джерельну базу та наукові дослідження.

Однією з найвиважених класифікацій середньовічних мечів Європи є та, яку розробив норвезький дослідник Ян Петерсен. Він проаналізував близько 2000 мечів IX–XI ст. і поділив їх на 26 типів (з підтипами)². Характерно, що за головний критерій для розрізнення типів взято будову руків'я. Згодом класифікацію Я. Петерсена вдосконалили та доповнили Мортімер Вілер³, Анджей Надольські⁴, Анатолій Кірпічников⁵, Вітаутас Казакевічюс⁶, Лех Марек⁷ та інші дослідники. Історик з Данії Ада Брун-Гоффмейер у 50-х роках XX ст. розробила власну класифікацію, теж на основі аналізу руків'їв 434 мечів. Вона поділила їх на дві категорії: романські (1050–1350 рр.) та готичні (1350–1550 рр.)⁸. Англійський дослідник Еварт Окшотт створив типологію мечів 1050–1550 рр.⁹ Маріан Глосек описав 487 мечів із Центральної Європи, втім й українських земель, зокрема з Перемишля, Волині та інших регіонів¹⁰. Наукове осмислення нових об'єктів, які походять з території України, триває¹¹. Постає можливість вписати

² Petersen J. Den orske vikinges verden typologisk-kronologisk studier over viking et idens vaabenav. Kristiania, 1919. 228 p.

³ Wheeler R. E. M. London and the Vikings. London, 1927.

⁴ Nadolski A. Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku. Łódź, 1954. 287 s.

⁵ Кірпічников А. Н. Древнерусское оружие.

⁶ Kazakevičius V. IX–XIII f. baltų kalavijai. Vilnius, 1996. 174 p.

⁷ Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronzoznawcy. Wrocław, 2004. 134 s.

⁸ Bruhn-Hoffmeyer A. Middelalderenstve aegge de svaerd. Kobenhavn, 1954. 207 s.

⁹ Okeshott R. E. The Sword in the Age of Chivalry. Boydell Press, 1994. 240 p.; *Ejusdem*. Records of the Medieval Sword. London, 2007. 320 p.

¹⁰ Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X–XV w. Warszawa, 1984. 186 s.

¹¹ Гринчишин Б. В. Проблеми типології і датування середньовічних мечів *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. № 724:

Держава та армія. Львів, 2012. С. 25–31; *Його ж*. Мечі підтипу XIII і типу XX (за Е. Окшоттом) з території України *Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції (Кам'янець-Подільський, 8 жовтня 2013 р.). Кам'янець-Подільський, 2013. С. 73–76; *Його ж*. Знахідки середньовічних мечів як важливе джерело до вивчення військової справи в Галицько-Волинській державі *Історія давньої зброї. Дослідження 2014: збірник наукових праць / Упор. Д. Тоїчкін*. Київ, 2014. С. 89–95; Терський С. В. Меч у Галицькому та Волинському князівствах (XI – перша половина XIII ст.) *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*: № 752: Держава та армія. Львів, 2013. С. 5–13; Тоїчкін Д. Проблеми термінології, понятійного апарату та огляд типологій клинкової зброї *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірник наукових праць та спогадів пам'яті В. О. Землинського*. Ч. 6, ч. 1. Київ, 2001. С. 224–245; Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze...

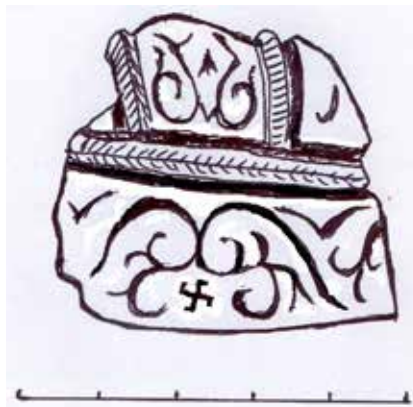

Іл. 1. Навершя меча з околиць Олеська на Львівщині. Фото

ще одну важливу знахідку до існуючої в історичній науці системи фонду відомих на теперішній час мечів з теренів усїєї Європи.

Навершя, знайдене в околицях Олеська, виготовлене з металу, візуально схожого на бронзу, що, само по собі, звичне для цієї деталі подібних мечів відповідного періоду. Головка пошкоджена: втрачено приблизно чверть її величини. Про загальні розміри, як уже зазначалося, актуально можливо судити лише з фотографій. Завдяки тому, що в долішній частині кожної світлини присутня міліметрова шкала, можна визначити розміри збереженого фрагменту. Його довжина в основі сягає, приблизно, 5 см, максимальна ширина (товщина) – бл. 3 см, висота – бл. 4 см. Товщина литих стінок – бл. 2–3 мм у різних місцях (іл. 1).

Навершя (верхів'я), як предмет (річ), є пустотілим. Його горішня частина (накладка) також порожниста, розділена на три опуклі складові, зовні розмежовані між собою рубцем, очевидно, призначений імітувати шнур або ж дрiт із насічками на поверхні. У долішній площині головки зберігся фрагмент майже овальної форми отвору, крізь який мав проходити хвостовик (стержень, черен, стебло) меча. У горішній стороні головки внаслідок розламу отвір для закріплення хвостовика відсутній (утрачений) (іл. 2).

Іл. 2. Навершя меча з околиць Олеська на Львівщині. Прорис

З метою осмислення знахідки у ширшому контексті насамперед варто зазначити, що містечко Олесько та його околиці, де виявлено завершення рукоятки меча, віддавна цікавлять археологів¹². Це край з досить багатою історією, окремі епізоди якої мали іноді важливе значення для пояснення, наприклад, процесів формування племінних союзів на теренах Верхнього Побужжя, а відтак і виникнення перших державних утворень та, власне, княжої України-Руси¹³. На сторінках історичних джерел Олесько з'являється щойно в XIV ст.¹⁴. Археологічний матеріал свідчить про значно давніше виникнення важливого в регіоні поселення, яке було укріпленням на високому пагорбі серед боліт, у ранній період своєї історії поза всякими сумнівами тривалий час тісно пов'язаним з недалеким Пліснеськом – унікальним за розмірами давнім слов'янським городищем VII–VIII ст., яке розвинулося у місто впродовж IX–X ст.¹⁵, двічі, під 1188 і 1232 рр., потрапило на сторінки літописів¹⁶, а також згадане у героїчній поемі кінця XII ст. “Слово о полку Ігоревім”¹⁷. За найновішими дослідженнями, Пліснеськ ідентичний із відомим арабським авторам IX ст. одним із трьох найважливіших центрів слов'ян – Артанією¹⁸. Тим більше цікаво, що на території Пліснеська у 1881–1882 рр. знайдено два

¹² Гудима Ю. В. З історії археологічних досліджень північних схилів Вороняків у районі Олеська *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. Вип. 3. Львів, 2000. С. 278–282.

¹³ Ляска В. М. Територіальний та адміністративний розвиток Верхнього Побужжя у IX–XIV ст. Автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України. Львів, 2015; *Його ж.* Від племінного союзу до князівського уділу: Бужеська волость у середньовіччі *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 52. Львів, 2016. С. 11–52; *Його ж.* “Иде Володимир... и заа грады ихь...”: Рюриковичі та “окняжіння” племінних земель у верхів'ях Західного Бугу й Вепру Князя доба: історія і культура. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 117–164.

Окремої уваги заслуговує орнаментация навершя. Оздоблення можна охарактеризувати загалом як рослинне, стилізоване, ймовірно, за званою схемою “дерева життя”. Основу композиції укладають два симетричні, спіральньо закручені стебла з пагонами, в обрамленні яких нижче місця дотику стебел зображено праву свастику (кінці повернуті від ліва праворуч). Три горішні частини прикрашені у той же спосіб, але через пошкодження, відповідно, належно охарактеризувати їх складно. І, звичайно, типовими в оздобленні є згадані рубці між усіма частинами навершя. Вони, як уже вказано, по всій своїй довжині щільно вкриті поперечними насічками.

¹⁴ Barącz S. *Kronika Oleska Towarzysz duchowieństwa katolickiego*. Roczn. 1. Tamopol, 1864. S. 396–504; Czuczayński A. *Traktat ksiąząt litewskich z Kazimierzem W. z r. 1366 Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1890. Roczn. 4, zeszyt 3. S. 513–515.

¹⁵ Актуальний стан осмислення історії Пліснеська див.: Филипчук М., Филипчук А. Пліснеське городище у світлі нових досліджень *Пліснеські старожитності*. Вип. 2. Львів, 2017. С. 206–221.

¹⁶ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. 2-е изд. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 662, 770.

¹⁷ Слово о полку Ігоревім. Київ, 1986. С. 25.

¹⁸ Дибя Ю. Географія початкової русі за східними джерелами *Князя доба: історія і культура*. Вип. 10. С. 18–25; 44–56.

рідкісні мечі. Вони збереглись у музейній колекції (*Muzeum Archeologiczne w Krakowie*), впроваджені до наукового вжитку та досить добре досліджені. Мечі походять з курганных поховань. Зброю датують другою половиною X – початком XI ст.¹⁹ Два “пліснеські мечі” типологічно відмінні між собою. “Олеський меч”, очевидно, був більше подібний до одного із них (іл. 3; іл. 4), але відрізняється від обох орнаментацією головки. Тобто, руків'я мечів з Пліснеська мають візерунки у вигляді переплетених між собою шнурів, чи ланцюга-плетінки (іл. 3), а навершя з околиць Олеська прикрашене, як уже згадано, орнаментом зі стилізованим рослинним мотивом та символом у вигляді свастики (іл. 1; іл. 2). До речі, вельми цікавим є факт, що в орнаменті руків'я одного меча з Пліснеська є знаки у вигляді літери “х”²⁰. Та спробуємо пошукати очевиднішу спорідненість олеського навершя з іншими аналогами.

Серед науково описаних типів мечів, знайдених на території західних земель України²¹, або серед тих, які зберігаються у фондах львівських музеїв²², таких наразі не зафіксовано (іл. 3, 4).

Типологічно найближчим до знайденого в околицях Олеська навершя, видається те, що прикрашає руків'я меча першої половини XI ст. з містечка Карабчіїв біля Кам'янця-Подільського Хмельницької області (Україна)²³ (іл. 5). Схожі і форма і матеріал, і, що найхарактерніше, – орнаментация. До речі, обставини появи цього меча в науковому обігу вельми загадкові. Його передав у приватний

Іл. 3. Відреставрований меч з Пліснеська. Фото

¹⁹ *Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze i trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. Acta Militaria Mediaevalia. T. 4. Kraków; Sanok, 2008. S. 44–45, 53–54; Ejusedem. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from excavations by Teodor Nieczuja-Ziemiecki in mediaeval Plisnesk (Pidgirci in Ukraine) (Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie. T. 7). Kraków, 2018. S. 25, 32–33.*

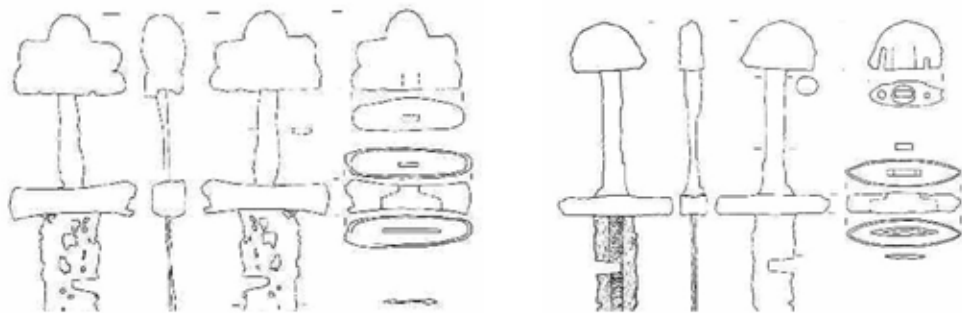
²⁰ “Wierzech jelca ma dekorację geometryczną – kwadratowe pola (w niektóre wpisane srebrne “x”) obwiedzione srebrnymi pasemkami, od których odchodzą ukośne krótkie kreski”. Див.: *Liwoch R. Zabytki...* S. 25. Пор. також: “W innych pomniejszych kurchanach znajdowano najczęściej

pojedynczo pierścienie brązowe, różnej kształtem i ornamentacją; w jednej medalik brązowy z krzyżem równoramiennym, z bocznymi odnogami jak na brakteatach i krążkach ołowianych z Bugu – krzyżem w koło wpisane, w innej znów na piersiach kościotrupa pierścien srebrny haczykowato zagięty (hakenring) symbol znany słowiański z czasu przejściowego od pogaństwa do chrześcijaństwa”, див.: *Ibidem. S. 29.*

²¹ *Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze...* S. 39–59.

²² *Гринчишин Б. В. Середньовічна клинкова зброя із фондів Львівського історичного музею Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. № 752. С. 14–18.*

²³ *Кирпичников А. Н. Каталог находок Древнерусское оружие. С. 74–103. Табл. XII.*

Іл. 4. Два мечі з Пліснеська. Форми руків'я. Прорис

Іл. 5. Руків'я меча з Карабчіїва та його навершя. Фото

Іл. 6. Руків'я меча з Києва (навершя втрачене)

музей графів Красінських місцевий краєзнавець. Тоді вважалося, що меч було знайдено в околицях Варшави²⁴, але його руське походження довела Ванда Сарновська²⁵. На превеликий жаль, і тексти дослідження і меч утрачені з початком Другої світової війни у 1939 р. Лиш у 1955 р. В. Сарновська опублікувала інформацію про меч з Карабчіїва і завдяки цьому всі описи пам'ятки та висновки досі базуються винятково на ілюстраціях, а не безпосередньо результатах досліджень самого артефакту в сучасних умовах. Анатолій Кірпи́чников відзначав, що в оздобленні руків'я меча з Карабчіїва поєднується "загальнослов'янське плетиво зі східною пальметою", подібне орнаментування має візантійське походження та склалось у X–XI ст., а мотив спостерігається також у фресках Софійського собору в Києві²⁶. На особливості такої орнаментациї звертала також увагу Галі Корзухіна²⁷. Аналізуючи оздоблення руків'їв мечів типу А-місцевий, Віктор Шитов дійшов висновку, що візерунки виконувалися шляхом нанесення неглибоких боріздов, заповнених далі чорною²⁸. В. Казакевічюс зауважував, що

²⁴ Posta B. Archäologische Studien auf russische Boden. Budapest; Leipzig, 1905. P. 53.

²⁵ Sarnowska W. Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce Światowid. 1955. T. 21. S. 316–318. Rys. 37.

²⁶ Кирпи́чников А. Н. Древнерусское оружие. С. 35, прим. 131.

²⁷ Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI века Советская археология. 1950. Вып. 13. С. 63–94.

²⁸ Артемова В. Д., Шитов В. Н. Два меча XI в. из Темниковского Примокшанья Древние поселения Примокшанья. Труды Научно-иссле-

Іл. 7. Меч зі села Пурдошки (Мордовія). Руків'я (фото і прорис-реконструкція), навершя руків'я (фото)

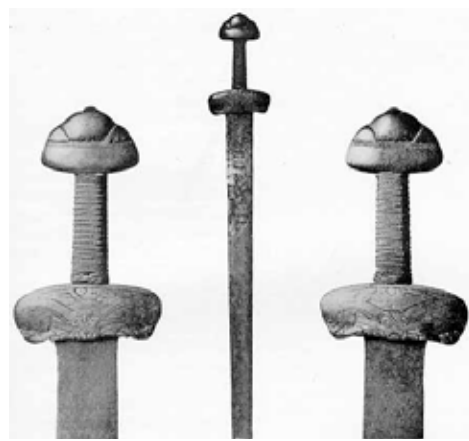
насамперед елементи руків'я протравлювалися кислотою, а потім заглибини заповнювалися сумішшю мідного порошку та сірки, тоді все разом нагрівалося та полірувалося²⁹. Подібний метод нанесення чорні описувала також Тагьяна Макарова³⁰.

У Києві був знайдений ще один меч, який, припускають дослідники, походить з тієї самої майстерні, що й меч, виявлений у Карабчиеві³¹. На жаль, само його завершення не збереглося (іл. 6).

Навершя з околиць Олеська можна також порівнювати з тим, яке має меч, знайдений у 1980-х роках поблизу села Пурдошки в Мордовії³².

Супровідний матеріал (а це, зі слів очевидців, – сокира, шолом накладки на пояс вершника або на вуздечку коня) втрачений. Сам меч зберігається тепер у музеї, відреставрований і впроваджений до наукового вжитку, з чого випливає, що він є четвертою опублікованою такого зразка знахідкою на території Європи. А. Кірпічников класифікував його, як тип А-місцевий і датував приблизно 1000 р.³³ Серед найближчих аналогів В. Казакявічюс вказав на фрагмент згаданого “київського” меча з утраченим наверхшям, а також фрагмент перехрестя меча, який походить з Kungs Husby у Швеції³⁴ (іл. 7).

Форму завершення меча з околиць Олеська можна умовно співставити також із формою наверхшя меча, який, вважається, належав угорському королеві (з 1000/1001 рр.) Стефану I (Прага, скарбниця собору святого Віта). Головна і

Іл. 8. Меч Стефана I Угорського. Фото

довательського інститута мови, літератури та етнографії при Совете Міністрів МССР. Вып. 104. Саранск, 1992. С. 144.

²⁹ Kazakevičius V. The find of an East European sword quillon in a barrow in Visetiškes, Anykščiai-district, Lithuania *Formvatten*. 1999. Nr 87. P. 176.

³⁰ Макарова Т. И. Черное дело Древней Руси. Москва, 1986. С. 12.

³¹ Кирпичников А. Н. Каталог находок. С. 74–103. Табл. XI.

³² Беговаткин А. А. Новые данные о древнерусских мечах типа А-местный *Российская археология*. 2013. № 4. С. 119–124.

³³ Кирпичников А. Н. Каталог находок. С. 35–36.

³⁴ Kazakevičius V. The find of an East European sword... P. 175–179. Fig. 6.

Іл. 9. Навершя та руків'я меча. Фото з інтернет-аукціону

На тлі всіх згаданих артефактів навершя меча з околиць Олеська чітко вирізняється однією особливістю. Це – свастика в орнаментатії, символ давній, багатозначний і поширений, але, на диво, вельми рідкісний коли йдеться про використання його як прикраси на руків'ях середньовічних мечів, надто, так званих каролінгських, романських, мечів вікінгів. Наразі можемо навести лише кілька таких випадків.

Перший – це меч, який зберігається тепер у Метрополітен музеї у Нью Йорку (США) (іл. 12)³⁵. Його датують IX ст. Навершя та гарда інкрустовані

³⁵ URL: <https://swordmaster.org/forum/cat-Orujieauksioniyachastnyiekollektsiiskateli/topic-17-page-5.html> (дата звернення 15.06.2022).

³⁶ URL: https://swordmaster.org/forum/cat-Orujieauksioniyachastnyiekollektsiiskateli/topic-17-page-6.html?fbclid=IwAR23HDisM6-oVisns69ECiRUQrKHc8y8gqhiUxQTGMfJbn_MujMIhQ1uI ((дата звернення 15.6.2022).

³⁷ URL: <https://forum.violity.com/viewtopic.php?t=1917430&sid=030f08d10af6e4707f98664c9f748>

суттєва відмінність у тому, що навершя та гарда цього меча виготовлені зі слонової кістки (іл. 8).

Перш ніж робити висновки на підставі запропонованих порівнянь, як, видається, виправдано, хоч і не без застережень, треба брати до уваги також й ті знахідки, які мають, звичайно, сумнівне походження, через що досі не впроваджені до наукового вжитку, але фігурують як лоти на інтернет-аукціонах. Так, 3 листопада 2016 р. на продаж було виставлено майже ідентичне з давно відомим руків'ям меча, знайденого в Карабчи-їві. В описі лота зазначалося, що знахідка походить з території Сумської обл. (іл. 9)³⁵. Інший приклад – бронзове, інкрустоване черню навершя, знайдене, як стверджує анонім, у Київській обл., продавалося від 17 липня 2018 р. (іл. 10)³⁶. Ще одне навершя меча пропонували купити через інтернет-аукціон 26 червня 2018 р. (іл. 11)³⁷. Звідкіля воно походить – не вказувалося.

Таких і подібних повідомлень у соціальних мережах є чимало³⁸. Вони, звичайно, викликають інтерес, але, на жаль, автентика знахідок, як і місця їхнього виявлення, породжують у дослідників небезпідставні сумніви, тому закономірно та принципово до уваги не беруться.

4bf (дата звернення 15.06.2022).

³⁸ Електронний ресурс. Режим доступу: http://archive.violity.com/navershie-rukoayati-mecha-kr-30257815?fbclid=IwAR2aU5cTy9fn6O3OO-1_xBjEBOw3QeqbpazQ7oG0HpbZF3LJK7oGgOZ3Fg0 (дата звернення 15.06.2022).

³⁹ URL: <https://www.flickr.com/photos/electropod/6286321611/in/photostream/> (дата звернення 15.06.2022).

Іл. 10. Навершя руків'я меча. Фото з інтернет-аукціону

Іл. 11. Навершя руків'я меча. Фото з інтернет-аукціону

Іл. 12. Руків'я меча (Метрополітен музей, США). Фото

Іл. 13. Руків'я меча. Фото. Фото з інтернет-аукціону

срібним дротом. Орнамент у вигляді композиції зі свастик, вписаних у квадрати. Меч позначений ім'ям Гартолфр (Hartolfr).

Інший меч продавався у 2003 р. на одному з аукціонів (іл. 13)⁴⁰. Його датували IX–X ст. Довжина меча – 28 дюймів (71,2 см). Залізне завершення руків'я та гарда інкрустовані сріблом. Центральним елементом орнаменту на головці меча є майстерно скомпонована свастика.

⁴⁰ URL:<https://www.google.com/imgres?imgurl=http://www.odinsvolk.ca/images/Fylfot19.jpg&imgrefurl=https://alessadottir.tumblr.com/post/62261971272/hahahah-youre-dumb->

[er-than-i-thought-the-swastika&tbnid=He-3E5X_coV8GiM&vet=1&docid=fZSR3cnkcdlVd-M&w=295&h=454&itg=1&hl=uk&source=sh/x/im](https://www.google.com/imgres?imgurl=http://www.odinsvolk.ca/images/Fylfot19.jpg&imgrefurl=https://alessadottir.tumblr.com/post/62261971272/hahahah-youre-dumb-er-than-i-thought-the-swastika&tbnid=He-3E5X_coV8GiM&vet=1&docid=fZSR3cnkcdlVd-M&w=295&h=454&itg=1&hl=uk&source=sh/x/im) (дата звернення 15.06.2022).

Іл. 14. Навершя меча з острова Уайт (Велика Британія). Фото

Іл. 15. Руків'я меча (Кент, Велика Британія). Прорис

Третій випадок: у березні 2018 р. приватні особи з металошукачем на британському острові Уайт в околицях міста Брайстоун знайшли позолочене навершя меча, який далі орієнтовно датували VI ст. (іл. 14). Знахідку продавали через аукціон Timeline в Лондоні. Лот був описаний так: “Обидві широкі сторони навершя прикрашені. Кожна з них оформлена дещо по-різному. Одна сторона по верхньому краю має викарбувані трикутники і посередині вертикальну стрілку, спрямовану догори. Вздовж основи є ряд із чотирьох кільце-точкових мотивів. Інша сторона також має верхній край із вибитих трикутників і центральну вертикальну стрілку. У кожному нижньому кутку на навершші зображено кільце й крапку, а по боках стріли – вирізана свастика”. Тобто, унікальність навершя полягає саме в тому, що воно прикрашене гравіюванням у вигляді рун і свастикию. Місцеві музеї не змогли придбати експонат, який був виставлений на аукціон. До речі, історик Метт Бункер з Нейлсі (Сомерсет) збирав кошти, щоби придбати його й подарувати музеєві щоби він не зник у приватній колекції. При цьому дослідник зауважив: “Острів Уайт був останньою частиною англосаксонської Англії, яка була християнізована і мала короля-язичника. Це важливо для історії острова”⁴¹.

Четвертий меч, який так само має навершя із зображенням свастики (фiл-фот), – англосаксонський меч V ст., знайдений у Кенті (Англія)⁴² (іл. 15).

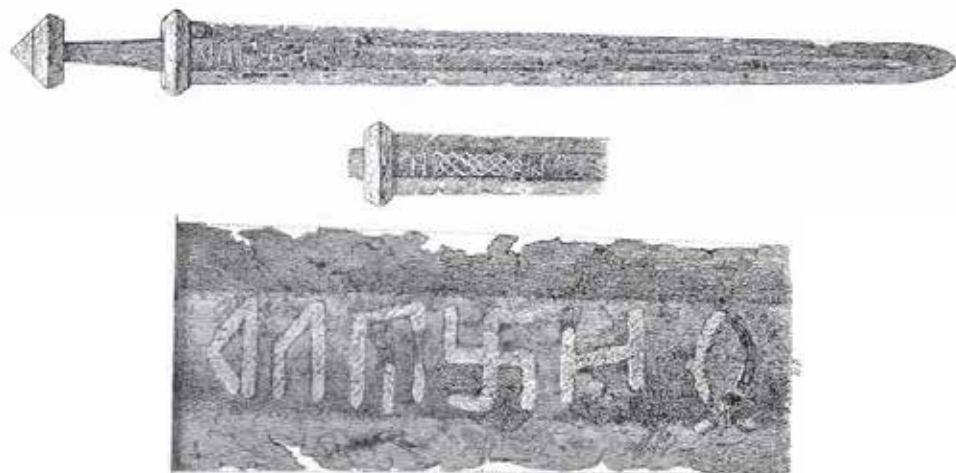
Ще один (за нашим рахунком – п'ятий) із відомих випадків нанесення свастики на середньовічному клинку – меч Турмута (Thurmuth sword), який датується IX ст. (іл. 16)⁴³. Він відомий також як меч зі Себо, оскільки його знайдено в кургані Себо, Вікойрі, регіон Согн (Норвегія) у 1825 р. Тепер меч зберігається в музеї норвезького міста Берген. Згідно з типологією Я. Петерсена, він належить до категорії “Тип С”⁴⁴. Меч описав у 1867 р. Джордж Стівенс – англійський

⁴¹ URL: <https://www.deadlinenews.co.uk/2019/02/07/extremely-rare-1400-year-old-sword-pommel-up-for-auction-complete-with-hand-carved-swastika/?fbclid=IwAR01HQ1bmeWAtQmjAfcW0-eCsSAUJ4WQAIf2M9pHB7V-MSTjLGSP7Wqmjhkhk> (дата звернення 15.06.2022).

⁴² URL: <http://www.odinsvolk.ca/fylfot.htm> (дата звернення 15.06.2022).

⁴³ URL: https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%A6b%C3%B8_sword (дата звернення 15.06.2022).

⁴⁴ Petersen, J. De Norske Vikinge sverd... P. 66–70.

Іл. 16. Меч зі Себо (Норвегія). Прорис

археолог і філолог, який спеціалізувався на рунічних написах Скандинавії. Дослідник подав рисунок меча з написом, що складається з п'яти рун або рунopodobних літер і символом свастики посередині. Далі Д. Стівенс зазначив, що меч був оброблений кислотою під час перебування в Данському музеї, в результаті чого меч і напис на ньому серйозно пошкоджено. Згідно з трактуваннями Д. Стівенса, напис читається *ohFurtu* від права наліво. Дослідник інтерпретував свастику як використану в письмі ребуса для позначення складу *fu* для бога Тора і на такий спосіб розширив читання до *ohFurtu*, що означає "володіє [мною], Турмут". Таке читання пояснювалося ідеєю, що свастика використовувалася як символ Тора (точніше, молота Тора) у скандинавському язичництві епохи вікінгів. Це було предметом наукової дискусії на Міжнародному конгресі антропології та доісторичної археології у Будапешті в 1876 р, де переважала думка, що свастика означає "благословення" або "удачу"⁴⁵ (іл. 16).

Шостий приклад свастики на руків'ї – меч, знайдений у Біфронсі в Бексборні, графство Кент (Британія), у могилі приблизно VI ст. (віднайти зображення не вдалося).

Подальші пошуки й аналіз інших прикладів присутності свастики на зброї, прикрасах і різних предметах побуту можуть дещо відволікти від конкретних відповідей на питання, які виникають у зв'язку зі знахідкою навершя меча в околицях Олеська. Однак, ще вартує привернути увагу до знайденого в 1858 р. біля села Сошичне поблизу міста Ковель на Волині наконечника списа з найранішими з-поміж відомих на території Східної Європи рунами та свастиками (іл. 17)⁴⁶ й до такого ж типу наконечника, віднайденого в 1865 р. в Дамсдорф-Мюнхеберг (Бранденбург)⁴⁷. Подібність цих двох наконечників підкреслював рунолог Людвіг Віммер. Він також відзначав важливе значення цих двох знахідок не тільки для рунологів, а й германістики та історії культури загалом (іл. 17).

⁴⁵ URL: https://en.wikipedia.org/wiki/S%C3%A6b%C3%B8_sword (дата звернення 15.06.2022).

⁴⁶ Шумовский А. Острие с рунической надписью найденное в Сушично *Вестник археоло-*

гии и истории. Вып. 7. Санкт-Петербург, 1888. С. 215–227.

⁴⁷ Stephen G. Handbook of the Old-Northern Runic Monuments of Scandanavia and England. London, 1884. P. 205.

Іл. 17. Наконечник списа зі с. Сошичне поблизу м. Ковеля на Волині (Україна), прорис і наконечник списа з Дамсдорф-Мюнхеберг, Бранденбург (Німеччина), фото

правило, правосторонній. Імовірно, що правостороння свастика – символ сонця, лівостороння – місяця. Філфот у деяких краях має назву “гамадіон”, оскільки як фігура нагадує формою сполучення чотирьох великих літер грецького алфавіту “Гамма”. Термін “гамадіон” асоціюється більше з Візантією, Римом та греко-римською культурою, а “філфот” – кельтською та англосаксонською культурами. Подібна на свастика хрестоподібна фігура була досить поширеною у Європі в романо-британський період. Можливо, це сталося у ході знайомства різних народів з античною спадщиною – грецькими орнаментами, зокрема мозаїк. Після відходу римлян з Британії на початку V ст. ці мотиви підхопили представники англосаксонських і ютських міграцій. Філфот був дуже популярний серед племен, які походили з Північної Європи. Цікаво, що знамениті знахідки в уже згаданих похованнях Саттон-Ху, хоч і мають характерні риси англосаксонської культури, але філфот (гамадіон) на знайденому там срібному посуді, на думку багатьох дослідників, явно східного походження.

Наявність гамадіона і те, що навершя меча з околиць Олеська прикрашене “загальнослов'янським плетивом зі східною пальметою”, як описував А. Кірпичников меч із Карабчіїва, а також відзначена присутність мотиву серед фресок Софійського собору в Києві, дає підстави твердити про специфічні вподобання мешканців Русі. Це схиляє до думки про можливість виробництва мечів руськими майстрами, яким явно були знайомі як візантійське мистецтво, так і культурні надбання європейських народів.

Принципове питання чи могли виготовляти мечі руські майстри досі залишається дискусійним. Літописних свідчень про видобування такого важливого для суспільства природного ресурсу як залізни руди немає. Натомість відомо, що екзогенні родовища, або так звані болотні руди лімоніти віддавна виступали

Чимало предметів зі свастикою було також і в англосаксонському похованні з човном у Саттон-Ху (Англія). Нині вони зберігаються у колекції Кембриджського музею археології та антропології. Можна навести й інші приклади.

Аналізуючи типи свастики на перелічених прикладах, бачимо, що руків'я меча з околиць Олеська вирізняються свастикою у її різновиді, який називають філфот або гамадіон. Англійське слово *fulfot*, [ˈfɪlfɒt] – синонім до слова “свастика”, означає “багатонорий” (знак)⁴⁸. У сучасній літературі з геральдики філфот вважається специфічним зображенням свастики, він завжди має усічені, короткі кінці і, як

⁴⁸ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D1%96%D0%BB%D1%84%D0%BE%D1%82> (дата звернення 15.06.2022).

⁴⁹ *Cynkatowski A. Materiały do pradziejow Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. S. 101; Волинець О. Рудні на Поліссі Український*

календар. 1970. Варшава, 1970. № 6. С. 14–15; Ошуркевич О. Етнокультурні дослідження Олександра Цинкаловського Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції (20–23 січня 1998 р.). Луцьк, 1998. С. 53.

на поверхні поліських теренів. Це підтверджують назви сіл та урочищ (Руда, Рудниця, Рудня, Рудники, Зарудня, Будки, Будники, Будниця та ін.), де у минулому знаходилися рудні, печі для виплавлювання заліза. Першою і найбільшою знахідкою на Волині, датованою відповідним керамічним матеріалом, можна вважати піч на схилі гори Острої поблизу міста Кременець – на захід від села Рудки⁴⁹. Великий комплекс рудень існував над річкою Случ в околицях села Харалуг Корецького р-ну Рівненської обл., назва якого, ймовірно, нагадує про “мечі харалужні” зі “Слова о полку Ігоревім”⁵⁰. В околицях с. Харалуг та сусідніх сіл Залізниця і Коловерть є значні поклади болотної руди з вмістом заліза 20–30 %. Криця, знайдена в с. Харалуг, відрізняється від інших⁵¹. Як доречно зауважив Леонтій Войтович, “цікавим є той факт, що саме термін “харалужні мечі” (як і “шеломы латинські” та “папорзи” чи “паворзи”) автор “Слова” застосував для опису волинської дружини, яка справді могла мати на озброєнні мечі власного виробництва, виготовлені з криці майстерень Харалуга під Корцем (яка чи не єдина на теренах Русі придатна для виготовлення мечів, за дослідженнями В. Святящука), та шоломи латинського типу (враховуючи тісні контакти князя Романа Мстиславича з П'ястами і загалом Волині із Західною Європою)”⁵².

Отже, на основі викладеного матеріалу можна зробити низку висновків і припущень. Внаслідок аматорських пошуків у приватних колекціонерів упродовж останніх років сконцентрувалася значна кількість артефактів з території України. Чимало з них є унікальними, тому, після відповідної верифікації вони повинні враховуватися академічною наукою для об'єктивного осмислення. Їх локалізація, тобто “прив'язування” до конкретної місцевості – надзвичайно важлива справа. Це збагачує історію краю, історію, як науку. Одним із прикладів таких знахідок і є завершення рукоятки меча з околиць Олеська на Львівщині. На жаль, характеристику цієї речі зараз можна робити лише за фотографіями, наявними в нашому розпорядженні. Наразі, є підстави стверджувати, що описане навершя було частиною меча, який, згідно з класифікацією А. Кірпічнікова, відноситься до типу А-місцевий. Типологічно найближчою до знайденого в околицях Олеська фрагменту є така ж частина меча першої половини XI ст. з містечка Карабчіїв біля Кам'янця-Подільського Хмельницької обл. Найхарактернішою особливістю навершя меча з околиць Олеська сприймається те, що в його орнаментативній центральній частині посідає свастика (філфот, гамадіон) – давній символ, поширений у культурі та мистецтві багатьох народів, але досить рідкісний в оздобленні середньовічних мечів на теренах Європи. З відомих тепер екземплярів це меч, який зберігається у Метрополітен музеї у Нью Йорку; навершя меча з острова Уайт, Великобританія; два мечі з графства Кент, Великобританія; меч зі Себо, Норвегія; меч, який продавався на одному з аукціонів. Географічно найближче до Олеська наприкінці XIX ст. було знайдено два мечі на території літописного міста Пліснеськ. Триває дискусія з приводу виробництва мечів зусиллями місцевих руських майстрів. У зв'язку з цим актуальними залишаються також і ґрунтовні археологічні дослідження як території навколо Харалуга з його округою, де видобувалися

⁴⁹ Савка М., Тимчишин Я. До історії виробництва “мечів харалужних” *Український історичний журнал*. 1965. № 10. С. 123–125.

⁵¹ Дмитриевский А. Вначале были мечи харалужные *Донецький краєж.* 2005. № 1777; Святя-

щук В. Где ковались мечи харалужные? *Вечерний Донецк*. 1992. № 130–134, 136–139, 146.

⁵² Войтович Л. Чи були мечі харалужні? *Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка*. Вип. 2. Львів, 2007. С. 74–79.

залізні руди, так і Кременецьких гір із Вороняками в районі Пліснеська, де, до того ж, століттями пролягала ділянка знаного трансконтинентального шляху Багдад-Київ-Краків-Регенсбург. Вздовж саме цієї магістралі формувалася етнокультурна контактна зона слов'ян, Руська земля та, згодом, на наступному етапі історичного розвитку, – політико-адміністративне пограниччя Галицького і Волинського князівств.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Петро ДОВГАНЬ

ЗАМОК НА ВОЛЯНАХ У БУСЬКУ – КНЯЖИЙ ОСІДОК XII СТОЛІТТЯ

На території сучасного міста Буськ Львівської обл. знаходяться чотири городища княжої доби, об'єднані у Буський археологічний комплекс (рис. 1)¹. Одне з них локалізується на передмісті Воляни, що за 1,5 км на північний захід від центру міста, на правому високому березі річки Рокитна, яка впадає у Західний Буг.

Городище добре збереглося. Зважаючи на невеликі розміри, його можна трактувати як замчище. Привертає увагу, що в давнину місцевість, на якій воно розташоване, була відома бід назвою “Бабинець”. Це може свідчити про можливе сакральне його призначення за язичницьких часів².

У 1962 р. городище на Волянах обстежив Павел Раппопорт. Він виготовив його окомірний план та зібрав підйомний матеріал, на підставі якого дійшов – помилкового – висновку, що замчище не належить до киево-руського часу³.

У 1988 р. дослідження на Волянах проводив Михайло Филипчук. Він виготовив інструментальний план городища, який дав змогу визначити форму і площу близько 0,15 га, а також параметри оборонних споруд. Городище має прямокутну (майже квадратну) форму розмірами 30×32 м. З трьох сторін – сходу, півночі і заходу воно оточене валами, які сягають 3 м у висоту, при ширині

¹ Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження *Вісник Інституту археології* (далі – ВІА). Вип. 3. Львів, 2008. С. 136; Його ж. Буський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Вип. 4. Київ, 2008. С. 239–265. Пор. також: Його ж. Оборонні споруди літописного Бужська *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірник наукових праць*. Т. 1. Коростень, 2008. С. 100–104; Довгань П., Стеблій Н. Система оборони літописного Бужська *Фортеця: Збірник заповідника “Тустань”*. Кн. 1: На пошану Михайла Рожка. Львів, 2009. С. 278–283; Конопля В. М., Довгань П. М., Стеблій Н. Я. Пам'ятки доісторичного часу Буська та його околиць ВІА. Вип. 5. Львів, 2010. С. 93–134; Довгань П. Дослідження літописного Бужська та його околиць: підсумки і перспективи *Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр.* Львів, 2011. С. 82–123; Довгань П., Стеблій Н. Дослідження центральної площадки городища

літописного Бужська ВІА. Вип. 9. Львів, 2014. С. 142–160; Їх же. Особливості північно-східної площадки городища літописного Бужська ВІА. Вип. 9. С. 22–45; Стеблій Н., Ціхоцький І. Епіграфічні матеріали з городища літописного Бужська ВІА. Вип. 11. Львів, 2016. С. 111–122; Довгань П., Стеблій Н. Дослідження Буської археологічної експедиції у 2015 році *Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць*. Вип. 2. Львів, 2017. С. 172–187; Їх же. Результати археологічних досліджень Великого городища у Буську в 2013–2014 рр. ВІА. Вип. 12. Львів, 2017. С. 177–206; Їх же. Археологічні ознаки церкви княжої доби на території літописного Бужська (за матеріалами досліджень 2015–2018 років) *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 85–92.

² Кравцов С. Р. *Історія розвитку та проблеми збереження містобудівної спадщини міста Буська Екологія культури: історія, традиції, сучасність*. Львів, 1990. С. 8.

³ Раппопорт П. А. Отчет о работе отряда по изучению крепостей в 1962 г. *Машинопис Науковий архів Львівського історичного музею*.

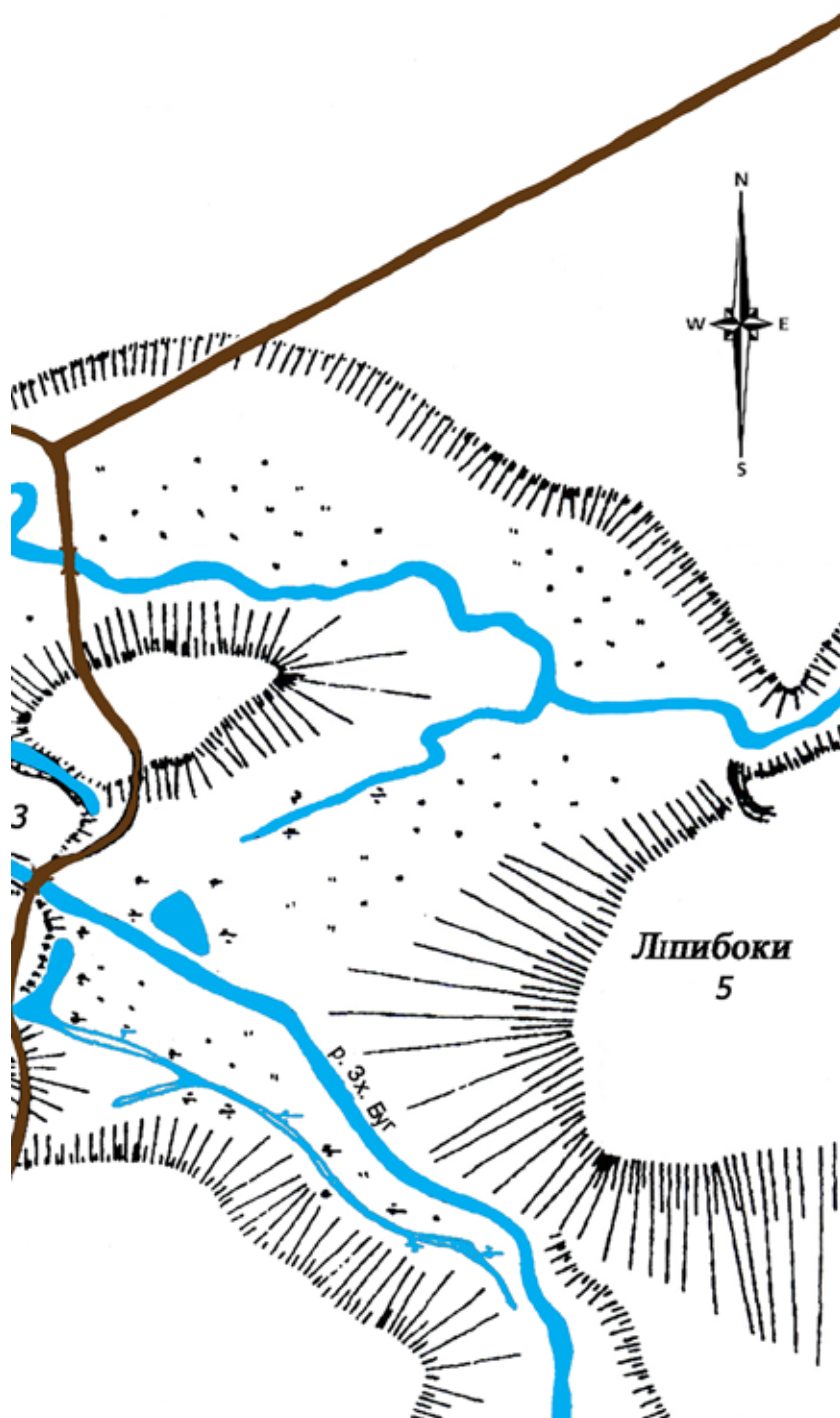

Рис. 1. Буський археологічний комплекс (1; за: Петегирич, 2001);
Мале городище на фрагменті карти фон Міга 1779–1783 рр. (2);
Мале городище у Буську. Вигляд із північного сходу (3);
план Малеого городища із нанесеними місцями розкопок (4)

основи до 12 м, та ровами, завглибшки 6 м і завширшки 10–25 м. Від півдня оборонні функції тут належать високому стрімкому берегу річки Рокитної (рис. 2).

Окрім того, дослідник провів розвідкові пошуки в східній частині городища (траншея 1×8 м), завдяки яким виявлено зрубну конструкцію внутрішньої оборонної стіни, з прилеглою до неї кам'яною кладкою товщиною 0,6 м та рештки господарської кліті. На її долівці віднайдено два кружальних горщики XII – першої половини XIII ст. (рис. 3, 1, 2), обвуглені зерна пшениці, жита, ячменю і вики. Під плахами зрубу лежала сокира, можливо, бойова (рис. 3, 3)⁴.

У 1989 р. дослідження на Волянах проводив також Володимир Петегирич. Тоді відкрито залишки дерев'яних конструкцій в оборонному валі й при цьому віднайдено матеріали XII–XIII ст. – зброю, трубчастий висячий замок, численні фрагменти амфор, знахідки XIV–XV ст. На підставі розшуканих матеріалів висловлено гіпотезу, що городище може бути рештками князівського чи боярського замку⁵.

У 2000 р. розвідковими роботами на Волянському городищі започатковано стаціонарні дослідження Буського археологічного комплексу експедиції Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка. На вивченій тоді площі (14,5 м²) при цьому виявлено залишки наземної споруди XIII ст., три поховання XIII–XVII ст., численні фрагменти кружальної кераміки, залізні ножі (рис. 4, 1, 4), ключ від трубчастого висячого замка (рис. 4, 2), скоби (рис. 4, 3), цвяхи (рис. 4, 5, 6), скляну намистину (рис. 4, 7), сланцеві пряслиця (рис. 4, 8, 9), вухо амфори (рис. 4, 10). Водночас віднайдено також значну кількість горілого дерева, обпаленої та перепаленої глини і кераміки XII–XIII ст., що свідчить про спалення городища при пожежі в час монгольського нашествия, коли був знищений увесь княжий Буськ⁶.

Питання про те, коли та для кого збудовано укріплення на Волянах постало, без сумніву, ще на початках наукового вивчення давнього Буська, тобто у другій половині XIX ст. Тоді давній металургійний центр на Волянах, розташований, неподалік від замчища, досліджував місцевий парох о. Омелян Петрушевич⁷.

У міжвоєнний період (30-ті роки XX ст.) на Волянах жив і вивчав княжий Буськ археолог-аматор Лев Чачковський⁸.

Особливий інтерес до історії давнього міста спостерігаємо після відновлення незалежності України у 90-х роках XX ст. Одна з найцікавіших тем – замчище на Волянах. Про нього пишуть як місцеві краєзнавці⁹, так і професійні археологи¹⁰, інколи навіть на міжнародному рівні. Як перші так і другі дослідники одностайні в тому, що замок на Волянах був резиденцією першого бужського князя Давида Ігоровича¹¹. Немає розбіжностей і в тому, що

⁴ Филипчук М. Роботи Буської археологічної експедиції (1988 р.) *Збірка матеріалів археологічних досліджень Михайла Филипчука (1955–2016)* / Під. ред. А. Филипчука. Львів, 2021. С. 50.

⁵ Петегирич В. Початки Буська *Минуле і сучасне Волині і Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали X-ї наукової історико-краєзнавчої конференції*. Луцьк, 2002. С. 145–146.

⁶ Довгань П. Археологічні дослідження городища в Буську на передмісті Воляни *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 5. Львів, 2002. С. 254–266; *Його ж.* Буський археологічний комплекс... С. 140.

⁷ Ціхоцький І. *Енциклопедія Буська*. Т. 1. Львів, 2021. С. 8.

⁸ Там само.

⁹ Див. наприклад: *Дишкант Т.* Нові археологічні знахідки в Буську *Воля народу*. 21 серпня 1993 р.; *Савчин І.* Переклик віків *Воля народу*. 7 грудня 1993 р.; *Данчак О.* Князь Давид Ігорович *Воля народу*. 17 вересня 1997 р. (та ін.).

¹⁰ *Petehyrycz W.* Bełz i Busk: próba rekonstrukcji struktury socjotopograficznej w X–XIV wieku *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. Warszawa, 1995. Nr 1. S. 72.

¹¹ Буз князем у Тмутаракані, Дорогобужі, Володимирі (двічі з перервою: 1085–1087 і 1087–1097). Внук київського князя Ярослава Мудрого. Головний фігурант трагічних подій після Любецького з'їзду князів (листопад 1097 – березень

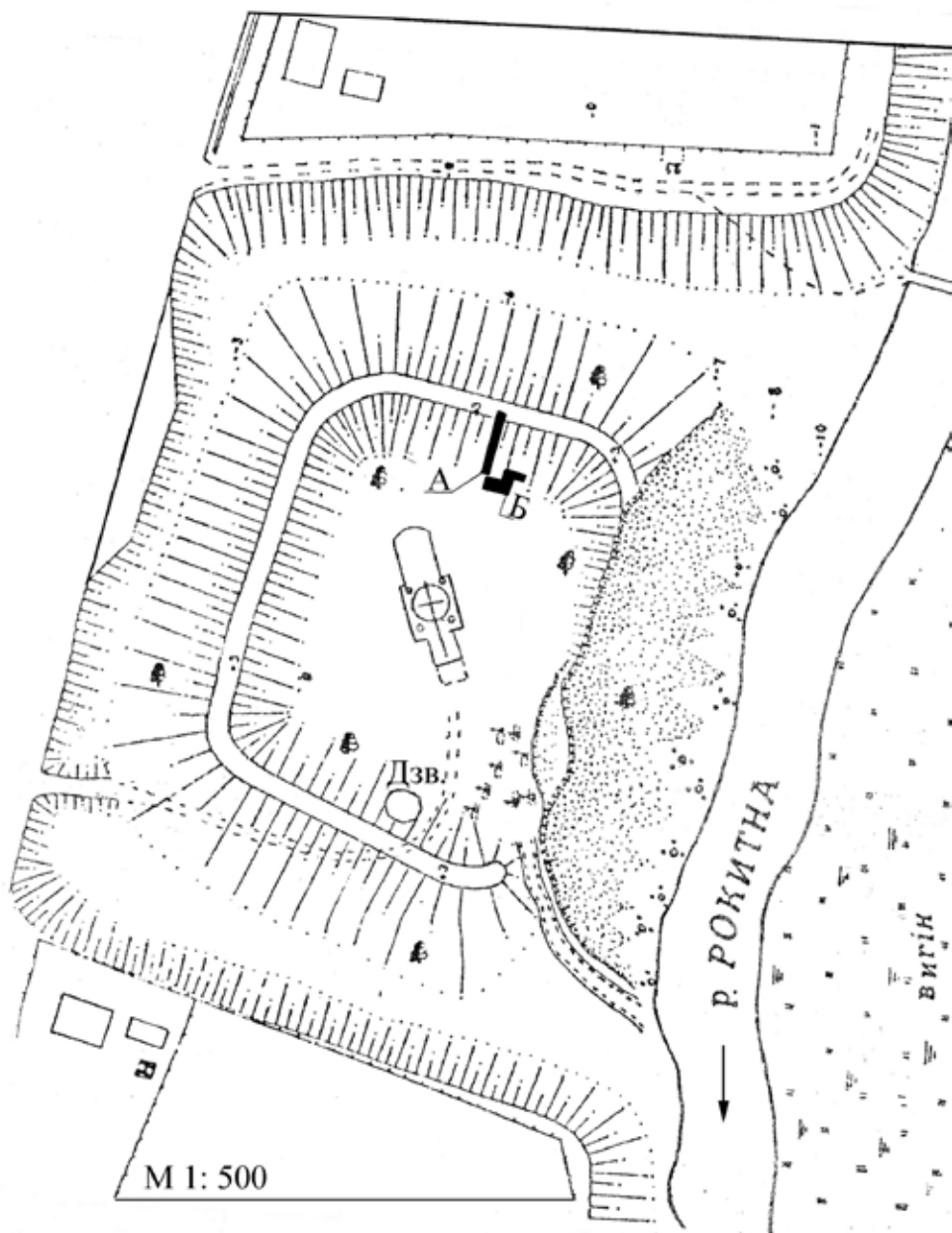

Рис. 2. Інструментальний план городища на Волянах (за М. Филипчуком): траншея 1988 р. (А), шурфи 2000 р. (Б), Дзв. – дзвінниця

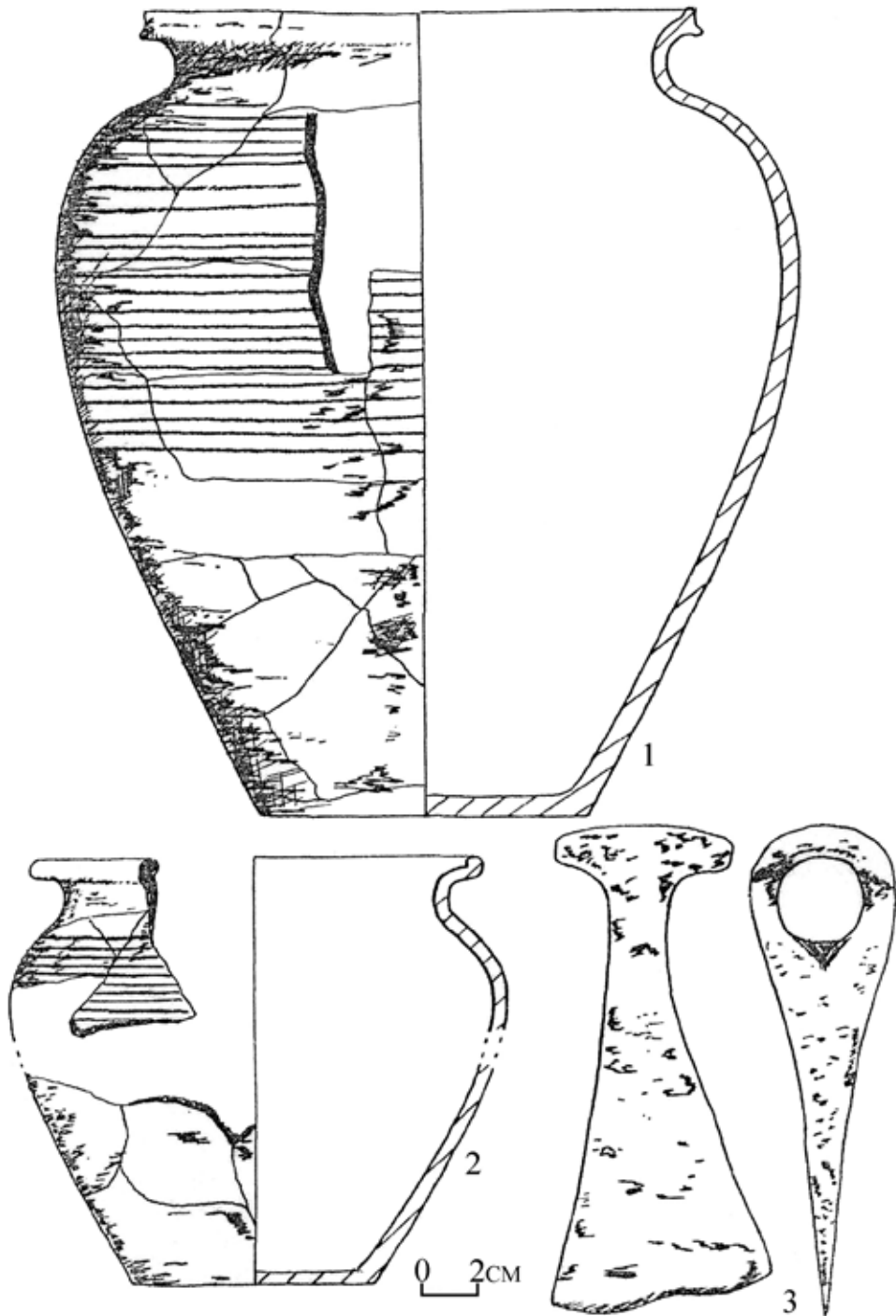

Рис. 3. Знахідки із розкопок городища на Волянах (за М. Филипчуком): кружалні горщики (1, 2); залізна сокира (3)

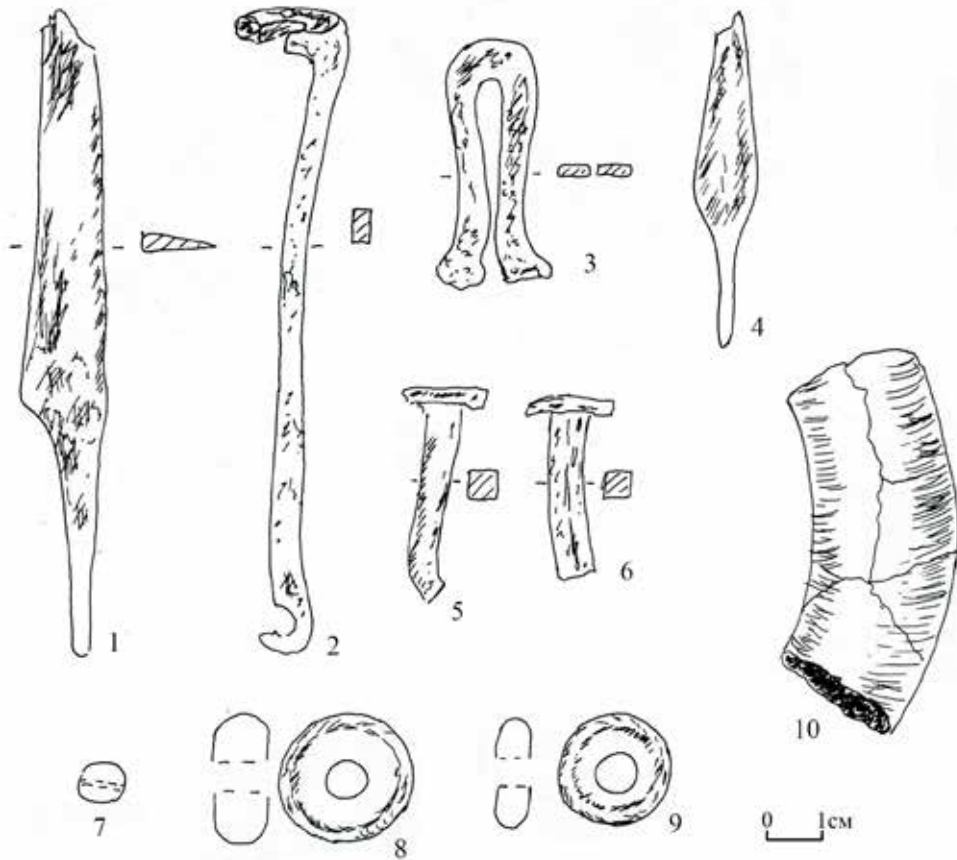

Рис. 4. Знахідки із розкопок городища на Волянах (за П. Довганем): залізний ніж (1), залізний ключ (2), залізна скоба (3), залізне вістря стріли (4), залізні цвяхи (5, 6), скляна намистина (7), сланцеві пряслиця (8, 9), частина керамічного вуха від амфори (10)

спершу він використовувався як укріплена садиба боярина, посадника чи воєводи, а вже з прибуттям на княжіння Давида Ігоревича він перетворив її на свою резиденцію.

Чи так воно було насправді? Думаємо, що так... І на підтвердження зазначеної можливості наводимо ще такі аргументи.

Для Давида Ігоревича невелике князівство з центром у Бужську виділили згідно з рішеннями Увітицького з'їзду князів у серпні 1100 р. До нього

1098 рр.). З його іменем пов'язана найдавніша літописна згадка про Бужськ (березень 1098 р.), коли князь Давид Ігоревич після осліплення тербовельського князя Василька Ростиславовича підійшов до Буська й заперся у міських укріпленнях від його брата Володаря Ростиславовича: "поиде Дѣвдъ приѣти хотя власть Василькову . і всърѣте и Володаръ . братъ Васильковъ

оу Бужьиска . и не смѣ Давидъ стати противу Володареви . и затвориса въ Бужьскѣ . и шступи градъ Бужескъ Володаръ", див.: Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 249. Перший бужський князь (1098–1112). Помер у травні 1112 р. у Дорогобужі. Неодноразово за різних обставин зафіксований у київському літописанні починаючи від 1081 р.: Там же. Стб. 196–273.

Рис. 5. Енколпiон. Лицева сторона

увійшли ще такі міста, як Дубен, Чарторийськ, згодом також Дорогобуж¹². Князь прибув до Бужська у вересні цього ж року й облаштував свою резиденцію у замській укріпленій садибі чи замку. До цього його спонукали дві обставини: традиційна, яка передбачала наявність у князів резиденцій поза межами головного міста, та місцева ситуаційна – Давиду просто не було де розміститися разом зі своїм двором. У самому Бужську такої будівлі не було – упродовж наших довголітніх досліджень місцевого городища не виявлено жодних слідів великих споруд, у той же ж час щільність міської забудови звичайними житлами та господарськими об'єктами вражає, особливо у XII ст.¹³ Збудувати ж замок за короткий час до настання зимових холодів з такою складною конструкцією оборонних валів, яку показали дослідження М. Филипчука, й комплексом належних житлових та господарських будівель видається справою нереальною.

Слушність наведених міркувань доводять і знахідки із археологічних досліджень М. Филипчука, В. Петегирича й П. Довганя: численні фрагменти амфор, трубчастий висячий замок та ключ до нього, предмети озброєння. А значна колекція керамічних горщиків – як цілих форм, так і їх фрагментів – вказують на те, що усіх їх виготовили у XII–XIII ст. – артефактів ранішого часу на терені замчища досі не зафіксовано.

Доречно також згадати ще й про такий важливий факт, що у 1972 р. на березі р. Рокитна під замчищем на Волянах буський краєзнавець Орест Данчак віднайшов хрест-енколпійон XIII ст., який 1992 р. передав до церкви святого Онуфрія¹⁴, розташованої у центрі замчиська (рис. 2), датованої 1680 р.¹⁵ Він репрезентує варіант із Богородицею зі вміщеними перед грудьми руками (ноги закриває долішній медальйон) з написом у три рядки на раменах обабіч Неї, фронтальними погрудними медальйонами святих у завершенні горішнього і долішнього відгалужень хреста та погрудними зображеннями звернутих до Богородиці святих Кузьми і Дем'яна у завершенні бокових рамен хреста* (рис. 5). Енколпійон великих розмірів – 10x5,7x1,1 з вушком довжиною 1,5 см, діаметр отвору – 0,5 см. Відлив недоброякісний, у дзеркальному написі біля Богородиці ("Свята Богородице помагай") за актуального стану прочитуються лише окремі літери. Зворотом з Розп'яттям енколпійон приклеєний до основи, на якій актуально закріплений, тому ця сторона недоступна. Найближча аналогія – одинокий таких великих розмірів (11x5,7) енколпійон, знайдений у 1898 р. на території монастиря у селі Бакота Ушицького р-ну Хмельницької обл. (Київ, Національний музей історії України)¹⁶. Бакотський примірник датують "XIII ст."¹⁷, хоча інші зразки подібної іконографії, незмінно значно менші, насамперед в межах 6,5x5,7 см, з відмінностями у міліметрах, – нерідко першою половиною століття, а також у вужчих часових межах, або ж із зазначенням виконання за моделлю XIII ст. чи навіть першої його половини¹⁸.

¹²Ипатьевская летопись. Стб. 249, 250.

¹³Довгань П. Буський археологічний комплекс: стан і перспективи... С. 141–142. Рис. 19.

¹⁴Шавала С. Хрест повернуто церкві Воля на роду. 1 липня 1992 р.

¹⁵Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 3. Киев, 1985. С. 112.

* За можливість науково опрацювати ре-

ліквію та всіляке сприяння при цьому висловлюю щиро подяку настоятелю храму святого Онуфрія, о. Івану Салабаю та п. Володимирові Кубату.

¹⁶Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. Санкт-Петербург, 2003. С. 195.

¹⁷Там же.

¹⁸Там же. С. 195–209.

Отже, маємо зібраний у процесі вивчення городища комплекс різнорівневих достовірних наукових аргументів, які дають переконливі підстави стверджувати, що замчище на Волянах у Буську – це залишки резиденції першого буського князя Давида Ігоревича.

Львівський національний університет імені Івана Франка

Григорій ОХРИМЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК, Олександр БАБІНЧУК

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНІ ЖИДИЧИНА В ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА

Жидичин за княжої доби відомий насамперед своїм монастирем святого Миколая, який належить до знаних осередків релігійно-культурного життя Волині найдавнішого походження, проте докладніше задокументований щойно за пізньосередньовічної доби¹. Він з'явився на сторінках історії як уже існуючий і знаний осередок шанування мірлікійського святого у другій половині 1220-х років. Згідно з унікальним свідченням найдавнішої частини західноукраїнського літопису XIII ст.², 1227 р. “Съдащоу же Арославоу . въ Лоучьскѣ . еха Данилѣ въ Жидичинѣ кланатѣса и молитиса . стмоу Николѣ и зва и Арославѣ къ Лоучьскоу”³. Тут зафіксовано поїздку князя Данила Романовича (1201–1264) до Жидичинського монастиря, якій випало засвідчити початок

¹ Див.: Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя). Київ, 2009

² У літературі від самого відкриття в XIX ст. відомий як “Волинський”, “Галицький” та “Галицько-Волинський”, щойно останнім часом привернуто увагу до визначеного походження й зафіксованого в грамоті великого литовського князя Вітовта з 1415 р. автентичного історичного

іменування – “Володимирський літопис”: Александрович В. Володимирський літопис – історична назва зіставлення найдавнішого київського разом із західноукраїнським літописанням XIII століття *Галицько-волинська доба*. Т. 1: Студії з історії Галицько-Волинської держави XII–XIV століть / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 189–215.

³ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 750–751.

Жидичинський монастир святого Миколая з церквою 1723 р. Сучасне фото

*Кераміка княжих часів із Жидичина. Урочище Скуделичі. Підйомний матеріал.
Фото Г. Охріменка*

князь Ярослав – луцький князь Ярослав Інгварович, після скорої смерті якого Луцьк невдовзі перейшов під владу князя Данила Романовича й той передав його братові Васильку⁴. Сам монастир надалі упродовж наступних двох століть зникає з джерел аби з'явитися у них знову щойно у зв'язку з татарським знищенням під час званого набігу на Волинь наприкінці XV ст.⁵

Археологічні дослідження та розвідки, свого часу проведені в різних місцях Жидичина під керівництвом луцьких археологів Михайла Кучинка, Олександра Златогорського та Сергія Панишка (Археологічна служба “Волинські старожитності”), переконують, що за княжих часів це був значний не лише ремісничий, імовірно, торговий, а й один із релігійних центрів Волині, до чого, зрештою, виразно відсилає наведена літописна згадка. Про успіхи в залізобудівній справі місцевих кричників XIV ст. писали О. Златогорський та С. Панишко⁶. Згідно з переказами та легендами, за княжої доби й пізніше тут працювали досвідчені гончарі, нібито навіть вихідці з Візантії. 2014 р. С. Панишко відкрив в урочищі Скуделичі велику гончарню піч XIV–XV ст., немов здатну підтвердити таку можливість разом із продовженням відповідної традиції за умов наступного історичного періоду.

Під час огляду місцевості поблизу городища в урочищі Скуделичі на своєрідному острові, обмеженому від півдня заплавою та старим руслом Стиру, яка зараз є неширокою промоїною з півночі, з'ясувалося, що вся територія – десятки гектарів – за княжих часів була густо заселеною. Сучасні городи буквально “всіяні” різнорідними фрагментами кераміки XI–XIII ст. До них належать вінця великих товстостінних корчаг та менших горщиків, прикрашених паралельними лініями, хвилячками тощо; денця із клеїмами; навіть значніші уламки сопел до плавильних печей. За результатами дотеперішнього огляду загалом встановлено наявність на цьому терені фрагментів досить широкого асортименту посуду різних форм та кольорів.

Проте це була не вся частина Жидичина княжих часів. Інша заселена територія знаходилася навколо Миколаївського монастиря та на південний схід від нього – на березі Стиру. Співвідношення між ними поки докладніше не простежено. За приблизно 100 м на схід від монастиря провадили розкопки згадані археологи. Тоді відкрито залишки 2 об'єктів, в одному з яких віднайдена значна кількість сопел (31 ціле та фрагменти) до плавильних печей. Інший об'єкт характеризували дрібні уламки кераміки, ймовірно, X (?)–XI ст. (визначення С. Панишка).

Варто відзначити, що поселень княжого часу навколо Луцька було багато: Гнідава, уроч. Панське поле, уроч. Красне, Гірка Полонка, Липляни, Голишів (за 1 км на південний захід від церкви в с. Новостав – на правому березі р. Черногузка, Сирники та ін.). Їх площа різна, як і топографічні умови, але більшість із них, згідно з розшуканими археологічними матеріалами, в XIII ст. мали бути доволі значними. Проте кількість населення на одиницю площі, що видно зі зкупчення зауважених знахідок, була різною. Поселення Голишів, наприклад, розкинулося на площі приблизно 300x100 м, а відстань між житлами, судячи з концентрації знахідок, – 40–50 м. У Жидичині в згаданому урочищі Скуделичі відстань між житлами, ймовірно, була невеликою, а щільність заселення значною. Відповідно, товщина культурного шару XI–XIII ст. сягає тут від 0,4 до 2,0 м.

⁴Ипатьевская летопись... Стб. 751.

⁵Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир... С. 14–15.

⁶Златогорський О. Є., Панишко С. Д. Сопла з Жидичина Археологія. Київ, 2010. С. 74–85.

У західній частині Жидичина розвідка так само дала змогу виявити матеріали XI ст. Північна сторона обстежена теж – на території навколо монастиря знайдена кераміка XI–XIII ст.

Зі східного боку “острова” біля старого русла Стиру знаходиться невелике городище з валами (зараз має назву “Святий Дух”). Там нібито спершу мав бути Святодухівський скит з церквою святого Миколая та іншими спорудами (хоча місця для цього там зовсім небагато). За свідченням історика XIX ст. Олександра Андріяшева, це нібито залишки укріпленого місця, на якому була колись церква Святого Духа⁷. Проте явно може йтися про відомості та традицію тільки набагато пізнішого часу. Зараз ця територія разом із храмом відновлені. Під час земляних робіт тут траплялася кераміка XI ст. Кераміки X ст. поки віднайти не вдалося ніде, що здатне свідчити про можливість певного важливого рубежу найдавнішої історії Жидичина та вірогідні новіші початки активнішого розвитку самого поселення.

Проведені досі цілком попередні археологічні дослідження та розвідки завдяки виявленим при цьому різномірним матеріалам дають підстави сприймати Жидичин княжих часів важливим розбудованим осередком ремесла з археологічно підтвердженою вірогідною гончарною “спеціалізацією”. Вони виділяють Жидичин як один з найцікавіших комплексних історично-археологічних об’єктів найближчої луцької околиці. Тому не повинна дивувати поява й утвердження тут монастиря з розбудованою релігійно-культурною традицією уже на другу половину 1220-х років, засвідченою наведеним скупим літописним переказом 1227 р. З цього огляду Жидичин видається одним із перспективних теренів для майбутніх систематичних археологічних досліджень.

Розшукані досі на місці археологічні матеріали засвідчують достатньо своєрідну позицію Жидичина в історії луцького регіону княжих часів. За відсутності писемних джерел можливості археології – єдина нагода докладніше реконструювати одну з яскравих сторінок історії та культури Волині тієї доби.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

⁷ Андріяшев А. М. Очерк истории Волинской земли до конца XIV ст. Киев, 1887. С. 62, 66.

Александр МУСИН

ПОЧИТАНИЕ СВЯТЫХ ИОАКИМА И АННЫ НА РУСИ И ИКОНОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ ПЕРЕМЫШЛЬСКОЙ ШКОЛЫ УКРАИНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЖИВОПИСИ

Святые Богородители Иоаким и Анна почитаются сегодня в Православии преимущественно в связи с событиями земной жизни Богородицы – Ее Рождества и Введения во храм. Именно в иконографии этих праздников можно чаще всего встретить изображения свв. Иоакима и Анны. Может показаться, что так было всегда. Однако такое впечатление обманчиво. Чтобы понять значение этих святых в истории восточно-христианского общества, стоит обратиться к изучению появления и развития их особенного почитания в Византии и средневековой Восточной Европе. Важную роль в этом исследовании играют памятники иконографии, происходящие с территории Украины.

Стоит отметить, что средневековое общество обращало больше внимание на св. Анну, очевидно, как на прообраз Богородицы, а не на ее супруга, св. Иоакима. В недавно вышедшей серии работ, посвященных культу св. Анны в Византии¹, показан интерес к святой родительнице Богородицы, возникший в XI в., в эпоху активной христианизации Руси. Такое внимание могло быть связано с особенной ролью женщин-аристократок в византийском обществе той эпохи. Известное с этого времени включение индивидуальных образов свв. Иоакима и Анны в систему византийской храмовой декорации не только подчеркивало роль родителей Богородицы в предистории Боговоплощения и спасения человечества², но отражало новое идейное состояние византийского общества. Постиконоборческий период традиционно рассматривается как время возрастания социальной атомизации, повышения самооценки членов византийского социума и, как следствие, – роли личности в социально-политической и религиозной жизни³. Эти новые общественные и церковные тенденции не только породили оригинальные формы культа, но и нашли отражение как в высоком церковном искусстве, так и в массовом появлении новых типов предметов личного благочестия, сохранившихся в археологическом материале⁴.

¹ *Ene D-Vasilescu E. Heavenly Sustenance in Patristic Texts and Byzantine Iconography: Nourished by the Word. Cham, 2018. P. 58; Devotion to St. Anne in Texts and Images. From Byzantium to the Late European Middle Ages / E. Ene D-Vasilescu (ed.). Cham, 2018; Panou E. The Cult of St Anna in Byzantium. London; New York, 2018.*

² *Demus O. Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium. Boston, 1955. P. 21, 22, 47.*

³ *Kazhdan A., Epstein A. Change in Byzantine*

*culture in the Eleventh and Twelfth Century. The Transformation of the classical heritage. Vol. 7. Berkeley, London, 1985. P. 86, 87, 97, 233; Podskalsky G. Religion and religious life in eleventh-century Byzantium *Byzantine Studies: Essays on the Slavic World and the Eleventh Century / S. Vryonis (ed.) (Hellenism: Ancient, Medieval, Modern. Vol. 9). New Rochell, 1992. P. 153–173.**

⁴ *Pitarakis B. Les croix – reliquaires pectorales byzantines en bronze *Bibliothèque des Cahiers Archéologiques. Vol. 16. Paris, 2006:**

Таков был культурно-идейный фон распространения культа свв. Иоакима и Анны в Византии. Обратимся к известным фактам почитания свв. Богоотец в Восточной Европе и начнем с посвящения церквей. В XI – первой половине XIII в. достоверно известно о существовании лишь одной церкви с таким посвящением – во Владимире на Клязьме. Ростовский епископ Иоанн 1 мая 1196 г., на память св. пророка Иеремии, заложил “на воротѣх стое Бѣи цркъв камену во имя Акѣму и Анны”, которая была освящена 3 ноября того же года, на память св. мц. Акепсимы. Церковь являлась надвратной как для детинца, построенного князем Всеволодом Юрьевичем в 1194 г. вокруг обновленного тогда же Успенского собора, так и для епископской резиденции⁵. Нельзя не отметить изящность храмоздательной концепции епископа Иоанна, развивающей византийское богословие в пространственном измерении. В созданной им иеротопической схеме, насколько она нам может быть доступна, путь к Богородице, собору в честь Успения Божией Матери, в буквальном смысле лежал через Ее Родителей – ворота, которые были увенчаны престолом во имя свв. Иоакима и Анны.

В отношении времени появления придельного алтаря, посвященного св. Иоакиму и Анне в соборе Св. Софии в Новгороде, существует ряд неясностей. До XV в. источники о нем ничего не сообщают. Новгородские летописи лишь ретроспективно упоминают его начиная с XV в. как место погребения св. епископа Никиты, скончавшегося в 1108 г.⁶ Этот придел Софийского собора определенно существовал ко времени составления перечня новгородских храмов – “Семисоборной росписи” 1480–1483 гг., поскольку он упоминается в этом списке⁷. Жалованная грамота 1504 г., данная от имени московских князей Ивана III и Василия III протопопу и клиру собора Святой Софии в Новгороде на сбор вечных и других пошлин и получение хлебной руги также упоминает “Якиманский” престол среди софийских приделов⁸. Однако уникальная запись “О Великом Новгороде” в сборнике рукописного собрания архива Святейшего Синода в Санкт-Петербурге, ныне в Российском государственном историческом архиве (далее – РГИА), содержащая информацию о городских концах, приделах Софийского собора, а также общую цифру новгородских

Пескова А. А., Строкова Л. В. Христианские древности Византии в “сирийской коллекции” Б. И. и В. Н. Ханенко. Санкт-Петербург; Киев, 2012; Тесленко И. Б., Мусин А. Е. Железные кресты средневековых памятников: “византийско-кавказские” или византийские? *Археологическая наука: практика, теория, история. Сборник научных трудов памяти И. С. Каменецкого* / А. Н. Гей, И. А. Сорокина (ред.). Москва, 2016. С. 204–219.

⁵ Лаврентьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 1, вып. 1. Ленинград, 1926. Стб. 411, 412, 414. Ср.: Воронин Н. Н. Оборонительные сооружения Владимира XII в. *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов* / Н. Н. Воронин (ред.). Т. 1 (Материалы и исследования по археологии СССР. № 11). Москва; Ленинград, 1949. С. 201–243 (здесь с. 216); Каргер М. К. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Т. 2. Москва; Ленинград, 1961. С. 215.

⁶ Новгородская I-я летопись старшего и младшего изводов / А. Н. Насонов (ред.). Москва, 1950. С. 473; Новгородская IV-я летопись ПСРЛ. Т. 4, ч. 1, вып. 1. Петроград, 1915. С. 140, 584, 625; Новгородские летописи (так названные Новгородская вторая и Новгородская третья летописи). Санкт-Петербург, 1879. С. 174.

⁷ Мусин А. Е. Семисоборная роспись Великого Новгорода как исторический источник *Великий Новгород и средневековая Русь. Сборник статей. К 80-летию академика В. Л. Янина* / Н. А. Макаров (ред.). Москва, 2009. С. 104–122.

⁸ Жалованная В.[еликого] князя Ивана Васильевича III Новгородскому Софийскому собору о сборе разных пошлин и руге с Новгородских пятин *Чтения в Обществе истории и древностей Российских*. Москва, 1866. Кн. 3, отд. 5: Смесь. С. 5–7. Ср.: Макарий (Миролюбов), архимандрит. *Археологическое описание церковных древностей в Новгороде и его окрестностях*. Ч. 1. Москва, 1860. С. 60, 61.

улиц и церквей, не знает алтаря свв. Иоакима и Анны среди соборных приделов – “служб”⁹. Гипотетическая дата приведенной записи может быть отнесена к первой половине XVI в., в любом случае – до начала 1550-х годов, когда придел с таким посвящением вновь появляется в письменных источниках. Возможно, в указанный период в силу неизвестных причин этот придельный алтарь в соборе мог быть временно ликвидирован или перемещен¹⁰.

Не исключено, что запись можно датировать достаточно узко. Церковь с посвящением св. Богоотец определенно упоминается в связи с Софийским собором в 1549–1550 гг., когда напротив северных врат Предтеченского придела, где находился “дьячий двор”,¹¹ началось строительство новой дьячей избы¹². Вторая Новгородская летопись сообщает, что Софийское кладбище, открытое 14 мая 1549 г. на месте старой избы к северу от собора, было перенесено на новое место за главный алтарь¹³. Однако Новгородская IV летопись по списку Никольского, сообщив об обнаружении кладбища, добавляет, что повелением великого князя на этом месте (“туто”) была воздвигнута церковь свв. Иоакима и Анны, “понеже в то время родися дочь [князя – А. М.] Анна”¹⁴. Очевидно, что дьячья изба переносится на княжеский двор за церковь Входа Господня в Иерусалим, а на месте древнего кладбища и старой дьячей избы был устроен новый храм свв. Иоакима и Анны, освященный 9 декабря 1550 г. Стоит задаться вопросом: не был ли престол этого храма перенесен сюда из Софийского собора, пусть и на недолгий час?

Напомним, что именно к началу 1550-х годов относится интерес некоего царедворца, предположительно Федора Сыркова, к мощам свт. Никиты, погребенного, согласно преданию, в Софийском соборе рядом с приделом свв. Иоакима и Анны. События 1549–1550 гг., связанные с эксгумацией старого кладбища и строительством новой церкви свв. Иоакима и Анны, могли стать непосредственным импульсом для обновления соборного придела, начало работ над которым можно отнести к ультрасентябрьскому 7060 г. (1551 г.). Эта реконструкция и расширение алтарного пространства и привели к тому, что гроб свт. Никиты в момент обретения его мощей в 1558 г. оказался частично перекрыт новым иконостасом¹⁵. Известно, что придел располагался в южном малом нефе и представлял собой низкую пристройку между апсидами главного алтаря и Рождественского придела, стены которой, в отличие от каменной кладки собора, выложены из кирпича, что свидетельствует о ее позднем происхождении¹⁶.

После этого летописи начинают постоянно упоминать “Якиманский” придел Святой Софии. Следующее известие относится к 1570–1571 гг.¹⁷ В 1572 г. за

⁹ РГИА. Ф. 834. Оп. 2. Д. № 1305. Л. 53 об.–54. Ср.: Описание рукописей, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. Т. 2, вып. 1. Санкт-Петербург, 1906. С. 77–81.

¹⁰ Мусин А. Е. Христианская община средневекового города Северной Руси XI–XV вв. по историко-археологическим материалам Новгорода и Пскова: диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Санкт-Петербург, 2002. С. 194–197.

¹¹ Новгородская IV летопись ПСРЛ. Т. 4, ч. 1, вып. 3. Ленинград, 1929. С. 621.

¹² Там же. С. 621–622.

¹³ Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись ПСРЛ.

Т. 30. Санкт-Петербург, 2013. С. 151–152.

¹⁴ Новгородская IV летопись. С. 621–622.

¹⁵ Никольский А. И. Сказание об обретении мощей святителя Никиты новгородского чудотворца *Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. Т. 10, кн. 2. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–77.

¹⁶ Брюсова В. Г. Страница из истории Софийского собора в Новгороде *Культура Древней Руси: сборник статей, посвященный 40-летию научной деятельности Н. Н. Воронина* / А. Л. Монгайт (ред.). Москва, 1966. С. 42–46 (здесь с. 42).

¹⁷ Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись. С. 162, 193.

алтарем свв. Иоакима и Анны повесили новый колокол, в том же году Иван IV в этот же придел к мощам свт. Никиты прислал “свечу большую местную”¹⁸, в 1582 г. писцовая книга упоминает “якиманского” попа Истома и его сына Феодора из “лутчих” людей¹⁹. Впрочем, затруднительно определить, относится ли последнее упоминание к соборному придельному алтарю или к соименной каменной церкви с приделом в честь свв. Младенцев, Христа ради избивенных, которая после 1550 г. и, по крайней мере, до 1617 г. стояла рядом с Софийским собором в “Каменном городе”, хотя она и не значится в “Записи о ружных церквах 1583 г.”²⁰. Стоит добавить, что в связи с пристройкой к Софийскому собору в 1558 г. новой алтарной апсиды для расширения придела свв. Иоакима и Анны упоминается о ранее существовавшей храмовой иконе свв. Богоотец, которая, судя по всему, изображала сцену встречи родителей Богородицы у Золотых ворот, “Зачатие праведной Анны”²¹.

Такова история придела в позднем Средневековье. Для раннего периода нельзя полностью исключить возможности появления в Софийском соборе Новгорода престола в честь свв. Иоаким и Анны после его возведения уже во второй половине XI в. Сюда мог быть перенесен престол древнейшей церкви свв. Иоакима и Анны, построенный, согласно преданию, первым новгородским епископом Иоакимом, а фрагмент ее каменной алтарной преграды, по предположению некоторых исследователей, в настоящее время находится в купольном завершении лестничной башни Софийского собора²². Однако другие исследователи допускают, что информация о раннем существовании такого придела является анахронизмом, а сообщение о церкви свв. Иоакима и Анны в Новгороде конца X в. представляется домыслом летописца XVII в., стремившегося восполнить скудость сведений о первоначальной истории Новгородской кафедры и сопоставившего факт существования позднего придела с таким посвящением в кафедральном соборе с именем первого новгородского епископа Иоакима²³.

В связи с историей придела свв. Иоакима и Анны стоит заметить, что интеллектуальная конструкция, основанная на допущении, что в позднесредневековых посвящениях придельных алтарей Святой Софии Новгородской могла сохраниться календарная память о событиях введения христианства в Новгороде, якобы имевшего место в конце августа – сентябре 990 г., не может

¹⁸ Новгородские летописи. С. 117, 118.

¹⁹ Майков В. В. Книга писцовая по Новгороду Великому конца XVI в. Санкт-Петербург, 1911. С. 137, 141.

²⁰ Запись о ружных церквах и монастырях в Новгороде и Новгородских пятинах, составленная в XVI в. при архиепископе Александре (1577–1589) *Временник Общества истории и древностей Российских*. Кн. 24: Смесь. Москва, 1856. С. 25–39; Опись Новгорода 1617 года / В. Л. Янин (ред.) *Памятники отечественной истории*. Вып. 3, ч. 1–2. Москва, 1984; *Хорошев А. С. “Ружная роспись” Новгородских церквей и время ее составления Археографический ежегодник за 1972 г.* Москва, 1974. С. 113–115.

²¹ Гордиенко Э. А. Иконостас из придела Иоакима и Анны [Софийского собора] *Великий Новгород. История и культура IX–XVII*

веков: энциклопедический словарь / В. Л. Янин (ред.). Санкт-Петербург, 2009. С. 199.

²² Макарий (Миролюбов), архимандрит. Археологическое описание... С. 39–40; Брюсова В. Г. Страница из истории... С. 42–46 (здесь с. 42); Гордиенко Э. А. Иоакима и Анны церковь Великий Новгород. *История и культура*... С. 487; *Ее же*. Деревянная София, каменная церковь Иоакима и Анны 989 г. и Рождественский придел в Софийском соборе 1045/1052 г. в истории строительства Владычного двора *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. 2018. № 2. С. 5–23 (здесь с. 14, 16).

²³ Печников М. В. “А се новгородский епископы”: Спорные вопросы ранней церковной истории Новгорода (конец X – 70-е гг. XI в.) *Вестник церковной истории*. № 3/4(39/40). 2015. С. 207–275 (здесь с. 217).

быть принята во внимание в силу ее искусственности и противоречия с известной из источников практикой создания храмовых приделов. Напомним, что согласно конструкции, пределы собора освящены в честь дат основных этапов крещения Новгорода (Усекновение главы св. Иоанна Предтечи – 29 августа, Рождество Пресвятой Богородицы – 8 сентября, память свв. Иоакима и Анны – 9 сентября, память св. ап. Иоанна Богослова – 26 сентября). Первая дата якобы соответствовал занятию дружиной Добрыни новгородской Торговой стороны, на две другие, после длительного противостояния в городе язычников и христиан, приходилось крещение основной массы горожан, а последняя дата была связана с воцерковлением последней группы еще некрещеных жителей²⁴.

На фоне этой сложной, но вполне реальной истории придела свв. Богоотец в новгородской Софии полным историографическим вымыслом оказывается “появление” уже в 1040-х годах придела, посвященного свв. Иоакиму и Анне, в соборе Святой Софии в Киеве. Автор первого описания киевского Софийского собора митрополит Евгений (Болховитинов) впервые зафиксировал и описал литургическую планиграфию храма в том виде, в котором она сложилась в начале XIX в. Здесь существовало с разным постоянством 17 алтарей и в это время придел с таким посвящением определенно существовал²⁵. Кроме главного алтаря в честь Рождества Богородицы, с южной стороны от него к востоку в нижнем ярусе собора высокопреосвященный историк упоминает приделы 1) свв. Богоотец Иоакима и Анны, 2) чуда св. Архангела Михаила в Хонех, который, впрочем, в неустановленное время был ликвидирован, и здесь находилась соборная кладовая, 3) прп. Антония и Феодосия Печерских, хотя в 1820-х годах здесь также была устроена соборная кладовая и 4) Успения Богородицы. К северу от жертвенника располагались приделы 5) “трех святых митрополитов Московских” Петра, Алексия и Ионы, хотя ранее алтарь был посвящен свт. Григорию Богослову. Далее к северу, уже в галерее собора, размещались приделы во имя 6) св. равноап. кн. Владимира и 7) Благовещения Богородицы, а в юго-западном углу была алтарь 8) во имя свв. двенадцати Апостолов, еще в 1784 г. имевший посвящение свв. апп. Петру и Павлу и лишь позднее (до 1816 г.?) получивший новое имя. В северо-западном углу собора упоминался некогда существовавший придел 9) в память Собора св. Иоанна Предтечи, устроенный в 1689 г. митрополитом Гедеоном (Святополк-Четвертинским, 1685–1690) и упраздненный 1816–1824 гг. в связи с перенесением сюда митрополичьей ризницы, но впоследствии вновь освященный, однако уже в честь Рождества Христова, в связи с перенесением сюда Рождественского престола²⁶.

С южной стороны хор упомянуты приделы во имя 10) Вознесения Господня “в куполе”, 11) св. ап. Иоанна Богослова, до 1801 г. посвященный Воскресению Христову, однако в 1824 г. упраздненный в связи с перенесением сюда

²⁴ Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Москва, 1988. С. 262–265, 271–273.

²⁵ Евгений (Болховитинов), митрополит. Краткое описание Киево-Софийского собора и монастыря. Киев, 1825. С. 25–28; *Его же*. Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии: с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и

Ярославова надгробия. Киев, 1825. С. 40–41.

²⁶ В этом месте исторические сведения, сообщенные митрополитом, противоречат друг другу. Если краткое описание говорит об освящении в 1824 г. нового придела на месте Предтеченского во имя Сретения Господня, то пространное – о посвящении придельного алтаря Рождеству Христову, см.: Евгений (Болховитинов), митрополит. Краткое описание... С. 27; *Его же*. Описание... С. 40.

митрополичьей ризницы и перемещенный на хоры на место Рождественского придела, 12) Страстей Христовых и 13) св. ап. Андрея Первозванного. В северной части хор располагались приделы 14) свт. Николая с “исторической росписью”, посвященной св. князю Владимиру, которая появилась при митрополите Арсении Могилянском (1757–1770)²⁷, 15) Богоявления Господня и 16) Рождества Христова, в 1824 г. перенесенный на место некогда существовавшего с конца XVII в. Предтеченского придела, а на месте Рождественского придела появился придел во имя св. ап. Иоанна Богослова. В северо-западном углу хор “в куполе” находился последний из упомянутых приделов во имя 17) Преображения Господня, где, впрочем, до 1824 г. содержалась библиотека. Нельзя не отметить не только ту легкость и быстроту, с которой в конце XVII – первой четверти XIX в. происходило перепосвящение и даже ликвидация придельных алтарей, но и совершенное невнимание местной церковной памяти к этим событиям, проявившееся как в отсутствии их надежных дат, так и в разноречиях упоминаемых посвящений.

В то же время митрополит Евгений справедливо утверждал, что в соответствии с изначальной канонической практикой в соборе мог существовать только один алтарь, а приделы появились не ранее середины XVII в. Он подчеркивал, что в отношении времени создания приделов “сведений не осталось”, и создавались они “вероятно не вдруг, но постепенно различными митрополитами начиная от Петра Могилы. В первоначальном же Ярославовом храме был один Софийский престол, так как и в константинопольском Софийском. Ибо сие было обыкновение первенствующей церкви, продолжавшееся через несколько веков”²⁸. Действительно, знакомство с источниками показывает, что появление придельных алтарей в древнерусских храмах относится к позднему Средневековью, конкретно – к концу XIV, а то и XV в. Стоит подчеркнуть, что первоначально приделы возникали не в боковых апсидах, а на хорах и галереях церквей и соборов²⁹.

Однако уже преемник митрополита в историописании Софийского собора под грузом современных ему реалий решил освободиться от мнения своего предшественника. Протоиерей Петр Лебединцев признавал, что в процессе развития богослужения количество престолов Софийского собора увеличилось до 17, хотя и не предавал конкретной хронологии этих изменений. Как практикующий литургист он терминологически разделял придельный алтарь, предназначенный для совершения Евхаристии, собственно, “придел”, и придел как храмовый компартимент (напр., “придел жертвенника”), не имеющий евхаристического алтаря и наделенный иными, богослужебными или служебными, функциями. В то же время протоиерей полагал, что изначально в соборе было три алтаря: центральный, освященный в честь Софии–Премудрости Божией, справа от него – во имя св. архангела Михаила, слева – св. вмч. Георгия, небесного патрона основателя собора князя Ярослава Владимировича. К северу, между центральным и Георгиевским алтарями располагался

²⁷ Евгений (Болховитинов), митрополит. Краткое описание... С. 40–41; *Его же*. Описание... С. 46; Шпачинский Н. А., священник. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 г.). Киев, 1907. С. 472–475.

²⁸ Евгений (Болховитинов), митрополит. Краткое описание... С. 28; *Его же*. Описание... С. 41. Со ссылкой на Йозефа Бингхэма: *Bing-*

ham I. Origines siue antiquitates ecclesiasticae. Halae, 1727. Vol. 3. P. 229 (lib. VIII, cap. VI, § XVI).

²⁹ Мусин А. Е. Послесловие литургиста Чукова Т. А. Алтарь древнерусского храма конца X – первой трети XIII в. Основные архитектурные элементы по археологическим данным. Санкт-Петербург, 2004. С. 135–152 (здесь с. 150–152); *Его же*. Семисоборная роспись... С. 104–122.

“придел жертвенника”. С юга, между главной апсидой и Архангельскими алтарем находился “придел диаконника, обращенный впоследствии в алтарь во имя св. Иоакима и Анны”.

“Последствие времени” не было продолжительным: “южный диаконник обращен в алтарный придел св. Иоакима и Анны вскоре по окончании храма”. Обратив внимание на уже известное нам сообщение младшего извода Новгородской I-й летописи XV в. о погребении епископа Никиты в 1108 г. в приделе свв. Иоакима и Анны Софийского собора в Новгороде и отметив, что так же, как и придел киевского собора, этот дополнительный престол существует с южной стороны главного алтаря, он предположил, что новгородские епископы подражали уже готовому примеру Софии Киевской, который, следовательно, возник не позднее начала XII в.³⁰

Представление о раннем появлении литургического придела свв. Иоакима и Анны в Софии Киевской были закреплены вполне секулярными построениями нарождающегося российского искусствоведения. Дмитрий Айналов и Егор Редин, впервые системно описавшие фрески и мозаики различных компартиментов Софии Киевской, отметили, что “придел ныне посвященный родителям Богородицы – Иоакиму и Анне, имеет роспись, рисующую жизнь Богородицы и ее родителей в изображении праздников”. Судя по всему именно это наблюдение над совпадением современного им посвящения придельного алтаря и содержания росписей позволило исследователям утверждать, что “пять апсид [собора], а, следовательно, и пять приделов являются частями, в достоверной древности которых нет сомнений, тем более что именно здесь сохранились мозаики и фрески, сюжеты которых дают полную возможность знать их первоначальное посвящение, тогда как другие ныне существующие приделы, не сохранившие росписи или сохранившие их незначительные фрагменты, будучи пристроены в более позднее время, не дают возможности заключить об их посвящении при пристройке”³¹.

В свете этого умозаключения употребленное авторами словосочетание “придел ныне посвященный” необходимо понимать лишь как топографическое указание на местоположение соборного компартимента, а не на возможное различие между “нынешним” и некогда существовавшим (или не существовавшим) посвящением. Таким образом, исследователи на много поколений вперед отождествили литургическое посвящение престола с содержанием иконографической программы как ее смысловым “посвящением”.

Эту идею охотно воспринял Виктор Лазарев, как всегда, впрочем, с присущей ему осторожностью, предполагавшей определенные ограничения для исследовательских фантазий. Отметив своеобразный по идейному замыслу

³⁰ “Можно полагать, что южный диаконник обращен в алтарный придел св. Иоакима и Анны вскоре по окончании храма. К этой мысли приводит нас устройство придела во имя св. Иоакима и Анны, также с южной стороны главного алтаря, в св. Софии Новгородской, сделанное еще в XII веке. Вероятно, Новгородские епископы в этом случае подражали уже готовому примеру Софии Киевской”: *Лебединцев П., протоиерей. О святой Софии Киевской Труды III Археологического съезда в Киеве. 1874 г. / А. С. Уваров*

(ред.). Т. 1. Киев, 1878. С. 53–93 (здесь с. 69). Ср.: *Его же. Описание Киево-Софийского кафедрального собора. Киев, 1882. С. 10, 11.*

³¹ *Айналов Д. В., Редин Е. К. Киево-Софийский собор. Исследование древней мозаической и фресковой живописи. Санкт-Петербург, 1889. С. 7, 8. Ср.: Их же. Древние памятники искусства Киева. Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. Харьков, 1899. С. 11, 28 (соответствующий компартимент собора именуется то “диаконником”, то “приделом”).*

комплекс фресок Софии Киевской в русле стремления везде искать и находить самобытность древнерусского искусства, он писал, что все же не придельный алтарь, а “диаконник Софии Киевской посвящен родителям Марии – Иоакиму и Анне”. Исследователь посчитал, что расположение протоевангельского цикла в апсиде диаконника “необычно”. Эту “необычность” он предположительно объяснял замыслом заказчика, князя Ярослава Владимировича. Такое расположение было, “по-видимому, продиктовано тем обстоятельством, что Ярослав хотел помянуть в этом приделе свою мать Анну [в действительности – мачеху – А. М.], умершую в 1011 году, и свою жену Ирину, принявшую в монастыре имя Анны. Так как Ирина скончалась 10 февраля 1050/51 года, то эта дата может служить косвенной опорой при уточнении датировки фресок диаконника”³². Для оценки второго из предположений стоит познакомиться с историей весьма позднего и крайне искусственного культа Анны в новгородском Софийском соборе³³.

Изначально посмертные издания трудов В. Н. Лазарева придерживались подобной логики и терминологии, подразумевавшей под “посвящением” жертвенника и диаконника прежде всего историко-богословское содержание их росписи, а не посвящение придельных алтарей: “Жертвенник был посвящен апостолам Петру и Павлу (фрагменты четырех сцен из их жизни открыты в апсиде), диаконник — Иоакиму и Анне. Относительно хорошо сохранившиеся девять сцен из жизни Иоакима, Анны и Марии свидетельствуют о том, что здесь широко использованы апокрифические источники. Расположение протоевангельского цикла в апсиде диаконника не совсем обычно. По-видимому, Ярослав хотел помянуть в этой части здания свою мать Анну и жену Ирину, принявшую в монастыре имя Анны”³⁴.

Однако позднее, не исключено, что под пером редактора, озабоченного не только однозначностью передачи мыслей мэтра, но и стремившегося избежать неожиданных противоречий его взглядов сложившемуся в научном сообществе мейнстриму, в соответствующих пассажах В. Н. Лазарева, быть может, дискуссионных, но терминологически осторожных появились явные противоречия. На одной странице книги можно было прочитать уже без присущей мэтру предположительности, что “в апсиде диаконника размещены сцены протоевангельского цикла, необычные для данного места” и что “это было продиктовано тем обстоятельством, что Ярослав, посвятивший диаконник Иоакиму и Анне, хотел помянуть свою мать Анну, умершую в 1011 году, и свою жену Ирину, принявшую в монастыре имя Анны”. На другой странице, – что “в конхе жертвенника, посвященного Ярославом Иоакиму и Анне в память его матери и жены, находилась полуфигура Анны”. На третьей, в подзаголовке соответствующего раздела, – что роспись протоевангельского цикла, датируемая теперь более широко, а именно 1046–1061/67 гг., находилась в апсиде и на южной стене “вимы придела Иоакима и Анны”³⁵. Так, в посмертных публикациях исследователя историографическая гипотеза превратилась в исторический

³² Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. Москва, 1960. С. 50–51. Ср.: *Его же. Древнерусские мозаики и фрески. XI–XV вв.* Москва, 1973.

³³ Корпела Ю. Святая Анна Новгородская: факт и правда в истории *Российская история*. 2009. № 3. С. 107–116.

³⁴ Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1986. С. 78. Ср.: *Его же. Фрески Софии Киевской Его же. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы*. Москва, 1978. С. 65–115.

³⁵ *Его же. Искусство Древней Руси. Мозаики и фрески*. Москва, 2000. С. 73, 263.

факт, а диаконник стал приделом, что совершенно не беспокоило современников, безразличных к разнице между одним и другим.

Авторитет и масштаб личности В. Н. Лазарева, затмившие нюансы его словоупотребления, окончательно закрепили в массовом сознании представление об изначальном существовании в Софии Киевской придела свв. Богоотец³⁶, что было канонизировано разными энциклопедиями³⁷. Григорий Логвин, судя по всему, еще колебался в правомерности отождествления терминов “придел” и “диаконник”, употребляя оба термина не просто как синонимы, а один подле другого. Он писал о “приделе Иоакима и Анны (первый справа от центральной апсиды, диаконник), расписанном сюжетными композициями из жизни Иоакима и Анны” и, в тоже время, о “диаконнике (приделе Иоакима и Анны)”³⁸.

Авторы последнего по времени обстоятельного обзора Софии, по очевидным причинам, следовали гипотезе В. Н. Лазарева, но пренебрегли терминологическими нюансами. Они уверены в существовании “Иоакимо-Аннинского придела” (в другом месте, все-таки – “придела диаконника”), иконописная программа которого соответствовала его посвящению, имевшему “ктиторскую подоплеку”, а именно – желание Ярослава помянуть свою мачеху Анну, а также жену Ирину, принявшую в монашестве имя Анны³⁹.

Внимание В. Н. Лазарева к гипотетической “ктиторской подоплеке” росписи Святой Софии Киевской и “полуфигуре святой Анны” в конхе диаконника не осталось незамеченным. В условиях кризиса советского и пост-советского искусствознания в исследованиях иконографических программ, изначально предполагавших твердые богословские основания для системы храмовой декорации, “ктиторская подоплека” вырвалась из стесняющих условностей ктиторского портрета или изображения святого, замещающего такой портрет, и отведенному им месту в богословско обоснованной системе росписи. На первый план вышли заимствованные из марксистской философии категории “общего и единичного”, формирующих “особенное” как специфическую самобытность искусства Древней Руси. Такие понятия как “идейный замысел росписи”, “ктиторская идейная программа”, “первоначальный замысел строителя”, “требования заказчика”, “ассоциативное мышление творца программы”, “многоаспектная семантика образа” и “логическое завершение замысла князя-строителя” наводнили соответствующие публикации⁴⁰, отодвинув на задний план доказанные принципы росписи храма средневизантийской эпохи как образного рассказа о Божественном плане спасения человечества⁴¹.

³⁶ “Апсиды придела в честь святых Иоакима и Анны”; см.: *Аванесов С. С. Сакральная топоика русского города (4). Интерьер Софийского собора ПРАЕНМА. Проблемы визуальной семиотики.* 2017. № 3(13). С. 45–70 (здесь с. 61).

³⁷ Шевченко Э. В. Иоаким и Анна. Иконография *Православная энциклопедия.* Т. 23. Москва, 2010. С. 172–184.

³⁸ См., напр.: *Логвин Г. Н.* Киев. По архитектурным памятникам Киева. Очерк. Москва, 1982; *Його ж.* Собор Святої Софії в Києві: книга-альбом. Київ, 2001.

³⁹ *Попова О. С., Сарабьянов В. Д.* Живопись конца X – середины XI века *История русского искусства: в 22 т. / А. И. Комеч (отв. ред.).*

Т. 1: *Искусство Киевской Руси IX – первая четверть XII века.* Москва, 2007. С. 179–324 (здесь с. 205, 231, прим. 118). Ср.: *Их же.* Мозаики и фрески Святой Софии Киевской. Москва, 2017.

⁴⁰ С практически исчерпывающим исследованием глоссарием можно познакомиться, например, здесь: *Пивоварова Н. В.* Ктиторская тема в иконографической программе церкви Спаса на Нередице *Новгородский исторический сборник.* Вып. 21. 1991. С. 144–155.

⁴¹ См., напр.: *Demus O.* Byzantine Mosaic Decoration. Aspects of Monumental Art in Byzantium. Lodon, 1948; *Kitzinger E.* Reflection on the Feast Cycle in Byzantine Art *Cahiers*

В русле этих тенденций в историографии и появились неизбежные уточнения, подчеркивавшие самобытность киевского искусства и своеобразие идеологии киевских князей. Реконструкция иконографической программы сменилась конструированием программы идеологической. Надежда Никитенко утверждала, что идейная программа памятника не может быть связана только с отвлеченными богословскими построениями, она насыщена исторической конкретикой и включает в себя комплекс религиозно-общественных идей, волновавших русское общество, а живопись киевского Софийского собора тесно связана с посвящением приделов, подчиненных посвящению храма, – торжеству русского христианства, и распространила “расшифровку” княжеской идеологии на пространство всего нефа далеко за пределы апсиды с изображением протоевангельского цикла⁴².

Она посчитала, что роспись придела св. Иоакима и Анны посвящена основоположникам христианства на Руси – Владимиру и Анне, где их деятельность “как бы” приравнивалась по значению к деятельности равноапостольных Константина и Елены. Такое посвящение диаконника исследовательница связала с его якобы богослужебным назначением как места пребывания великокняжеской четы во время литургии, что не мешало ему быть в то же время придельным алтарем для свершения Евхаристии. Н. Никитенко посчитала, что “протоевангельский цикл диаконника прообразовывает события крещения Руси, преломленные сквозь биографию Владимира и Анны”⁴³. С князем Владимиром в представлениях Н. Никитенко непосредственно ассоциировались изображения св. равноап. царя Константина с двумя другими святыми – св. Георгием и св. Ириной, заместительно изображавшими князя Ярослава и его супругу, двух святых в южной апсиде – св. мчч. Кирика и Иудиты, память которых приходится на 15 июля – день преставления Владимира, и св. Евстафия Плакиды. Более того, напротив изображения св. Елены на одном из соборных столпов, якобы вновь отсылающего нас к равноапостольной миссии князя, на восточной грани соседнего столпа исследовательница увидела фигуру св. Анны, патронессы княгини Анны, с чьим именем связано принятие христианства Русью, очевидно замещавшую собой образ византийской жены Владимира. В целом же посвящение придела Софийского собора Владимиру и Анне (уже не святым Иоакиму и Анне!) отразило, “по всей вероятности”, стремление князя Ярослава добиться их канонизации⁴⁴.

Вскоре, впрочем, выяснилось, что вместо св. Анны на столпе был написан образ св. вмц. Анастасии⁴⁵, а некогда предложенное прочтение сопутствующего граффито оказалось неверным. Это вынужденно признала и Н. Никитенко, что никак не опровергло собственную “провладимирову” концепцию росписи.

archéologiques. 1988. Vol. 36. P. 51–73; Maguire H. Cycle of images in the church *Heaven on earth: art and the Church in Byzantium* / L. Safran (ed.). University Park (Penn.), 1998. P. 121–151.

⁴² Никитенко Н. Н. Русь и Византия в мону-ментальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. Киев, 1999. С. 160.

⁴³ *Ее же*. К иконографической программе однофигурных фресок Софийского собора в Киеве *Византийский временник*. Т. 48. 1987. С. 101–107 (здесь с. 106); ср.: *Ее же*. Програм-

ма однофигурных фресок Софийского собора в Киеве и ее идейные истоки *Византийский временник*. Т. 49. 1988. С. 173–180; *Ее же*. Русь и Византия... С. 147–149; Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. Киев, 2013. С. 49.

⁴⁴ Никитенко Н. Н. К иконографической программе... С. 106; *Ее же*. Русь и Византия... С. 173. Ср.: Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской. Вып. 1. Киев, 1966. С. 90, 134, табл. XLIV: 2; рис. 9; Логвин Г. Н. Софія Київська. Київ. 1971. Табл. 201.

К тому же, она сумела быстро компенсировать утрату, разглядев в ктиторской композиции Софийского собора портрет семьи Владимира и Анны с “резко вздернутой правой бровью”, совершающих торжественный вход – “церемонию освящения храма, символизирующую крещение Руси”⁴⁶.

Я не считаю возможным и нужным обсуждать здесь “идейно-тематическое содержание” росписей⁴⁷, понятие, заимствованное из категориального аппарата, совершенно чуждого церковному искусству. Остается лишь сожалеть, что вслед за сомнительными интерпретациями появляются не менее сомнительные, если не сфальсифицированные даты и граффити исторических персонажей⁴⁸, и понадеяться, что все эти экстравагантные конструкции уйдут в прошлое вместе со своими изобретателями. Сейчас лишь подчеркну, что неотъемлемым элементом таких конструкций является признание компарти-мента собора с протоевангельским изобразительным циклом алтарем свв. Иоакима и Анны, древность посвящения которого, как и всех пяти нижних приделов бесспорна, ибо якобы доказывается сюжетами их росписей⁴⁹.

Однако все эти ученые конструкты избегают встречи с письменными источниками истории собора, известные которых находятся с ними в разительном противоречии. Знакомство с историческими текстами свидетельствует о весьма позднем появлении в киевском Софийском соборе придела, посвященного свв. Богоотцам.

Обратимся от исторических спекуляций к историческим источникам. Инвентарные описи и визитации собора XV–XVII вв. не сохранились. Самое старшее дошедшее до нас описание Софийского собора в Киеве, содержащее посвящение придельных алтарей, относится к 1654 г. и принадлежит архи-диакону Павлу Алеппскому, сопровождавшему антиохийского патриарха Макария (1648–1667) в его путешествии в Украину и Московию. Автор упоминает 11 соборных престолов, среди которых алтаря, посвященного свв. Богоотцам, еще не существует (книга IV, глава XIX)⁵⁰.

Для архидиакона Павла, проявлявшего особый интерес к религиозной жизни православных в Восточной Европе, было очевидно, что главный престол киевского собора был освящен в честь Христа – Святой Софии – Премудрости Божией (ср. постоянные сравнения Софии Киевской и Софии Константинопольской

⁴⁵ Zakharova A. Images of Saints in the Wall Paintings of Saint Sophia in Kiev *Deltion of Christian Archaeological Society*. Vol. 39. 2018. P. 297–310 (здесь р. 301).

⁴⁶ Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых... С. 76, прим. 168. См., напр.: Никитенко Н. Н. София Киевская и ее создатели: тайны истории. Каменец-Подольский, 2014. С. 236. Ср.: Ее же. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора *Памятники культуры: Новые открытия. Письменность искусство археология. Ежегодник: 1986 г.* / Д. С. Лихачев (отв. ред.). Ленинград, 1987. С. 237–244.

⁴⁷ Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых... С. 196.

⁴⁸ Их же. Древнейшие граффити Софийского собора в Киеве и его датировка

Byzantinoslavica. 2010. Vol. 68, No 1–2. P. 205–240; Их же. Анна Ярославна та її автографи на стіні Софії Київської *Сівєрщина в історії України: Збірник наукових праць*. Вип. 3. Київ, 2010. С. 93–98. Критику см.: Матеріали Круглого столу “Заснування Софійського собору в Києві: Проблеми нових датувань” [7 квітня 2010 р., м. Київ] / Т. А. Бобровський, Г. Ю. Івакін, О. П. Толочко (вид.). Київ, 2010.

⁴⁹ Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых... С. 176, 187.

⁵⁰ Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским (По рукописи Московского главного архива Министерства иностранных дел). Вип. 1–5 / Г. Муркос пер. с араб. [и предисл.]. Вип. 2: От Днестра до Москвы. Москва, 1897. С. 70.

и описание фрески над воротами к южному portalу, где присутствует “изображение св. Софии: Христос, лучи Духа Его Святого нисходят на церковь”⁵¹. К югу от основного Софийского алтаря, там, где позднее будет помещаться придельный алтарь свв. Иоакима и Анны, находился придел с алтарем во имя Рождества Богородицы, далее – во имя св. архангела Михаила. Павел также фиксирует здесь два других престола, богослужение на которых не совершалось: в честь Богоявления Господня, в котором стоит купель “для почетных людей из твердого красного камня, похожего на порфир”, и другой, где сохранились некие “сооружения”, возможно, саркофаги, посвящение которого не упомянуто. К северу располагалось четыре алтаря, однако в описании упомянуты посвящения лишь трех: в честь Положения Господа во гроб, Нерукотворного Образа и во имя свт. Николая. На галерее Павел упоминает два престола – еще один во имя свт. Николая и во имя св. вмч. Димитрия, “один против другого”⁵².

Почти через 30 лет близкий перечень приделов Софийского собора приводит “Роспись Киеву”, составленная в 1682 г. в Приказной избе Малороссийского приказа Московского царства. Она упоминает “в большом городе” (очевидно, “городе Ярослава”) Софийский монастырь (sic!) с деревянной оградой, “а в нем церковь каменная Софии Премудрости Божией, в пределах 6 престолов: Рождества Пресвятыя Богородицы, Архистратига Михаила, святых верховных апостолов Петра и Павла, Благовещение Пресвятыя Богородицы. На верху: Николая чудотворца, святого апостола Андрея Первозванного”⁵³. Как мы вновь видим, никакого придела во имя свв. Богоотец нет, а есть, как и в описании Павла Алеппского, придел Рождества Богородицы.

Впервые придел во имя свв. Иоакима и Анны упомянут в 1784 г. в географическом описании Киева, составленном поручиком Василием Новгородцевым по распоряжению киевского генерал-губернатора Феодора Воейкова. В разделе “Ведомость о числе состоящих в г. Киеве монастырей” упомянут “Киево-Софийский кафедральный монастырь, в нем первопрестольная кафедральная каменная церковь во имя Святой Софии, Премудрости, в одной храм Рождества Богородицы”. Семнадцать других престолов это: 1) св. Анны, 2) собор св. Архистратига Михаила, 3) прп. Антония и Феодосия Печерских, 4) Успения Пресвятой Богородицы, 5) трех святителей Петра, Алексия и Ионы, 6) св. равноап. кн. Владимира, 7) Благовещения Пресвятой Богородицы, 8) свв. апп. Петра и Павла, 9) Вознесения Господня, 10) Воскресения Христова, 11) Страстей Христовых, 12) св. ап. Андрея Первозванного, 13) свт. Николая, 14) Богоявления Господня, 15) Рождества Христова, 16) св. прав. Иоанна Предтечи, 17) Преображения Господня⁵⁴.

Приблизительно в таком виде и застал Софийской собор митрополит Евгений в начале XIX в., с описанием которого читатель уже знаком. Митрополит упоминает то же количество алтарей – 17, уточняя их посвящения и свидетельствуя о литургической динамике соборной жизни на протяжении XVII–XIX вв.

⁵¹ Путешествие антиохийского патриарха Макария... С. 68–69.

⁵² Там же. С. 68, 69, 70, 71.

⁵³ Закревский Н. В. *Летопись и описание города Киева Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1858. Кн. 2: Апрель–Июнь. С. 1–256 (здесь с. 37); *Его же. Описание Киева*. Т. 2. Москва, 1868. С. 900–904 (здесь с. 902); *Роспись Киеву 1682 г. Сборник*

материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей: Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1874. С. 96–103 (здесь с. 99, 100).

⁵⁴ *Новгородцев В. И. Географическое описание город Киева поручика Василия Новгородцева Сборник материалов...* С. 125–155 (здесь с. 140).

Отметим, что Архангельский придел в его время был посвящен Чуду св. Архангела Михаила в Хонех, 6/19 сентября, а не Собору св. архистратига Михаила, который празднуется 8/21 ноября, о чем сообщает В. Ногородцев. Можно было бы сказать, что круг истории замкнулся, если бы не зияющий разрыв между учеными конструктами и конструкцией истории.

Обращает внимание не только первое упоминание В. Новгородцевым придела свв. Богоотец как посвященного св. Анне, но и двойное посвящение кафедрального собора – Святой Софии-Премудрости и Рождеству Богородицы (“кафедральная церковь, в оной храм”). Очевидно, речь шла именно о посвящении главного алтаря Софийского собора Рождеству Богородицы⁵⁵. Такое смещение богослужебных смыслов почитания Софии Премудрости от христологических к мариологическим, как известно, было характерно для Московии. Уже в конце XV в., после подчинения Новгорода Москве и как символический акт этого подчинения, архиепископ Геннадий (Гонзов) сделал главным престольным днем новгородского Софийского собора не Господский праздник, а Богородичный – Успение Пресвятой Богородицы⁵⁶.

Переосвящение киевского Софийского собора также состоялось после утверждения здесь московских порядков, однако характерно, что в Новгороде, как и в Киеве, упоминание Святой Софии в мужском роде определенно свидетельствует о понимании местными жителями изначальной связи Премудрости Божией со Христом. Если в Новгороде на это указывает своим заглавием и содержанием приписываемое прп. Зиновию Отенскому сочинение “Сказание известно, что есть Софей Премудрость Божия”⁵⁷, то в Киеве – текст жалобы киевских мещан, сохранившийся в копии от 10 ноября 1586 г. в Житомирской гродской поточной книге и упоминающий “церковь Софея святого” (sic!)⁵⁸. Дополнительно стоит отметить значительное количество придельных алтарей киевского Софийского собора, посвященных в начале XIX в. Спасителю, а именно Его Рождеству, Богоявлению, Преображению, Страстям, Воскресению и Вознесению, что косвенно указывает на стойкую местную

⁵⁵ Это подтверждает и митрополит Евгений. См.: Евгений (Болховитинов), митрополит. Краткое описание... С. 9.

⁵⁶ Ср.: Зиновий Отенский, преп. Сказание, которых ради вины причтен бысть праздник Успения святых Богородицы к двенадцать Владычных праздников Никольский А. София Премудрость Божия. Новгородская редакция иконы и служба Св. Софии. Санкт-Петербург, 1906. С. 30; Макарий (Мирлобов), архимандрит. Об иконе Св. Софии в новгородском соборе Игнатия, архиепископа *Записки Императорского Русского археологического общества*. Т. 11. Санкт-Петербург, 1865. С. 244–269; Филимонов Г. Д. Очерки русской христианской иконографии. [Ч.] 1: София Премудрость Божия *Вестник общества древнерусского искусства*. Кн. 1, отд. 1. Санкт-Петербург, 1874. С. 1–20; Лебединцев П., протоиерей. София Премудрость божия в иконографии Севера и Юга России *Киевская старина*. Киев, 1884. Вып. X (Де-

кабрь). С. 559–563; Никольский А. София Премудрость Божия. С. 62–105; Плеханова М. Б. О традициях Софийских и Успенских церквей в русских землях до XVI века *Лотмановский сборник* / Ю. М. Лотман (отв. ред.). Вып. 2. Москва, 1997. С. 483–510 (здесь с. 502).

⁵⁷ Ср.: Зиновий Отенский, преп. Сказание известно... С. 24–30; Мусин А. Е. “Что есть Софей Премудрость Божия” *Великий Новгород. История и культура IX–XVII веков: энциклопедический словарь*. С. 535. См. также: Калугин Ф. Зиновий, инок Отенский, и его богословско-попечительские и церковно-учительские произведения. Санкт-Петербург, 1894.

⁵⁸ Жалоба киевских мещан о том, что они не имеют возможности держать на аренде городских шинков, так как жители новопоселенной слободы на горе у святой Софии между валами, основанной киевским воеводой князем Константином Острожским, открыли шинки на более выгодных условиях, 10 ноября 1586 *Сборник материалов...* С. 50–52 (здесь с. 51).

богослужебную традицию, в которой, как представляется, все Господские праздники были престольными.

Очевидно, переименование Рождественского придела в придел свв. Иоакима и Анны произошло одновременно со сменой посвящения самого собора, престольным праздником которого стало Рождество Божией Матери, а изначальная связь Святой Софии с Христом-Премудростью была оставлена⁵⁹. По ряду соображений, это событие, как и формирование современной номенклатуры престолов Софийского собора, приходилось на 1750–1760-е годы. При митрополитах Рафаиле (Заборовском, 1731–1747) и Тимофее (Щербатком, 1747–1754) завершается возведение нового барочного иконостаса⁶⁰, а при их преемнике Арсении (Могилянском) с 1759 г. начинается цикл ремонтно-реставрационных работ, определенно придающих иконографической программе храма новое сюжетное содержание. Помимо обновления в 1765–1773 гг. фресок, изображающих Семь Вселенских соборов, созданных еще при митрополитах Иоасафе (Кроковском, 1708–1718) и Варлааме (Ванатовиче, 1722–1730), в северной части хор, в приделе свт. Николая, в 1765–1767 гг. появляется упомянутая роспись, посвященная св. князю Владимиру⁶¹.

Вероятно, новое посвящение можно датировать более точно. Известно, что еще в 1742 г. Святейший Синод запретил использовать монастырские печати старого типа с иконографическими изображениями. В 1760 г. митрополит Арсений отменил старую печать духовного собора Софийского кафедрального монастыря с образом Святой Софии Премудрости Божией на семи столпах, храмовой иконой собора, появившейся в XVI или XVII в., на которой, с течением времени, фигура Богородицы заменила изображение Ангела⁶², и распорядился изготовить новую печать с российским гербом⁶³. Это событие могло быть *terminus ante quem* для совершившегося перепосвящения.

Очевидно, что и новое посвящение, и придание собору новой литургической планиграфии, а его росписям – нового идейно-тематического содержания, связанного с личностью крестителя Руси (совсем как у некоторых современных исследователей, очевидно, что Н. Никитенко имела своего предшественника в лице московского ставленника митрополита Арсения!), было связано с целенаправленной деятельностью церковного и государственного

⁵⁹ Стоит отметить, что творцы исторического уравнения “сюжет росписи = посвящение престола” Д. В. Айналов и Е. К. Редин, справедливо посчитав, что современный храмовый праздник не дает возможности определить древнее посвящение алтаря, были уверены, что образ Богородицы Знамение в центральной апсиде указывает на Богородичное посвящение. Впрочем, они допускали и связь собора с Христом-Логосом, тогда как один их типов иконы Софии-Премудрости, киевский или новгородский, мог быть помещен над входом или в притворе. См.: Айналов Д. В., Редин Е. К. Киево-Софийский собор. С. 8–9, 14.

⁶⁰ Нікітенко Н. Н. Головний іконостас Софії Київської як історико-культурний феномен Пам'ятки України: історія та культура. 2007. № 1. С. 22–46. Ср.: Рыжова О. О. Ико-

нопись Киева XVIII века: мастерские и сохранившиеся произведения *Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета*. Серия V. Вопросы истории и теории христианского искусства. Вып. 1(10). 2013. С. 110–135 (здесь с. 128).

⁶¹ Евгений (Болховитинов), митрополит. Краткое описание... С. 25–28, 40–41; Его же. Описание... С. 40, 41, 45–46; Шпачинский Н. А., священник. Киевский митрополит Арсений... С. 472–475.

⁶² Лифшиц Л. София Премудрость Божия в русской иконописи *София Премудрость Божия. Выставка русской иконописи XIII–XIX веков из собраний музеев России: [Каталог]*. Москва, 2000. С. 9–16 (здесь с. 16).

⁶³ Шпачинский Н. А., священник. Киевский митрополит Арсений... С. 471.

руководства Российской империи, нацеленной на замещение исторической памяти украинского Православия и его трансформации по московско-петербургскому образцу.

Несмотря на отмеченную выше малочисленность древнерусских церквей, посвященных свв. Иоакиму и Анне, почитание этих святых отразилось в ономастиконе средневековой Восточной Европы XII–XIII вв. Имя Иоаким в форме Яким, принадлежавшее епископам, боярам, посадникам и тиунам, хорошо известно летописям и берестяным грамотам; так, в Новгороде руке некоего Якима принадлежат 38 документов, происходящих с территории усадьбы “Ж” Троицкого раскопа в Людином конце и стратиграфически датированных 60 – серединой 90-х годов XII в.⁶⁴

Култ св. Анны был определенно распространен среди Рюриковичей. Это почитание, характерное позже и для сербской правящей династии Неманичей⁶⁵, было связано с византийским влиянием. Так, Анна, жена киевского князя Рюрика Ростиславича († 1212) и дочь туровского князя Юрия Ярославича, была “тезоименна соуци Аннѣ родителници мтрї Бг̃а нашего ѿже и блгдтъ нарѣцаеться”, о чем сообщает Киевская летопись под 6707 (1199) г.⁶⁶ Почти через сто лет, под 6799 (1291) г. Галицко-Волынская летопись сообщает, что князь Мстислав Данилович “созда гробницу каменую надъ гробомъ бабы своеи Романовой в монастырѣ въ стго и свѣца ю во има правѣдникуо Акима и Анньны и слоужбоу в ней створи”, предположительно во Владимире⁶⁷. Еще Михаил Грушевский справедливо сопоставил посвящение церкви с возможным именем византийской аристократки, супруги князя Романа Мстиславича († 1205)⁶⁸. Это делает совершенно не ясными причины, заставляющие исследователей усложнять ономастическую историю “княгини Романовой”, приписывая ей ничем не подтвержденное имя Мария или Ефросинья⁶⁹. Если о принятии княгиней монашества действительно сообщает летопись⁷⁰, то практика смены имени при постриге возникает лишь в позднем Средневековье⁷¹. Несмотря на немногочисленность в Восточной Европе XII–XIII вв. церквей, посвященных святым

⁶⁴ Ипатьевская летопись ПСРЛ. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 314 [6652 (1144)], 330 [6654 (1146)]; Лаврентьевская летопись. Стб. 314 [6654 (1146)] 522 [6746 (1238)] 511 [6736 (1228)] 369 [6683 (1175)]; Новгородская I-я летопись... С. 64, 268 [6732 (1224)], 66–67, 272–273 [6736 (1228)], 69, 276 [6738 (1230)], 74, 285 [6744 (1236)], 76, 288 [6746 (1238)], 92, 233 (6781 (1273)); Янин В. Л., Зализняк А. А., Гиппиус А. А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 2001–2014 гг.). Т. 12. Москва, 2015. С. 137–141; Гиппиус А. А. Как тиун Яким белок считал (к интерпретации берестяной грамоты № 1021) *Славяноведение*. 2020. № 2. С. 3–10.

⁶⁵ Curčić S. The Nemanjić Family Tree in the Light of the Ancestral Cult in the Church of Joachim and Anna at Studenica *Zbornik radova Vizantoloskog Instituta*. Vol. 14/15. 1973. P. 191–195

⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 710.

⁶⁷ Там же. Стб. 937, 938. Ср.: Александрович В. В якуму монастырі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення дже-

рел проти пропонованих “широких” трактувань *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Т. 19–20. 2016. С. 169–194 (здесь с. 189–193).

⁶⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 72.

⁶⁹ Grala H. Drugie małżeństwo Romana *Slavia Orientalis*. 1982. Nr 3–4. S. 115–127 (здесь s. 124); Майоров А. В. Дочь византийского императора Исаака II в Галицко-Волынской Руси: княгиня и монахиня *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. № 1 (39). 2010. С. 76–106, здесь с. 103–106; Его же. Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. Санкт-Петербург, 2011. С. 330–335.

⁷⁰ См.: “тогда же великаа княгини Романоваа восприимши мнискии чинь”, цит. по: Ипатьевская летопись. Стб. 734 [6721 (1213)].

⁷¹ Мусин А. Е. Загадки дома Святой Софии. Церковь Великого Новгорода в X–XVI в. Санкт-Петербург, 2016. С. 90, 106.

Богоотцам, встает вопрос об иконографическом типе храмовых образов этих православных святых. До сих пор произведения станковой иконописи домонгольского времени с образами свв. Иоакима и Анны не были известны. Однако совсем недавно, во время археологических исследований средневекового селища у городища на р. Рать в 20 км к востоку от Курска, Россия, была обнаружена каменная резная иконка с изображением свв. Иоакима и Анны⁷². Между фигурами расположены кириллические колончатые надписи: слева – АКЫМЪ, справа – АНЪНА, не оставляющие сомнений в атрибуции иконки. Их характерной особенностью является отсутствие обозначения святости изображаемых особ – слов ОАГЮС/ІАГІА (СТЫ/СТА) или символа – буквы А, заключенной в круг (рис. 1).

Иконка размерами 35×44 мм и толщиной 3 мм выполнена из горной породы бледно-зеленоватого цвета, определенной как серпентинит*, выходы которого известны на территории Житомирской области Украины⁷⁴. Святые представлены фронтально в полный рост. Особенностью изображения являются широкие приземистые фигуры с непропорционально большими головами и крупными руками. На ликах, обращенных к молящемуся, вырезаны столь же непропорционально большие глаза с мощными надбровными дугами и нарочито выделенными массивными веками. Подчеркнуто широкими показаны крылья носа.

Св. Иоаким изображен с вертикально поставленной благословляющей десницей и свитком в левой руке. Благословляющий жест соответствует *benedicto latina*, в силу традиции именуемому “именословным перстосложением”: указательный и средний пальцы подняты вверх, большой палец перекрещен с безымянным, мизинец расположен параллельно безымянному пальцу, однако несколько ниже его⁷⁵. У святого короткие прямые расчесанные волосы, переданные хорошо прочерченными линиями. Волосы ниспадают на лоб, где некоторые пряди слегка завиваются. Таким же техническим приемом резчик отдал местами вьющуюся густую недлинную бороду. На щеках святого показаны идущие вниз от крыльев носа полукруглые складки, придающие подобающий аскетизм и подчеркивающие вытянутую форму лица.

Св. Анна изображена с четырехконечным крестом при удлинненной вертикальной перекладине в правой руке и открытой молящемуся левой ладоню с отставленным в сторону большим пальцем. Продольные складки мафория обрамляют округлый лик. На уровне лба он завершается изящной ломаной

⁷² Подробнее о поселении и археологическом контексте находки и ее анализе см.: Енуков В. В., Кабанов Д. О., Мусин А. Е. Ратский археологический комплекс в свете новых находок христианских древностей: каменная иконка святых Иоакима и Анны *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета*. 2021. № 1 (57). С. 1–41 (https://api-mag.kursksu.ru/api/v1/get_pdf/3875/; доступ 15.11.2021 г.).

* Автор благодарит кандидата геолого-минералогических наук Анатолия Золотарева, доцента кафедры минералогии Института наук о земле Санкт-Петербургского государственного университета, Россия, за ценные консультации.

⁷⁴ Минералы Украины: Краткий справочник / В. И. Павлишин, А. Л. Литвин; Н. П. Щербак (отв. ред.). Киев, 1990. С. 177, 179.

⁷⁵ О различных благословляющих жестах и их связи с античной риторской культурой см., напр.: Голубинский Е. К нашей полемике со старообрядцами (О перстосложении для крестного знамения и благословения) *Богословский вестник*. Т. 4. 1892. С. 34–72 (здесь с. 64–71); Graf F. Gestures and conventions: the gestures of Roman actors and orators *A Cultural History of Gesture* / J. N. Bremmer, H. Roodenburg (eds.). Cambridge, 1991. P. 36–58; *Theatron: Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter / Rhetorical culture in Late Antiquity and the Middle Ages* / M. Grünbart (Hrsg.). Berlin; New York, 2007 (Millennium-Studien. Bd. 13).

Рис. 1. Каменная иконка свв. Иоакима и Анны, Киев, первая треть XIII в., Ратский археологический комплекс, Курская область, Россия (раскопки В. Енукова; фото К. Горлова; компьютерный дизайн Н. Войцещук)

линией, из-под которой виднеется край чепца. Облачения святой пары переданы в схожей манере. Ворота хитона и туники на шее имеют прямоугольный вырез с широкой каймой. На плечах округлыми линиями соответственно изображены складки верхних одежд – гиматия и мафория. Их левые полы изящно свисают с локтей изображенных персонажей. Верхние одежды распахнуты. Обе фигуры препоясаны складчатыми поясами, их хитон и туника декорированы вертикальными складками. Образок производит впечатление монументальности. Лики святых, обращенные прямо к молящемуся, и их фигуры статичны. Они лишены как внутренней, так и внешней динамики, и даже жесты рук кажутся неестественно застывшими. Прямо поставленные ступни ног усиливают ощущение неподвижности.

Характерной особенностью изображения является орнаментация нимбов и наплечных краев гиматия св. Иоакима. Они украшены четко проработанными миниатюрными квадратиками, заключенными между параллельными линиями, что создает впечатление жемчужной обниси одеяния и ореола. Изыщество исполнения и проработка деталей свидетельствуют о высоком профессионализме мастера, резавшего иконку.

Одной из характерных черт изображения является указанная “жемчужная” кайма нимбов и одеяний, составленная из миниатюрных выпуклых квадратиков-дробниц, визуально воспринимаемых как точки. Это позволяет сопоставить интересующую нас иконку с хорошо известным кругом произведений

мелкой каменной пластики и медного литья, имеющих определенный культурный ареал происхождения и распространения при достаточно узкой дате изготовления и бытования.

Согласно Татьяне Николаевой, эта серия каменных иконок изготовлена мастерами, принадлежавшими к “южнорусской” школе. В силу особенностей единого орнаментального приема она может быть названа школой “мастера рельефной каймы”⁷⁶. Связанная с ней мастерская функционировала в Киеве в первой трети XIII в., о чем можно судить и по эпиграфике надписей⁷⁷. Для ее мастеров были характерны четко выработанные приемы обработки камня, моделировки фигур и орнаментации одежд. Иконки изготавливались преимущественно из “южнорусского” розового шифера – глинистого сланца. Анна Рындина приводит ряд аргументов, относящих изделия этого круга к более позднему времени – концу XIII – началу XIV в.⁷⁸, что позволяет предположить длительное переживание соответствующей художественной традиции.

В свое время Василий Пуцко в ряде публикаций предположил, что становление камнерезного мастерства в Восточной Европе может быть связано с конкретными историческими событиями и датироваться временем после 1200 г.⁷⁹ Характеризуя различные стилистические варианты в новом для Древней Руси художественном ремесле, он выделил серию произведений мастера “архаизирующего стиля”, работавшего в разной технике и с разным материалом, отличительной чертой которого были укрупненные изображения голов и кистей рук⁸⁰, чему, как кажется, соответствуют некоторые особенности рассматриваемой нами каменной иконки. Впрочем, сам В. Г. Пуцко связывал ряд произведений с “рельефной каймой” с “мастером Распятия” (названным им так по находке резной иконки с таким сюжетом на Княжей горе под Киевом) и его “странствующей мастерской”. Исследователь полагал, что такой орнаментальный мотив был присущ различным мастерским, работавшим как в Киеве, так и в Новгороде⁸¹.

⁷⁶ Жарнов Ю. Э. Две каменные иконки домонгольского времени из Владимира-на-Клязьме *Российская археология*. 1999. № 3. С. 165–174 (здесь с. 172, 173).

⁷⁷ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня. XI–XV вв. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Е1–60. Москва, 1983. С. 22–23.

⁷⁸ Рындина А. В. Древнерусская мелкая пластика. Новгород и центральная Русь XIV–XV веков. Москва, 1978. С. 31–43, 36, 138, 140.

⁷⁹ Пуцко В. Г. Византийские мастера в XIII в. на Руси *Byzantinorussica/Византиноруссика*. Т. 1. 1994. С. 83–89; *Его же*. Константинополь и киевская пластика на рубеже XII–XIII вв. *Byzantinoslavica*. Т. 57. 1996. С. 376–390; *Его же*. Художественное ремесло Киева начала XIII века (по данным археологических находок) *Труды VI Международного конгресса славянской археологии* / В. В. Седов (ред.). Т. 1: Проблемы славянской археологии. Москва, 1997. С. 317–321; *Его же*. Поздневизантийская резная кость в Суздале *Средневековая пластика. Древнерусская скульптура: сборник статей* / А. В. Рындина (ред.) (Россия и

восточно-христианский мир. Т. 4). Москва, 2003. С. 78–84; *Иого ж*. Київська пластика початку XIII століття *Студії мистецтвознавчі*. Ч. 3(11). 2005. С. 42–58.

⁸⁰ *Его же*. Киевское художественное ремесло начала XIII в. Индивидуальные манеры мастеров *Byzantinoslavica*. Т. 59. 1998. С. 305–319; *Иого ж*. Архаїзуючий стиль у київському художньому ремеслі XIII ст. *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)* / О. П. Моця (відп. ред.). Київ, 1998. С. 222–229; *Его же*. Камнерезное художественное ремесло малых форм в средневековой Руси *Уваровские чтения–VIII: древнерусские города история и судьбы: материалы всероссийской научной конференции*. Муром. 26–28 апреля 2011 г. / Ю. М. Смирнов (науч. ред.). Владимир, 2012. С. 157–163.

⁸¹ *Его же*. Киевское художественное ремесло... С. 305–319; *Его же*. Средневековые каменные иконки во Владимире *Археология Владимиро-Суздальской земли: материалы научного семинара* / С. В. Шполянский (сост.). Вып. 5. Москва, 2015. С. 199–208 (здесь с. 202).

География распространения работ киевской мастерской “рельефной каймы” или ее подражателей достаточно широка. Это Рязань, с которой связана знаменитая иконка свв. князей Бориса и Глеба из Солотчинского монастыря⁸², Белозерск, откуда происходит фрагмент круглой иконки с изображением святого⁸³, Тверь, где в археологическом контексте, датируемом XIV в., найден образок Богородицы⁸⁴, Каменец-Подольский, где в музее хранится образок вмч. Дмитрия Солунского⁸⁵, Сахновка под Киевом, где была обнаружена иконка с образом Божией Матери⁸⁶, Шумское городище на Вольни, где известен образок с Богородицей Одигитрией⁸⁷, Княжая гора под Киевом⁸⁸, Олешье в устье Днепра, неподалеку от которого был найден образок со свв. ев. Лукой и вмч. Георгием⁸⁹; известна иконка с образом Божией Матери Никопеей из собрания Государственного Русского музея⁹⁰. Произведения этого круга есть и в Новгороде. К ним принадлежат случайно найденный круглый образок св. Дмитрия Солунского из собрания Новгородского музея-заповедника⁹¹, иконка со свв. Симеоном Столпником и Ставрокием, обнаруженная на Кировском раскопе в слоях, датируемых археологически 1299–1311 гг.⁹², а также фрагмент иконки со святым всадником и княжеским знаком, возможно, связанной с князем Ростиславом Рюриковичем (1172–1218)⁹³. К изделиям интересующей нас мастерской также относятся два образка из клада, найденного в 1993 г. во Владимире на Клязьме при раскопках усадьбы священника, погибшей во время разорения города монголами в 1237 г. На одном из них изображен прп. Савва Освященный, на втором – сцена раскаяния апостола Петра⁹⁴. Однако утверждение, что эти иконки относятся к школе резной пластики Северо-Восточной Руси, куда мастера пришли непосредственно из Константинополя в эпоху князя Всеволода Юрьевича⁹⁵, представляется преждевременным. Достоверно

⁸² Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика... С. 54–55. Табл. 5: 1. № 30.

⁸³ Там же. С. 57. Табл. 6: 2. № 37.

⁸⁴ Хохлов А. Н. Каменная резная иконка “Богоматерь с Младенцем” из раскопок на территории Затьмацкого посада в Твери (предварительная публикация) *Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья* / А. Н. Хохлов (ред.). Т. 8. Тверь, 2015. С. 133–147; *Его же*. Каменные резные иконки с изображением Богоматери из раскопок в Твери *Города и веси средневековой Руси: археология, история, культура: к 60-летию Н. А. Макарова* / П. Г. Гайдуков (ред.-сост.). Москва; Вологда, 2015. С. 398–409.

⁸⁵ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика... С. 57. Табл. 6: 4. № 36.

⁸⁶ Там же. С. 54–55. 56. Табл. 6: 1. № 34.

⁸⁷ Там же. С. 58. Табл. 6: 6. № 39.

⁸⁸ Там же. С. 52. Табл. 3: 5. № 20

⁸⁹ Sinai, Byzantium, Russia: Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century, Catalogue of exhibition / O. Baddeley, Y. Piatnitsky, E. Brunner (eds.). Seattle; London, 2000. P. 260, 261, R-6d.

⁹⁰ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика. С. 56. Табл. 5: 4. № 33.

⁹¹ Там же. С. 57–58. Табл. 6: 5. № 38.

⁹² Там же. С. 55–56. Табл. 5: 3. № 32.

⁹³ Мусин А. Е. Каменная иконка с образом святого всадника из находок на Новгородском (Рюриковом) городище 2005 г.: вопросы интерпретации *У истоков русской государственности: 30-летию археологического изучения Новгородского Рюрикова Городища и Новгородской областной археологической экспедиции. Историко-археологический сборник: материалы международной научной конференции 4–7 октября 2005 г., Великий Новгород, Россия* / А. Е. Мусин, Е. Н. Носов (ред.). Санкт-Петербург, 2007. С. 148–165.

⁹⁴ Жарнов Ю. Э., Жарнова В. И. Произведения прикладного искусства из раскопок во Владимире *Древнерусское искусство. Византия и Древняя Русь: К 100-летию А. Н. Грабара (1896–1990): сборник статей* / Э. С. Смирнова (ред.). Санкт-Петербург, 1999. С. 451–462; Жарнов Ю. Э. Две каменные иконки... С. 165–174

⁹⁵ Жарнов Ю. Э. Две каменные иконки... С. 165–174. Ср.: Медынцева А. А. Мастерская Тудора *Российская археология*. 1999. № 3. С. 149–159; *Ее же*. Новые источники по истории древнерусского художественного ремесла *Вопросы этнографии: сборник статей* / А. Г. Авдеев (отв. ред.). Вып. 7, ч. 1. Москва, 2013. С. 119–134.

известно лишь о существовании камнерезной мастерской во Владимире на рубеже XIII–XIV вв.⁹⁶ Очевидно, основные произведения этой мастерской концентрируются в “Южной” Руси. Этой тенденции соответствует и новая находка иконки. Манера интересующей нас мастерской оказала серьезное влияние на изготовление каменных иконок, особенно на периферии, вызывая многочисленные подражания вплоть до XIV в., на которых “рельефная кайма” стала передаваться грубо, упрощенно и примитивно⁹⁷.

Стоит добавить, что среди медного литья первой трети XIII в. целый ряд предметов, также связанных своим происхождением с Киевом, имеет характерную “жемчужную обнизь”, сравнимую с орнаментацией каменных иконок. К ним относятся, прежде всего, трехстворчатые складни с киотчатым средником, на которых представлена Божия Матерь с прильнувшим к Ней Младенцем на правой руке⁹⁸, змеевидная композиция и избранные святые. Рамки иконки, ее ушко для подвешивания, а также нимбы и облачения Богородицы и святых декорированы плотно размещенными в линию точками-жемчужинами, возможно имитирующими зернь⁹⁹.

Археологическая датировка жилища, из которого происходит иконка свв. Иоакима и Анны, совпадает с хронологическими индикаторами, отраженными в стилистических и иконографических особенностях ее исполнения. Она основывается на характеристике бытовой керамики, датируемой рубежом XII/XIII – первой третью XIII в., и многочисленных стеклянных браслетах киевского производства, пик выпадения которых в культурный слой приходится как раз на первую треть XIII в.

Данные палеографии не противоречат, хотя и не позволяют уточнить дату резной иконки*. Учитывая высокую художественность изображения, указывающую, скорее всего, на принадлежность образа свв. Иоакима и Анны руке

⁹⁶ Седова М. В., Мухина Т. Ф. Каменная иконка из Владимира *Российская археология*. 1995. № 1. С. 206–209. Ср.: Пуцко В. Г. Средневековые каменные иконки... С. 199–208.

⁹⁷ Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика... С. 55–56. Табл. 5: 3. № 32; С. 55. Табл. 6: 6. № 39; С. 144. Табл. 64: 1. № 358; Седова М. В., Мухина Т. Ф. Каменная иконка... С. 206–209; *Peskova A., Musin A. Stone and bone icons from the vicinity of Gródek upon the Bug River from the collection of the Father Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów: origins and interpretation The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of stray finds collected by Father Stanisław Staszic Museum in Hrubieszów. Catalogue. typological and chronological analysis / M. Wołoszyn (ed.) (Frühzeit Ostmitteleuropas. Vol. 5). Krakow; Leipzig; Rzeszow; Warsaw (in print).*

⁹⁸ В российской научной литературе этот образ неточно именуется “Умиление”. Дискуссии см. в: *Grabar A. L’Hodighitria et l’Eléousa Зборник за ликовне уметности*. 1974. Кн. 10. Р. 3–14; *Ejusdem. Les images de la Vierge de tendresse: type iconographique et thème: à propos de deux icones à Dečani Зограф*. Кн. 6.

1975. Р. 25–30; *Tatić-Djurić M. Eléousa. À la recherche du type iconographique Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. Bd. 25. 1976. Р. 259–267; Бабић Г. Эпитеты Богородице коју дете грли Зборник за ликовне уметности*. 1985. Т. 21. С. 261–275 (здесь с. 269–270).

⁹⁹ Миролобов М. А. Древнерусский город Изяславль. Каталог выставки. Ленинград, 1983. С. 19, 39, 52. Кат. № 235; *Плешанова И. И., Лихачева Л. Д. Древнерусское декоративно-прикладное искусство в собрании Государственного Русского музея*. Ленинград, 1985. С. 192. Кат. № 4; *Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики*. Москва, 1991. С. 64; *Станюкович А. К., Коршун В. Е. Неизвестные памятники русской пластики. Обереги-змеевики XI–XIX веков*. Москва, 2014. С. 85–88, 221–227, 299–301. Табл. 37–43. № 98–111.

* Автор признателен доктору филологических наук Татьяне Рожественской, профессору кафедры русского языка филологического факультета Санкт-Петербургского государственного университета, Россия, за любезные консультации и указание на аналогии среди начертаний букв на берестяных грамотах.

греческого резчика, стоит предположить, что исполнение фигур и надписи принадлежало разным лицам. Киевский мастер – партнер византийского ремесленника, его местный подмастерье или даже сам владелец иконки могли нанести надпись на образок уже после его изготовления греком, не владевшим славянским языком. Об этом косвенно свидетельствует и отмеченное нами отсутствие указания на святость персонажей в иконной надписи. Возможно, писец не обладал опытом нанесения надписей на миниатюрные предметы и не оставил для этого необходимого места. В то же время высокохудожественное использование местного материала свидетельствует о легкости, с которой греческие мастера могли переходить от привычного для них стеатита к иным подолочным горным породам.

Итак, иконка была изготовлена, вероятнее всего, в Киеве, возможно, греческим мастером, работавшим в паре с древнерусским мастером или местным подмастерьем. Однако фронтальное и статичное изображение свв. Иоакима и Анны в полный рост является весьма редким для раннего Средневековья. Несмотря на широкое распространение в XI–XII вв. изобразительных циклов жития Богородицы и ее Родителей, сложившихся еще в VIII–IX вв.¹⁰¹, в том числе и в Восточной Европе (Софийский собор, Киев, диаконник, 1040–1060 гг.; церковь Рождества Богородицы Антониева монастыря, Новгород, жертвенник, 1125 г.; церковь Преображения Мирожского монастыря, Псков, юго-западный компартимент под хорами, 40-е годы XII в.; церковь Спаса на Нередице, Новгород, жертвенник, 1199 г.; церковь св. вмч. Георгия в Старой Ладоге, 1160–1170-е годы)¹⁰², до сих пор такой образ был не известен. Парные изображения святой четы в полный рост в составе этих циклов и программе храмовой декорации представлены преимущественно сценой встречи свв. Иоакима и Анны у Золотых ворот, т.н. Зачатием Богородицы¹⁰³, или же включены в деисисные композиции, как, например, в церкви Асину (Панагия Форвиотисса) на Кипре (пилоны алтарной арки, 1105/1106 г.)¹⁰⁴, в Каппадокии (Кизыл-Чакур, вторая половина IX в., Сарыджа-килисе, середина XI в.) и Трапезунде¹⁰⁵, в церкви Преображения монастыря св. Евфросинии в Полоцке (своды алтарной арки, ок. 1161 г.)¹⁰⁶ или позднее, над входом нартекса Богородицы Одигитрии

Илл. 71, 72

¹⁰¹ Lafontaine-Dosogne J. *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*. Académie royale de Belgique. Classe des beaux-arts. Mémoires. Collection in-4, 2. Sér., t. 11, fasc. 3–3b. Bruxelles, 1964–1965. Vol. 1–2; *Ejusdem*. *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*. [2-e éd.]. Mémoires de la classe des beaux-arts. Collection in-4°. 2e série; 11. T. 1–2. Bruxelles, 1992; ср.: Demus O., Diez E. *Byzantin mosaics in Greece: Hosios Lucas and Daphni*. Cambridge (Mass.), 1931.

¹⁰² Лазарев В. Н. *Искусство Древней Руси. Мозаики и фрески*. С. 263; Пивоварова Н. В. *Фрески церкви Спаса на Нередице в Новгороде: Иконографическая программа росписи*. Санкт-Петербург, 2002. Общий, местами неполный обзор см.: Шевченко Э. В. *Иоаким и Анна*. С. 172–184.

¹⁰³ Логвин Г. Н. *Собор Святой Софии...* С. 117.

¹⁰⁴ Stylianou A., Stylianou J. *The Painted Churches of Cyprus: treasures of Byzantine art*. London, 1985. P. 114–140.

¹⁰⁵ Thierry N., Thierry M. *Église de Kizil-Tchoukour, chapelle iconoclaste, chapelle de Joachim et d'Anne* *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*. Vol. 50. 1958. P. 105–146; Lafontaine-Dosogne J. *Sarica kilise en Cappadoce Cahiers archéologiques*. T. 12. Paris, 1962. P. 263–284; Захарова А. В. *Росписи апсиды церкви св. Анны в Трапезунде – неизвестный ансамбль конца IX века Древнерусское искусство*. Т. 31: *Византийский мир: региональные традиции в художественной культуре и проблемы их изучения*. К юбилею Э. С. Смирновой / М. А. Орлова (ред.-сост.). Москва, 2017. С. 375–386.

¹⁰⁶ Сарабянов В. Д. *Спасо-Преображенская церковь Евфросиньева монастыря и ее фрески*. Москва, 2007. С. 80.

монастыря Вронтохион, Мистра, Греция (ок. 1322 г.)¹⁰⁷. Такая иконография не предполагала фронтальности.

Пара святых в рост могла изображаться в иконографии Собора свв. Богоотец, церковного праздника, сугубо посвященного свв. Иоакиму и Анне. Он приходится на 9 сентября/22 сентября, следующий день после праздника Рождества Богородицы. Известные примеры связаны исключительно с памятниками минейного цикла, иллюстрирующими праздники богослужебного календаря. Святая чета представлена на миниатюре богослужебного Евангелия с Минологием из Апостольской библиотеки Ватикана ([*Vat. gr. 1156. Fol. 248r*], третья четверть XI в., возможно, начало XII в.)¹⁰⁸ (рис. 2: 2), на левой створке триптиха с сохранившимися праздниками сентября-ноября (вторая половина XI в.) и на иконе-диптихе, иллюстрирующей литургический год (вторая половина XI – начало XII в.). Обе иконы происходят из монастыря св. вмц. Екатерины на Синае¹⁰⁹ (рис. 2: 3, 4). Однако нельзя не обратить внимания, что персонажи представлены здесь в иной стилистике, достаточно динамично, в движении друг к другу или даже вполоборота, на что дополнительно указывает положение стоп. Несмотря на присутствие известных нам по каменной иконке атрибутов – свитка и креста, налицо и определенные иконографические отличия.

В этой связи стоит обратить внимание на достаточно широкое распространение оплечных изображений свв. Иоакима и Анны в медальонах со свитком и крестом, помещавшихся в подкупольном пространстве византийских и древнерусских церквей XI–XII вв. в общей композиции с образами Христа и/или Богородицы. В 1040-х годах такие медальоны появляются среди мозаик Софийского собора в Киеве на северной и южной подпружных арках, отражая уже сложившуюся к этому времени в Византии иконографическую программу. Поскольку мозаики к XIX в. претерпели существенные утраты, образы этих святых, в соответствии с традицией, были заново написаны на своих местах в 1840-х годах.

Об этом в свое время догадались, хотя и не без сомнений, Д. Айналов и Е. Редин, которые, характеризуя образы на подкупольных арках Софии Киевской, писали: “Мы не знаем, были ли какие либо изображения на северной и южной сторонах, где заново написаны Иоаким и Анна, ... мы думаем, что у нас находится редкий прототип этой части росписи, впоследствии усложнившейся и разместившейся по четырем противоположным сторонам. О самих мозаиках, сильно разрушенных и видоизмененных реставрацией, мы говорить не осмеливаемся”¹¹⁰.

Однако уже Эрнст Китцингер на основании иконографических аналогий определенно заключил, что в медальонах находились именно образы свв. Иоакима и Анны¹¹¹, хотя российские исследователи упорно продолжали отказываться от возможности хотя бы предположительно восстановить содержание

¹⁰⁷ Chatzidakis M. *Mistra, la cité médiévale et la forteresse: guide des palais, des églises et de la forteress*. Athènes, 1985. P. 47–67.

¹⁰⁸ https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1156 (доступ 01.11.2021); о рукописи см., напр.: Džurova A. *Le rayonnement de Byzance. Les manuscrits grecs enluminés des Balkans (VIe–XVIIIe siècles)*. Catalogue d'exposition (XXIIe Congrès International d'Études Byzantines, Sofia, 22–27 août 2011). Sofia, Galerie Nationale d'Art étranger, 2011. София, 2011. P. 118.

¹⁰⁹ Sinai. *Treasures of the monastery of Saint Catherine* / K. A. Manafis (ed.). Athens, 1990. Fig. 16, 17.

¹¹⁰ Айналов Д. В., Редин Е. К. *Киево-Софийский собор*. С. 45.

¹¹¹ Kitzinger E. *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo = I mosaici di Santa Maria dell' Ammiraglio a Palermo* *Dumbarton Oaks studies*. Vol. 27. Washington, D.C., 1991. P. 136. Note 65.

Рис. 2. Парные ростовые изображения свв. Иоакима и Анны в византийской и украинской традиции XI–XVI вв. (компьютерный дизайн Н. Войцещук): 1 – каменная иконка, первая треть XIII в., Ратский археологический комплекс, Курская область, Россия; 2 – миниатюра служебного Евангелия с Минологием, 3-я четверть XI – начало XII в., Апостольская библиотека, Ватикан (Vat. gr. 1156. Fol. 248r) (по: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1156); 3 – левая створка триптиха, 2-я половина XI в., монастырь св. Екатерины на Синае (по: *Sinai. Treasures of the monastery of Saint Catherine. Fig. 16*); 4 – диптих, 2-я половина XI – начало XII в., монастырь св. Екатерины на Синае (по: *Sinai. Treasures of the monastery of Saint Catherine. Fig. 17*); 5 – икона перемышльской школы, последняя треть XVI в. Национальный музей им. митрополита Андрея Шептицького, Львов (НМЛ № 36456 I-2124) (по: Міляева Л., Гелитович М. Українська ікона... Іл. 164)

утраченных медальонов¹¹². Такой отказ был связан с недоверием к церковной традиции, хотя полные аналогии этим изображениям в системе византийской храмовой декорации были давно известны. Лишь в последнее время этот иконографический факт был признан наукой о древнерусском искусстве. Ольга Попова и Владимир Сарабьянов наконец написали, что “следуя логике программы, в утраченных медальонах над северной и южной подпружными арками были изображены родители Богоматери праотцы Иоаким и Анна, которые емко дополняли тему Боговоплощения, проистекающую из парного изображения Христа и Богоматери. Такая реконструкция подтверждается и целым рядом аналогий, среди которых ближайшей являются мозаики”, и что “в XIX в. при поновлении Св. Софии здесь были изображены именно Иоаким и Анна, поводом к чему, возможно, явились еще существовавшие тогда остатки мозаик”¹¹³.

Хорошо известно, что подобные изображения представлены среди мозаик кафолика Неа Мони на о. Хиос (1040–1060 гг.)¹¹⁴ (рис. 3: 3), церкви Успения Богородицы в Никее (1065–1067 гг.) (здесь св. Иоаким держит свиток не в левой, а в правой руке¹¹⁵) (рис. 3: 4) и церкви Санта-Мария дель Аммиральо в Палермо, Сицилия (ок. 1146–1151 гг.), где полуфигуры свв. Иоакима и Анны, соответственно, представлены в жертвеннике и диаконике (оба персонажа держат ладони раскрытыми перед грудью)¹¹⁶ (рис. 3: 5), а также фрески малого купольного свода Каранлык-килисе, Гереме, Капподокия (середина XI в.)¹¹⁷. В ряде случаев положение рук святых отличается, а традиционные атрибуты – свиток и крест – отсутствуют. Позднее, в XIII – начале XIV в., медальоны, выполненные в технике фрески, могли размещаться по сторонам Нерукотворного образа Спасителя, как, например, на алтарной арке церкви св. вмч. Георгия в Склавополе (Селино, Крит), где руки святых остались за пределами медальонов, или в церкви свт. Николая в Мегали Кастанье, Мессина, Греция, где св. Анна держит не только крест, но и мученическую пальмовую ветвь¹¹⁸.

Иконография оплечных изображений свв. Иоакима и Анны в медальонах сложилась еще в X в. в константинопольских мастерских резьбы по слоновой кости и лишь в XI в. была перенесена в область храмовой декорации. Такие изображения помещены на оборотной створке триптиха с Распятием и избранными святыми из собрания Британского музея в Лондоне¹¹⁹. Лики святых представлены здесь в иной стилистике. Они аскетически удлинены, у св. Иоакима изображены лишь благословляющая десница, а у св. Анны – только крест. Левые руки святых остались за пределами медальонов, однако отметим, что их нимбы украшены “рельефной каймой” (рис. 3: 6).

¹¹² Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. Москва, 1960. С. 31, 89.

¹¹³ Попова О. С., Сарабьянов В. Д. Живопись... С. 205, 207, прим. 62. Ср.: Евгений (Болховитинов), митрополит. Краткое описание... С. 38. Здесь говорится о некоторых настенных образах собора, которые “подписаны (подмалеваны) красками”, но еще сохраняют “следы мозаики”.

¹¹⁴ Mouriki D. The Mosaics of Nea Moni on Chios. Vol. 1. Athens, 1985. P. 69–71, 148–152; Vol. 2. Pls. 66–71, 212–218.

¹¹⁵ Schmit Th. Die Koimesis-Kirche von Nikaia: Das Bauwerk und die Mosaiken. Berlin; Leipzig, 1927; Mango C. The Date of

the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 13. 1959. P. 245–252.

¹¹⁶ Kitzinger E. The Mosaics of St. Mary's of the Admiral. P. 136–138, 305, 306. Fig. XIII. Pls. 91, 93. Cat. nos 63, 64; ср.: Demus O. The Mosaics of Norman Sicily. London, 1949. P. 80. Pl. 54 a, b.

¹¹⁷ Jolivet-Lévy C. Les églises byzantines de Cappadoce: Le programme iconographique de l'abside et de ses abords. Paris, 1991. P. 132, 212. Pl. 130.

¹¹⁸ Παπαδάκη-Οεκλανδ Στ. Το Άγιο Μανδήλιο ως το νέο σύμβολο σε ένα αρχαίο εικονογραφικό σχήμα Δελτίον της Χριστιανικής

Рис. 3. Лики свв. Иоакима и Анны в восточно-христианском искусстве X–XIII вв. (компьютерный дизайн Н. Войцещук): 1 – каменная иконка, первая треть XIII в., Ратский археологический комплекс, Курская область, Россия; 2 – фрески, церковь Спаса на Нередице, 1199 г. (Фотоотдел Научного архива ИИМК РАН); 3 – мозаики, кафоликон Неа Мони, о. Хиос, 1040–1060 гг. (по: Mouriki D. *The Mosaics of Nea Moni on Chios*); 4 – мозаики, церковь Успения в Никее (Изник), 1065–1067 гг. (по: Schmit Th. *Die Koimesis-Kirche von Nikaia*); 5 – мозаики, церковь Санта-Мария дель Аммиральо, Палермо, Сицилия, ок. 1146–1151 гг. (по: Kitzinger E. *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral*); 6 – оборот триптиха, слоновая кость, Константинополь, X в., Британский музей, Лондон (inv. no 1923, 1205.1) (по: Goldschmidt A., Weitzmann K. *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen. Kat. Nr 38*)

В Восточной Европе медальоны со святыми, расположение которых аналогично программе собора Святой Софии и церкви Неа Мони, известны в церкви Преображения Мирожского монастыря во Пскове (около 1140 г.)¹²⁰ и церкви Спаса на Нередице в Новгороде (рис. 3: 2). Заметим, что здесь св. Иоаким не благословляет десницей, а лишь указывает ею на свиток в левой руке¹²¹, как и на мозаиках кафоликона Неа Мони. Следует предположить, что именно так св. Иоаким был представлен и в киевском соборе Святой Софии.

Таким образом, непосредственный иконографический источник изображения на каменной иконке в настоящее время установить не удастся. Возможно, образ сложился непосредственно в Киеве. За основу мог быть принят известный мастеру и остающийся неизвестным нам извод иконы Собора св. Иоакима и Анны, близкий миниатюре рукописи Vat. gr. 1156, дополненный фронтальной статичностью святой четы, присущей их поясным медальонам в храмах Древней Руси. Впрочем, в данной связи нельзя не упомянуть и золотой с эмалью образок XII в. с изображением св. Анны с крестом в руке из раскопок Дмитрия Милеева в Киеве в 1910–1911 гг. (в настоящее время в собрании Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург, Россия)¹²². Традиция подобной иконографии, воплощенной в соответствующей технике, может восходить к византийским эмалевым медальонам, представленным, например, на окладе Евангелия конца X – начала XI в. из базилики св. ап. Марка в Венеции (Biblioteca Nazionale Marciana), на что в свое время обратил внимание Э. Китцингер¹²³.

Иконографическую композицию киевской каменной иконки следует признать уникальной. Это может свидетельствовать о ее патрональном характере, что предполагало работу по индивидуальному заказу для супружеской пары, носившей соответствующие имена. Известно, однако, что миниатюрные каменные иконки зачастую копировали большие по размерам образцы храмовой станковой иконописи.

В этой связи обращает на себя внимание столь же редкая западноукраинская икона свв. Иоакима и Анны с житием последней трети XVI в. в собрании Национального музея во Львове им. [митрополита] Андрея Шептицкого, куда она поступила в 1939 г. из музея Богословской академии во Львове (119×94×2 см; НМЛ № 36456 I-2124)¹²⁴ (рис. 2: 5). Эта икона могла принадлежать руке украинского иконописца второй половины XVI в. – Федуско из Самбора, представителя самборского центра перемышльской художественной традиции, который сложился во второй половине столетия после упадка иконописной школы в самом Перемышле¹²⁵. Иногда в публикациях можно прочесть ничем не обоснованное

‘Арχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Т. 14 (1987–1988). Περίοδος Δ'. 1989. Σ. 283–296 (здесь Σ. 284, 285, 290, 291. Етк. 1–4).

¹¹⁹ Inv. no 1923, 1205.1; *Goldschmidt A., Weitzmann K.* Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X. bis XIII. Jahrhunderts. Bd. 2: Reliefs. Berlin, 1979; *Byzantium: Treasures of Byzantine art and culture from British collections / D. Buckton* (ed.). London, 1994. P. 153.

¹²⁰ *Сарабянов В. Д.* Спасо-Преображенский собор Мирожского монастыря. Москва, 2002. Илл. 8.

¹²¹ *Пивоварова Н. В.* Фрески церкви Спаса на Нередице. С. 50, 104, № 34, 35, илл. 86, 87.

¹²² *Макарова Т. И.* Перегородчатые эма-

ли Древней Руси. Москва, 1975. С. 112, 113. № 92.

¹²³ *Kitzinger E.* The Mosaics of St. Mary's of the Admiral. P. 136.

¹²⁴ *Міляева Л., Гелетович М.* Українська ікона XI–XVIII століть. Київ, 2007. С. 209. Лл. 164; *Димитрій (Ярема), патріарх.* Іконопис Західної України XVI – поч. XVII ст. Львів, 2017. С. 492–494; см. также: *Гордінський С.* Українська ікона 12–18 сторіччя. Філадельфія, 1973. С. 164. Лл. 146; ср.: *Ejusdem.* Die ukrainische Ikone 12.–18. Jahrhunderts. München; Graz, 1981.

¹²⁵ *Александрович В.* Західноукраїнські малярі XVI століття. Шляхи розвитку професійного середовища (Студії з історії українського ми-

мнение, что изображение стало инновацией самого мастера, а отсутствие первообраза позволило мастеру создать собственную композицию, подчеркивающую “божественность” Девы Марии в рамках актуальной тогда полемики с протестантизмом¹²⁶. Как мы видим, прототипы такой иконы могли существовать в XIII в. и были запечатлены в мелкой каменной пластике, хотя определенные иконографические отличия существуют: св. Иоаким изображен на большой иконе с посохом, а не со свитком, а св. Анна – без креста.

Изначальное происхождение этой иконы неизвестно. Встречающееся в историографии убеждение, что образ некогда находился в церкви Собора свв. Иоакима и Анны с. Станья (Дрогобычский район, Львовская область, Украина), впервые упомянутой в письменных источниках в 1507 г.¹²⁷, основано на недоразумении. Из этой церкви происходит другая весьма архаичная и определенно уникальная подписная икона конца XIV – начала XV в. В надписи присутствует дата “6974” и атрибуция “Изборъ святы[х] праведникъ Як[и]ма и Анны”. Образ, на котором представлено первое введение Богородицы во храм, окруженный клеймами со сценами Богородичного цикла, также хранится в Национальном музее во Львове (НМ КВ № 36457 I-2125)¹²⁸. Изображенная здесь иконография Собора свв. Иоакима и Анны носит вторичный характер по отношению к парной композиции свв. Богоотец, запечатленной киевской каменной иконкой и мастером Федуско. Иногда встречающиеся в историографии в связи с уже известной нам мемориальной деятельностью князя Мстислава Даниловича конца XIII в. мнение, что именно икона со сценой первого Введения Богородицы во храм из церкви с. Станья воспроизводит “какой-то более ранний образ, особо чтимый в семье галицко-волынских князей”¹²⁹ представляются автору бесосновательными и не связанными с серьезным источниковедением.

стецтва. Т. 3). Львів, 2000. С. 158–161.

¹²⁶ Скоп Л. Икона XVI ст. “Яким і Анна” з передвоєнної збірки Богословської академії у Львові *Українська Греко-Католицька Церква і релігійне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності): науковий збірник*. Вип. 1: Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті патріарха Йосифа Сліпого (ректор Греко-Католицької Духовної Семінарії у Львові 1925–1944 рр.) і 70-літтю заснування Музею (м. Львів, 30 листопада 2002). Львів; Рудно, 2002. С. 60–61.

¹²⁷ Сидор О. Патріарх Йосиф Сліпий і мистецтво. Київ, 2012. С. 118, 119, 191. Іл. 6; *Димитрій (Ярема), патріарх*. Іконопис Західної України... С. 492–494.

¹²⁸ Коць-Григорчук Л. Написи на творах українського середньовічного мистецтва (Лінгвістичне та палеографічне атрибування) *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Т. 221. Львів, 1990. С. 221–228; *Петрушак П. І., Свенцицкая В. І.* Икона “Сретение со сценами из жизни Марии” конца XIV – начала XV вв. из с. Станья *Памятники культуры: новые открытия. Письменность. Искусство. Археология. Ежегодник 1990 г.* / Т. Б. Князевская (ред.-сост.). Москва, 1992. С. 211–224; Скоп Л. Икона “Собор Яки-

ма і Анни” з церкви свв. Якіма і Анни з с. Станья *Історія релігії в Україні. Матеріали VIII Міжнародного круглого столу (Львів, 11–13 травня 1998 р.)* / М. С. Бандрівський та ін. (редкол.). Львів, 1998. С. 228–230; *Александрович В.* “Стрітення зі сценами життя Марії за Протоєвангелієм Якова” з церкви Собору Йоакими та Анни у Станії (з колишнього Музею Духовної Семінарії – Богословської Академії у Львові) *Українська Греко-Католицька Церква і сакральне мистецтво (історичний досвід та проблеми сучасності)*. Вип. 2: Матеріали II Міжнародної наукової конференції, присвяченої 220-літтю Львівської духовної семінарії, м. Львів – Рудно, 22 грудня 2003 року. Львів, 2003. С. 36–62; *Міляева Л., Гелитович М.* Українська ікона... С. 115. Іл. 33; *Гелитович М.* Українські ікони XIII – початку XVI століть зі збірки Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького. Київ, 2014. С. 42. Кат. № 7; ср.: *Димитрій (Ярема), патріарх*. Іконопис Західної України XII–XV ст. Львів, 2005. С. 188–190.

¹²⁹ *Майоров А. В.* Уникальная древнерусская икона из собрания Львовского национального музея *Вопросы музеологии*. Вип. 2. 2010. С. 70–75 (здесь с. 74); *Его же.* Русь, Византия и Западная Европа. С. 383–389.

Такой иконой Романовичей мог быть образ, который спустя 300 лет воспроизвел мастер Федуско. Его икона определенно имеет основание в традиционной иконографии, сохраненной мелкой каменной пластикой, которая, в свою очередь, копировала большемерный образец станковой иконописи.

Несмотря на то, что в Киеве к началу XIII в. не было церкви во имя свв. Иоакима и Анны, присутствие в богослужебном календаре празднования Собора свв. Богоотец и почитание этих святых в княжеской среде делают более чем вероятным существование здесь гипотетической большой иконы. Она стала прообразом для каменной иконки и отразилась в позднесредневековом иконописании региональных наследников перемышльской школы украинской иконописи.

Институт історії імені Тадеуша Мантейфеля ПАН

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

ПЕРЕМИШЛЬСЬКІ ВЛАДИКИ В ЛІТОПИСАННІ ТА ПОЗАЛІТОПИСНИХ СВІДЧЕННЯХ XIII СТОЛІТТЯ

Основи єпархіальної мережі західноукраїнських земель сформувалися у XII ст. коли виникли обидві найстарші в регіоні єпархії – Володимирська та Галицька¹. Проте розбудова єпархіальної структури продовжувалася також і в наступному столітті й першим кроком на цьому шляху стало утворення Перемишльської єпархії. Згодом, уже за часів польської окупації й після ліквідації Галицької митрополії, на основі скромно відображеного в джерелах потенціалу княжої доби – часів князя Лева Даниловича – їй випало висунутися на чільне місце серед західноукраїнських єпархій. До другої половини XVI ст. коли в нових, немало відмінних історичних реаліях ця роль стала переходити до утвореної щойно 1539 р. львівської кафедри, перемишльська незмінно посідала провідні позиції серед єпархіальних осередків західноукраїнських земель.

Початки Перемишльської єпархії² не зафіксовані в головному джерелі західноукраїнської історії XIII ст. – літописі, що побутує у новітній літературній практиці під наданою йому щойно від середини XIX ст. відповідно до тогочасного сприйняття та розуміння історичної традиції епохи назвою “Галицько-Волинського”³. Хоча сам літопис не має безпосереднього стосунку до Галича й, згідно з обставинами виникнення та походженням, насправді йому належалося би бути Холмським та Володимирським. Саме під останньою назвою його одинокий раз принагідно віднотовано в наближеному до часу створення київському джерелі 1445 р., що вказує на історичність такого іменування⁴. До нас

¹ Короткий огляд літератури стосовно заснування Володимирської єпархії див.: Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 13, приміт. 1. Про виникнення Перемишльської єпархії див.: Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Львів, 2010. С. 144–157; Його ж. Початки християнства у Прикарпатському регіоні і заснування Галицької єпархії в середині XII століття Княжа доба: історія і культура. Вип. 3 / Відп. ред. Л. Войтович. Львів, 2010. С. 9–59.

² Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіон... С. 45–49; Його ж. Початки християнства в західних землях Київської Русі та фундація Перемишльської єпархії східного обряду Василіянські історичні дослідження. Т. 4: Польща і східні католики: історія та культура / Редакція Ігор Галагіда, Ростислав Крамар. Варшава, 2014. С. 13–34 (з оглядом давнішої літератури, втім, версії

про нібито раніше функціонування єпархіального осередку в Перемишлі).

³ Таку назву першим вжив: Костомаров Н. И. Лекції по русской истории. Ч. 1: Источники русской истории. Санктпетербург, 1861. С. 47–51. З його легкої руки вона й стала надалі функціонувати “загальноприйнятою”.

⁴ Увагу до цього принагідно привернуто: Александрович В. “Kronika Romanowiczów” – версия... “покрашена”?.. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł // Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017 Княжа доба: історія і культура. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 275–276. Пор.: Його ж. Василівська ротонда і Володимирський літопис: дві невикористані можливості сучасного сприйняття історії княжо-го Володимира Хроніки Ладомерії. Вип. 5:

він дійшов разом із давнішим київським літописанням у тому вигляді, якого йому надала редакція, здійснена наприкінці XIII ст. у Володимирі в культурно-мистецькому середовищі князя Володимира Васильковича.

Випадковим збігом обставин – внаслідок того, що першим владикою новоутвореної Перемишльської єпархії випало стати усунутому з кафедри новгородському архієпископові Антонієві, – скупі відомості до виникнення та початкового періоду історії Перемишльської єпархії відклалися у новгородському літописанні. Поява як нової єпархії, так і першого її владика з Великого Новгороду пов'язана з тим, що в 1218 р.⁵ галицьким володарем став новгородський до того князь Мстислав Мстиславович⁶. Згідно з переказом Володимирського літопису під 6720 (1212) р., ініціатором його⁷ перенесення до Галича мав виступити краківський князь Лешек Бяли. Коли угорський король Ендре II відібрав від нього Перемишль, очевидно, разом із Любачевом (висловлювання щодо останнього у тексті через явний пропуск у написаному не зовсім виразне), “Лестько же сжалиси в срамотѣ своєї . и посла к Новоугородоу по Мьстислава . и реки братъ ми еси . поиди и сади в Галичѣ Мьстислав же поиде на Галичѣ . со свѣтомъ Лестьковѣмъ... Мьстиславѣ седе в Галичи”⁸.

У Галицькому князівстві Перемишль був другим після столиці міським осередком, тому так само підпорядкувався новому князеві. Правда, при малочисельності відомостей про тогочасне місто на сторінках літописної розповіді, його належність до держави князя Мстислава Мстиславовича підтверджена лише посередньо. Про неї свідчать ретроспективні записи під 1213 р. про події 1219 р. “Лестько же посла ко королеви . не хочю части в Галичи . но даи его зати моемоу . король же посла вои многи и Лестко . и придоша к Перемьшлю . Йронови же тогда . тьсащю держащю в Перемьшли избѣже передь ними”⁹ та про втечу до князя Мстислава Мстиславовича пізнішого перемишльського тисячника Юрія коли взимку 1226–1227 рр. до міста підійшли війська угорського королевича Ендре, князевого зятя¹⁰. Особа Яруна як знаного новгородського персонажу¹¹ додатково вказує на очевидну присутність у тогочасному Перемишлі певної групи прибулих із князем новгородців, хоча, окрім нього самого, нікого більше з них літопис та інші джерела не згадують. Відповідно до свого статусу, центральною постаттю поміж ними, безперечно, й належалося стати спровадженому на ново-засновану місцеву кафедру зміщеному з новгородського престолу владичі.

Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції “Хроніки Ладомерії”, присвяченої 850 річниці з часу правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинського князівства і патріарха монаршого правлячого роду Романовичів. Володимир-Волинський; Новоград-Волинський, 2020. С. 6–10.

⁵ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРА). Т. 2. Москва, 1998. Стб. 731; Новгородская Первая летопись *ПСРА*. Т. 3: IV: Новгородские летописи. Санктпетербург, 1841. С. 36. Новіший коментар до цієї ситуації див.: Головка О. Князь Мстислав Мстиславич “Удатний” і його доба. Кам’янець-Подільський, 2017. С. 108–110.

⁶ У літературі здебільшого фігурує як “Удатний”. Таке іменування виводиться від

одинокого запису під 1228 р. в Холмському літописі короля Данила Романовича про смерть князя – його тестя: “Мьстиславѣ великѣи оудатнѣи князь оумре”, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 752. У записі про смерть князя “в чернѣи⁵ и в скимѣ” у тексті Лаврентьевского літопису зазначене окреслення відсутне, пор.: Лаврентьевская летопись *ПСРА*. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 450.

⁷ Найдокладніше про нього див.: Головка О. Князь Мстислав Мстиславич...

⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 731–732 (князь Мстислав Мстиславович доводився двоюрідним братом Лешкові Бялому).

⁹ Там же. Стб. 733.

¹⁰ Там же. Стб. 748.

¹¹ Новгородская Первая летопись. С. 33 (Якун тисяцький, 1215), 34 (Ярун).

Безпосередні відомості про переміщення усунутого з кафедри новгородського архиєрея до Перемишля, хоча й не особливо багаті за вимовою, пропонує тільки новгородське літописання. Під 1220 р. у ньому збереглася розповідь, як під час поїздки архиєпископа до Торжка новгородці повернули на престіл позбавленого раніше кафедри Антонієвого попередника Митрофана, “а къ Антонію послаша: поиди кдѣ ти любо”¹². Обоє архиєпископів відіслано до митрополита й той залишив на престолі Митрофана, “а Антонія митрополить у себе удържа въ чѣсти, вда ему епископью въ Перемышли”¹³. Новгородський Третій літопис фіксує тільки прихід до Новгороду Митрофана, “а друтому архиєпископу Антонію вда митрополить епископію въ Перемышли”¹⁴. Під 1225 р. у тому ж комплексі джерел зберігся ще один лаконічний принагідний запис стосовно попереднього перебування в Перемишлі: “прииде архиєпископъ Антоніи ис Перемышля в Новъгород и сѣде на своемъ столѣ”¹⁵. Отже, усунення Антонія з новгородської кафедри виявилось суто внутрішньою новгородською справою й ніяк не мало вплинути на його сприйняття при дворі митрополита Матвія¹⁶. Це підтверджує не тільки те, що, за наведеним висловлюванням літопису, його “митрополить у себе удържа въ чѣсти”, а й так само подальше призначення на іншу – новоутворену кафедру. Не відомо, правда, скільки мало тривати зазначене перебування “въ чѣсти” при особі митрополита, оскільки новгородське літописання пропонує з відповідного приводу тільки обидва наведені найзагальніше висловлювання. Питання не відображеного в джерелах конкретного часу, як побачимо, не позбавлене певного цілком виразного інтересу.

На думку Анджєя Поппе, свідченням “чѣсти” належиться сприймати власне само поставлення на перемишльську кафедру: “Матфей восстановил Митрофана, который вернулся в Новгород 17 марта 1220 г., но Антонию Матфей также оказал “честь”, поставив его епископом в Перемышль”¹⁷. В іншій, новішій інтерпретації під очевидним впливом наведеного висловлювання стверджено: “Антоний, принятый митрополитом “с честью”, получил Перемышль”¹⁸.

Зазначена дата повернення відновленого владики до Новгороду водночас повинна також сприйматися і як відсилання до приблизного терміну (*terminus ante quem*), від якого Антонієві належалося перебувати на перемишльській кафедрі.

Хоч обставини самої її появи в джерелах не зафіксовано, утворення кафедри в Перемишлі й посадження на ній Антонія виводяться, найперше, від попередніх приятних стосунків між ним та князем Мстиславом Мстиславовичем. Новгородський літопис прямо стверджує при розповіді про поставлення архиєрея на тамтешню кафедру: “волею божією възлюби и князь Мъстиславъ и вси

¹² Новгородская первая летопись. С. 37; Новгородская Четвертая летопись ПСРЛ. Т. 4. IV. V: Новгородскія и Псковскія літописи. Санктпетербург, 1848. С. 27.

¹³ Новгородская Первая летопись. С. 38.

¹⁴ Новгородская Третья летопись ПСРЛ. Т. 3, IV. С. 219; Новгородская Четвертая летопись. С. 27.

¹⁵ Новгородская первая летопись. С. 42. З незначними неприциповими відмінностями наведена тут інформація повторена: Новгородская Третья летопись. С. 219 (“прииде Антоний архиєпископъ Новгородскій изъ Перемышля, и сѣде на своемъ столѣ”); Новгородская Четвертая летопись. С. 27 (“прииде

архиєпископъ Антоній изъ Перемышля въ Новгородъ, и сѣде на своемъ столѣ”).

¹⁶ Поппэ А. Митрополиты и князья Киевской Руси Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1937 гг.) (Subsidia Byzantinorossica. Т. 1). Изд. второе, исправленное и дополненное для русского перевода / Пер. А. В. Назаренко под ред. К. К. Акентьева. Приложение I. Санкт-Петербург, 1996. С. 462–464.

¹⁷ Там же. С. 464.

¹⁸ Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский и архиєпископ Антоний в жизни и мистериах XII–XVI века. Москва; Санкт-Петербург, 2010. С. 76.

Новгородці¹⁹. Хоча при цьому цілком очевидне залучення звичної літературної формули літописної традиції, поява владики в Перемишлі знову під крилом прибулого з Новгороду князя здатна надати літературному канону елементів реального історичного наповнення. Антоній – разом зі згаданим новгородського походження перемишльським тисячником Яруном – покликані були, як видно, очолити складене в місті над Сяном певне середовище прибічників князя, спроваджених його зусиллями з Новгороду. Якнайочевидніше, “свої люди” оточували князя не тільки в самому Галичі. Їх присутність у Перемишлі здатна наголосити на тому, наскільки важливого значення надавав йому новий галицький володар. Правда, згадки про місто над Сяном часів перебування тут владики Антонія у літописному викладі фактично відсутні²⁰. Холмський літопис зафіксував його тільки в контексті протистояння з угорцями внаслідок знаходження Перемишля при знаному й немало “експлуатованому” упродовж перших десятиліть століття – аж до Ярославської битви 1245 р. – основному шляху з Угорщини²¹.

Щодо самого заснування нової кафедри, то її поява повинна бути сприйнята не тільки через зазначений новгородський контекст, а й водночас також ще й виявом певної нової культурно-релігійної ситуації у Київській митрополії. Не так давно, намагаючись заперечити виникнення у середині XIII ст. єпархіального осередку в новозаснованому Холмі, Олексій Толочко привернув увагу до давньої канонічної вимоги, згідно з якою не належалося закладати нової в окремії області, де кафедра функціонувала вже давніше²². Однак з цього приводу зауважено заснування Холмської єпископії – вона, всупереч розмірковуванням О. Толочка, поза всяким сумнівом, існувала від 1240-х років²³ – як доказ нечинності зазначеної норми чи якихось інших обставин, що уможливлювали недотримання цієї вимоги у тогочасній Київській митрополії²⁴. І першим очевидним яскравим прикладом відступу від цитованого правила наведено власне появу “безсумнівної” та цілком “позадискусійної” у її беззаперечній реальності, хоч і скромно відображеної у джерелах епохи, Перемишльської кафедри²⁵.

Заснування нового єпархіального осередку, безперечно, мав “вистаратися” князь Мстислав Мстиславович: “основание перемишльской кафедры, прежде входившей в состав Галицкой епархии (виділено – В. А.), надо рассматривать как результат договоренности между митрополитом и галицким князем Мстиславом Удалим (с 1219 г.), покровительствовавшим Антонию”²⁶. Однак не відомо: князь діяв в інтересах свого новгородського протегованого чи з якихось інших міркувань, найперше своїх особистих. До цієї сторони появи Перемишльської кафедри досі не виявлено ніяких конкретних джерельних переказів. Цілком очевидно, мусили відбуватися певні не зафіксовані в актуально доступних писемних джерелах контакти між усіма трьома зазначеними особами. Засвідчена в новгородському літописанні прихильність митрополита до владики здатна підказати, мабуть, відсутність необхідності докладати зі сторони князя при митрополичому дворі якихось особливих старань.

¹⁹ Новгородская первая летопись. С. 31.

²⁰ Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 732–748.

²¹ Ипатьевская летопись. Стб. 731, 733, 748.

²² Толочко А. Основание Холмской епископии *Palaeoslavica*. Vol. 25, no 1. Cambridge, Ma, 2017. P. 258.

²³ Див.: Александрович В. Холмський єпар-

хіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість Князя доба: історія і культура. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 75–110.

²⁴ Александрович В. Холмський єпархіальний осередок... С. 105–106.

²⁵ Там само. С. 105.

²⁶ Поптэ А. Митрополиты... С. 464.

Хоча своїм перебуванням на новоутвореній Перемишльській кафедрі владика Антоній, як випадає здогадуватися, мав бути немало зобов'язаний князеві Мстиславові Мстиславовичу, коли в Новгороді склалася сприятлива ситуація для того, аби обійняти тамтешню кафедру знову, він, за свідченням новгородського літописання, як уже зазначено, повернувся до рідного міста. Іншим не менш істотним поштовхом до такого кроку повинен був стати розвиток ситуації у самому Перемишлі. Князь Мстислав Мстиславович недовго залишався господарем міста, а передав його зятеві – неповнолітньому на той час угорсько-королевичеві Ендре²⁷. Очевидно, угорська присутність, а – щобільше – суцідство на замку, де знаходився собор, не мали найбільше пасувати владичі. Й це, зі свого боку, теж повинно було якось підштовхнути його до рішення про повернення до рідного міста.

Перемишльський період біографії владика Антонія виявився стосовно недовготривалим – згідно з новгородським літописанням, він укладається в 1220–1225 рр. Сам літопис фіксує, однак, тільки відбуття до Перемишля та повернення на новгородську кафедру. Відсутність будь-яких відомостей із часу перебування у Перемишлі позбавляє підстав для розмірковувань, зокрема, про конкретну роль першого єпископа в становленні та утвердженні новоствореного єпархіального осередку. Стосовно особи самого владика випадало би тільки ствердити, що, як безперечний симпатик князя Мстислава Мстиславовича, він мав цілковито залишатися в його орбіті. Такий висновок, зі свого боку, спроможна підтвердити й не зауважена давніше показова присутність у Перемишлі певного новгородського середовища (див. раніше), прибулого з князем при його перенесенні до Галича. Твердження, нібито Антонія мав вигнати з Перемишля князь Данило Романович (“Даниил изгнал Антония, а Мстислав передал Перемышль венгерскому королевичу Андрею”²⁸) – цілковито позаджерельне. Князь Данило Романович тоді не мав ніякого безпосереднього стосунку до Перемишля й наведене міркування засноване винятково на безпідставному припущенні А. Поппе. Той визнав, нібито володимирського єпископа Асафа князь Данило Романович мав усунути з престолу 1225 р. в покрання за спробу посіти київську митрополичу кафедру, немовбито, за її вакантності між 1220–1224 р. й після 1229 р. знову поставити на новозасновану угровську кафедру²⁹.

Еліса Гордієнко ще далі “розвинула” такий ні на чому не заснований здогад, додавши до відповідних відомостей немало власних виразно містифікованих акцентів. За її припущенням, у період перебування у Перемишлі “видимо, Антоній сблизилися с єпископом Асафом (Осафом, Иоасафом, Иосифом), “блаженным преподобным святителем Святой Горы”, с которым, возвращаясь из Царьграда, мог встретиться на Афоне³⁰. В Галиции (sic!) Асаф сначала был угровским епископом (sic!), но в 1223 г. самовольно объявил себя владимировольским митрополитом (sic!), за что князь Даниил свергнул его с кафедры и, ликвидировав угровскую епископию, открыл новую кафедру в Холме, посадил

²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 748.

²⁸ Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский... С. 77.

²⁹ Поппэ А. Митрополиты... С. 464, прим. 12.

³⁰ Припущення виведене від трактування згаданої у літописі Святої Гори як Афону, хоча у володимирських реаліях Святою горою називали Зимненський монастир – знаму замську резиденцію володимирських

владик. Часу появи такого іменування джерела не зафіксували, за найновішою версією воно не простежується далі XVIII ст.: Мусин А. Зимненская икона Божией Матери, ее первоначальный убор и украшения из корала в европейской религиозной культуре *Культура і мистецтво західноукраїнських земель 2011, 2012* / Упор. В. Александрович. Львів, 2019. С. 102, 104.

єпископом Івана³¹. Близькість з Антонієм, нібито, мала розвинутися (так само цілком згодом): “Не исключено, что вместе с ним ушел и оказавшийся не у дел, продолжавший считать себя владимиро-волынским епископом (sic! – пор. вище) Асаф”³². Далі навіть виявляється, ніби саме Асафові вже під час хвороби приятеля випало внести до Службника унікальну для таких книг молитву “над онемевшем больным”³³. Однак усі ці пропозиції явно цілковито підмінюють осмислення задокументованих фактів принципово цілком відмінним від історії жанром “літературного” їх викладу.

Єдиним автентичним свідченням з епохи про перебування владики Антонія на перемишльській кафедрі, як переконають новіші дослідження, випало стати збереженому в Новгороді його Службникові, відомому в російській літературі під новішого походження назвою “Службника Варлаама Хутинского” (Москва, Государственный исторический музей)³⁴. У російській науковій традиції – навіть найновішій – зберігається погляд про належність рукопису засновникові Хутинського монастиря у Новгороді Варлаамові, згідно з твердженням двох пізніших записів на першому аркуші³⁵. Водночас уже понад чверть століття, як привернуто увагу до особи справжнього, що підтверджує новіше докладніше його вивчення, замовника рукопису – новгородського архієпископа Антонія, якому випало також виявитися і першим перемишльським єпископом³⁶. Про таку можливість йшлося також як припущення, “что Службник был исполнен по заказу новгородского архиепископа Антония, когда он временно (sic!) занимал архиепископскую (sic!) кафедру в Перемышле”³⁷, що однозначно відсилало до перемишльського, як прийнято в наведеному твердженні, родоводу самого рукопису.

Найважливішим доказом західноукраїнського походження Службника віддавна сприймалися його прикметні мовні особливості³⁸, не так давно

³¹ Гордиенко Э. А. Варлаам Хутинский... С. 76.

³² Там же. С. 77.

³³ Там же. Вона, як і інші наявні в рукописі “врачевательные молитвы”, зовсім несподівано отримали далі “монастирське” трактування: “Уже само по себе включение их в состав литургического сборника показательно как отражение своеобразного уклада монастырской жизни, в которой врачевание занимало важное место”, див.: Там же. Однак присутність тут молитви над “над болемь онѣмѣвшимъ (sic!)” (Л. 26 об.-27) здатна відсилати до німоти самого Антонія, який, за свідченням літопису, “разболѣся велми и онѣмѣ... бысть же въ болѣзни той, онѣмѣвъ не глаголя”: Новгородская первая летопись. С. 48 (під 1229 р.) (“богъ казнь свою възложилъ на Антониа”: Там же. С. 45). Отже, повинно йтися зовсім не про монастирські коннотації. Хоча далі авторка й визнала можливе призначення молитви “для парализованного (sic!) архієпископа Антония”: Гордиенко Э. А. Варлаам Хутинский... С. 77. Безперечно, наведене тут твердження про параліч так само є довірливим, оскільки, окрім німоти (“онѣмѣвъ не глаголя”), літо-

пис не подає ніяких інших виявів хвороби: Новгородская первая летопись. С. 48.

³⁴ Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. Москва, 1984. № 167. С. 187–188.

³⁵ Службник. Л. 1–1 об. Див.: Сводный каталог... С. 187.

³⁶ Пуцко В. Г. Давньоруські писемність і книга у візантійсько-слов'янському світі *Європейське відродження та українська література XIV–XVIII ст.* Київ, 1993. С. 45. Пор. також: *Його ж. Службник перемиського архієпископа Антонія з XIII ст. Перемиські двони.* Перемишль, 1992. № 10–12. С. 14–15. *Его же.* Хутинские произведения-реликвии первой четверти XIII в. *Новгородский исторический сборник.* Вып. 10(20). Санкт-Петербург, 2005. С. 63–65.

³⁷ Смирнова Э. С. Лицевые рукописи Великого Новгорода. XV век. Москва, 1994. С. 273, прим. 15.

³⁸ У цьому контексті увагу до них привернуто: *Соболевский А. И. Очерки по истории русского языка.* Киев, 1884. С. 29–32. Далі його схильні були прийняти більшість авторів, які так чи інакше вдавалися до мовних особливостей тексту, див. їх короткий перегляд: Сводный каталог... С. 188.

опрацьовані докладніше³⁹. Щобільше, вони навіть видавалися нібито й одиноким доступним аргументом. Щойно новітнє розширення уявлень про мистецьку культуру західноукраїнських земель княжої доби – насамперед на матеріалі перемишльської спадщини (див. далі) забезпечило змогу долучити до них також комплекс міркувань стосовно мистецького оздоблення, насамперед мініатюр, суголосних зафіксованому у віцілих винятково на перемишльському ґрунті найдавніших західноукраїнських іконах уже тільки другої половини XIII ст. домінуючому напрямові тогочасного західноукраїнського релігійного малярства⁴⁰. До такого взаємозв'язку привернуто увагу уже давніше⁴¹, проте, за актуального стану вивчення західноукраїнської мистецької спадщини княжої доби, опубліковане майже десятиліття тому це важливе під багатьма оглядами відкриття залишилося, однак, не зауваженим⁴².

Аргументи стосовно ранньої перемишльської пов'язаності збереженого в Новгороді рукопису навіть не обмежуються тільки його мистецькою стороною. Докладніше вивчення вміщених у ньому неканонічних текстів принесло й так само не побачені досі інші істотні в контексті нашої теми аргументи на користь не тільки належності Службника владичі Антонієві, а й зв'язку рукопису з Перемишлем. Уже давніше відзначено наявність у екстенії – Літургії святого Василя Великого – поминання архієпископа⁴³, здатного однозначно відсилати до новгородської ситуації. Однак поряд з ним віднайшлося й, наскільки відомо, не зауважене давніше поминання так само і єпископа – в Літургії святого Іоана Златоуста⁴⁴. Воно спроможне відкликатися не тільки до перемишльської ситуації, а й водночас також само ще й безпосередньо особи владичі Антонія як єдиного серед тогочасної ієрархії, хто поєднував сан архієпископа та становище єпископа. Можливо, таке поєднання обох поминань не випадкове, проте можливі розважання з цього приводу варто відкласти до іншої нагоди. Як уже зазначено, до особи владичі Антонія здатна відсилати також вміщена в ньому молитва “над болемь онѣмѣвшимъ”.

Наведене відкриття поєднання у поминаннях Службника архієпископа та єпископа здатне також слугувати показовим прикладом не використаних досі можливостей докладнішого опрацювання не тільки самого рукопису. Водночас йдеться також ще й про ситуацію навколо початків Перемишльської єпархії. Як виявляється, у ній досі так само не зауважено певних відзначених у доступному комплексі переказів з епохи вартих уваги істотних моментів.

Як унікальна для свого періоду пам'ятка Службник на тлі новітнього пошуків наукових досліджень останнім часом нерідко привертав увагу під різними оглядами. Проте в глумаченнях навколо нього накопичилося також

³⁹ Шалыгина Н. В. Язык и текстология древнерусского Службника Варлаама Хутынского (по рукописи ГИМ Син. 604, нач. XIII в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2009. С. (належності рукопису владичі Антонієві авторка не сприйняла).

⁴⁰ Службник першого перемишльського єпископа Антонія *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 14: Княжий Перемишль / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 165–218.

⁴¹ *Його ж. Відкриття малярської спадщини Галицько-Волинського князівства XIII століття Княжа доба: історія і культура*. Вип. 4 /

Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 162, 166–169; *Його ж. Західноукраїнські “ікони мініатюрного стилю” – невідомий аспект мистецької культури XIII століття Княжа доба: історія і культура*. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 183.

⁴² Див.: Александрович В. Службник... С. 170, приміт. 12. Пор.: Там само: С. 188–189, 192–196.

⁴³ Службник. Л. 7 об. У літературі відзначено: Пуцко В. Службник... С. 13; *Его же. Хутынский произведения-реликвии...* С. 54, 63; Шалыгина Н. В. Язык... С. 4.

⁴⁴ Службник. Л. 15 об.

немало неоправданих і нічим не підтверджених, нерідко неприпустимо поспішних та явно поверхових міркувань.

Одним із них сприймається, зокрема, твердження, нібито він “мог быть переписан в перемышльской книгописной мастерской при архиерейской кафедре Антония”⁴⁵. Загалом, існування такої при тогочасній кафедрі сприймається цілком прийнятним. Проте при цьому необхідно водночас мати на увазі зовсім нове походження самої кафедри, тобто не враховану в наведеному міркуванні хронологію початкового періоду її історії. Адже рукопис – у разі його перемышльського походження – логічно мав би бути створений власне на самому початку функціонування кафедри як одна з перших позицій продукції гаданого владичого скрипторію. Проте маловірогідно, аби одразу ж від самого початку могла запрацювати майстерня з кадрами такого рівня, який здатне ствердити фахове виконання обох мініатюр та важливіших декоративних елементів⁴⁶.

Явне нічим не оправдане форсування висновків засвідчують також міркування стосовно виконавця мистецького оздоблення. Василій Пуцко спершу твердив, ніби “залучення до оформлення рукопису, переписаного у перемышльському єпископському скрипторії, грецького майстра не сприймається чимось несподіваним”, вказуючи на мініатюри як такі, “що уособлюють столічну візантійську традицію з її надзвичайною вишуканістю”⁴⁷. Згодом обережніше тільки не виключалося “залучення до виконання мініатюр грецьких майстрів”⁴⁸. Далі в контексті знаного погляду про проникнення візантійських митців із розгромленого 1204 р. Константинополю на землі Київської держави⁴⁹ він писав: “Художник миниатюр представляет константинопольское направление позднекомниновской живописи, и если согласиться с тем, что Служебник мог быть выполнен между 1220–1225 гг., то весьма сомнительна локализация письма и сохранившихся изображений византийской столицей, находившейся тогда под властью франков. Но столичные мастера работали в это время в православных славянских странах. Могли они быть, естественно, и в Перемышльской епископии”⁵⁰. При цьому явно облегшені практикованих підходів засвідчує навіть охарактеризована як “сомнительна” локалізація письма і сохранившихся изображений византийской столицей, находившейся тогда под властью франков” у першій частині наведеного висловлювання. З історичним міркувань так само непринятною є нічим не доведена версія про функціонування у місті над Сяном у зазначений час столичних константинопольських малярів (навіть у множині!). Уже була нагода показати як винятковість автора мистецького оздоблення Службника, так і неможливість побутування у регіоні візантійських митців за умов розгортання на місцевому ґрунті

⁴⁵ Пуцко В. Г. Хутыньские произведения-реликвии... С. 64.

⁴⁶ Найдокладніше про нього див *Попова О. С. Миниатюры Хутынского Службника раннего XIII в. Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век.* Санкт-Петербург, 1997. С. 107–122 (передрук: *Ее же. Византийская и древнерусская миниатюра.* С. 107–122).

⁴⁷ Пуцко В. Службник... С. 15. Як переконує докладніше вивчення рукопису, повинно йтися про двох переписувачів, що працювали над первісним текстом Служб-

ника: *Шальгина Н. В. Язык...* С. 10. Очевидно, для розмови про “скрипторію” цього так само надто мало, особливо за відсутності інших можливих слідів його активності.

⁴⁸ Пуцко В. Церковне мистецтво України XIII ст. *Українські землі часів короля Данила Галицького: Церква і держава. Статті і матеріали.* Львів, 2005. С. 114.

⁴⁹ Найдокладніше цей погляд викладено: *Пуцко В. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва* *Археологія.* № 2. Київ, 1991. С. 26–40.

⁵⁰ Пуцко В. Г. Хутыньские произведения-реликвии... С. 64.

історичного процесу в період після загибелі 1205 р. засновника Галицько-Волинської держави, князя Романа Мстиславовича за малолітства його спадкоємця – князя Данила Романовича на тлі анархії, яка опанувала тоді державу⁵¹. З цих міркувань діяльність у Перемишлі на початках урядування на кафедрі владики Антонія гаданого скрипторію з кадрами такого фахового вишколу повинна бути визнана не лише недоведеною, а й навіть явно неприйнятною.

Свідченням того, наскільки “облегшено” трактується проблема походження рукопису та його мініатюр сприймається також інше, так само цілком здогадне з походження припущення: “Не исключено, что они были исполнены греческим художником, находившимся в окружении императора Алексея III Комнина, получившего убежище при дворе князя Романа Мстиславича после захвата Константинополя крестоносцами в 1204 г.”⁵². Знаючи, за яких обставин імператорові належалося покинути столицю, додавати йому такий “мистецький супровід” – хід, щонайменше, немало відважний... Адже новіша література на підставі докладнішого аналізу джерел навіть заперечує можливість прийнятого давніше перебування імператора в Галичі⁵³. Про гаданих візантійських майстрів на західноукраїнському ґрунті після 1204 р. уже йшлося. Втім, у новішому короткому зверненні до рукопису проблема його походження уже не постає взагалі⁵⁴ – цього разу йому випадає з’явитися на спосіб “*deus in machina*” без будь-яких навіть віддалених натяків на спосіб самого об’явлення.

Можливий вихід із послідовно двозначної ситуації, виниклої через неодноразово на конкретних прикладах засвідчене надміру поверхове сприйняття проблеми, підказали не зауважені давніше елементи незавершеності рукопису⁵⁵ та цілком очевидно не оцінена досі в її вимові різноманітність виконання поодиноких його частин. Безперечно, їх випадало би сприймати свідченням явного поспішання при завершенні роботи. Чогось такого, звісно, не могло би трапитися, коли б над книгою працювали під оком замовника в гаданій гіпотетичній перемишльській майстерні. Отже, насправді її споряджено не лише деінде, а й, як видно, при цьому також не без певного поспіху.

Оскільки за відсутності конкретних відомостей немає виходу, як полишатися при здогадах, логічно здатне напроситися запитання, чи не могли рукопис приготувати для майбутнього перемишльського владики, поки він перебував при дворі київського митрополита коли вже було відомо про його призначення до Перемишля? Принаймні, при очевидній непереконливості за всіма ознаками надто віддаленої від можливих реалій місцевої ситуації перемишльської версії, пропонується київська, не дивлячись на її так само суто здогадний характер, спроможна видаватися як оправданішою, так і прийнятнішою. Відповідає їй і невеликий обсяг самого рукопису, над первісною частиною якого, до того ж, як встановлено, працювало, як уже зазначено, двоє переписувачів.

За Києвом здатне додатково промовляти також загальне міркування стосовно його статусу активного й розбудованого мистецького осередку з давньою

⁵¹ Александрович В. Служебник... С. 203–204.

⁵² Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский и архиепископ Антоний в жизни и в мистери-ях Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2004. № 2(16). С. 22–23.

⁵³ Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславович, володар, воїн, дипло-

мат: У 2 т. Т. 2. Біла Церква, 2011. С. 211–230; *Его же*. Русь Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв. (Studiorum Slavicorum Ot-bis. Т. 1). Санкт-Петербург, 2011. С. 210–213.

⁵⁴ Гордиенко Э. А. Варлаам Хутынский... С. 77.

⁵⁵ Увагу до такого його стану привернуто: Александрович В. Служебник... С. 204.

традицією, яким Перемишль, безперечно, не міг диспонувати, як і наявність у розпорядженні митрополита досвідчених кадрів майстрів. Правда, сама тодішня київська традиція залишається майже невідомою. Проте, зокрема, привертає увагу те, що власне в тоді в середовищі Києво-Печерського монастиря виникла знана редакція тексту Києво-Печерського патерика⁵⁶. Паралельному на київському ґрунті на основі раніше присвоєної давнішої візантійської іконографії Богородиці Заступниці опрацьовано первісну версію української іконографії Покрову Богородиці пластини суздальських “Златих врат”⁵⁷, згодом засвідчену пізнішими, а навіть набагато пізнішими численними відкриттями до неї у доробку української малярської культури другої половини XV–XVIII ст.⁵⁸

Зафіксований через особу владика Антонія взаємозв'язок у церковній сфері Перемишля й західноукраїнських земель із Новгородом отримав своєрідну паралель у ще одному вартовому уваги в аналізованій ситуації факті, який докладніше, проте, як уже зазначено, надто “вільно” потрактувала Е. Гордієнко. Коли в 1228 р. владика Антоній “разболѣся велми и онѣмѣ... онѣмѣвъ не глаголя”⁵⁹, після чого відійшов до новгородського Хутинського монастиря⁶⁰ й новгородська кафедра стала вакантною, на неї, за свідченням новгородського літописання, серед інших претендентів розглядали кандидатуру “Осафа, епископа Володимирьскаго и Вельньскаго”⁶¹ (в іншій версії запису – “Осифа Володимирьскаго и Вельньскаго”⁶²). Не відомо, чи між обома владиками здатні були існувати якісь тісніші контакти⁶³, чи й цього разу спрацював тільки знаний “неспокій” володимирського архиєрея (що спричиняє немало клопотів історикам ще й досі), який згодом підштовхнув його й до “самовільного” зайняття київської митрополичої кафедри⁶⁴. Проте сам зазначений факт здатний запропонувати

⁵⁶ Див.: *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). Київ, 1931.

⁵⁷ *Александрович В.* Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко*. Київ, 2012. С. 126–134. Найдокладніше про цю початкову іконографію теми Покрову див.: *Його ж.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. Т. 4). Львів, 2010. С. 35–81.

⁵⁸ Окремі такі приклади наведено: *Александрович В.* Покров Богородиці. С. 63–66.

⁵⁹ Новгородская первая летопись. С. 48.

⁶⁰ Там же. С. 42 (“поиде Антоніи архепископъ Новгородъскы на Хутино къ святому Спасу по своеи воли”).

⁶¹ Новгородская Первая летопись... С. 45.

⁶² Софийская I летопись ПСРЛ. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. Стб. 284.

⁶³ Зазначена версія Е. Гордієнко, позначена намаганням, фактично, зробити з Асафа “бліду тінь” владика Антонія (*Гордієнко Э. А.* Варлаам Хутинский... С. 77), надто далеко відбігає від можливих міркувань, заснованих на адекватному сприйнятті переказів західноукраїнського та новгородського літописання, впадаючи, як уже відзначено, в зовсім інший “жанр”.

⁶⁴ *Ипатьевская летопись*. Стб. 740. Докладніше обставини цього вчинку не відомі. Проте наміри владика розходилися з розрахунками князя Данила Романовича, в результаті чого надто “активного” та “самостійного” архиєрея позбавлено кафедри: Там же. Новіший коментар до цієї ситуації див.: *Александрович В.* Холмський епархіальний осередок... С. 78–88. Андей Поппе твердив, нібито київська претензія Асафа мала зайти ще за відсутності митрополита між 1220–1224 рр., а його зміщення з володимирського престолу – 1225 р. й на новгородську кафедру він уже, нібито, мав претендувати тільки після цього – так само, як і стати єпископом Угровська: *Поппэ А.* Митрополиты... С. 464, прим. 12. Однак ця явно “ерудиційна” версія обтяжена щонайменше очевидним недоліком у визнанні претендента до новгородської кафедри нібито без сану всупереч виразному твердженню новгородського літописання про нього як єпископа “володимирьскаго и вельньскаго”. Окрім того, на середину 1220-х років Асаф мав би, цілком очевидно, ще достатньо скромний стаж для того, аби претендувати на становище митрополита (А. Поппе без аргументації прийняв його поставлення володимирським єпископом 1219 р.: Там же). Зовсім інакше мала би виглядати з цього

найперше додатковий штрих до скромно задокументованих новгородських контактів західноукраїнських земель відповідного періоду (яким, втім, не випало нагоди привернути уваги окремим самостійним явищем).

Про наступника владика Антонія на перемишльській кафедрі ніяких відомостей не виявлено. Ситуації самого тогочасного Перемишля літопис не відобразив⁶⁵, тому ширший історичний контекст так само не спроможний нічого підказати для з'ясування цієї проблеми.

Після цього особа перемишльського владика з'являється – тільки цілком принагідно – в літописному викладі лише під 1242 р. у розповіді про те, як король Данило Романович “хота оуставити землю”⁶⁶ після татарського розорення її, зокрема, організовуючи опір зусиллям свого племінника – чернігівського князя Ростислава Михайловича, який виступав претендентом до Галицької землі, “дворечкого посла на Перемышль. на Костантина Рязаньского. посланого ѿ Ростислава. и владыцѣ Перемышльскомуу. коромолоующе с нимъ. и слышавъ Костантинъ Адрѣа градоуща на нь. избѣже ношью. Андрѣи же не оудоси его но оудоси владыкоу. и слоуги его разъграби гордые и тоулы ихъ. бобровье раздра. и прилбичѣ ихъ волчье. и боръсоуковые раздраны быша словоутного пѣвца. Митоусоу. древле. за гордость. не восхотѣста слоужити князю Данилоу. раздраного икы связаного приведоша. сирѣчь Йкоже рече приточникъ. боуесть домоу твоего скроушиться. бобръ и волкъ. и Йзвѣцъ снѣдаться. си же притчею рѣена бы”⁶⁷.

Наведене лаконічне висловлювання характеризує тогочасного перемишльського єпископа противником Данила Романовича й прихильником його чернігівського опонента⁶⁸. У місті він виступив спільником поставленого від князя Ростислава для утримання Перемишля в орбіті його інтересів князя Костянтина Рязанського. Доступний виклад не дає уявлення, чим закінчилося для самого владика те, що посланий дворецький “оудоси” його в Перемишлі”. У розповіді стосовно докладніше йдеться, однак, не безпосередньо про самого владика-коромольника, а “слоуги его... гордые”, яких досягло покарання, й окремо – одногокого співця, “древле. за гордость. не восхотѣста слоужити князю Данилоу”.

На тлі відсутності докладніших відомостей про владика, показовою сприймається характеристика його слуг “гордими”. Само поняття має у літописному викладі, з огляду автора відповідної його частини, незмінне негативне навантаження. Найяскравішим прикладом залучення такого сенсу сприймаються згадки про знаного з літописного оповідання “прегордого” угорського можновладця “Філю”, який незмінно фігурує у літописі із зазначеним окресленням⁶⁹ (з'ясувати походження самого цього поняття за скупими літописними переказами не вдається; безперечним є тільки послідовне зображення “Філі” особистим ворогом Данила

огляду претензії до митрополічої кафедри після монгольської навали, десь 1241 р., коли Київ, до того ж, підпорядковувався князеві Данилові Романовичу. Про новішу, засновану на міркуваннях А. Поппе, проте ще “ерудичійнішу” версію Е. Гордієнко уже йшлося. Пор. також: *Щатов Я. Н.* Государство и церковь в Древней Руси XI–XIII вв. Москва, 1989. С. 52–53 (дає спробу владика Асафа часом після монгольської навали).

⁶⁵ Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 731–

733, 738. Пор.: *Гудима Ю.* Перемишль і Перемишльська земля у західноукраїнській літописній традиції XIII століття (див. у цьому вип., с. 159–160).

⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 793.

⁶⁷ Там же. Стб. 793–794.

⁶⁸ Найдокладніше про нього див.: *Харди Т.* Итинерарий Ростислава Михайловича. Сремска Митровица; Нови Сад, 2019.

⁶⁹ Правда, одинокий раз його названо також “величавый”: Ипатьевская летопись. Стб. 737.

Романовича)⁷⁰. Стосовно згаданого після слуг співця, постать якого неодноразово ставала об'єктом поверхових трактувань, так само не відомо, чи він теж мав належати до слуг владики, чи його цілком випадково застали тоді в Перемишлі.

Охарактеризовані на зазначений спосіб численні, як випадало би здогадуватися на підставі вимови зацитованого фрагменту літопису, владичі слуги, як видно з наведеного опису – “тоулы ихъ. бобровье раздра. и прилбичѣ ихъ вольчье. и боръсоуковыя раздраны быша”, ніяк не мали належати до духовного середовища та репрезентувати нижчу єпархіальну ієрархію. Ця обставина пропонує не зауважені досі важливі додаткові штрихи до характеристики самого перемишльського архиєрея початку 1240-х років. З цитованої характеристики слуг – у поєднанні з поведінкою його самого – владика постає не так главою єпархії, як представником місцевої еліти в оточенні не кліру, а прибічного підрозділу озброєних “гордых слуг”, подібно до їхнього господаря, рішуче налаштованих проти князя Данила Романовича як зверхника Галицько-Волинської держави. Оскільки перемишльським князем десь у той час повинен був стати його юний старший син Лев Данилович⁷¹, лаконічно викладена ситуація здатна приховувати ще й також можливий якийсь окремий додатковий конфлікт і на цій основі, принаймні перебувати в певному взаємозв'язку із зазначеним фактом.

Належність владики до противників короля Данила та “коромолення” спільно з його ворогами здатне підказати вірогідність походження цього перемишльського архиєрея з-поміж “традиційних” галицьких опонентів Романовичів, що, зі свого боку, спроможне підтвердити також зазначений склад слуг. Можливо, єпископ мав виводитися з опозиційно налаштованих щодо “прийшлих” Романовичів місцевих галицьких еліт, принаймні – за наявними відомостями – повинен був репрезентувати їхнє коли не середовище, то, щонайменше, – як свій чоловік у їхньому колі – становище.

Остаточна перемога короля Данила Романовича над довготривалою опозицією та інтервенцією зовні у битві поблизу Ярославля 17 серпня 1245 р. й подальше налагодження стосунків із Угорщиною, скріплене одруженням перемишльського князя Лева Даниловича з донькою угорського короля Бели IV⁷², певною мірою мали позбавити Перемишль окремих складових того значення, з яким від до цього незмінно постійно виступав у літописанні. Посталий на такий спосіб новий статус, звісно, не міг не відобразитися й на частоті подальшої появи міста на сторінках літопису⁷³. Тим, логічно, рідкіснішими випадало би стати сюжетам про неунікнено немало “віддалених” з огляду головних літописних центрів – як Холму, так і Володимира – місцевих архиєреїв.

⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 736, 737, 739, 804.

⁷¹ Вперше, як є підстави догадуватися, на такому становищі він виступає 1244 р. у ще зовсім юному віці в поході проти претендента – князя Ростислава Михайловича для захисту, як видно, свого перемишльського володіння: Александрович В. Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 24–26. Леонтій Войтович схильний співвідносити цей статус з невдалим першим угорським сватанням

осені 1240 р. (Ипатьевская летопись. Стб. 787), яке, на його думку, мало попередити отримання статусу перемишльського князя: *Войтович Л. Перемишльський князь Лев Данилович Colloquia Russica. Series II, vol. 1: Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w. / Pod. red. V. Nagirnego i T. Pudłockiego. Kraków, 2013. S. 153.*

⁷² Ипатьевская летопись. Стб. 809. Новіший коментар див.: *Войтович Л. Лев Данилович... С. 51–54.*

⁷³ Перегляд важливіших літописних переказів до історії Перемишля XIII ст. див.: *Гудима Ю. Перемишль... С. 153–164.*

Тільки гіпотетично випадало би визнавати вірогідну присутність перемишльського владика на тому зібранні у Володимирі єпископів Галицько-Волинської держави, про яке згадав у своїх нотатках папський посланець до монголів Джованні де Плано Карпіні. За його твердженням, коли він по дорозі до Азії прибув до володимирського двору за відсутності князя Данила Романовича (той ще раніше відбув в аналогічну подорож до ставки хана монголів), його брат, князь Василько Романович, у січні 1246 р. скликав у Володимирі єпископів, яким легат відчитав лист папи Інокентія IV із закликом до повернення до єдності Церков⁷⁴. Лаконічний запис не зберіг ніяких докладніших відомостей про зазначену ситуацію. Можна тільки здогадуватися про присутність серед зібраних тоді архиєреїв і владика перемишльського. Участь у тодішньому володимирському зібранні здатна бути наділеною додатковою вимовою, оскільки за чотири роки до того, в 1242 р., відбулося зазначене “упокорення” перемишльського владика (див. вище), який “коромолив” супроти Романовичів з Ольговичами. Прибуття єпископа до Володимира здатне сприйматися вірогіднішим і з огляду належності Перемишля до князівства Лева Даниловича. Проте за відсутності конкретних відомостей про тогочасну перемишльську ієрархію не випадало би, звісно, навіть гадати, чи в обох випадках повинно йтися про ту саму особу, хоча таке питання логічно здатне виникнути само собою.

Перемишльського єпископа, безперечно, належалося би вбачати також серед владик держави Данила Романовича, зовсім загально згаданих у літописному викладі про проведену в місті Дорогичин перед походом на ятвягів наприкінці 1253 чи на початку 1254 р.⁷⁵ коронацію галицько-волинського володаря присланою з Риму короною⁷⁶. Говорячи про коронування лише цілком загально й не описуючи самої церемонії⁷⁷, а пропонуючи як би тільки щось на зразок своєрідного підсумування відповідної акції, літописець ствердив: “wнѣ же вѣнѣць ѿ Ба прииѣ . ѿ цркве стѣхъ апостоль . и ѿ стола стѣо Петра . и ѿ вѣца своего папы Некѣнтиѣ и ѿ вси^х еп^сповъ своихъ”⁷⁸. Завершення наведеної фрази не зовсім надається до зрозуміння⁷⁹. Його випадало би розглядати хіба як певне відображення санкції своєї вищої церковної влади, представниками та носіями якої на місцях і виступали владика⁸⁰. Конкретного переліку їх самих при цьому не подано. Проте логічно належалося би серед них вбачати й перемишльського архиєрея⁸¹. Тим більше, що він очолював єпархію з центром у

⁷⁴ *De Plano Carpini J. Ystoria Mongalorum, quos nos Tartaros appellamus Sinica Franciscana*. Т. 1: *Itinera et relationum fratrum minorum saeculi XIII et XIV* / Ed. A. van den Wyngaert. Quaracchi; Firenze, 1929. P. 103.

⁷⁵ Найновіші міркування стосовно датування коронації див.: *Александрович В. Коронація та королівський титул князя Данила Романовича Галицько-волинська доба*. Т. 1: *Студії з історії Галицько-Волинської держави XII–XIV століть* / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 170–173.

⁷⁶ Найдокладніше цей притягальний факт історії Галицько-Волинської держави та біографії її знаменитого володаря з критичним переосмисленням багатьох джерельних свідчень та прийнятих у літературі міркувань проаналізовано: *Александрович В.*

Коронація... С. 117–192. Про можливість проведення урочистості також і на початку 1254 р. див.: Там само. С. 172–173.

⁷⁷ Відсутність у літописі безпосередніх відомостей про неї відзначив уже: *Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 3: До року 1240*. Львів, 1905. С. 72.

⁷⁸ *Ипатьевская летопись*. Стб. 827.

⁷⁹ Свідченням цього сприймається, зокрема, його показове переінакшення в Михайла Грушевського, який замість оригінального “своїх” подав “його”: *Грушевський М. Історія...* С. 72. Увагу до такої переміни привернуто: *Александрович В. Коронація...* С. 122.

⁸⁰ Таке трактування запропоновано: *Александрович В. Коронація...* С. 161.

⁸¹ Його, зокрема, врахував у новішому висловлюванні з відповідного приводу:

головному місті володінь, підпорядкованих присутньому в Дорогичині старшому синові короля – князеві Левові Даниловичу (див. вище).

Ніщо, правда, не здатне вказати на безпосередню наявність усіх владик⁸² під час докладніше не відображеної у літописі, як і інших актуально доступних джерел, церемонії, відбутої у Дорогичині. Ретельніший аналіз сукупності відомостей стосовно неї переконує щодо її проведення у явно вузькому колі⁸³. Тому, не виключено, що літописець насправді мав на увазі не “фізичну” присутність та безпосередню участь владик у коронаційній церемонії⁸⁴, а, як уже зазначено, щось зовсім інше.

Ще одна, теж тільки принагідна, проте одинока за характером й так само важлива за змістом згадка про перемишльського владика – цього разу вже конкретного, єдиного названого в усій літописній розповіді на ім'я, збереглася уже в заключній частині літопису – з викладом подій самого кінця століття.

Вона знаходиться в описі переговорів князя Лева Даниловича через посланця із вмираючим князем Володимиром Васильковичем щодо бажаної для нього передачі міста Берестя (тепер на території Білорусі) з округою. Після кількох, як випадало би здогадуватися, попередніх спроб домогтися свого, десь у листопаді 1288 р. “присла же потомь ко Володимероу Левъ. еп^спа своего Перемышлескаго. именовемь Мемнона. слоуги же его повѣдаша емоу вл^ака г^сне приѣхаль. внъ же ре^с которьи вл^ака вни же повѣдаша. Перемышлеский ѣздить ѿ брата ть ѿто Лва”⁸⁵. При цьому одинокий раз у західноукраїнській літописній традиції лаконічно викладено додатково поширений духовним саном посланого церемоніал прийняття посланця, після звістки про прибуття запрошеного до князя: “Володимѣръ же бѣ разоумѣа древнѣи и заднаа на што приѣхъ . посла по него”. Від імені свого князя владика передав: “вн же воиде к немуу . и поклонивса емоу до землѣ⁸⁶ . река брать ти са кланаеть . и

Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 1). Kraków, 2012. S. 359.

⁸² Приймаючи її, Д. Домбровскій ствердив: “Ze słów Kroniki halicko-wołyńskiej można wywnioskować, że stawili się na koronacji wszyscy władcy państwa Romanowiczów”, див.: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 359. Згодом він відгукнувся на версію стосовно їхньої присутності: “Ciekawa informacja dość wyraźnie świadcząca o ekumenicznym charakterze uroczystości koronacyjnych, a więc uczestnictwie w nich prawosławnej hierarchii państwa Romanowiczów”, див.: *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem y przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wilkuł Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017. S. 351, przyp. 922.*

⁸³ Перегляд потенційного складу присутніх з послідовною критикою цілком безпідставних намагань вбачати при цьому навіть аж нібито якийсь “зізд” духовних і світських

еліт відповідного регіону Європи див.: *Александрович В. Коронація... С. 165–168. Про “зізд”* твердив: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 358–359.

⁸⁴ Докладніше див.: *Александрович В. Коронація... С. 160–161.*

⁸⁵ *Ипатьевская летопись. Стб. 912.*

⁸⁶ Д. Домбровскій в коментарі до новішого польського видання літопису з приводу цього лаконічного опису прибуття владика перед князя написав: “Pokłon do ziemi i pozwolenie księcia, by hierarcha usiadł w jego obecności (виділено – В. А.), są ciekawymi i rzadkimi przykładami obyczajowości dworskiej (виділено – В. А.)”, див.: *Kronika halicko-wołyńska... S. 584, przyp. 1444. Пор. також у викладі того ж переказу твердження “książe... pozwolił władcy usiąść”: Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 4). Kraków, 2016. S. 276. Однак у наведеному тексті літопису не йдеться про дозвіл сісти, хоча, звісно, при подальшій бесіді “двох філософів” владика, цілком очевидно, не мав*

велѣ емоу сѣсти . и нача посольство правити . браѣ ти гѣ не молвить . стрый твои Данило король . а мои шѣ лежить в Холмѣ оу стѣи Бѣи . и сыновѣ его . браѣа моа . и твои Романѣ и Шварно . и всихъ кости тоуто лежать . а ннынѣ брате . слышимъ . твою немочъ великоюю . абы ты браѣ мои . не изгасиль . свѣчѣ надѣ гробомѣ . стрѣи своего и братѣи своеи абы далѣ . городъ свои Берестии то бы твои свѣща была”⁸⁷. Їх зустріч описана як розмова двох філософів й саме в ній вміщена знаменита характеристика галицько-волинського володаря, який, згідно з літописним висловлюванням, “нача посольство правити”: “Володимѣръ же бѣ разумѣи прийтѣчѣ и темно слово . и повѣстивъ со епѣпмѣ . много ѡ книгѣ . зане быѣ книжникъ великъ и филофѣ . акогоже не быѣ во всеи земли и ни по немѣ не боудеть”⁸⁸. У відповідь на передане при цьому через владика наполягання віддати Берестя князь Володимир: “рче епѣпоу Лве княже ци без оумѣ ма.л. творишь . шжебыхъ не разумѣлъ sei хитрости. ци мала те . рци свои земля . шже Берестѣи хочешъ . а самъ . держа княженийи три . Галичкое . Перемышльское . Бельзское . да нѣтоу ти сыти”⁸⁹. Завершення цієї відповіді збергло єдине в літописі, як і джерелах з епохи загалом, безпосереднє пряме відсилання до Лева Даниловича як князя перемишльського. Так, при відмові Левові Даниловичу в його прагненні оволодіти Берестям, Володимир Василькович виказав належні почесті посланцеві – співучасникові зазначеної філософської бесіди та його санові: “Володимеръ же . шдаривъ влѣкоу ѡпоусти и . зане быѣ не бывалѣ оу него никоѣ же”⁹⁰.

Привертає увагу завершення цієї фрази, яке ніколи досі не викликало зацікавлення: “зане быѣ не бывалѣ оу него никоѣ же”. Воно цілком однозначно свідчить, що владика мав бути в князя вперше. При цьому треба мати на увазі ту

стояти. Відповідно до місцевих звичаєвих норм, повинно, однак, йтися не про дозвіл, оскільки, згідно з літописом, “велѣ емоу сѣсти”. Так само, мабуть, випало би тут бачити не приклади звичної “обусяжоушчї дворской”, а прибуття владика-посланця до володаря держави. Стосовно не побаченого останнього моменту подальший виклад літописного оповідання пропонує так само не зауважені істотні вартісні додаткові історичні та звичаєві акценти (див. далі).

⁸⁷Ипатьевская летопись. Стб. 913. Згадану тут пожадану для князя Лева Даниловича передачу йому Берестя як “свѣчи” при гробі короля Данила Романовича та померлих на той час його синів у холмському соборі “буквально” сприйняв Д. Домбровскі, ствердивши на цій підставі нібито поширене у тогочасній релігійності та практиці пошанування померлих “stawianie świc przy grobach krewnych, niewątpliwie związane z modlitwami za ich dusze”: *Dąbrowski D. Król Rusi...* S. 197. Для автора це один із яскравих прикладів розумного нерозуміння висловлювання використаного джерела, яких у його текстах виступає, як випало зауважити, хіба аж надто багато, пор., зокрема: *Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [Рец. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz*

*król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. Княжа доба: історія і культура. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 309–350; Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”: король Данило Романович як орпунктована “istota biologiczna”? [Рец. на кн.:] *Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 4). – Kraków, 2016. – 412 s., іл. Княжа доба: історія і культура. Вип. 11. С. 157–195; Його ж. “Kronika Romanowiczów” – версія... “покрашена”?.. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem i przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wilkuł // *Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017 Княжа доба: історія і культура. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 270–295.***

⁸⁸Ипатьевская летопись. Стб. 913.

⁸⁹Там же.

⁹⁰Там же. Стб. 914.

все ще недостатньо зауважену і внаслідок цього недооцінену обставину, що від свого вступу зі смертю батька – князя Василька Романовича на престіл князь Володимир Василькович був главою Галицько-Волинської держави⁹¹. Тому перемишльський владика виступав посланцем від свого князя не просто до одного з князів, що, можливо, так само на якийсь спосіб могло відобразитися на церемонії його прийняття. Окрім того, оскільки наведений запис, як зазначено, цілком однозначно і виразно стверджує про появу владики в князя вперше, це, вірогідно, також здатне якимось виявитися у поодиноких моментах перебігу послування.

Окреме питання: як випадало би сприймати наголошену тут “першість”? Владика вже якийсь триваліший час перебував на престолі перемишльських архиєреїв, проте не мав нагоди постати перед князем, чи посів перемишльський престіл сотовно недавно? Літопис не дає відповіді на так сформульоване питання. Безперечно, певну роль у відзначеній відсутності давніше особистого контакту спроможні були відіграти відомі не найприязніші стосунки його князя із князем Володимиром Васильковичем, до яких описана ситуація з викладом зазначеного “інтересу” перемишльського князя та реакції його двоюрідного брата здатна відсилати цілком виразно.

Зафіксований контакт теж пригадає ще один досі не розгаданий і не пояснений одинокий перемишльський акцент біографії самого князя Володимира Васильковича. Серед перерахованих у завершальній частині літопису численних княжих дарів храмам фігурує також позиція “въ еп^скпью Перемишльскоую, да еу^сліе опрако^с, окованно сребр^м съ же^счюго^м, сам же съписа^а баше”⁹². Літопис не фіксує ніяких особистих контактів князя із Перемишлем та й відзначені не найприязніші стосунки з князем Левом Даниловичем, безперечно, так само не здатні були сприяти їх розвитку. Так само не дають підстав для пояснення зазначеного дару й знані ширші стосунки Романовичів. За таких обставин єдиним зафіксованим у джерелах випадком перемишльських пов’язань князя виявляється зазначена посольська зустріч та бесіда з перемишльським владикою. Оскільки князь “ударивъ вл^акоу ѡпоусти”, логічно могло б постати запитання, чи не було отим даром власне зазначене Євангеліє? Актуально ніщо, звісно, не спроможне підтвердити такої ймовірності, проте зіставлення обох зацитованих переказів якнайвиразніше напрошується само собою. А віднотовані в літописній розповіді про дари храмам численні книги⁹³, зі свого боку, так само здатні схилити до визнання такої можливості.

Наведений факт – одинокий зафіксований у літописному викладі приклад того, як перемишльський владика виконував місію посланця при князівських взаємозв’язках й водночас так само одинокий аналогічний на сторінках

⁹¹ Останнім часом на цій обставині наголосив: *Войтович Л.* Лев Данилович... С. 48.

⁹² Іпат'євская летопись. Стб. 926.

⁹³ Там же. Стб. 925–927. На цій підставі навіть запропоновано погляд про функціонування окремої княжої майстерні з виготовлення книг: *Затаско Я.* Скрипторій князя Володимира Васильковича *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Т. 225: Праці Історично-філософської секції. Львів, 1993. С. 185–193. Принагідно варто пригадати обдарування оправленними в срібло Євангеліями також Успенського собору у Володимирі,

Преображенського собору в Чернігові та церкви Благовіщення у Бересті: Іпат'євская летопись. Стб. 925, 926. Георгіївська церква в Любомлі отримала “ев^сліе списа шпрако^с окова е все золото^м. и каменієм дорогы^м, съ же^счюго^м , и деисоу^с на не^м скова^н ѡ злата, цаты великы съ финиш^то^м, чю^но видение^м, а другое еу^сліе опрако^с же волочено шловир^м и цатоу възложи на не с финишт^то^м . а на ней стаа мчнка Глѣбъ и Борисъ”: Там же. Стб. 926. Монастир апостолів у Володимирі так само отримав Євангеліє, проте його оправа не відзначена: Там же. Стб. 925.

західноукраїнського літописання XIII ст. Проте, очевидно, для тогочасної міжкнязівської дипломатії, як і дипломатії загалом, це більше поширена й звична практика. До такого висновку схиляє, зокрема, те що в подібній ролі літопис зафіксував ще також холмського владика Івана, якого король Данило Романович у 1259 р. послав, як буквально стверджено, “замість себе”^{*} разом із братом Васильком Романовичем назустріч татарам на чолі з Бурундаєм: “а Данило кнзъ не ѣха с братомъ. ослалъ бо баше. себе мѣсто. влѣко своего Холмовьского. Ивана. и поеха Василко кнзъ со Лвомъ. и со влѣкою. противоу Боурандаеви. поймавъ дары многы и питье. и срѣте и оу Шоумьски. и приде Василко со Лвомъ. и со влѣкою. передо нь с дары. Ѡному же великоу шпалоу. Створшоу на Василка кнза и на Лва. влѣка стоѣише во оужасти величѣ. и потомъ речѣ Боуронда Василкови. вже есте мои мирници. розмечете городаы своѣ всѣ”⁹⁴. Хоча загалом описана ситуація презентується насамперед немало відмінною й хіба тільки надто віддалено спроможна пригадати послухання перемишльського владика⁹⁵.

* Само вжитє окреслення явно недокладне: не випадало би здогадуватися, у якому сенсі владика міг виступати, а головне, бути в зазначеній ситуації сприйнятим, як сказано, “замість” короля.

⁹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 849.

⁹⁵ У новішому коментованому виданні літопису це послухання владика наведено як “промовистє свідчення” не існування Холмської кафедри на той час – додаткове до вміщеного безпосередньо перед ним висновку “Холмська єпископія у списку роздач (літописному переліку дарів князя Володимира Васильковича храмам – В. А.) відсутня, і це може свідчити про те, що на 1289 рік (sic!) її ще не існувало”: “провадячи переговоры з Володимиром Васильковичем, Лев Данилович присилає послом «епѣпа своего Перемышлесакого . именемъ Мемнона» (хоча володѣи Холмом) (ПСРЛ 2: 912)”, див.: Толочко О. “бѣ бо преже того пискоупъ. Асафъ . Воугровьскыи...”... *Галицько-Волинський літопис. Текстологія* / За редакцією О. П. Толочка. Київ, 2020. С. 218. Це перебування перемишльського єпископа у князя пригадано також і в іншому місці видання (*Його ж.* “Володимѣрь же бѣ разоумѣиа приіатьчѣ...”... *Галицько-Волинський літопис. Текстологія*... С. 630), проте тут винятково в контексті знаної літописної характеристики князя Володимира Васильковича як книжника та філософа. Вміщене при цьому наголошення на наділенні функціями посла перемишльського владика, хоча князь володѣи також Холмом, у системі поглядів самого коментатора здатне пропонувати очевидний і явний “недогляд”, оскільки Олексій Толочко в новіших публікаціях твердо засвідчив святе переконання у відсутності на той час Холмської єпархії та її появи щойно у зв’язку із заснуванням

на початку наступного століття Галицької митрополії: *Ego же. Основание Холмской епископии Palaeoslavica. Vol. 25, No 1. Cambridge, Ma, 2017. P. 254–277.* Дальший розвиток такого погляду запропоновано: *Його ж.* “бѣ бо преже того пискоупъ. Асафъ . Воугровьскыи...”... *Галицько-Волинський літопис. Текстологія*... С. 202–221. Критику версії стосовно пізньої появи Холмської кафедри як побудованої на перекрученні разом з ігноруванням “непотрібних” засвідчених у літописі фактів на підставі першої публікації наведено: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 75–110. Тому – з огляду зазначеної позиції самого О. Толочка – князь Лев Данилович “не мав виходу” та “був вимушений” зупинитися на особі власне перемишльського архиєрея як єдиного наявного в його розпорядженні. Холмського владика, на якого натякає наведений перший коментар, у князя, за переконанням самого ж коментатора, “не могло бути ніяк”. Ще один додатковий очевидний “курйоз” розглянутої ситуації полягає у визнанні відсутності Холмської кафедри на “1289 р.” серед тих, що їх обдарував князь Володимир Василькович. Оскільки князь, як відомо, помер 10 грудня 1288 р. (Ипатьевская летопись. Стб. 918), може йтися про обдарування не пізніше зазначеного терміну, а ніяк не поданого при цьому... наступного року. Цей скромний приклад – ще одне свідчення тих численних різнорідних недоречностей, якими виявилось наділенням нове коментоване видання західноукраїнського літопису XIII ст. Увагу до окремих із них принагідно привернуто: *Александрович В.* “Заданнені” проблеми нового дослідження

Посольською місією єпископа Мемнона до князя Володимира Васильовича закінчуються поодинокі відомості про перемишльських владик на сторінках західноукраїнського літописання XIII ст. і в літописній – як і поза-літописній – традиції епохи загалом, доповнені так само нечисленними поза-літописними відомостями.

Наведені літописні та позалітописні матеріали про перемишльських владик на тлі винятково обмежених літописних переказів про церковну ієрархію Галицько-Волинської держави XIII ст.⁹⁶ загалом випадають достатньо скромно. Вони далекі від відображення навіть найважливіших моментів історії, не кажучи про внутрішнє життя єпархії. З цього огляду показово сприймається цілковита відсутність місцевих відомостей про заснування єпархії, випадковим збігом обставин зафіксоване винятково в новгородському літописанні. Не дивлячись на дошкульну малочисельність наявних джерельних переказів⁹⁷, докладніший аналіз доступних запропонував цілий ряд вартісних відомостей, спроможних утвердити за скромно задокументованою перемишльською ієрархією XIII ст. окрему самостійну позицію в історичній традиції західноукраїнського регіону аналізованого періоду. А залучення позалітописних джерел та їх аналіз у контексті опрацьованих літописних свідчень дали змогу істотно розширити уявлення про окремі сторінки історії перемишльських архиєреїв аналізованого скупого на відповідні факти періоду.

Водночас іншою незмінно актуальною для історичних досліджень стороною студій над перемишльськими владиками XIII ст. є неодноразово на конкретних прикладах виявлена і показана необхідність як докладнішого прочитання давно впроваджених до наукового вжитку літописних переказів, так і критичного вивірення багато чого з написаного стосовно них у літературі. Власне завдяки поєднанню такого відчитання із залученням нових відомостей та критичним вивіренням доступних фактів й склалася можливість отримати і викласти якісно відмінний результат поглибленого осмислення аналізованої скромно задокументованої, проте по-своєму важливої сторони традиції як Перемишльської єпархії, так і західноукраїнських земель зазначеного періоду загалом.

На тлі нинішнього стану студій над державою Романовичів XIII ст. запропонований аналіз відомостей здатний стати також вартісним причинком до незмінно актуальної проблеми джерельних дослідів над галицько-волинською добою. Він на конкретних прикладах показує все ще не залучені можливості сприйняття і використання новітнього якнайширшого потенціалу всебічних комплексних джерельних досліджень та його застосування для поглибленого аналізу сукупності відомостей до подальшого розгортання наукового пошуку над зазначеною добою української історії.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

літописання Галицько-Волинської держави XIII століття [Рец. на кн.:] Adrian Jusupović. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej. Kraków; Warszawa, 2019. 204 s., il. (див. у цьому вип., с. 186–248).

⁹⁶ Новіші розважання стосовно духовних еліт держави Данила Романовича (*Dąbrow-*

ski D. Król Rusi... S. 317–328) схильні, однак, звично для автора, нерідко відбігати від буквального висловлювання літописного першоджерела.

⁹⁷ Зрештою, вона немало стосується Перемишля та його історичного регіону відповідного часу загалом, див.: *Гудима Ю.* Перемишль... С. 153–164.

ЩЕ РАЗ ПРО “КАЗИМЕЖОВСКУ ЛЕГЕНДУ”

У другій половині XIX ст., відчайдушно тримаючись за надії на відновлення державності, польська патріотична еліта знаходила ностальгічну віддушину на теренах *Королівства Галиції і Лодомерії*, де вільно функціонували польські патріотичні та наукові установи й друкувалася різноманітна книжкова історична та краєзнавча література. І патріоти-науковці, яких надихало ідеалізоване минуле *Королівства Польського* та *Речі Посполитої*, працювали натхненно. Одним з таких ідеалізованих героїв був король Казімеж III, який займав престол упродовж 1333–1370 рр. й увійшов до польської історії як *Казімеж Велькі*. Традиція приписувала йому приєднання 1340 р. Галицько-Волинського князівства, будівництво у Львові католицької катедрі, Високого і Низького замків, католицької катедрі у Володимирі, замку у Галичі і майже всіх старих мурованих будов у галицьких містах (*бо ж не могли самі русини-українці зводити кам'яні, а тим більше цегляні будови*). Більшість тогочасних російських й українських дослідників також однозначно датували входження “руської землі” до складу Польщі 1340 чи 1349 р.¹ Цілком у традиціях тогочасного німецького позитивізму польська історіографія потрактувала дану подію як успадкування Казімежом III Руського королівства за рішенням Вишеградського з'їзду 1338 р.² Сьогодні і далі більшість сучасних польських істориків залишаються в

¹ *Зубрицкий Д. И.* История древнего Галицко-Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855. С. 291; *Його ж.* Хроніка міста Львова / Переклад І. Сварника, коментар М. Капраля. Львів, 2002. С. 29–38; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 148–160; *Линниченко И. А.* Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси *Журнал Министерства народного просвещения*. 1891. Июнь. С. 460–470; *Його ж.* Замечания на статью проф. Г. Режабка и дополнения к ним *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсировским, А. А. Куником, А. С. Лапто-Данилевским, И. А. Линниченко, С. Д. Пташицким и И. Режабком.* Санкт-Петербург, 1907. С. 81–112; *Лонгинов А. В.* Грамоты малорусского князя Юрия II и вкладная запись князя Юрия Даниловича Холмского XIV в. *Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете.* Москва, 1887. Кн. 2. С. 25–32; *Филевич И. П.* Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское на-

следие. Санкт-Петербург, 1890. С. 54–86; *Довнар-Запольский М. В.* Из истории литовско-польской борьбы за Вольнь. Договоры 1366 г. *Университетские известия.* Киев, 1896. № 8. С. 1–13; *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 126; Там само. Т. 4: XIV–XVI віки. Відносини політичні. Київ; Львів, 1907. С. 22–24, 39–44, 81, 89–94, 101, 241; *Режабек И. Юрій II, последний князь всея Малья Руси Болеслав-Юрий II...* С. 1–66; *Кордуба М.* Болеслав-Юрій II. Останній самостійний володар Галицько-Волинської держави з нагоди 600-ліття його смерті *Минуле і сучасне.* Ч. 7. Краків, 1941; *Мазур О.* “Лотка князь руський, прибув до Вишеграда”: гіпотетична ідентифікація особи *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 72–79.

² *Gorzycki K.* Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889; *Prochaska A.* W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego *Kwartalnik Historyczny* (далі – КН). Т. 6. Warszawa, 1892. S. 81–121; *Świeżawski E.* S. Esterka i inne kobiety Kazimierza

полоні патріотичного *Казімежовського міфу* про приєднання галицьких земель до Польського королівства у 1340 р.³

Литовські історики погоджуються, що спроба польського короля зайняти Львів і галицько-волинські землі у 1340 р. не вдалася, але прихід до влади князя Любарта-Дмитра Гедиміновича апріорі вважають включенням цих територій до Великого князівства Литовського, не звертаючи уваги на позицію еліти Руського королівства (Галицько-Волинської держави) та титулатуру і політику самого Любарта-Дмитра⁴, оцінці постаті і діяльності якого литовська історіографія досі приділила надто мало уваги⁵.

Зрозуміло, що сучасна російська історіографія весь період боротьби за спадщину Романовичів подає як боротьбу між Польщею, Литвою та Золотою Ордою, вперто не зауважуючи чи свідомо ігноруючи участь у ній галицько-волинської, тобто давньукраїнської еліти⁶. Таку позицію російської історіографії підсилюють і ті сучасні українські історики, далекі від середньовічних і ранньомодерних джерел і фахової літератури, які “у фаховому всеозброєнні” пробують доводити появу української нації у XIX чи на початку XX ст.

Відсутність реакції українських істориків (за невеликими винятками⁷) сприймається мовчазною згодою з подібними висновками. Праці дослідників,

Wielkiego. Warszawa, 1894; *Balzer O. Kazimierz III Wielki Ejusdem. Genealogia Piastów*. Kraków, 2005 (1895). S. 660–682; *Semkowicz A. Adelajda, Krystyna i Jadwiga, żony Kazimierza Wielkiego KH*. T. 12. 1898. S. 561–566; *Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV wieku Przegląd Historyczny*. T. 23. 1922. S. 97–110; *Paszkievicz H. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa, 1925; *Kętrzyński S. Ze studiów genealogicznych*. 1. Nieznany document Kazimierza Wielkiego z r. 1344 *Miesięcznik Heraldyczny*. 1934. Nr 13. S. 48–51; *Kaczmarczyk Z. Kazimierz Wielki*. Warszawa, 1948; *Sieradzki J. Polska wieku XIV. Studium z czasów Kazimierza Wielkiego*. Warszawa, 1959; *Kozłowska-Budkova Z. Z ostatnich lat Kazimierza Wielkiego Małopolskie Studia Historyczne*. T. 6, z. 3–4. 1963. S. 17–26.

³ *Samsonowicz H. Kazimierz III Wielki Poczet królów i książąt polskich*. Warszawa, 1980. S. 247–253; *Śliwiński J. Mariaż Kazimierza Wielkiego. Studium z zakresu obyczajowości i etyki dworu królewskiego w Polsce XIV wieku*. Olsztyn, 1987. S. 44–46; *Idem. Kazimierz Wielki. Kobiety a polityka*. Olsztyn, 1994; *Jasiński K. Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego Studia Źródłoznawcze*. Nr 32–33. 1990. S. 58–65; *Idem. Dzień koronacji Kazimierza Wielkiego w świetle współczesnych źródeł Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors / Pod red. J. Hauzińskiego*. Słupsk, 1993. S. 171–182; *Idem. Przydomek Kazimierza Wielkiego – czas powstania i geneza Genealogia. Studia i materiały historyczne*. T. 5. 1995. S. 25–43; *Idem. Kazimierz Wielki Idem. Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*. Poznań; Wrocław, 2001. S. 163–171; *Kryk F. Wielki król i jego następca*. Kraków, 1992; *Szczur S. Historia Polski*

średniowiecznej. Kraków, 2002. S. 365–380; *Elmonowski J. Stosunki polityczne między Piastami a Luksemburgami i Wittelsbachami w pierwszej połowie XIV wieku*. Toruń, 2002; *Nowakowski T. Kazimierz Wielki a Bydgoszcz*. Toruń, 2003; *Wyrozumski J. Kazimierz Wielki*. Wrocław, 2004; *Barański M. K. Dynastia Piastów w Polsce*. Warszawa, 2006. S. 484–489; *Jasienica P. Polska Piastów*. Toruń, 2007. S. 291–299; *Dąbrowski J. Kazimierz Wielki: twórca korony królestwa polskiego*. Kraków, 2007; *Савчук Г. Захоплення Львова Казимиром III у польській історіографії другої половини XIX – першої половини XX століття Історичні та культурологічні студії*. Вип. 5. Львів, 2013, С. 134–151; *Войтович Л. Казимирівська легенда: подолання стереотипів Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 19–20. Дрогобич, 2017. С. 95–117.

⁴ *Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года*. Т. 1. Москва, 2005. С. 121, 124–127, 133–134, 140, 142, 145–146, 174.

⁵ *Lubartas Encyclopedija Lituanica*. Т. 3 / Ed. S. Sužiedėlis. Boston, Massachusetts, 1978. S. 411–412.

⁶ *Измайлов И. Войны на Западе. Польша и Литва История татар с древнейших времён*. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV вв. Казань, 2009. С. 518–528; *Хаутала Р. Противостояние между Улусом Джучи и Католической Европой с середины XIII до середины XIV века Золотая Орда в мировой истории*. Казань, 2016. С. 371–383.

⁷ *Троневиц П. Луцький замок*. Луцьк, 2003; *Його ж. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники*. Луцьк, 2011; *Войтович Л. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за*

які обгрунтовують думку, що про анексію галицької частини *королівства Русі*, тобто Галицько-Волинської держави, можна говорити тільки від 1387 р.⁸, якщо не 1392 р., коли після підписання угоди в Острові цю анексію визнала Литва, залишаються не зауваженими й автори підручників та популярних довідників продовжують тиражувати завідому легенду.

“Казимєжовска легенда” розпочала творитися ще за життя самого короля. Можливо, певною мірою вона відображала його плани. Це стосується перш за все розповідей про масштабне кам’яне будівництво. Перегляд джерельних підстав цих легенд показує, що у більшості випадків Казимєж III не мав ніякого стосунку до будов, які йому приписують. Так, костел Вознесіння Діви Марії у Львові почали зводити як головний міський лише згодом, в 1380-х роках з ініціативи й заходами самих львівських міщан-католиків, цим будівництвом опікувався Петро Штекер, син львівського вїта Бертольда Штекера. Лише коли костел став кафедральним з перенесенням латинського архиєпископства з Галича, від 1412–1414 рр., до продовження будівництва долучився королівський уряд Владислава Ягайла, але основні витрати і далі несли самі міщани⁹. Звичайно,

відновлення Галицько-Волинської держави *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Історичні науки. № 22. Луцьк, 2009. С. 120–127; *Його ж.* Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів *Проблеми слов’янознавства*. Вип. 59. Львів, 2010. С. 52–66; *Його ж.* Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Вип. 46. Львів, 2011. С. 2–26; *Idem.* Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim* / Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. Bydgoszcz, 2011. S. 47–66; *Його ж.* Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрету Княжа доба: історія і культура. Вип. 5 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 209–221; *Его же.* Заключительный этап борьбы за “королевство Руси” *Вестник Удмуртского университета*. Серия 5. История и филология. Вып. 3. Ижевск, 2012. С. 10–15; *Його ж.* Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст [Рец. на кн.:] Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2013. С. 314–319; *Його ж.* Казимирівська легенда... С. 95–117; *Idem.* Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami Średniowieczni władcy i ich otoczenie. *Materiały V Kongresu mediewistów polskich*. T. 5 / Pod red. J. Sperki, K. Kollingera. Rzeszów, 2018. S. 31–51; *Його ж.* Жидачівське князівство: епізод з історії української державності *Жидачівщина*. Вип. 1. Львів; Жидачів, 2018. С. 41–47;

Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 121–142; *Його ж.* Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. Львів, 2019. С. 67–82; *Його ж.* Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. Львів, 2019. С. 191–274; *Його ж.* Жидачівська земля на останніх етапах боротьби за спадщину Романовичів (1350–1442) *Жидачівщина*. Вип. 2. Львів; Жидачів, 2019. С. 8–17; *Чобіт Д.* Українська волинська держава XIV–XV століть *Пам’ятки України: національна спадщина*. Київ, 2017. № 1(6–7). С. 11–29.

⁸ Крип’якевич І. Галичина Українська *Загальна Енциклопедія*. Т. 3. Львів; Станіславів; Коломия, 1935. С. 641–642; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство. Львів, 1984. С. 111–115 (Вид. 2. Львів, 1999. С. 140–146); *Исаевич Я. Д.* Загарбання земель Галицько-Волинського князівства іноземними державами *Торжество історичної справедливості*. Львів, 1968. С. 74–80; *Його ж.* Галицько-Волинське князівство після навали Батия *Історія української культури: У 5 т. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття*. Київ, 2001. С. 219; *Войтович Л.* Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта *Історія Львова: У 3 т. Т. 1 (1256–1772)*. Львів, 2006. С. 60–62; *Исаевич Я., Войтович Л.* Перехідний час: 1349–1387 *Історія Львова...* С. 63–71.

⁹ *Козубська О.* Латинська катедра у Львові: спроба нової інтерпретації відомих фактів

сама поява цих легенд є певним свідченням активної політики короля Казімежа III на цих територіях, спрямованої на завоювання прихильності не тільки місцевого боярства, а й католицького патриціату більших міст, на той час переважно німецького, який до польського володаря ставився без жодних сентиментів, враховуючи відсутність релігійного протистояння.

Водночас аналіз документів канцелярії Казімежа III дає підстави стверджувати, що для галицьких теренів було видано не більше двох відсотків усіх відомих королівських документів¹⁰. Наскільки близькою до реалій залишається політична складова “Казімежовської легенди”? Коли ж насправді *королівство Русі* та його основні частини відійшли до складу Польщі?

Як слушно відзначив польський дослідник Казімеж Мислінські, з часу утвердження Данила Романовича і до вигаснення Романовичів між польськими та галицько-волинськими князями зберігалися переважно союзницькі відносини, скріплені матримоніальними зв'язками, інтенсивність яких зросла з кінця XIII ст.¹¹ Навіть претензії Лева Даниловича на краківський престіл після смерті Болеслава Сиддлівого у 1279 р. були не виявом експансії, а звичною європейською практикою успадкування (дружина бездітного Болеслава св. Кінга була рідною сестрою Констанції – дружини Лева Даниловича)¹². Можна стверджувати, що з другої половини XIII ст. польські, угорські та галицько-волинські володарі спільними зусиллями долали політичні проблеми, які виникали у них з іншими сусідами. У результаті добросусідських стосунків Арпади, П'ясти та Романовичі тісно переплелися матримоніальними зв'язками.

Становище Галицько-Волинської держави чи *королівства Русі*, як її називали латиномовні джерела, було специфічним з огляду на її ставлення до Золотої Орди. Прийнявши у 1253 р. корону від римського папи і титул “світлішого короля Русі”¹³, Данило Романович кинув виклик Золотій Орді – він розривав із залежністю від неї й претендував на визволення з-під її зверхності всієї Русі¹⁴.

Народознавчі зошити. Львів, 2000. № 1. С. 252–261; Її ж. Катедральний костел фундації Казимира Великого: Львів чи Володимир? *Пам'ятки сакрального мистецтва Волині. Науковий збірник*. Вип. 8: Матеріали VIII міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 13–14 грудня 2001 року. Луцьк, 2001. С. 108–110; Її ж. Львівський кафедральний костел в історіографії *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 5. Дрогобич, 2001. С. 140–152.

¹⁰ Kętrzyński S. O elementach chronologicznych dokumentów Kazimierza Wielkiego *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. T. 56. Kraków, 1913; Rutkowski A. Objazdy i system rządzenia państwem przez Kazimierza Wielkiego *KH*. 1978. Nr 3. S. 605–626; Gąsiorowski A. Nad itinerarium Kazimierza Wielkiego *KH*. 1979. Nr 3. S. 733–740.

¹¹ Mysliński K. Polska a księstwo Halicko-Włodzimierskie na przełomie XIII i XIV wieku *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. Львів, 1993. С. 7–8.

¹² Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект пробле-

ми) *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1. Київ; Львів, 2004. С. 712–720; Його ж. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів, 2014. С. 196–199.

¹³ Тургенев А. И. Акты исторические, относящиеся к России. Т. 1. Санкт-Петербург, 1841. № 62–65, 74, 76–77; Большакова С. А. Папские послания галицкому князю как исторический источник *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1975 г. Москва, 1976. С. 122–129.

¹⁴ Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. Львів, 2003. С. 24–29; Його ж. *Королівство Русі: реальність і міфи Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 7. Дрогобич, 2003. С. 63–71; Його ж. *Король Данило Романович: політик і полководець Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 22–97; Александрович В., Войтович Л. *Король Данило Романович (Славенні постаті Середньовіччя*. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 141–151; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi

Після невдалої спроби відродження Русі і каральних походів Бурундая королю Данилові довелося знову емігрувати до Угорщини, звідкіля він повернувся лише після того, як Золота Орда розпочала тривалу боротьбу за Азербайджан¹⁵. Старший син короля Данила – князь Лев Данилович, зіткнувшись із фактичним розпадом “королівства Русі” й активною діяльністю улусбека Ногая, мусив стати васалом останнього, завдяки чому зміг не тільки об’єднати батьківську спадщину, а й значно розширити кордони Галицько-Волинської держави¹⁶. Юрій Львович, під владою якого опинилася вся територія спадщини Романовичів, скориставшись тим, що золотоординський хан Тохта знову був зайнятий боротьбою за Азербайджан, а його еміри – протистоянням із сином Ногая – Джуке та внуком Кара-Кішеком у Причорномор’ї, звільнився від ординської залежності, про що, насамперед, свідчить прийняття королівського титулу “король Русі (regis Russiae), князь Лодомерії (principis Ladimiriae)”¹⁷. Жодне з відомих джерел не дає підстав твердити про його статус як ординського васала. Зрозуміло, що там ніхто не стерпів би такого титулу у свого підлеглого.

Ситуація докорінно змінилася, коли після смерті Юрія Львовича до влади прийшли його сини Андрій та Лев. Діяльність останніх Романовичів у джерелах майже не відображена. Як випливає зі збережених актів, старший із братів Андрій був “*Dei gra(tia) dux Ladomirien(sis) et domi(nus) Terr[ae] Russi[ae]*”, тобто “Божою ласкою князь володимирський і володар землі Русі”¹⁸, а молодший Лев – тільки князем луцьким¹⁹. Саме тому князь Юрій Болеслав Тройденевич у грамоті від 11 лютого 1334 р. серед своїх попередників називає тільки Андрія Юрійовича²⁰. Обидва брати, правдоподібно, зберігали союз із польським королем Владиславом Локетком. Проте версія, ніби певний час він був їхнім опікуном²¹, піддається справедливій критиці²². Як випливає з відомого листа Владислава Локетка до папи Іоана XXIII від 21 травня 1323 р.²³, брати мали певні проблеми з ординцями і періодично платили їм данину-вихід. Оскільки польський король обох князів вважав “непереможним щитом” проти ординців, складається можливість припускати, що боротьба з ними за часів Юрійовичів точилася із перемінним успіхом. Небезпідставно також брати пропонували Тевтонському Ордену захист від ординців²⁴. Не випадково й польський

(ok. 1201 – 1264). *Biografia polityczna*. Kraków, 2012. S. 275–267; *Idem*. *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* Kraków, 2016. S. 144–164, 188–190.

¹⁵ *Войтович Л.* Остання еміграція короля Данила Романовича *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Історичні науки. № 13. Луцьк, 2009. С. 89–96.

¹⁶ *Його ж.* Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство *Україна – Монголія: 800 років у контексті історії*. Київ, 2008. С. 71–78; *Його ж.* Лев Данилович... С. 199–227.

¹⁷ *Його ж.* Юрій Львович та його політика *Галичина і Волинь в добу середньовіччя*. Вип. 3: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. Львів, 2001. С. 70–78; *Його ж.* Галич

у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 356–359.

¹⁸ *Кутчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 160–161.

¹⁹ *Войтович Л.* Князь Лев Юрійович: Спроба портрета *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. Дрогобич, 2006. С. 127–131.

²⁰ *Кутчинський О.* Акти та документи... С. 178–179.

²¹ *Abraham W.* Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi. T. 1. Lwów, 1904. S. 173–174; *Włodarski B.* Polska i Rus 1194–1340. Warszawa, 1966. S. 238.

²² *Грушевський М.* Історія... Т. 3. С. 114–115.

²³ *Monumenta Poloniae Vaticana*. T. 1. Kraków, 1913. P. 83.

²⁴ Болеслав-Юрій II... С. 149.

король просив папу оголосити хрестовий похід, аби запобігти поневоленню Галицько-Волинської держави черговою навалою ординців²⁵.

А це був період панування хана Узбека (1313–1342), при якому Золота Орда пережила найбільше піднесення²⁶. Швейцарський мінорит Йоган Вінтертурський (бл. 1300–після 4.06.1348) у своїй “Хроніці від імператора Фрідріха II до 1348 року” повідомив, що брати отримали ярлики на свої князівства від правителя Золотої Орди (“тому що імператор Татарський незадовго до цього часу двох поганських королів цілком достойних поставив на чолі русичів”)²⁷. Хроніст сам зазначав, що черпав інформацію з попередніх джерел та розповідей міноратів²⁸. Однак жодне з джерел попередників, якими користувався хроніст, не подає подібної інформації, втім і “Книга історій” (хроніка за 1230–1341) цистерціанського абата з Каринтії Йогана Віктрінгського (бл. 1270–12.11.1347)²⁹. Залишається припускати, що мінорити-францисканці, які ще в 1245–1255 рр. через місію Іоана де Плано Карпіні, Ц. де Бредія³⁰ та Гійома де Рубрука встановили прямі контакти з монгольськими правителями й галицько-волинськими князями, володіли найповнішою інформацією щодо Золотої Орди і Руського королівства³¹.

Загибель обох князів залишається загадкою. Імовірно, вона не була одночасною і Лев помер раніше за Андрія, інакше б він хоча б на короткий час став сюзереном усієї держави³². Припущення про загибель обох князів у боротьбі з Ордою виглядає доволі мотивованим³³. Тільки зовнішні проблеми могли завадити братам поборотися за угорську спадщину, тим більше, що їх закликали закарпатські нобілі³⁴. Давню версію щодо смерті князів у війні з Литвою

²⁵ Monumenta Poloniae Vaticana. T. 1. Kraków, 1913. P. 83.

²⁶ Бира Ш. Концепция верховной власти в историко-политической традиции монголов Туухийн судал. Исторические исследования. Т. 10. Улан-Батор, 1976. № 5. С. 5–67; Войтович Л. Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів, 2004. С. 125–128; Алишев С. Х. Политика монголов по отношению к оседлым и кочевым народам Золотоордынского наследия. Вып. 1. Казань, 2009. С. 191–203; Султанов Т. И. Чингис-хан и Чингизиды. Судьба и власть. Москва, 2006. С. 227–234; Кудьпин Э. С. Золотая Орда: Судьбы поколений. Москва, 2008. С. 71–104; Почакаев Р. Ю. Узбек или “Золотой век” Золотой Орды Его же. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Санкт-Петербург, 2010. С. 88–107; Юрченко А. Г. Хан Узбек: Между империей и исламом. Структуры повседневности. Санкт-Петербург, 2012.

²⁷ “quod imperator Thartarorum duos paganos breviter ante ista tempora reges satis idoneos Ruthenis prefecerat” (Iohannis Vitodurani. Chronica / Hrsg. F. Baethgen Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum (далі – MGHSRGNS). T. 3. Berlin, 1924. P. 184.

²⁸ Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 527–528; Бернар Г. История и историческая культура Средневекового Запада. Москва, 2002. С. 66.

²⁹ Johannes Victoriensis und Andere Ge-

schichtsquellen Deutschlands im vierzehnten Jahrhundert / Herausgegeben von Joh. Fridrich Boehmer Fontes rerum Germanicarum. Bd. 1. Schuttagart, 1843. P. 438.

³⁰ Христианский мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года. Экспозиция, исследование и указатели / А. Г. Юрченко. Санкт-Петербург, 2002.

³¹ Стасюк А. Францисканські місії на Русі в часи правління Юрія II Тройденевича Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. № 28. Івано-Франківськ, 2016. С. 20–26.

³² Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії Галичина і Волинь в добу Середньовіччя. Вып. 3. С. 79–85.

³³ Paszkiewicz H. Polityka ruska... S. 7–11; Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідях. Авсбург, 1948. С. 18; Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. Wrocław, 1951. S. 22; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Киев, 1987. С. 22; Wyrozumski J. Polska, Wędy i sprawa Rusi halicko-włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego Europa środkowa i wschodnia w polityce Piastów. Toruń, 1997. S. 1113.

³⁴ Войтович Л. Галицько-Волинські етуди. Біла Церква, 2011. С. 322–323.

підтримував тільки Броніслав Влодарські³⁵. Януш Беняк відкидав можливість загибелі князів у боротьбі з литовцями або ординцями, вважаючи, що вона, як впливало з цитованого листа Казимежа III до папи, тільки відкрила ординцям можливість опанувати князівство. Князі могли померти послідовно один за одним з невідомих причин³⁶.

Не бачу жодних підстав погодитися з тими істориками, які вважають, що у Київській державі не існувало усталеної традиції успадкування князівських престолів³⁷. Насправді вона була такою ж, як і в інших тогочасних християнських країнах³⁸. Зміни у практиці успадкування під ординським впливом лише з кінця XIV ст. почала запроваджувати московська династія³⁹.

Як справедливо зазначив Я. Беняк, на час смерті Андрія Юрійовича останніми прямими спадкоємцями Романовичів залишалися його сестра Марія, дружина черського князя Тройдена, та тітка Анастасія⁴⁰, вдова добжинського князя Земовіта⁴¹. Тобто, істотними були підстави до спадку сина Марії – черського княжича Болеслава Тройденовича і сина Анастасії добжинського князя Владислава Земовітовича. Поряд із княгинями, найбільше прав на спадщину Романовичів мав Любарт-Дмитро Гедимінович як ймовірний син Леоніди Юрїївни чи зять Лева Юрїївича⁴².

³⁵ Włodarski B. Polska i Ruś 1194–1340... S. 254–259.

³⁶ Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії... С. 79–81.

³⁷ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Ленинград, 1980. С. 45–46; Толочко О. П. Особливості міжсенйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм в Україні*. Київ, 1990. С. 30.

³⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 27–42; *Його ж.* Польський король Казимир III... С. 5–10; *Idem.* Walka o spadek... S. 51–54 (там бібліографія проблеми); *Його ж.* Ще раз про права князя Любарта-Дмитра Гедиміновича на спадщину Романовичів *Княжа доба: історія і культура* Вип. 13. / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 225–238.

³⁹ *Його ж.* Княжа доба... С. 41–42.

⁴⁰ Припущення провідного польського дослідника генеалогії Романовичів Даріуша Домбровського стосовно існування двох Мстиславів Даниловичів, один із яких був батьком Анастасії (*Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. Poznań; Wrocław, 2002. S. 153–155, 174–180, 232–240*), не спирається на джерела, а побудоване винятково на умовиводах і домислах автора. З огляду на це, воно залишається гіпотезою, яка суттєво не впливає на уявлення про династичні права.

⁴¹ Беняк Я. Вигаснення галицько-волинської княжої династії... С. 81.

⁴² Мицько І. Монастирські пом'яники про походження ктитора Унівського монастиря

князя Федора Любартовича *Лавра*. № 2. Львів, 1998. С. 51–52; *Його ж.* Правові підстави володіння князем Любартом спадщиною Романовичів *Старий Луцьк*. Вип. 5. Луцьк, 2009, С. 34–40; *Войтович Л.* Ще раз про права... С. 225–238.

Микола Андрусак пропонував вважати дружину Любарта внучкою степанського князя Володимира Івановича або донькою острозького князя Данила Васильовича: *Андрусак М.* Останні Романовичі (нащадки Мстислава і Романа Даниловичів) *Науковий збірник Українського Вільного Університету*. Т. 5. Мюнхен, 1948. С. 4. Останнє доводив також Єронім Граля, вважаючи, що саме на честь тестя Любарт прийняв хресне ім'я: *Grala H.* Chresne imię Szwarna Daniłowicza. *Ze studiów nad dyplomatyką południoworuską XIII i XIV w. Słowiańszczyzna i dzieje powszechnie.* Warszawa, 1985. S. 201, 204–208. З певними застереженнями цю версію прийняв Ян Тенговські, зазначивши, що Любарт не міг мати дружину з більшими правами на спадщину Романовичів, ніж Болеслав Тройденович (*Tegowski J.* Małżeństwo Lubarta Gedyminowicza. *Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku Genealogia*. Т. 6. 1995. S. 17–26), що, звичайно, не може бути прийнятим, бо за таких умов Любарт-Дмитро взагалі не міг би претендувати на спадщину Романовичів.

Ян Длугош під 1382 р. подав “Заповіт” великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича з фрагментом: “сьомому і наймолодшому Любарту спадщини між братами не признавич, шлюб з донькою єдиною князя володимирського спадщину, з якою

Непересічна особистість Любарта-Дмитра Гедиміновича з різних причин все ще не отримала належної оцінки у працях як українських, так і зарубіжних істориків⁴³. Останній прямий нащадок Романовичів – острозький князь Данило Васильович походив з гілки, що втратила право на успадкування найстаршого престолу після смерті Романа Даниловича, якого не стало ще за життя батька, на що слушно звернув увагу Миколай Баумгартен⁴⁴. Він міг претендувати тільки як близький родич, тобто після претендентів “по кужелю”, яких існувало більше. Польському королеві Владиславу Локетку Юрійовичі доводилися племінниками. Вони були правнуками й угорського короля Бели IV. Тобто, і польський, і угорський королі виступали претендентами також як близькі родичі.

Любарт-Дмитро виявився наймолодшим серед головних претендентів (йому було 11–12 років). Смерть галицько-волинських князів заскомила його оточення зненавця. Не був готовий до такого розв'язання і князь Гедимін. Литовське війське восени 1323 р. виступило на Волинь і зимувало біля Берестя⁴⁵. Спроба посадити Любарта Гедиміновича на трон Романовичів не вдалася⁴⁶. Гедимін намагався владнати проблеми стосунків із північними сусідами. 2 жовтня 1323 р. у Вільно підписано угоду з Лівонським Орденом, Ригкою та Данією⁴⁷. Обіцяючи хрестити Литву за католицьким обрядом і закликаючи курію виступити посередником й арбітром у суперечках з Тевтонським і Лівонським Орденами, Гедимін домігся у 1324 р. перемир'я з Тевтонським Орденом⁴⁸.

князівства Львівське і Володимирське перейшли” (Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII–XV століть. Львів, 2018. С. 293). Джерелом цього повідомлення були т. з. литовські літописи: *Semkowicz A. Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza (do roku 1384)*. Kraków, 1887. S. 394.

⁴³ *Stadnicki K. Lubart księże Wołyński*. Lwów, 1853; *Лукомский Г. Луцкий замок*. Петроград, 1917; *Маслов Л. Любартов замок у Луцьку Наша культура*. Львів, 1937. № 8–9. С. 348–354. Там само. № 12. С. 484–494; *Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація України: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 5: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Я. Ісаєвича. Львів, 1998. С. 153–168; *Його ж. Князівські династії...* С. 18, 37, 40, 74–76, 109, 138, 230–231, 263, 295, 299–300, 310, 345–347, 352–353, 426, 437–438, 440–443, 446–447, 449–450, 463, 474, 476, 485–486, 499–501, 504; *Його ж. Княжа доба...* С. 37–42, 75, 511–512, 562, 614, 618–619, 636, 668–672, 678–679; *Троневиц П. Волинь у сутінках історії України XIV–XVI ст. Луцьк, 2003; Його ж. Луцький замок; Його ж. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники*. Луцьк, 2011.

⁴⁴ *Baumgarten N. Halich et Ostrog Orientalia Christiana Periodica*. Т. 3. Roma, 1937. P. 166.

⁴⁵ *Летопись Археологического общества Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ)*. Т. 35. Москва, 1980. С. 95.

⁴⁶ Про цю литовську спробу свідчить відома грамота від 8 грудня 1322 р., де він титулується як “луцький і володимирський князь”. Навколо автентичності документу, збереженого у підтвердженні 1492 р., триває полеміка, він вважається фальсифікатом. Водночас дослідники погоджуються що його створення могло бути близьким у часі до вказаної дати й принаймні перша частина грамоти списана з автентичної: *Флоря Б. Н. Две грамоты князя Любарта (о Луцкой епископской кафедре первой пол. XIV вв.) Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Москва, 2000. С. 250–254; *Его же. О грамоте Любарта Гедиминовича Луцкой епископской кафедре От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Щапову*. Москва, 2005. С. 177–181; *Купчинский О. Акти та документи...* С. 384, 683–697. Помилка у датуванні “тим більше можлива... у грамоті, яка дійшла до нас не в оригіналі, а з третій рук”: *Щербаковский Д. М. Фундушевая запись кн. Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Кн. 18, вып. 3–4. Киев, 1905. С. 66–67. 8 грудня сьомого індікту припадало на 1324 р. і сплутати 6830 р. з 6832 р. могли при переписуванні у 1492 р.: *Войтович Л. Етапи політичної історії...* С. 154.

⁴⁷ *Послания Гедимина / Подготов. В. Т. Пашуто и И. В. Шталь*. Вильнюс, 1966. № 8. С. 64–84.

⁴⁸ Там же. № 13. С. 112–116.

Тим часом розгорнулися складні переговори між угорською, польською і мазовецькою сторонами (які теж виступили претендентами на спадщину Романовичів), з одного боку, та Литвою – з іншого, за участі хана Узбека⁴⁹ і за згодою місцевого боярства⁵⁰ привели до влади Марію, доньку короля Юрія Львовича, та її малолітнього сина Болеслава-Юрія Тройденевича. 16 жовтня 1325 р. досягнуто остаточного компромісу між Литвою та Польщею через оформлення польсько-литовського союзу, скріпленого шлюбом спадкоємця польського престолу Казімежа з Альдоною-Анною Гедимінівною. Але охрестилася донька Гедиміна ще 30 квітня 1325 р., отже домовленості досягли раніше⁵¹.

Болеславу-Юрію Тройденевичу присвячена достатньо численна література⁵². Цей князь народився між 1311–1314 рр.⁵³ і на час зайняття престолу йому теж було не більше років, ніж Любартові. Він був тільки сином удільного мазовецького князя Тройдена Болеславовича, який тримав дрібні Сохачевське та Черське князівства і навіть в ієрархії мазовецьких князів рахувався лише другим. Це, вірогідно, послужило основою компромісу, який задовольнив всі сторони. Анжуйська династія ще завершувала боротьбу за спадщину Арпадів в Угорщині і не була готова втрутитися безпосередньо до протистояння за спадщину Романовичів. Владислав Локетек хотів би бачити на галицько-волинському престолі свого племінника, але й мазовецький княжич відповідав його інтересам. Така компромісна фігура влаштувала і Литву, не готову підтримати претензії Любарта, та золотоординського хана Узбека, у якого основні сили були зв'язані боротьбою за Азербайджан. Відповідав молодий князь і галицькій та волинській елітам.

Найстарші грамоти цього князя видавалися разом із матір'ю Марією Юріівною⁵⁴. Очевидно, Марія Юріївна певний час залишалася регенткою. Перші її кроки свідчать, що вона намагалася продовжити політику попередніх князів і сподобатися галицькій та волинській еліті. Князь Болеслав став іменуватися Юрієм на честь діда по матері і декларував свою належність до православ'я. Знать отримувала грамоти з підтвердженням володінь⁵⁵. Появі Болеслава-Юрія передував, очевидно, ряд угод, однією з яких Любарту Гедиміновичу передано східну частину Волині з Болоховом, де він тримав свою столицю, відновивши місто як Любартів (Любар)⁵⁶, що знайшло відображення у місцевій

⁴⁹ На що вказав згаданий швейцарський хроніст Йоган Вінтертурський: *Iohannis Vitodurani. Chronica Monumenta Poloniae Historica* (далі – МРН). Т. 2. Lwów, 1872. S. 623.

⁵⁰ *Ibidem*. P. 629.

⁵¹ *Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси...* С. 33–34.

⁵² *Řežábek J. Jiří II, poslední kníže veskeré Malé Rusi: kritický pokus Časopis musea Království Českého. Ročník 57. Praha, 1883.* S. 120–134; Болеслав-Юрий II...; *Грушевський М. Історія...* Т. 3. С. 120–139, 522–535; *Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej...*; *Paszkievicz H. Polityka ruska...* S. 5–35; *Кордуба М. Болеслав-Юрий II. С. 3–32; Włodarski B. Polska i Rus...* S. 242–294; *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów...* S. 153–155, 174–180, 232–240; *Тензовський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденевича на галицько-волинський престіл (Невідомі руські*

документи з XIV ст.) Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – ЗНТШ). Т. 260, кн. 1. Львів, 2010. С. 45–56; *Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденевич...* С. 209–220; *Паршин І. Вектори політики князя Юрія-Болеслава Тройденевича до року 1333: між набутих та “успадкованих” Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2015. № 5. С. 4–10; Grabowski J. Bolesław Jerzy II Trojdenowicz (1309/1310–1340) Ejusdem. *Poczet książąt i księżnych mazowieckich.* Kraków, 2019. S. 103–109.*

⁵³ *Balzer O. Genealogia Piastów.* S. 783–788.

⁵⁴ *Тензовський Я. Обставини вступу...* С. 45–56.

⁵⁵ Там само. С. 53–56.

⁵⁶ *Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси...* С. 34, 159; *Войтович Л. Етапи політичної історії...* С. 157.

традиції. Перша грамота Болеслава-Юрія, яка дійшла до нас, датована 1325 р., імовірно восени⁵⁷, текст вказує на початок самостійного правління⁵⁸.

Існує версія, що результатом порозуміння Польщі та Литви 1325 р. було приєднання до Литви Берестейської землі та Підляшшя. Така угода ніби викликала невдоволення Мазовії, що зблизило останню з Тевтонським Орденем і стало причиною військових дій у Куявії в 1326 р.⁵⁹ З такої угоди випливало би, що Польща повністю розпоряджалася галицько-волинськими землями, а князь Болеслав Тройденевич був не більше, ніж польським намісником. Однак пізніші події дають підстави стверджувати, що до поділу волинських земель тоді не дійшло. З листа комтура Тевтонського Ордену від 14 жовтня 1325 р. довідуємося, що замок Візна на далекому мазовецько-волинському кордоні продовжував утримувати волинський гарнізон, а його воїни перебували у складі союзного литовського війська під Гродно⁶⁰. Ще навіть за угодою 1352 р. Берестейська земля залишалася частиною Волині⁶¹.

Підтверджуючи союз із Тевтонським орденем у жовтні 1325 р., в своїй грамоті Юрій-Болеслав обіцяв великому магістрові Веренгерові вірність традиціям дружби часів Данила Романовича, Лева Даниловича та Юрія Львовича⁶². 9 березня 1327 р. знову на прохання родича, комтура Зігхарда Шварцбурга (внука короля Данила Романовича, наймолодшого сина Софії Данилівни та графа Генріха V Бланкенбург-Шварцбурга), галицько-волинський князь пролонгував угоду з Орденем про дружбу, гарантуючи при цьому захист від татар⁶³.

Ілля Паршин звернув увагу на повідомлення "Чеської хроніки" Пршибиха Пулкава з Раденіна (†1380), з якої випливає можлива участь галицько-волинського війська у виправі польського короля Владислава Локетка 1326 р. проти бранденбурзького маркграфа Людвіга V, який був союзником Тевтонського Ордену⁶⁴. Участь в цьому поході і спричиналася до появи нової угоди від 9 березня 1327 р.⁶⁵

Подальша діяльність молодого князя була цілком самостійною. Попри твердження старої польської історіографії, немає жодних доказів, ніби, заступивши на престіл, Болеслав-Юрій перетворився на польського сателіта і далі рухався у фарватері політики Владислава Локетка та його сина Казімежа III, радше навпаки. Свідченням цього стало й укладення союзу з Литвою, скріпленого 1331 р. шлюбом Болеслава-Юрія з Офкою-Євфимією Гедимінівною⁶⁶. Саме в угоді 1331 р. могли бути зафіксовані надання Любартові Гедиміновичу Болохівської землі та його права на престіл при відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія⁶⁷.

⁵⁷ Кунік А. А. Объяснительное введение к правилам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси XIV в., с приложением подлинных текстов Болеслава-Юрий II... С. 117.

⁵⁸ Кунчинський О. Акти та документи... С. 189–190.

⁵⁹ Zajaczkowski S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. *KH. R. 40, zes. 4. Lwów, 1934. S. 603–608.*

⁶⁰ Paszkiewicz H. Jagiełłonowie a Moskwa. Warszawa, 1933. S. 272–273.

⁶¹ Акты, относящиеся к истории Западной Руси, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – АЗР). Т. 1. Санкт-Петербург, 1846. № 1. С. 1.

⁶² Кунчинський О. Акти та документи... С. 167–170 ("rex Daniel seu Leo n(oste)r avatus, aut Geordius n(oste)r").

⁶³ Там само. С. 170–173.

⁶⁴ Kronika Pulkavova / Vyd. J. Emler a J. Gebauer *Fontes Rerum Bohemicarum*. Т. 5. Praha, 1893. P. 203, 323.

⁶⁵ Паршин І. Вектори політики... С. 5–9.

⁶⁶ Wolff J. Rod Gedymina. Dodatki i poprawki do dzieł gr. Städtnickiego "Synowie Gedymina", "Olgiard i Kiejstut", "Bracia Władysława Oldierdowicza Jagiełły" we Lwowie 1867. Kraków, 1886. S. 7–8; Кордуба М. Болеслав-Юрій II. С. 23–30.

⁶⁷ Войтович Л. Польща, Мазовія... С. 52–66.

Далі князь Болеслав-Юрій II зайнявся унормуванням стосунків із Золотою Ордою, яка була найпотужнішим і небезпечним сусідом. Прийняттям титулу з *Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі*, вперше зафіксованого в грамоті до магістра Тевтонського Ордену Теодоріка від 20 жовтня 1335 р., Болеслав-Юрій підкреслив відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди. Перед тим він використовував титули *Nos Georgis Dei gratia dux Russiae, Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimere, Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae*⁶⁸. *Russiae Minores* – Мала Русь тут виступає у значенні тієї частини Русі, яка вже не була підвладна монголам. Зайнятий боротьбою за Азербайджан, хан Узбек міг задовольнитися такою уступкою, можливо, прийнятою на його вимогу⁶⁹.

Союз Галицько-Волинської держави із Золотою Ордою можна вважати намаганням протистояти польсько-угорському зближенню. У 1332 р. угорський король збирався іти великим походом проти галицько-волинського князя у відповідь на напад останнього разом із ординцями на верхів'я Тиси (комітати Мараморош чи Угоча?)⁷⁰. 11 лютого 1334 р. князь Болеслав-Юрій підтвердив союз із Тевтонським Орденем, антипольська спрямованість якого очевидна⁷¹. 20 жовтня 1335 р. він поспішив знову підтвердити союз із великим магістром Теодоріком фон Альденбургом на “вічні часи”⁷².

⁶⁸ Його ж. Королівство Русі: факти і міфи *Дрогоичинь* 1253. Івано-Франківськ, 2008. С. 4–17; *Паришин І.* Термін “Мала Русь” у документах XIV століття *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13. С. 215–224.

⁶⁹ Вперше термін *Мала Русь* у значенні території Русі, непідвладної монголам, з'явився при утворенні у 1303 р. згідно з актами константинопольського патріарха Афанасія I (1289–1293, 1303–1309) та імператора Андроніка II Галицької митрополії, до складу якої увійшли Галицька, Володимирська, Перемишльська, Луцька, Турівська і Холмська єпархії, а трохи пізніше і Білгородська (Аспрокастрон): *Голубинский Е.* История Русской Церкви. Т. 4. Москва, 1998. С. 7–10; *Грушевський М.* Історія... Т. 3. С. 112–113; *Назаренко А. В.* Русская церковь в X – первой трети XV в. *Православная энциклопедия. Русская православная церковь*. Москва, 2000. С. 51; *Паславський І.* Заснування Галицької митрополії 1303 року: причини та наслідки *Доба короля Данила...* С. 203–227; *Скочилас І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Львів, 2010. С. 195–204.). Цитування джерел з цього приводу див.: Там само. С. 198–199.

Проблеми титулатури, напевно, згодом стали також однією з причин виступу польської еліти проти планів Казімежа III прямої унії Польщі з Руським королівством. У Кракові могли побоюватися війни з Золотою Ордою, яка в середині XIV ст. переживала період останнього піднесення. Унія з королівством Русі була б одночасно декларацією претензій на всю Русь, тоді як

приєднання частини земель Русі, які вже тривалий час не належали до Русі, підвладної монголам, як і відмова Болеслава-Юрія від таких претензій, мали зовсім інший характер. Подібні мотиви могли вплинути і на рішення Людовика Анжуйського, який задовольнився надійнішим і “земним” титулом *короля Галиції і Лодомерії*. На такий спосіб він теж декларував відмову від тих земель Русі, які перебували під ординським пануванням. Титул *князів Русі* взяли собі пізніше мазовецькі князі, які володіли Белзьким та Жидачівським князівствами, але це було вже тоді, коли Орда агонізувала і не могла їм загрозувати. Та й сам титул на той час, крім амбіцій його носіїв, уже нічого не означав.

⁷⁰ *Грушевський М.* Історія... Т. 3. С. 533–534.

⁷¹ “Ver(um) etiam nos, ut obululantium seu latrantium(m) et minus iuste detrahentium(m) c(on)dictatul memo(r)at[a]e unionis, qui concurrimus, veritati referu(n)t, ora c(on)cludamus et obstruamus pr(a)etacia teno(r)e p(rae)sentium litte(er)ar(um), dignu(m) diximus renova(re), ut v[er]u[m] et intuitum assumendo novitatis exultant ac l)a)etentum maiori pr(a)efulcimine fi(r)mitatis” (Ми ж, щоб закрити рот наклепникам і брехунам і тим, що несправедливо шкодять умовам згаданого союзу, вважаємо за гідне, дбаючи про правду, відновити [нашу угоду] даним документом, щоб, набувши нового виразу та вигляду, вона втішилася більшою силою та обґрунтованістю”: *Купчинський О.* Акти та документи... С. 174–180.

Твердження про участь князя Болеслава-Юрія у польсько-угорських Вишеградських переговорах 1335 та 1338 рр., де буцімто не тільки були закладені основи наступної угорсько-польської унії, а й домовлено про успадкування галицького престолу польським або угорським королем за відсутності прямих спадкоємців Болеслава-Юрія, на чому базується *Казімежовська легенда*, повністю безпідставні. Немає жодних доказів участі Болеслава-Юрія або його посла у вишеградських зустрічах 1335 і 1338 рр.⁷³ Передовсім, сам Казімеж III ніде не відкликався до угоди, яка нібито зробила його легітимним спадкоємцем престолу Руського королівства.

Перебіг Вишеградських зустрічей зафіксувала т.з. Дубницька хроніка, єдиний список якої віднайдений у словацькому місті Дубниця-над-Вагом⁷⁴. Дубницька хроніка (*Chronicon Dubnicense*), остаточно сформована у 1479 р., в цій частині повторює Будаїську хроніку (*Chronicon Budense*), першу друковану хроніку, видану у Буді заходами Андреаса Гесса 1473 р. Будаїська хроніка спиралася на Ілюстровану хроніку Марка Кальгі (*Márk Kálti*), сформовану ще у 1358–1370 рр., чотири головні копії якої доведені до 1330 р.⁷⁵, але у розпорядженні А. Гесса була одна з пізніших копій із записами за 1333–1342 рр., яку він і використав у надрукованій Будаїській хроніці⁷⁶. Ці нотатки зробив придворний клірик Янош Кетї (*János Kétyi*), у 1340–1360 рр. керівник школи при Егерському монастирі⁷⁷. Тобто, інформація про вишеградські зустрічі близька за часом до них і взята з офіційних документів, до яких автор мав доступ. Інші оригінальні ж вставки присвячені правлінню короля Людовика Анжуйського і трансільванським подіям 1470-х років. Події за часів короля Людовика упродовж 1346–1355 рр. здавна вважаються твором анонімного францисканця⁷⁸. Втім, той самий Я. Кетї був королівським сповідником і супроводжував Людовика Анжуйського у його походах в італійські землі та до Белза. Коли при штурмі замку Аверса у Неаполітанському королівстві в 1350 р. Людовик Анжуйський був поранений у ліву ногу, Я. Кетї підтримував голову короля, поки з ноги витягали арбалетний болт⁷⁹. Тому тим “анонімним францисканцем” міг бути тільки той же придворний клірик Я. Кетї⁸⁰. А це дає підстави відноситися до його інформації як достовірної.

⁷² Купчинський О. Акти та документи... С. 180–187.

⁷³ Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego. Kraków, 1918. S. 111–112; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 287–289; Dowiat J. Polska – państwem średniowiecznej Europy. Warszawa, 1968. S. 323; Wyrozumski J. Historia Polski do 1505 r. Warszawa, 1973. S. 227.

⁷⁴ *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronocisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum* / Ed. M. Florianus *Historiae Hungaricae Fontes Domenici* (далі – HNHFD). Vol. 3. Lipsiae, 1884. P. 128–168.

⁷⁵ Domanovszky S. A dubnici Krónika Századok. Bd. 33. Budapest, 1963. 226–256 old.; *Ejusdem. Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Prefatio Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (далі – SRH). Vol. 1. Budapest, 1937. P. 228–233; Karsai G. Névtelesség, névretjes

és szerzőnév középkori krónikáinkban *Századok*. Budapest, 1963. No 4. 671 old.; *Studies on the Illuminated Chronicle* / Ed. J. M. Bak and L. Veszprémy. Budapest, 2018.

⁷⁶ *Chronicon Budense SRH*. Vol. 1. P. 500–503.

⁷⁷ Mályusz E. Krónika-problémak Századok. Budapest, 1966. No 4–5. 726–728 old.; *Idem. A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, 1967. 65 old.

⁷⁸ Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 443.

⁷⁹ Bartha A. Károly Róbert és Nagy Lajos egészsége és betegségei *Műhelyszemináriumi dolgozatok*. 2013. P. 19.

⁸⁰ Kurcz Á. Anjou-kori történetíróink kérdéséhez *Irodalom-történeti közlemények*. Bd. 68. Budapest, 1964. 358–367 old.; Mályusz E. Thuróczy-krónika. 65–66 old.; Kristó G. Anjou-kori krónikáink *Századok*. Bd. 101. Budapest 1967. 457–504 old.; *Idem. Magyar historiográfia*. 1: Történetírás a középkori Magyarországon.

Дубницька хроніка не зафіксувала участі у Вишеградських зустрічах Болеслава-Юрія Тройденовича або ж його представника. І немає жодних доказів того, що князь був польським сателітом, який рухався у фарватері політики Владислава Локетка і його сина Казімежа III⁸¹.

Польсько-угорське зближення після першої Вишеградської зустрічі у 1337 р. викликало тривогу у князя Болеслава-Юрія і він разом з ординцями напав на Люблінську землю й 12 днів тримав Люблін в облозі, знятій тільки через загибель вождя союзних татар⁸².

Польська сторона відреагувала відразу. Дубенська хроніка зафіксувала, що до Вишеграду 29 червня 1338 р. прибув “Лотко, князь руський” (“Lothka dux Rutenogum”⁸³), який під пером польських істориків з “Лотка” став “Большком” і на підтвердження “Казімежовської легенди” був ототожнений з князем Болеславом-Юрієм⁸⁴. Зрозуміло, що подібне ідентифікування не витримує критики⁸⁵. Етимологічно таке перетворення неможливе, як і неможливо звинуватити хроніста в незнанні матеріалу. Гіпотеза Олега Мазура щодо існування князя Володимира Андрійовича⁸⁶ цілком у дусі гаданої тотожності “Лотка” і “Большка”. Загадковий “Лотка”, поза сумнівами, – князь Владислав Земовітович, син добжинського князя Земовіта I та Анастасії Львівни, якого польська сторона готова була підтримати як противагу Юрію-Болеславу Тройденовичу, особливо після походу на Люблін 1337 р.⁸⁷ На цю обґрунтовану ідентифікацію Мирона Кордуби так ніхто і не спромігся висунути аргументовані заперечення⁸⁸. За умов спрямованого проти польсько-угорського зближення союзу Болеслава-Юрія з Литвою, Золотою Ордою та Тевтонським Орденем в інтересах Галицько-Волинської держави, польська сторона готова була підтримати претензії Владислава Земовітовича⁸⁹.

Князь Болеслав-Юрій не залишив цю другу вишеградську спробу без уваги. У листі сучасника, збирача папської десятини в Угорському королівстві Петера сина Дярфаша (Peter filius Gyárfás), збереглася інформація: “Року Божого 1340 дня 20 лютого, коли татари атакували королівство Польське, і цим король та усе королівство Угорське дуже занепокоєні, передав одразу гроші, які тільки мав, і через брата Томаса з Жатмара, пріора провінції ордену домініканців, відправив саму суму у розмірі тисяча триста флоринів золотом”⁹⁰. І. Паршин слухно вказав на некоректні спроби віднести цю подію до періоду вже після загибелі князя⁹¹.

Budapest, 2002. P. 89–92; Kronika uhorských králův zvaná Dubnická / Příprava vydání J. Sopko. Budmerice, 2004.

⁸¹ Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденович... С. 209–220.

⁸² ННFD. Т. 3. Р. 128; Кордуба М. Болеслав-Юрій II. С. 19–20.

⁸³ Chronicon Dubnicense. P. 128.

⁸⁴ Dąbrowski J. Ostatnie lata... S. 112; Abraham W. Powstanie organizacji... S. 206; Balzer O. O następstwie tronu w Polsce Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Ser. 2. T. 11. Kraków, 1905. S. 430; Zakrzewski S. Wpływ sprawy ruskiej... S. 99; Włodarski B. Polska i Ruś... S. 288; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. Wrocław, 1986. S. 80–81.

⁸⁵ Мазур О. “Лотка, князь руський...”... С. 72–79.

⁸⁶ Там само. С. 77–79.

⁸⁷ Кордуба М. Болеслав-Юрій II. С. 19–20.

⁸⁸ Войтович Л. Князь Юрій-Болеслав Тройденович... С. 209–221.

⁸⁹ Кордуба М. Болеслав-Юрій II. С. 19–20.

⁹⁰ “Anno Domini 1340 die XX Febr[uari] cum Tartari intrassent Regnum Polonie, et ob hoc Rex et totum Regnum Ungarie turbaretur, commutavi subito pecunias, quas tunc habebam, et per fr[atrem] Thomam de Zothamar, priorem provinciale[m] ord[in]i Predicat[orum] misi ipsas pecunias ad valorem mille et ccc flor[enos] aur[i]”: Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia / Ed. A. Theiner. T. 1 (1216–1352). Romae, 1859. P. 636.

⁹¹ Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінгертурра (Іоанна Вітодуранського) як джерело до історії Галицько-Волинської Русі першої половини XIV ст. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 17–18. Дрогобич, 2014. С. 71–78.

Не відважившись на відкриту війну через побоювання нового вторгнення ординських військ, союзники вирішили позбутися Болеслава-Юрія з допомогою галицького боярства. 7 квітня 1340 р. молодого князя раптом не стало⁹². Швейцарський мінорит Іоан Вінтертурський (правда під 1341 р.) зазначив, що "одного з найдостойніших руських королів" русини отруїли сильною отрутою, що його тіло розпалося на кілька частин⁹³. Пізній (сформований після 1462 р.) "Родовід польських князів" теж подав відомість про отруєння князя русинами, зазначивши, що це трапилося у Володимирі⁹⁴. Через Хроніку Яна з Чарнкова (бл. 1320–1387), з якої черпав інформацію Ян Длугош, версія про отруєння поширилася у польській історіографії⁹⁵. Між тим коронний підканцлер (1366–1371) Ян з Чарнкова приступив до написання свого твору після вигнання у 1372–1375 рр. і його хроніка охоплює події за 1370–1384 рр. Відомості про події за 1333–1368 рр. долучені пізніше із записів анонімних кліриків краківської катедри на Вавелі, що, звичайно, знижує їх цінність⁹⁶. Іоан Вінтертурський також подав причиною отруєння прихильність короля до католиків⁹⁷. Чеський хроніст Франтішек Празький (бл. 1290–1353/1362) у продовженні "Хроніки Богемії" написав про вбивство князя за запрошення "кращих священників" для викорінення серед русинів "схизми"⁹⁸. Зрозуміло: обидва автори користувалися чутками, що витали у чернечому католицькому середовищі. Цю ж версію повторив Бенеш Крабіце (†1375), якому чеський король Карл IV Люксембург доручив виправити і доповнити хронічку Франтішка Празького⁹⁹. У версії Казімежа III, відображений у папській буллі від 29.06.1341 р., повідомлялося про вбивства католиків під час загибелі Болеслава-Юрія¹⁰⁰.

Отруєння князя боярами за його прихильність до католицького обряду та іноземців непереконливе. Німецький патриціат у містах був ще від часів князя Данила Романовича. У сім'ях Лева Даниловича та Юрія Львовича не відзначено жодного протистояння з католиками. Донька першого стала черницею у монастирі кларисок. Галицьке боярство давно вже переплелось з угорськими баронами. Якщо князя отруїли бояри-змовники, то вони, радше, керувалися своїми зв'язками з Польщею або Угорщиною, а не міжконфесійним протистоянням, яке тоді ще не спостерігається. І ці бояри-змовники¹⁰¹ після смерті

⁹² *Continuatio annalium Polonorum*, а. 1330–1419 / Ed. G. H. Pertz *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum* (далі – MGHS). Т. 19. Hannoverae, 1866. P. 661–662; *Rocznik Traski* / Ed. A. Bielowski *MPH*. Т. 2. P. 860–861; *Rocznik Małopolski* / Ed. A. Bielowski *MPH*. Т. 3. Lwów, 1878. P. 199–200; *Annales Posnanienses* / Ed. W. Kętrzyński *MPH*. Т. 5. Lwów, 1888. P. 880; *Annales Posnanienses* / Ed. M. Perlbach *MGHS*. Т. 29. Hannoverae, 1925. P. 470; *Грушевський М. Історія...* Т. 3. С. 138; *Паршин І. Дипломатія...* С. 250.

⁹³ *Joannis Vitodurani Chronicon. Die Chronik des Minoriten Johannes von Winterthur. Nach der Urschrift herausgegeben durch Georg von Wyss. Zürich, 1856. P. 165.*

⁹⁴ *Rodowód książąt polskich* / Ed. A. Bielowski *MPH*. Т. 3. P. 284.

⁹⁵ *Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова Магістеріум. Історичні студії. Вип. 17. Київ, 2004. С. 93.*

⁹⁶ *Грушевський М. Історія...* Т. 3. С. 141, 529–530, 534–535; Там само. Т. 4. С. 24–25, 32–35, 45, 49–51, 56–57, 432; *Kowalski M. D. Nota o awtorze Kronika Jana z Czarnkowa. Wyd. 3. Kraków, 2001. S. 147–148; Bieniak J. Jan (Janek) z Czarnkowa Niedokończona kronika polska z XIV wieku Studia Źródłoznawcze. Т. 46. Warszawa, 2009. S. 109–143; Паршин І. Дипломатія... С. 227–228.*

⁹⁷ *Joannis Vitodurani Chronicon. P. 165.*

⁹⁸ *Die Königsaalger Geschichts-Quellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag / Herausgegeben von Dr. J. Loserth Fontes Rerum Austraricarum. Oesterreichische Geschichtsquellen. Erste Abteilung. Scriptorum. Part 1, Vol. 8. Wien, 1875. P. 564–565.*

⁹⁹ *Паршин І. Дипломатія...* С. 192.

¹⁰⁰ *Bullarium Poloniae / Ediderunt et curaverunt I. Sułkowska-Kuraś et St. Kuraś. Т. 1 (1000–1342). Romae, 1982. P. 338.*

¹⁰¹ Серед них, напевно, був Вовчок з Дроговижа (*Wolczkone de Drochowicze*), який

Болеслава-Юрія відразу ж розіслали гінців до Кракова і Вишеграда, повідомляючи про загибель свого сюзерена.

Обидва союзники виявилися добре підготовленими до несподіваної смерті правителя¹⁰². Казімеж III на першу звістку про смерть Болеслава-Юрія зумів зібрати військо (на подібні заходи звичайно затрачалися місяці!)¹⁰³, а той же Йоган з Вінтертура повідомив, що польський король вирушив у похід після отримання звістки про загибель князя¹⁰⁴. А союзник Казімежа III угорський король Карл Роберт, як свідчать угорські документи, вже на самому початку травня 1340 р.¹⁰⁵ (якщо не 19–20 квітня¹⁰⁶) відправив у похід до Галицької землі військо на чолі з палатином Віллермом Друтетом. Отже, обидва союзники заздалегідь готувалися до вторгнення до земель східного сусіда. Домисли, нібито Казімеж III мав зібрати військо для допомоги Болеславу-Юрію проти бояр¹⁰⁷, позбавлені доказовості.

“Аннали Траски” і “Малопольські аннали” подали наступне: “Року Божого 1340 Болеслав, князь Русі, син Тройдена, князя Мазовії, своїми отруєний, близько свята Благовіщення святої Марії з життя відійшов [тобто 7 квітня – Л. В.]; як казали, хапаючи їх та вимагаючи у них майно, віднімаючи та безчестячи їх дочок й дружин, а також ставлячи над ними іноземців, чехів і німців, своїх багато було закатовано, як здається, і що інші збурені численними кривдами наступну йому смерть приготували. Почувши про це, видатний Казимир, могутній король Польщі, який [вже – Л. В.] з життя відійшов, близько свята Великодня з невеликими силами вирушив на Русь і християн та купців, які знаходилися у замку у Львові, разом з їх дружинами, дітьми і майном вивіз в своє королівство, а замок спалив. Там здобиччю базато срібла, золота та прикрас, скарбницю князівську взявши, в якій були також кілька хрестів золотих... і дві найцінніші діадери, й одежа, дуже дорогоцінна. Забравши все з собою, він повернувся у свою країну”¹⁰⁸. Тобто, в середині квітня військо Казімежа III зайняло Львів і вивезло з княжої скарбниці коронаційні регалії, аби не дати можливості коронуватися іншому претендентові – Любарту-Дмитру Гедиміновичу. Пізніше зазначені регалії потрапили до коронаційного релікварію польських королів¹⁰⁹. Це було цілком у дусі часу. Так чинили й інші володарі у XIII–XV ст., зокрема чеський король і австрійський

пізніше виступив свідком на підтвердженні магдебурзького привілею Львова і чий град Дроговиж (нині село Миколаївського р-ну Львівської обл.) зруйнував князь Любарт-Дмитро Гедимінович і чия родина, обдарована і піднесена спадкоємцями Казімежа III, стала першими католиками серед руського боярства: Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). Упорядкував М. Капраль. Львів, 1998. С. 27–31; *Mysliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce. Dymitr z Goraja 1340–1400. Lublin, 1981; Sikora F. Dymitr z Goraja na Szczebreszynie w służbie Władysława Jagiełły w latach 1386–1400 Studia Historyczne. T. 26, nr 1. 1986. S. 14–19; Idem. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Garaja i jego rola na Rusi Genealogia. Kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym. Toruń, 1989. S. 55–89.*

¹⁰² Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 534–535.

¹⁰³ Zarębski J. Dzieje wojskowości polskiej do roku 1864. T. 1: Do roku 1648 / Red. J. Sikorski.

Warszawa, 1963. S. 45–46, 108.

¹⁰⁴ *Iohannis Vitodurani. Chronica. P. 184.*

¹⁰⁵ *Тарді Д. Кілька нових зауважень до походу угорського палатина Віллерма Другета “in Ruteniam” навесні 1340 року Княжа доба: історія і культура. Вип. 7. С. 209–216.*

¹⁰⁶ *Волощук М., Стасюк А. Про похід палатина Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. 17. Івано-Франківськ, 1995. С. 46–54.*

¹⁰⁷ *Swieżawski A. Regencja Władysława Opolczyka na Rusi Czerwonej Książę Władysław Opolczyk. Fundator klasztoru Paulinów na Jasnej Górze w Częstochowie / Red. M. Antoniewicz, J. Zbudniewek. Warszawa, 2007. S. 247.*

¹⁰⁸ Переклад з оригіналу: *Паршин І. Дипломатія... С. 249–250.*

¹⁰⁹ *Dąbrowska E. Królów polskich relikwiarz koronacyjny Krzyża Świętego Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesiątolecie pracy naukowej. Warszawa, 1991. S. 67–86.*

герцог Пшемисл-Оттокар II у 1273 р. вивіз інсигнії угорських королів щоб завдати повноцінній коронації Ласло IV¹¹⁰.

Швидкий відхід польського та угорського військ з галицьких земель був зумовлений, перш за все, реакцією іншої частини галицького боярства, яке підтримало претензії князя Любарта-Дмитра Гедиміновича та разом із ним звернулося до золотоординського хана Узбека. І тут можна сперечатися з І. Паршиним, який, вслід за видавцями пам'ятки, відніс повідомлення швейцарського хроніста Йогана з Вінтертура про ординське вторгнення до Польщі та Угорщини до лютого 1340 р.¹¹¹ Напевно вартує дотримуватися букви тексту хроніста: *“Року втілення Божого 1341 у першу неділю великого посту”*¹¹², тобто 25 лютого. Крім цього, хроніст повідомив про напад, як згадано, на обидва королівства, тоді як у лютому 1340 р. вторгнення до Польщі лише мало викликати переполох в Угорщині.

Після смерті Болеслава-Юрія не тільки волинська еліта визнала князем Любарта-Дмитра Гедиміновича. Його прийняли у середовищі галицького боярства засвідчує також відомий напис на дзвоні собору св. Юрія у Львові з 1341 р.¹¹³ Те, що Любарт Гедимінович так легко оволодів обома землями у 1340 р., свідчить на користь версії сприйняття його спадкоємцем ще, вірогідно, за життя Болеслава-Юрія¹¹⁴. Хан Узбек надав Любартові-Дмитру необхідну допомогу. Отже, й Орда розглядала князя як першого легітимного спадкоємця, що могло бути зафіксованим в угоді 1331 р. між Болеславом-Юрієм та Гедиміном. Боярин Дмитро Детько і князь Данило Острозький¹¹⁵ у 1340 р. разом з ординцями відтіснили поляків з галицьких земель¹¹⁶. Це військо навіть вторглося на польські терени й дійшло до Кракова, що змусило Казімежа III звернутися за допомогою до угорців і Тевтонського Ордену. Тільки ранній розлив річок навесні 1341 р. зупинив планований напад. Про це вторгнення повідомили також австрійські хроністи Йоган з Віктрінга¹¹⁷ і Леобенський Анонім¹¹⁸ та ряд інших джерел¹¹⁹. У Хроніці Яна з Чарнкова відповідний епізод носить сліди ранньої конструкції Казімежовської легенди: *“згаданий польський король Казимир, прагнучи помсти за вбивство свого родича, вдерся на Русь з великою кількістю війська. Князі, пани і вся руська шляхта, не можачи протидіяти його потузі, добровільно піддали йому і себе, і своє майно, вони прийняли його своїм паном і підтвердили присягою підданство йому. Коли після здійснення цієї справи король Казимир щасливо повернувся додому і перебував у Польському королівстві, то один несправедливий пан на ймення Детко,*

¹¹⁰ Войтович Л. Лев Данилович... С. 170–172.

¹¹¹ Паршин І. Хроніка Іоанна з Вінтертура... С. 72–74.

¹¹² *Johannis Vitodurani. Chronica.* P. 181.

¹¹³ Болеслав-Юрій II... С. 79. Найдокладніше про дзвін див.: Мусин А. Колокол святого Юра 6849: между Львовом, Полоцком, Пестербургом и Теробовлей Князя доба: історія і культура. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 95–119.

¹¹⁴ Грушевський М. Історія... Т. 3. С. 127.

¹¹⁵ Про різночитання у джерелах *“Danielle Ostrogio”* і *“de Ostrov”* див.: Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Львів, 1996. С. 126.

¹¹⁶ Шараневич І. Історія... С. 158–159.

¹¹⁷ *Johannis abbatis Victoriensis. Liber certa-*

rum historiarum / Ed. F. Schneider *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.* T. 2. Hannoverae et Lipsiae, 1910. Libri IV–VI. P. 218.

¹¹⁸ *Anonymi Leobensis Chronicon libris sex comprehensum, a Christo nato usque ad annum ejusdem MCCCXLIII* / Ed. H. Pertz *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini.* T. 1. Lipsiae, 1721. Col. 958.

¹¹⁹ *Vetera Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* P. 637–638; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia* / Ed. A. Theiner. Romae, 1860. P. 468; *Rocznik Trascki.* P. 860–861; *Fontes rerum Austriacarum. Österreichische Geschichts-Quellen* / Hrsg. von J. Loserth. Bd. 8. Wien, 1875. S. 564–565; *Rocznik Małopolski.* P. 199.

котрий тримав замок Перемишль, разом з якимсь Данилом з Острова, таємно, не даючи знати іншій руській шляхті, запевнив татарського хана, що король Казимир напав на Русь, забрав її і перешкоджає платити данину, котру русини звично давали татарам. На це їхнє донесення татарський хан послав на Русь величезне військо з наказом, щоб воно разом з русинами напало на Польщу і жорстоко її спустошило. Коли вони підходили до ріки Вісли, король Казимир запобіг їм шлях своїм військом, вчинив мужній опір і не допустив перейти через цю річку. Він втратив при цьому одного свого, дуже хороброго лицаря на ім'я Czelej, сandomирського воеводу. Останнього пробила стріла і він помер на місці. Татари, повертаючись, прагнули захопити люблінський замок, котрий тоді був збудований тільки з дерева. Однак його мешканці, боронячись з усіх сил, змусили їх зняти облогу¹²⁰.

Далі, у наступному фрагменті, Хроніка Яна з Чарнкова подає дещо інший варіант ранньої конструкції Казімежівської легенди: “змурував багато інших міст, насамперед... в землі Руській місто Лембург, інакше Львів і два замки, замок Перемишль, замок і місто Сянок, місто Коросно, замки Любачів, Тербовлю, Галич, Тустань. Всі ці міста і замки дуже міцними мурами, домами і високими вежами, надзвичайно глибокими ровами й іншими оборонними речами оточив задля оздоби народу, задля оборони і опіки Польського королівства... Після цих випадків року Божого 1339 померла згадана королева пані Анна, а наступного року, коли Болеслав, син мазовецького князя Тройдена, одностайно обраний русинами князем і паном, був знищений з допомогою отрути, бо прагнув змінити їхнє право і віру, Любарт, син литовського князя Гедиміна, зайняв це руське князівство, до котрого потім року Божого 1349 король Казимир вступив з потужним військом і цілком опанував ним разом з усіма містами і замками; Любарта ж він з власної доброї волі відступив тільки одє єдине місто Луцьк з його повітом¹²¹.”

Отже, здобувши несподіваним наскоком Львів, Казімеж III вивіз звідти скарбницю з коронаційними регаліями, а далі мусив оборонятися від військ Любарта-Дмитра Гедиміновича, якому прийшли на допомогу війська хана Узбека. Король змушений був не тільки звертатися до Угорщини та Тевтонського Ордену, а й навіть, за свідченням сучасника – чеського хроніста Франтішка Празького, сам втік “до інших земель християнських¹²².”

Втрата коронаційних регалій ускладнила становище князя Любарта-Дмитра, але його визнала, як зазначено, й галицька еліта. Князь у 1341 р. відновив у цеглі церкву св. Юрія у Львові (збудовану в 1280 р. і, напевно, зруйновану або пошкоджену під час нападу військ Казімежа III¹²³) та фундував до неї згаданий дзвін з написом “при князи Дмитрій”. Уступаючи давньому прагненню галицької еліти розділити владу з князями, Любарт-Дмитро пішов на значні поступки боярству, надавши його лідеру Дмитрові Детьку високий сан управителя (provisor чи proconsul) або старости (capitaneus) Руської землі. Уже в березні (але не пізніше 27 червня) 1341 р. Дмитро Детько як “управитель або староста землі Русі” повідомив громаду Торуня: “ми усунули суперечку, посіяну з намови диявола, між польським королем Казимиром і нами, й натхненні животворним духом, подолавши спокусника людського роду, уклали союз згоди¹²⁴.” Напевно, Казімежу III випало погодитися на status quo.

¹²⁰ Мицик Ю. Відомості про Україну... С. 93–94.

¹²¹ Там само. С. 94.

¹²² Паршин І. Дипломатія... С. 190.

¹²³ Діба Ю. Невикористані писемні свід-

чення про початки церкви св. Юра у Львові Вісник Львівського університету. Серія Мистецтвознавство. Вип. 5. Львів, 2005. С. 151–159.

¹²⁴ “discor diam a dyabolica suggestionē seminātam inter d(omin)um Kasimirum regem

Розуміючи, що ані Казімеж III ні Людовик Анжуйський не полишать спроб поборотися за спадщину Романовичів, князь Дмитро-Любарт Гедимінович мусив шукати союзників не тільки у Золотій Орді. Смерть великого князя Гедиміна у 1341 р. також викликала першу династичну кризу у Литві¹²⁵, сили якої були постійно зв'язані або Тевтонським Орденом або Московським князівством.

У середовищі галицьких бояр Казімеж III мав прихильників, яких використав у своїх спробах оволодіти Галицькою землею у 1340–1350 рр. (вже згаданий боярин Вовчок з Дроговижа, брати Ходко, Петро і Осташок Корчаки та ін.¹²⁶). Близько 1343 р. з допомогою місцевих бояр король оволодів Сяноцькою землею. Обставини цих подій не зовсім виразні. Правдоподібно, не обійшлося без військових дій. Я. Длугош, повідомляючи про укладення 8 липня 1343 р. миру між Казімежом III та Тевтонським Орденом, зауважив: “Казимир, Польщі король, віійно у русами й литовцями сам... зв'язаний”¹²⁷. За цим миром за Орденом залишилися раніше зайняті території у Кузьмській землі та Гданському Помор’ї¹²⁸.

Казімеж III продовжив пошуки прихильників у Руському королівстві. За Супральським, Слуцьким та іншими білорусько-литовськими літописами король прислав подільському князеві Костянтиніві Корятовичу глейтові листи, запрошуючи на переговори щодо шлюбу з однією із своїх доньок, але князь Костянтин відмовився від цього союзу, не бажаючи переходити з православної у католицьку релігію¹²⁹. Ще Освальд Бальзер звернув увагу, що могло йтися тільки про Кунегунду, видану 1345 р. за бранденбурзького курфюрста Людовіка, бо старша донька короля Єлизавета вийшла за поморського князя Богуслава V ще в 1343 р.¹³⁰ Тому можна погодитися із Феліксом Шабульдо про імовірність цих переговорів тільки в 1344 р.¹³¹ Привертає увагу той факт, що король запропонував подільському князеві¹³² глейтовий лист (лист безпеки), тобто переговори відбувалися під час війни. Не маючи змоги самотужки витіснити Любарта-Дмитра з Галицької частини королівства Русі, Казімеж III явно переманював його васалів.

Анжуйська династія як легітимний спадкоємець Арпадів теж не відмовилася від претензій на спадщину Романовичів. Обидві сторони намагалися схилити на свій бік галицьке боярство. З цього огляду цікавою є грамота угорського короля Лайоша (Людовіка) Анжуйського до Дмитра Детька з 1344 р., адресована до “вірного свого мужа, комеса Детька, старости Руської землі”¹³³. Мабуть, мав слухність М. Грушевський, твердячи про лише нагадування угорського короля про свій “сюзеренітет” над королівством Русі, який впливав з його титулу “короля Галіції і Лодомерії”¹³⁴. Уже сама відсутність у листі зазначеного титулу, обмеження титулом “Dei gratia Rex Hungariae”, певною мірою Poloniae et nos, ex inspiratione almi pneumat[er]gantes temptatorem humanum s(on)cordi[a]e i(n)ivimus unionem”: *Курчинський О.* Акти та документи... С. 194–200.

¹²⁵ *Гудавичюс Э.* История Литвы. Т. 1. С. 116–126.

¹²⁶ *Sikora F.* Krag rodzinny... S. 55–90.

¹²⁷ *Паршин І.* Дипломатія... С. 289.

¹²⁸ *Szczur S.* Traktat pokojowy Kazimierza Wielkiego z zakonem Krzyżackim z 1343 r. *Zapiski Historyczne.* Т. 56, zes. 4. 1991. S. 7–43.

¹²⁹ *Летописи белорусско-литовские ПСРЛ.* Т. 35. Москва, 1980. С. 66, 74, 138, 160, 186, 207, 228.

¹³⁰ *Balzer O.* Genealogia Piastów. S. 394, 396.

¹³¹ *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси... С. 45.

¹³² Зрозуміло, що у 1344 р. Костянтин Корятович ще не був подільським князем, радше він тримав тільки північну (волинську) частину Поділля з центром, напевно, у Хмільнику.

¹³³ “fidei suo viro Magnifico Comiti Dechh Capitaneo Ruthenorom”: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. Т. 9, Vol. 1. Budae, 1833. P. 209.

¹³⁴ *Грушевський М.* Історія... Т. 4. С. 29.

вказує на невизначеність стосунків між обома сторонами. Про це свідчить і сам тон та характер листа (навіть не беручи до уваги титул “ваша високість” у зверненні до Дмитра Детька¹³⁵), в якому угорський король просить внормувати митні проблеми в торгівлі з м. Кошце. Очевидно, Олег Мазур слушно твердив про наявність у королівській канцелярії проблеми при укладанні самого документу¹³⁶. Зарахування Дмитра Детька до угорських васалів¹³⁷ безпідставне. Навіть, якщо походження цього лідера галицького боярства і могло бути пов'язаним з Угорським королівством, підстав визнавати його васалом Людовика Анжуйського немає¹³⁸.

Польський і угорський королі почали об'єднувати свої зусилля, спрямовані на союзників Любарта. З осені 1344 р. угорський король Людовик Анжуйський допомагав полякам у війні з Литвою, в ході якої навіть обложено Вільно. Король повернувся до Угорщини тільки в лютому 1345 р.¹³⁹ У цей же час ординці вторглися до Трансильванії та на територію комітату Спіш (останнє можна було вчинити тільки через галицькі землі). У відповідь 1345 р. угорське військо на чолі з бароном Ендре Лацкфі виступило проти Золотої Орди¹⁴⁰. Угорські джерела повідомляють про переможне завершення походу і укладення угоди¹⁴¹.

З 1346 р. Казімеж III почав титулувати себе паном і дідичем Русі. У грамоті з 1361 р., якою підтверджено маєтки галицького боярина Ходка з Библа, надані його предкам від князя Лева Даниловича, цей титул подано так: “милістю Божою король Краківської землі, Судомирської землі, Серадської землі, Польської землі, Куявської землі, Добрянської землі, Руської землі, господар і вічний дідич землям тим володар, король велебний”¹⁴². На перших порах Казімеж III намагався декларувати унійне об'єднання королівства Русі з Польщею¹⁴³. Треба відзначити, що для XIV ст. це була звична практика європейської династичної політики.

2 лютого 1348 р. на р. Стреве литовська армія на чолі з Ольгердом і Кейстутом Гедиміновичами потерпіла значну поразку від війська Тевтонського Ордену, підсиленого волонтерами і найманцями із Західної Європи¹⁴⁴. У

¹³⁵ “Vestrae Magnificentiae”: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. T. 9, Vol. 1. P. 210.

¹³⁶ Мазур О. “Demetrius Detko, provisor seu capitaneus terrae Russiae” (інститут “старійшини” у політичному житті Галицької землі другої чверті XIV ст.) *Семінарії “Княжі часи”*. Львів, 2002. С. 19–20.

¹³⁷ Abraham W. Powstanie organizacji... S. 218; Paszkiewicz H. Polityka reska... S. 78–81; Шабунько Ф. М. Земли Юго-Западной Руси... С. 40; Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. S. 92–96; Dąbrowski J. Kazimierz Wielki. S. 32.

¹³⁸ Волощук М. Проблема васальної залежності Дмитра Детька від угорського короля Людовика I Княжа доба: історія і культура. Вип. 6 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2012. С. 269–279.

¹³⁹ Solymsi L., Körmendi A. A középkori magyarállam virágzása és bukása, 1301–1506 Solymsi L. Magyarország történeti kronológiája. 1: a kezdetektől 1526-ig. Budapest, 1981. 208 old.

¹⁴⁰ Housley N. King Louis the Great of Hungary and the Crusades, 1342–1382 *The Slavonic and East European Review*. T. 62(2). London, 1984. P. 194; Kristó G. Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988. 96–97 old.

¹⁴¹ Kristó G. Az Anjou-kor háborúi. 97 old.; Sălăgean T. Romanian Society in the Early Middle Ages (9th–14th centuries AD) *Pop I.-A., Bolovan I. History of Romania. Compedium*. New York, 2005. P. 199.

¹⁴² АЮЗР. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 1–2.

¹⁴³ Sieradzki J. “Regnum Russiae”. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji *КН*. 1958. Nr 2. S. 498; Исаевич Я. Д. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Русии” *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г. Москва, 1986. С. 63.

¹⁴⁴ Гудавичюс Э. История Литвы. Т. 1. С. 66; Кузьмин А. В. Восточная Европа и поражение войск Великого Княжества Литовского в битве на р. Страве 2 февраля 1348 г.: военные и внешнеполитические итоги *Sudia Historica Europae Orientalis*. Т. 5. Минск, 2012. С. 84–115.

складі цього війська були прибулі від Любарта-Дмитра дружини з Володимиром та Берестя¹⁴⁵.

Ця поразка литовського війська додала впевненості Казімежові III. Він пішов у 1348 р. на угоду з чеським королем Карлом IV Люксембургом, відмовившись від претензій на Сілезію¹⁴⁶, зумів домогтися нейтралітету Золотої Орди¹⁴⁷ і восени 1349 р. вторгся у Руське королівство¹⁴⁸. Зайнявши значні території, король уже 5 грудня 1349 р. видав грамоту прибалтійським купцям, гарантуючи вільний шлях до Володимира¹⁴⁹.

Але тодішній успіх був короточасним. У 1350 р. князь Любарт-Дмитро Гедимінович зумів щонайменше відвоювати волинські землі з Берестям, Володимиром і Белзом¹⁵⁰. Врешті польський король 4 квітня 1350 р. визнав права Угорщини в особі Анжуйської династії на спадщину Романовичів, закликаючи на такий спосіб короля Людовика активно втрутитися до цієї боротьби¹⁵¹. За угодою між двома володарями Казімеж III отримував *королівство Русі* у пожиттєве володіння, після чого ці землі повинні були перейти до Анжуйської династії. У разі появи у польського короля сина зберігалося право викупу королівства за 100 тис. флоринів¹⁵². Зрозуміло, що якби за Вишеградськими угодами Казімеж III виступав спадкоємцем князя Болеслава-Юрія, укладення такої угоди 1350 р. було б позбавлене сенсу.

У липні 1351 р. угорські війська вторглися на Волинь. З ними наступали також польські і мазовецькі дружини. На допомогу Любарту-Дмитру Гедиміновичу прийшов старший брат Кейстут, якому передано Дрогичинське князівство. Литва не хотіла вступати у війну і Кейстут діяв як удільний князь волинський¹⁵³. Проти нього союзники спрямували головний удар. За свідченням Будайської хроніки, під час волинської кампанії 1351 р. в полон до угорців потрапив якийсь князь, імені якого не названо¹⁵⁴. Дубенська хроніка дає підстави

¹⁴⁵ Die ältere Chronik von Oliva / Hrsg. Th. Hirsch *Scriptores Rerum Prussicarum* (далі – SRP). Bd. 2. Leipzig, 1861. P. 669–726 [Chronica Olivensis. Ed. W. Kętrzyński. T. 4. P. 310–350]; Hermanni de Wartberge *Chronicon Livoniae* / Hrsg. E. Strehlike SRP. Bd. 2. P. 75–76, 511–512; Иванов И. П. Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времён до конца XIV в. Одесса, 1885. С. 238; Терський С. Історія Луцька. Т. 1. Львів, 2007. С. 26.

¹⁴⁶ Wyzozumski J. Kazimierz Wielki. S. 86.

¹⁴⁷ Nuncii Tartarorum venerunt ad regem Poloniae MPH. T. 2. P. 885; Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 33.

¹⁴⁸ За Анналами монастиря у Мехуві Казімеж III вторгнувся “в кінці того самого року” [1349 – Л. В.]: Rocznik miechowski / Ed. A. Bielowski MPH. T. 2. P. 882–896. Згідно з Я. Длугошем, він “велике і незчисленне, з кінноти й піхоти набране й вишколене військо скеровує на землі Русі стародавні... та найперше до землі Луцької, яку тоді Любарт литовський, син Гедиміна, волею давніх Русі князів, з іншими собі захопив, і в облогу Луцьк й Володимир узявши, їх руюкою могутньою забирає”: Паршин І. Дипломатія... С. 291. Завоювання території Руського королівства підтверджує “Хроніка землі Прусської” (Franciscani Thorunensis Annales Prussici

(941–1410) / Grsg. E. Strehlike SRP. Bd. 3. Leipzig, 1866. P. 78), спустошення, пожежі і грабунки – “Хроніка міста Любека” (Chronik Detmar’s von Lübeck / Hrsg. E. Strehlike. SRP. Bd. 3. P. 78).

¹⁴⁹ Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 33.

¹⁵⁰ Rocznik miechowski P. 885; Мицик Ю. Відомості про Україну... С. 94.

¹⁵¹ Prochaska A. W sprawie zajęcia Rusi... S. 1–33; Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 35; Housley N. King Louis the Great... P. 194; Lukowski J., Zawadzki H. A Concise History of Medieval Hungary, 895–1526. New York, 2001. P. 30.

¹⁵² Spinei V. Moldavia in the 11th – 14th Centuries. Bucarest, 1986. P. 109; Engel P. The Realm of St. Stephen. P. 167.

¹⁵³ Сучасні литовські історики вважають Любарта литовським васалом, а його володіння – частиною Великого князівства Литовського, сперечаючись тільки чи можна туди включати і галицькі землі: Gudavičius E. Lietuvos istorija nuo seniausiu laikų iki 1569 metų. Vilnius, 1999. S. 126; Норкус З. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій / Пер. П. Білинський. Київ, 2016. С. 287.

¹⁵⁴ Chronicon Budence / Ed. I. Podhradzky. Budaë, 1838. P. 315–316; Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque

стверджувати, що ним був сам Любарт-Дмитро Гедимінович, бо 15 серпня 1351 р. король Людовик уклав договір з Кейстутом Любартовичем “і, отже, короля Любарта, брата Кейстута, того ж дня з полону повністю вільним відпустити зобов’язався, якого король польський з великими втратами в людях узяв у неволю у якомусь замку”¹⁵⁵. Обставини полону Любарта-Дмитра Гедиміновича не відомі, але сам факт полону, згідно з цим переказом, сумнівам не підлягає¹⁵⁶.

За умовами угоди литовський князь Кейстут Гедимінович обіцяв прийняти християнство і допомагати угорцям. Угорський король думав згодом посадити Кейстута на литовський трон як свого васала і коронувати королівською короною. А поки Кейстут як почесний заложник мав перебувати у плоцького, сохачевського і віського князя Болеслава Ванковича. Але князь Кейстут зовсім не збирався виконувати вимоги цієї угоди. Литовський загін йшов вслід за своїм князем, який при першій нагоді втік¹⁵⁷. Князь Болеслав кинувся у погоню і загинув від стріли 20 серпня 1351 р. в околицях м. Мельника¹⁵⁸. Тобто, бойові дії відбувалися на території Дорогичинського і Берестейського князівств. 13 вересня 1351 р. король повернувся у Вишеград¹⁵⁹.

22 лютого 1352 р. угорський король знову виступив на допомогу Казімежу III і 12 березня уже був у Сяноку. Далі угорські війська підійшли до Белза, який вже облягало військо польського короля. Місто обороняв воєвода Дрозд. Досі залишається загадкою, як йому вдалося відстояти Белз проти значного польсько-угорського війська на чолі з двома королями¹⁶⁰. 31 березня 1352 р. в бою під стінами Белза, отримавши удар булавою по шолому, угорський король Людовик Анжуйський злетів з коня (“quod etiam Lodouicum regem in capite ictu letali cum malleo ligneo vel calumptita i.e. Swlyok concusserunt, et ipsum in terram deicerunt”)¹⁶¹. Малоімовірно, щоби король особисто брав участь у штурмі, коли доводилося форсувати рови в обладунках, де вода сягала по шию. Вірогідніше, його поранено в кінній сутичці із загоном, посланим на допомогу обложеному (воєвода Дрозд сім разів робив перемир’я, затягуючи час, що мало сенс тільки з огляду на очікування допомоги), можливо на чолі з князем Семеном Наримунтовичем¹⁶². А булави, якими користувалися кінні лицарі та їх зброєносці, мали важкі бронзові або залізні наверхш¹⁶³. За угорсько-польським військом під Белзом пильнували ординці, союзні князеві Любарту-Дмитру Гедиміновичу, що підтверджують сучасники німецькі хроністи Генріх Німий¹⁶⁴, Маттіас з Нойбурга¹⁶⁵ та Хроніка міста Майнц¹⁶⁶.

stirpis Arpadianae gestarum. V. 1 / Ed. I. Szent-pétery. Budapest, 1937. P. 481–501.

¹⁵⁵ Паршин І. Дипломатія... С. 220.

¹⁵⁶ Грушевський М. Історія... Т. 4. С. 439.

¹⁵⁷ Knoll P. W. The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in East Central Europe, 1320–1370. Chicago, 1972. P. 148.

¹⁵⁸ Balzer O. Genealogia Piastów. S. 777–778.

¹⁵⁹ Solymosi L., Körmendi A. A középkori magyarállam virágzása és bukása. 212 old.

¹⁶⁰ Knoll P. W. The Rise of the Polish Monarchy... P. 150.

¹⁶¹ Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronocisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum / Ed. Matthias Florianus HHFD. Vol. 3. P. 164–165. У перекладі Іллі Паршина: “що самого Людовика короля у голову ударом важко-

го дерев’яного молота чи калумптита, тобто Swlyok, поранили й самого на землю звалили”, див.: Паршин І. Дипломатія... С. 221.

¹⁶² Войтович Л. Княжа доба... С. 618.

¹⁶³ Козак М. Булава як елемент озброєння воїна Галицького та Волинського князівств у XI–XIV століттях *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Т. 1. Львів, 2018. С. 62.

¹⁶⁴ Chronica Heinrici Surdi de Selbach / Hrsg. H. Bresslau *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. N. 5* (далі – MGHSRGNS). Vol. 1. Berlin, 1922. P. 102–103.

¹⁶⁵ Chronica Mathiae de Nuwenburg / Hrsg. A. Hofmeister MGHSRGNS. Vol. 4. Berlin, 1924–1940. P. 465.

¹⁶⁶ Chronicon Moguntium / Ed. C. Hegel *Die Chroniken der mittelrheinischen Städte. Mainz. Bd. 2. Leipzig, 1882. P. 158.*

Король Людовик покинув військо вже наступного дня, тобто 1 квітня 1352 р., а 6 квітня був у Мукачеві, при цьому дещо заблукавши в дорозі¹⁶⁷. З королем вийшло тільки 40 охоронців. Екскорт з королем вирушив до Львова, де його, як твердить джерело, *урочисто зустріли*, бо у місті знаходився гарнізон Казімежа III. Однак заграва від пожеж навколишніх поселень, спалених союзними князю Любарту-Дмитру ординцями, змусила поспішати далі до Дністра. Що більше, короля і його екскорт навіть не нагодували і не дали харчів на дорогу, бо, добравшись до перших озер біля р. Зубри, вони кинулися ловити рибу, аби вгамувати голод. Далі швидко переправившись через Дністер в районі с. Устя чи Розвадова поблизу Миколаєва, де, *“втративши чотирьох коней і трьох людей”*, вони, майже не зупиняючись і побоюючись переслідування через чутки, які розпускали місцеві жителі про тисячі воїнів Любарта та татар, досягли р. Стрий і заночували на правому березі в укріпленому дворі Dobrauihwcsa (Дуброва чи Дубровча?). Вночі *“якийсь русич двір підпалив”*¹⁶⁸. Далі кортеж короля через Верецький перевал дістався на Закарпаття. Дубненська хроніка однозначно свідчить, що хоч у Львові, напевно, і був якийсь польський гарнізон, Прикарпаття не контролював Казімеж III і місцеве населення вороже сприймало його союзника.

Після евакуації пораненого короля Людовика Анжуйського його військо теж відійшло звичним шляхом через Перемишль і Сянок на Бардеїв. Облога Белза була знята, самотужки поляки не могли продовжувати війну, а Угорщина побоювалася ординського вторгнення до Трансильванії¹⁶⁹. Обидві сторони погодилися на компроміс. За угодою 1352 р. за Любартом-Дмитром Гедиміновичем залишилася уся Волинь¹⁷⁰.

Але це було не більше, ніж тимчасовий перепочинок. Угорщина та Польща взяли за союзників Любарта-Дмитра Гедиміновича. Відразу ж у 1352 р. папа Климент VI оголосив хрестовий похід проти Литви і татар¹⁷¹. У 1353 р. Любарт-Дмитро Гедимінович здійснив кілька походів на захід. Зокрема, у травні він був під Львовом, здобув місто, але не мав достатньо сил утримати його, тому відступив, зруйнувавши укріплення, напевно, для того, щоб полегшити у майбутньому повернення столиці¹⁷². За Я. Длугошем, 7 липня 1353 р. Любарт-Дмитро Гедимінович здобув Галич¹⁷³. У квітні 1354 р. король Людовик сам виступив проти Золотої Орди¹⁷⁴. Цей похід завершився укладенням угоди з ханом Джанібеком¹⁷⁵. У 1355 р. король знову надіслав підкріплення Казімежу III проти Любарта-Дмитра Гедиміновича¹⁷⁶.

17 червня 1356 р. Казімеж III фактично підтвердив магдебурзьке право Львову¹⁷⁷. Далі аж до своєї смерті король реально володів містом, боротьба за яке зі сторони Любарта відновилася вже після 1370 р. 28 грудня 1360 р. та 27 липня 1368 р. король надав Львову ще два привілеї, розширюючи права міщан, щоб

¹⁶⁷ Knoll P. W. The Rise of the Polish Monarchy. P. 151; Kristó G. Az Anjou-kor háborúi. 128–129 old.

¹⁶⁸ Паршин І. Дипломатія... С. 122–123.

¹⁶⁹ Knoll P. W. The Rise of the Polish Monarchy. P. 151; Kristó G. Az Anjou-kor háborúi. 128–129 old.

¹⁷⁰ Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показники М. М. Пещак. Київ, 1974. С. 29–32.

¹⁷¹ Housley N. King Louis the Great... P. 194.

¹⁷² Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час...

С. 65.

¹⁷³ Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Opera omnia / Ed. A. Przewdziecki. T. 3. Kraków, 1876. P. 246.

¹⁷⁴ Kristó G. Az Anjou-kor háborúi. 134, 269 old.

¹⁷⁵ Ibidem. 134 old.; Bertényi I. Nagy Lajos király. Budapest, 1989. 102 old.

¹⁷⁶ Kristó G. Az Anjou-kor háborúi. 136–137 old.

¹⁷⁷ Привілеї міста Львова... С. 14–16, 27–31.

отримати їх прихильність¹⁷⁸. Львів, як і більшість тогочасних європейських міст, розташованих на перехресті міжнародних шляхів, залишалося поліетнічним: крім українців-русинів (Ruthenogum) тут були вірмени (Ormenogum), юдеї (Judeogum), сарацини¹⁷⁹ (Saracenogum), татари (Tharthanogum)¹⁸⁰ і, звичайно, німці та поляки. Головним католицьким осередком міста залишався костьол Марії Сніжної (святої Діви Марії), обдарований королем¹⁸¹, про будівництво майбутньої катедрі за умов того часу, як згадано, ще не йшлося.

Перманентна війна не припинялася. У 1355 р. поляки, вірогідно, знову захопили Володимир й у 1356 р. князь Любарт-Дмитро при допомозі ординців повернув місто¹⁸². Врешті, було укладено нову мирну угоду¹⁸³.

Любарт-Дмитро Гедимінович послідовно боровся за відновлення Галицько-Волинської держави. Причому, його основним союзником залишалися ординці. Саме тому в 1362 р. він не приєднався до війська Ольгерда Гедиміновича у його поході на Правобережжя. Тоді ж відразу він почав титулуватися великим князем, підкреслюючи свою незалежність від великого князя литовського¹⁸⁴. Його васали князі Корятовичі, які взяли участь у цьому поході після битви на Синіх Водах, заснували на південних окраїнах Руського королівства окреме Подільське князівство, незалежне від Любарта.

У 1366 р. Казимєж III знову розгорнув успішний наступ, який закінчився захопленням значних територій. На початку жовтня 1366 р. укладено угоду, яка уточнювала волинсько-галицький кордон і фіксувала анексію галицької частини Руського королівства польським королем, до нього відходили й деякі волинські волості, зокрема Володимир, Ратно, Кошер, Турійськ, Перемиль, Броди і Кременець¹⁸⁵.

Це не означало припинення боротьби. У 1368 р. Кейстут Гедимінович “пограбував Пултуск і спалив у ньому замок з великою кількістю людей, котрих не зміг взяти до неволі, інших же людей забрав з собою у вічну неволю”¹⁸⁶.

¹⁷⁸ Там само. С. 31–36.

¹⁷⁹ Навколо сарацинів триває дискусія: Освальд Бальгер вважав їх тотожними татарами (*Balzer O. Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Łwowie. Łwów, 1909. S. 6*), а Ярослав Ісаєвич – караїмам (*Ісаєвич Я. Етноси, мови і релігії. Адміністративний устрій Історія Львова. Т. 1. С. 83–84*). Проте, сарацинами тоді звично називали мусульман. А татари у цей період в основній масі ще не були мусульманами, як і караїми. Тому найімовірніше, сарацинами належить вважати арабських купців (*Зіморевич Б. Потрійний Львів. Leopolis triplex. Переклад Н. Царьової, коментарі І. Мицька. Вид. 2, випр. та доп. Львів, 2002. С. 190*), можливо з Сирії (*Дашкевич Я. Д. Русь і Сирія: взаємозв'язки XIII–XIV ст. ЗНТШ. Т. 228. Львів, 1994. С. 10*); *Його ж. Сарацини у Львові VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей. Київ, 2003. С. 62–63*; *Його ж. Ислам в Україні: львівські сарацини Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2008. Кн. 2. Львів, 2008. С. 412–416*; *Його ж. Сарацини – таємничий нарід середньовічної України (джерела та їхня*

інтерпретація) Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 7–36) чи, радше з Єгипту, які через причорноморські володіння Ногая почали проникати до Галицько-Волинських земель та Угорщини. Оскільки східна торгівля через Іран припинилася, то контакти з мусульманським Єгиптом тепер стали важливішими: *Войтович Л. Львів у XIII столітті: нова спроба подолання старих стереотипів Княжа доба: історія і культура. Вип. 11. С. 66–67.*

¹⁸⁰ Привілеї міста Львова... С. 28.

¹⁸¹ Там само. С. 34.

¹⁸² *Spominki o Ciołkach / Ed. A. Bielowski MPH. Т. 3. Р. 269.*

¹⁸³ *Wyrozumski J. Kazimierz Wielki. S. 94; Паршин І. Дипломатія... С. 269.*

¹⁸⁴ *Янкаускас В. Положение волинского князя в династии Гедиминовичей Colloquia Russica. Ser. 1. Vol. 1 / Ed. V. Nagirnyy. Kraków, 2012. С. 136.*

¹⁸⁵ *Довнар-Запольський М. В. Из истории литовско-польской борьбы... С. 1–13; Грамоти XIV ст. С. 38–39.*

¹⁸⁶ *Мицик Ю. Відомості про Україну... С. 94.*

Вже після смерті Казімежа III (5 листопада 1370 р.) у 1370–1371, 1372, 1376–1377 рр. Любарту-Дмитру Гедиміновичу вдалося повернути волинські волості й навіть зайняти частину Галицької землі, але втриматися тут він не зміг¹⁸⁷.

Отже, поступово звільняючись від історичних стереотипів, сформованих давньою історіографією, можна стверджувати, що *Казімежівська легенда* у її політичній складовій не має жодного підґрунтя. Приєднання галицької частини *Королівства Русі* до Польщі відбулося не у 1340 р. після смерті князя Болеслава-Юрія Тройденовича і навіть не в 1349 р. Через провальну зовнішню політику, коли підтриманий польською стороною Болеслав-Юрій Тройденович не тільки став самостійним володарем, а й поступово дійшов до політики конфронтації із Польщею, Казімеж III спочатку підтримав претензії на руський престіл племінника Владислава Земовітовича, а потім і сам втрутився до боротьби за спадщину Романовичів, намагаючись домовитися з місцевим боярством. Як розумний і далекоглядний політик, він використав увесь арсенал доступних засобів задля привернення на свою сторону місцевої еліти: декларування унії і збереження прав *Королівства Русі*, карбування окремої монети, надання чи підтвердження магдебурзьких привілеїв та земельних володінь галицькому боярству, підтримку відновлення православної Галицької митрополії. Його суперник князь Любарт-Дмитро Гедимінович теж виявився гідним і не менш розумним, він навіть пішов на такий сміливий крок, як передача лідерові галицького боярства Дмитрові Детькові реальної влади над галицькою частиною *Королівства Русі* в ранзі старости руського. У цих умовах Казімеж III визнав право угорських королів на спадщину Романовичів, чим домігся залучення ресурсів сильного Угорського королівства до боротьби за цю спадщину. Дмитро-Любарт у цьому протистоянні зумів зберегти більшу частину Волині і навіть робив спроби ще з допомогою литовців потіснити суперників у галицькій частині, але більшого досягнути не зумів.

У 1387 р. вся галицька частина Руського королівства та Холмщина були приєднані до Польщі. У 1392 р. Литва визнала цю анексію за угодою в Острові. Спершу анексованими землями управляли польські урядовці в ранзі генеральних старост, продовжувалося карбування *руських грошей*, тобто зберігалася автономне становище краю. Аж у 1397 р. львівська та галицька еліти присягнули польським королям Ядвізі та Владиславу Ягайлу¹⁸⁸, а повна анексія Галицької землі Руського королівства завершилася тільки в 1434 р. з утворенням у складі Польського королівства Руського і Подільського воєводства¹⁸⁹.

Що стосується нібито гігантського будівництва на цих територіях, то, подібно до історії будівництва львівської катедри, немає жодних джерельних підстав пов'язувати його з іменем короля Казімежа III. Безперечно, що як вмілий і далекоглядний політик, король, протегуючи перш за все католицьким міщанам, та королівські наміники і достойники в умовах війни мусили відновлювати старі укріплення і зводити нові за останніми вимогами фортифікації. Все це сприяло формуванню легенди, яка всі значні муровані упродовж наступного століття будови приписала Казімежові III. Але недовготривале володіння Львовом чи Володимиром або Галичем практично виключає можливість такого будівництва.

¹⁸⁷ Войтович Л. Етапи політичної історії... С. 153–168.

¹⁸⁸ Ісаєвич Я., Войтович Л. Перехідний час... С. 68–70.

¹⁸⁹ Войтович Л. Угорщина і Польща... С. 191–274.

“Казімежовська легенда” почала творитися ще за життя короля, пізніше польська патріотична історіографія породила міф про легітимність приєднання Руського королівства внаслідок Вишеградських угод, а далі і досі, не вдаючись до джерел, за попередниками цю завчену легенду повторюють як польські, так і інші, втім і українські історики та краєзнавці і переповідають екскурсоводи на вулицях галицьких і волинських міст.

*Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Львівський національний університет імені Івана Франка*

ЩЕ РАЗ ПРО КНИГУ РАДОСЛАВА ЛІВОХА ТА “НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОЧАТОК ІСТОРІЇ ЛІТОПИСНОГО ПЛІСНЕСЬКА”

2018 р. в серії “Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie” опубліковано двома мовами (польська й англійська) працю польського дослідника Радослава Лівиха (Radosław Liwoch), присвячену збереженню у музейній колекції матеріалів з літописного Пліснеська¹. Вихід цієї книги став помітною подією для польських і – особливо – українських вчених, які працюють з тематикою ранньосередньовічної археології та історії.

Варто зазначити, що в музеях Польщі переходиться чимала кількість знахідок цієї доби з України, які час від часу друкуються на сторінках польських та українських археологічних видань², що дає змогу українським ученим залучати такі матеріали до своїх досліджень. Періодично публікує археологічні знахідки з України також і сам Р. Лівих³.

Виходу книги Р. Лівиха передувала доволі значна серія статей, присвячених аналізу багатих матеріалів із відкриттів Теодора Нечуї-Земенцького 1881–1883 рр. у Пліснеську, опублікованих у Польщі, Україні, Росії, Німеччині. Підсумком багаторічних опрацювань матеріалів з розкопок Т. Нечуя-Земенцького стала згадана праця. Інтерес до неї засвідчила, зокрема, й поява рецензії Віри Гупало та Наталії Булик⁴.

¹ Liwoch R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemieckiego w latopisowym Pleśniku (Podhorce na Ukrainie) / Artefacts from excavations by Teodor Nieczuja-Ziemiecki in mediaeval Plisnesk (Pidgirci in Ukraine) (Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Krakowie. T. 7). Kraków, 2018. 168 s.

² Див., наприклад: Musianowicz K. Smentarzysko kurhanowe z VI–XIII w. Klimentowiczach kolo Szepetówki (USSR) *Wiadomości Archeologiczne*. T. 39. 1975. S. 325–338; *Idem*. Zespół osadniczy z Gorodka obwód rowieński (USSR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia *Wiadomości Archeologiczne*. T. 44. 1979. S. 168–206; Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie *Materiały wczesnośredniowieczne*. T. 5. 1960. S. 231–259; Parczewski M. Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI–VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego *Archaeoslavica*. T. 1. Kraków. 1991. S. 115–128; *Idem*. Dalsze zabytki naddnieprzań-

skie z VI?, VII–VIII w. w zbiorach krakowskich *Archaeoslavica*. T. 2. Kraków, 1993. S. 113–122; Його ж. Ранньослов'янські знахідки із с. Милановичі на Західній Волині *Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е.* Київ; Львів, 1999. С. 186–192; Gawrysiak-Leszczynska W., Musianowicz K. Kurhan z Tahanczy *Archeologia Polski*. T. 47. 2002. S. 287–340.

³ Liwoch R. Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego *Materiały Archeologiczne*. T. 34. 2003. S. 153–157; *Idem*. Koltka z Blyszczanki na Podolu Zachodnim *Materiały Archeologiczne*. T. 35. 2005. S. 133–137; *Idem*. Topór z Horodnicy na zachodniej Ukrainie *Acta Militaria Mediaevalia*. T. 10. 2014. S. 203–204; *Idem*. Militaria z połowieckiego smentarzyska w Rosawie (wybór) *Acta Militaria Mediaevalia*. T. 13. 2017. S. 155–163.

⁴ Hupalo V., Bulyk N. New view on the beginning of the history of annalistic Plisnesk *Східноєвропейський історичний вісник*. № 14. 2020. С. 225–228.

Позитивно оцінюючи, як і згадані рецензентки, дослідження Р. Лівоха, хочу, однак, висловити декілька зауважень як до самої праці, так і деяких міркувань рецензенток.

Мої зауваження до опублікованого дослідження розпочну з його назви. Звичайно, назва монографії, каталогу, розділу колективної праці, статті – право автора чи авторки. Проте чомусь деякі польські дослідники, утім й автор згаданої праці, публікуючи археологічні матеріали з України, некоректно використовують словосполучення “na Ukrainie – на Україні” (у даному випадку “Podhorcach na Ukrainie”), хоч мало б бути “Pidhirci w Ukrainie – Підгірці в Україні”⁵. Чи не є такий варіант написання відгомном вже далеких часів, який дотепер активно використовує наш східний сусід й особливо часто він звучить на російських пропагандистських каналах. Добрим зразком для слушного написання титулу праці Р. Лівоха могла б слугувати вміщена на титулі англomовна, поруч із польською мовою, версія цієї назви, в якій ужито словосполучення “Pidhirci in Ukraine – Підгірці в Україні”. Сподіваюся, що таке некоректне словосполучення, використане у Р. Лівоха, зникне з публікацій наших польських колег.

Ще одне зауваження також стосується назви праці Р. Лівоха, в якій вжито словосполучення “w latopisowym Pleśnisku – у літописному Пліснеську”. По-перше, Пліснеськ не належить до таких пунктів, що частіше присутні на сторінках літописів. Нагадаю, що таких згадок є тільки дві. У першій з них фігурує Пліснеськ, біля якого сталася битва 1188 р. за володимирський стіл між князями Романом і Всеволодом Мстиславовичами⁶. Ще раз літописець занотував під 1233 р. захоплення Пліснеська зусиллями князя Данила Романовича⁷. По-друге, недоречність уживання у назві цього словосполучення обумовлена ще й тим, що самі подані матеріали стосуються, переважно, давнішого періоду – коли Пліснеськ зовсім не згадується у літописі. Це артефакти з розкопок курганів ще кінця X – початку XI ст. Тому логічніше було б вжити словосполучення “w Pliśnesku – у Пліснеську”.

У структурі публікації Р. Лівох виділив вступ (s. 7–8), біографію Т. Нечуя-Земенцко (s. 9), стан досліджень (s. 11–12) та аналіз археологічних знахідок із розкопок Т. Нечуї-Земенцко (s. 13–52). Оцінюючи кількісні та змістові показники окремих частин книги, дискусійним видається твердження В. Гупало та Н. Булик, що це глави монографії. Тільки остання частина праці Р. Лівоха відповідає за своїм обсягом поняттю “глава”, а насправді є добротним зробленим на сучасному рівні науковим каталогом знахідок з трирічних археологічних досліджень на терені Пліснеська наприкінці XIX ст. Отже, рецензоване нове видання Р. Лівоха варто зарахувати не до монографій, а солідно опрацьованих каталогів із якісним науковим текстом та ілюстраціями, поданими як у рисунках, так і світлинах. Зрештою, сама назва “Zabytki z wykopalisk... – Знахідки з розкопок...” підтверджує слушність такого зауваження. Воно аж ніяк не здатне применшити наукової вартості видання: воно ще тривалий час слугуватиме прикладом сучасних підходів до приготування і публікації такого типу видань.

Вимагає уточнення також твердження рецензенток, нібито упродовж усього періоду від часу досліджень Т. Нечуя-Земенцко колекція залишалася

⁵ В одній з останніх статей, присвячених археологічним знахідкам із Пліснеська, Р. Лівох знову використав це словосполучення, див.: *Litwoch R. Zaginiona kolekcja archeologiczna z zamku w Podhorcach Krakowskie pismo kresowe*. R. 11.

Kraków, 2019. S. 9.

⁶ *Летопись по Ипатьевскому списку Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Санкт-Петербург, 1908. Стб. 662.

⁷ Там же. Стб. 770.

недоступною для всіх учених. Наведу один із прикладів ще з XIX ст. Уже в 1885 р., тобто через два роки після закінчення досліджень у Пліснеську, була організована Крайова археологічна виставка у Львові, яку влаштували у Львівській політехніці. На цій виставці завдяки старанням Ісидора Шараневича серед інших експонатів показано й недавні знахідки з Пліснеська. І. Шараневич подав їх перелік у своїй невеликій публікації, закінчивши його словами: "Всѣвышеупомянутыи предметы вразѣ съ рисунками скелетовѣ, дуже удачно сдѣланными, прислала академія наукъ Краковска на выставу русско-польску, которая состоялась въ Сентябрѣ г. 1885 въ саляхъ ц. к. политехнической школы во Львовѣ, а которые то предметы мы тамъ оглядали и подивлялися"⁸. До речі, про цю виставку відгукнувся і сам Т. Нечуя-Земенцік⁹.

Окремі знахідки з досліджених курганів Пліснеська використовували у своїх публікаціях насамперед польські автори. Досить докладно речі з двох т. зв. Могилиблизнюків описав Владзімеж Антоневіч¹⁰. У публікації, присвяченій слов'янсько-пруським контактам, Єжи Антоневіч вмістив один з т. зв. хрестиків скандинавського типу з Пліснеська¹¹. У статті Габріеля Ленчика, присвяченій трьом мечам з теренів України, наведено кольоровий рисунок одного з мечів, знайдених у великому кургані Пліснеська, який розміщувався на приватних земельних ділянках¹². Цей відомий польський археолог чудово малював¹³, тому його рисунок руків'я меча заслуговує особливої уваги, оскільки фото і рисунок у публікації Р. Лівоха, виготовлені майже через 90 років, показують цю знахідку в погано збереженому стані. Сам рисунок потім використовували також інші автори¹⁴. Такими престижними знахідками цікавилися й західноєвропейські дослідники¹⁵. Різні види зброї та інші предмети з вивчених у Пліснеську курганів використовували у своїх дослідженнях також археологи зі скандинавських країн. Зрештою, Р. Лівох подав, чомусь не зауважений у рецензенток, досить повний перелік дослідників з різних країн, які у своїх працях користувалися матеріалами з розкопок курганів Пліснеська¹⁶. Натомість заслуга Р. Лівоха в тому, що він проаналізував не окремі, як завжди було раніше, а всі знахідки Т. Нечуї-Земенцького, подав докладні описи, навів аналогії, датування та проілюстрував їх рисунками й світлинами.

В. Гупало та Н. Булик назвали свою рецензію "New view on the beginning of the history of annalistic Plisnesk" (Новий погляд на початок історії літописного

⁸ Шараневичъ И. Памятники галицко-русской старины въ изображеніяхъ. Ч. 1. Во Львовѣ, 1886. С. 6.

⁹ Nieczuja-Ziemięcki T. Pierwsza polsko-ruska wystawa archeologiczna we Lwowie. Kraków, 1885.

¹⁰ Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928. S. 214–215.

¹¹ Antoniewicz J. Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych *Wiadomości Archeologiczne*. T. 22, zes. 3–4. 1955. Ryc. 24, 2.

¹² Leńczyk G. Trzy miecze wikińskie w zbiorach Muzeum archeologii przedhistorycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie *Księga pamiątkowa ku uczczeniu siedemdziesiątej rocznicy urodzin prof. dr. Włodzimierza Demetrykiewicza* / J. Kostrzewski (red.). Poznań, 1930. S. 371.

¹³ Woźny M. Archeologia i sztuka. Dwie pasje Gabriela Leńczyka *Z otchłani wieków*. R. 61, nr 3–4: *Archeologia w polskim malarstwie, grafice i satyrze*. 2006. S. 49–62.

¹⁴ Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Е1-36. Москва; Ленинград, 1966. С. 31. Табл. IX, 1.

¹⁵ Paulsen P. Schwertortbänder der Wikingerzeit. Ein Beitrag zur Frühgeschichte Osteuropas. Stuttgart, 1953. S. 62. Abb. 73.

¹⁶ До цього списку варто було б додати праці відомого російського дослідника зброї Анатолія Кірпицькікова, див.: Киртичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1: Мечи и сабли...; *Его же*. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII веков *Археология СССР. Свод археологических источников*. Вып. Е1-36. Москва; Ленинград, 1966.

Пліснеська). Рецензована книга – це не новий погляд на початок історії Пліснеська, а добре показана група джерел про один із періодів його розвитку, звичайно дуже важливий і пов'язаний з державотворчими процесами на волинсько-галицькому пограниччі та найдавнішими свідченнями появи християнської релігії серед тогочасної місцевої еліти. Твердження ж про початкову історію Пліснеська щойно від елітних поховань кінця X – початку XI ст. уже давно не відповідає сучасному станові вивчення Пліснеського археологічного комплексу. Пліснеськ належить до пам'яток із широким хронологічним діапазоном. Археологічні матеріали засвідчують безперервність його заселення від VII до XIII ст. Упродовж цього часу він пройшов декілька етапів розвитку, починаючи від найдавнішого ранньослов'янського поселення до пам'ятки з виразними міськими ознаками¹⁷. Цей засвідчений сукупністю археологічних джерел факт важливий у контексті незрозумілої згадки в Р. Лівоха про нібито лендзянську належність Пліснеська. На неправомірність такого твердження справедливо вказали рецензентки, однак своєї позиції з відповідного приводу не висловили. З одного боку, згадуючи Пліснеськ, Р. Лівох пише “o jego korzeniach sięgających okresu wczesnosłowiańskiego” (s. 11), коли про лендзян йтися не може ніяк, а з іншого – занотує, що “Ledzianskie Plesnisko spodobać się musiało zdobywcy – być może ze względu na wspomniane strategiczne położenie” (s. 49), коментуючи відомий похід святого Володимира Великого 981 р.

Нагадаю, що лендзян уперше згадує Географ Баварський, працю якого було написано в 70-х рр. IX ст. У цьому ж творі серед багатьох племен маємо повідомлення про бужан, яких абсолютна більшість дослідників локалізує у верхів'ях Бугу (тепер Західного Бугу), де розташований і Пліснеськ¹⁸. Навпаки, дискусії щодо розміщення лендзян на етногеографічній карті Центрально-Східної Європи не вщухають уже більше століття. Їх локалізують між Одером і Віслою, над Віслою, у Великопольщі, Сандомирщині, на польсько-українському прикордонні, Західній Волині, північно-східній Мазовії, на теренах ближче Дніпра, на Псковщині в Росії, ідентифікують із жителями Луцька на Волині, літописними полянами та ін.¹⁹ Натомість безперервний історико-культурний розвиток впродовж V/VI–X ст. у Верхній Надбужанщині виразно простежується на прикладі поселень із широким хронологічним діапазоном, серед яких не тільки Пліснеськ (VII–XIII ст.), а й Ріпнів I (VII–XI ст.), Неслухів (VI–XIII ст.), Ромош (V–XI ст.), Львів (V/VI–XIII ст.), Бужськ (VI–XIII ст.)²⁰. На цих пам'ятках

¹⁷ Кучера М. П. Древній Пліснеськ Археологічні пам'ятки УРСР. Т. 12. Київ. 1962. С. 53–56; Його ж. Пліснеськ Археологія Української РСР. Т. третій: Ранньослов'янський та давньоруський періоди. Київ, 1975. С. 251–253; Филітчук М., Филітчук А. Пліснеське городище у світлі нових досліджень Пліснеські старожитності. Вип. 2. Львів, 2017. С. 206–221.

¹⁸ Войтович Л. В. “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX ст. Український історичний журнал. 2009. № 5. С. 12–34; Конча С. Слов'янські племена з теренів України за описом Баварського Географа Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Українознавство. Вип. 16. Київ, 2012. С. 19–25.

¹⁹ Детальніше див.: Конча С. Lenzaninói Kos-

тянтина Багрянородного у контексті ляхів-лендзян Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Українознавство. Вип. 11. Київ, 2007. С. 4–7; Його ж. “Лензяни” і поляни Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Українознавство. Вип. 12. Київ, 2008. С. 47–49.

²⁰ Петегірич В. Поселенські структури V/VI – X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 11. Львів, 2007. С. 101–120; Петегірич В., Лукомський Ю. Заселення території Львова від V/VI до середини XIII ст. / Settlements on Lviv territories dated from the 5–6 centuries to the middle of the 13 centuries Атлас українських історичних міст. Т. 1: Львів / Ukrainian historic

спостерігається безперервна єдина історична традиція розвитку, вони не пов'язані з прийшлими племенами та міграціями, між ними існує хронологічна наступність й етнокультурний зв'язок. Ось чому згадку в Р. Лівиха про нібито лендзянську належність Пліснеська ніяк не підтверджують доступні як писемні, так і археологічні джерела. В останніх дослідженнях істориків з проблеми лендзян теж заперечується їх локалізація на теренах Верхньої Надбужанщини²¹. До того ж, існують важливі докази ототожнення Пліснеська з одним із трьох центрів (Арта) початкової русі східних авторів²².

Засвідчена археологічними матеріалами лінія безперервного історично-культурного розвитку поселень V/VI–X ст. Верхньої Надбужанщини, серед яких важливе місце займає Пліснеський археологічний комплекс, відображає реальну спадкоємність племінних об'єднань (дуліби – бужани – волиняни) на території Волині. Вартий уваги також і той знаний факт, що, подібно як у Пліснеську, поблизу городищ інших відомих волинських міст знаходилися великі курганні могильники, найхарактерніші для Волині. Зокрема, біля Пересопниці у напрямку до Білева розміщувалося 170 курганів, 40 з яких розкопала Катерина Мельник, біля с. Лище – 202 кургани, в околицях Володимира біля Зимно в лісі до 500 курганів, по дорозі в Луцьк до 100 курганів, поблизу Каме́ня Каширського до 200 курганів²³. Зрештою, існують думки істориків, зокрема Леонтія Войтовича, який писав "про належність Пліснеська до волинських земель"²⁴. Тому виглядає незрозумілою гакож тиражована останнім часом гіпотеза про Пліснеськ, як одне з найбільших городищ Великої Хорватії. Проте це вже тема іншої дискусії.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

Towns Atlas. Т. 1: Lviv. Львів, 2014. С. 14–17; Довгань П., Стеблій Н. Дослідження Буської археологічної експедиції у 2015 р. Пліснеські старожитності. Вип. 2. Львів, 2017. С. 174.

²¹ Мусін О., Войцешук Н. Перемишль та "гірська країна Перемишльська": межі землі й грані історії *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 14: Княжий Перемишль / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 89–93.

²² Діба Ю. Географія початкової русі за схід-

ними джерелами *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016. С. 44–51.

²³ Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии. Москва, 1900. С. 41, 47, 57, 63, 64.

²⁴ Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) *Проблеми історичної географії України. Збірник наукових праць*. Київ, 1991. С. 15.

НОВЕ УЗАГАЛЬНЮЮЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ ПЕРІОДУ КНЯЖОЇ ДОБИ

Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2021, 600 с., 117 іл.

Восени 2021 р. вийшла монографія, присвячена історії взаємин Русі та Польщі на тлі міжнародного життя Європи упродовж X – першої половини XIII ст. Її автор – відомий в Україні та за її межами вчений-медієвіст Олександр Головко.

Інтерес до вивчення цієї проблематики в історика зародився майже півстоліття тому. У далекому 1972–1973 навчальному році тоді ще третьокурсник історичного факультету Харківського університету О. Головко вперше ознайомився із записами руських літописів та деяких інших джерел з інформацією про відносини Руської і Польської держав упродовж X–XIII ст. Зацікавлення переросло у студентське дослідження, результатом якого стала дипломна робота, присвячена взаєминам двох слов'янських країн на основі літописання початку XII ст. Потяг до науки привів О. Головко в аспірантуру Інституту історії АН України, де під керівництвом доктора історичних наук Миколи Котляра в 1984 р. він захистив кандидатську дисертацію “Політичні відносини Русі і Польщі (X – перша третина XIII ст.)”. Згодом на її основі підготовлено і видано окрему монографію. У 2006 р. О. Головко став доктором історичних наук, успішно захистивши дисертацію “Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (X – перша половина XIII ст.)”.

На сьогодні доробок ученого складається з низки монографічних праць: “Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.” (Київ, 1988), “Князь Роман Мстиславович і його доба. Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст.” (Київ, 2001), “Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя” (Київ, 2006), “Князь Мстислав Мстиславич Удатний та його доба” (Кам'янець-Подільський, 2017), чималої кількості публікацій, де розглядаються різноманітні проблеми середньовічного минулого. Крім того, О. Головко уважно стежить за поступом медієвістики в нашій країні та є укладачем довідника “Історики-медієвісти сучасної України” (Кам'янець-Подільський, 2016, 2019), який постійно доповнює свіжою інформацією.

І ось перед нами нове дослідження вченого, яке не дублює попередні праці, а враховує, на чому акцентує й сам автор, “зауваження і побажання інших дослідників” (с. 509). При підготованні рецензованої книжки О. Головко використав

науковий багаж останніх десятиліть з окресленої проблематики істориків України, а також сусідніх Польщі, Литви, Білорусі, Угорщини, Сербії та інших країн заново розглянув у комплексі усі “можливі для аналізу теми джерела” (с. 509).

У ґрунтовній *Передмові* (с. 7–46) проаналізовано історіографію та джерельний матеріал до вивчення відносин Русі та Польщі X–XIII ст. Серед перших дослідників, що торкалися цієї теми, вчений називає російського історика й письменника Ніколая Карамзіна та німецького науковця Ріхарда Рьопеля, які першими критично проаналізували найважливіші події взаємин двох слов'янських країн. Далі О. Головка аналізує науковий доробок учених другої половини XIX – початку XX ст. Передусім він привертає увагу до праць тих медієвістів, які досліджували польсько-руські взаємини крізь призму правління окремих представників династії П'ястів: Яна Карловіча, Анатолія Левіцького, Тадеуша Войцеховського, Станіслава Смольки, Казімежа Гурского, Людвіка Дробі. Чимало сюжетів з історії польсько-руських відносин віднаходиться в узагальнюючих працях таких відомих львівських учених, як Діонісій Зубрицький, Ісидор Шараневич та Владислав Абрахам. У Львові підготовлено і видано корпус польських середньовічних пам'яток “*Monumenta Poloniae Historica*”, які опрацював знаний археограф Август Бельовскі. Не оминув увагою О. Головка і випускників Санкт-Петербурзького, Харківського та Київського університетів (Федора Успенського, Миколу Дашкевича, Володимира Бузескула, Івана Лінниченка, Алексея Шахматова, Михайла Грушевського), які у своїх наукових студіях теж розглядали питання взаємин Русі та Польщі.

У міжвоєнний період різні аспекти відносин обох слов'янських країн досліджували такі вчені, як Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич, Василь Ляскоронський, Боріс Греков, Владімір Мавродін, Броніслав Влодарскі, Роман Якімовіч, Аліна Вількевіч-Вавжиньчикова, Кароль Малечиньскі та ін. Аналізуючи здобутки славістів другої половини XX ст. у царині вивчення історії Давньоруської та Польської держав, О. Головка привернув увагу до монографії та статей Владіміра Пашуто, Владіміра Королюка, Ярослав Ісаєвича, Міхаїла Свердлова, Наталія Щавелевої, Броніслава Влодарського, Станіслава Кучинського, Хенрика Ловмянського, Герарда Лябуди та деяких інших учених. Сучасну історіографію малодосліджених та суперечливих питань польсько-руських відносин репрезентують праці Кароля Колінгера, Криштофа Беніскевіча, Александра Назаренка, Миколи Котляра, Маріуша Бартніцького, Віталія Нагірного, Леонтія Войтовича, Даріуша Домбровського, Норберта Міки, Мирослава Волощука, Дюри Харді, Іллі Паршина, Олексія Мартинюка та ін.

Багатим є також джерельний матеріал, який стисло охарактеризовано у передмові. Йдеться, передусім, про літописання княжої доби: “Повість временних літ”, Київський літописний звід XII ст., Галицько-Волинський літопис кінця XIII ст., Новгородській, Суздальській, Воскресенській, Ніконовській та інші літописи. Важливу інформацію вчений віднайшов також у “Патерику” Києво-Печерського монастиря, “Повчанні дітям” князя Володимира “Мономаха”. Чималу увагу О. Головка привернули також польські хроніки Галла Аноніма і Вінцентія Кадлубка, Великопольська хроніка, численні польські аннали (рочнікі) та пам'ятки пізньої польської хронографії XV–XVII ст. Важливе значення для дослідження теми мають німецькі хроніки Тітмара Мерзебурзького та Ламберта Герсфельдського, Гільдесгаймські й Магдебурзькі аннали, матеріали канцелярії римської курії, а також свідчення чеських, угорських, скандинавських та візантійських авторів.

Необхідно відзначити, що передмову увиразнюють подані тут фото окремих істориків, зображення деяких хроністів та уривки з джерел. Унаочнення чорно-білі, але виразні та якісні. Позитивним моментом рецензованої праці є також чітке окреслення зусиллями автора *“деяких загальних методологічних питань, пов’язаних з проблемами зовнішньої політики і міжнародних відносин”*, а також обґрунтування хронологічних меж дослідження: кінець X – перша половина XIII ст. (с. 40–45). Долишня часова межа збігається із процесом формування державності Русі та Польщі і обумовлена початком налагодження відносин між ними. Горішня межа пов’язана з початковим етапом трансформації суспільно-політичного життя у Східній Європі, спричиненого вторгненням монголів (с. 45).

Основна частина монографії складається з п’яти розділів. У першому з них, що має назву *“Становлення відносин Русі і Польщі (кінець X – середина 30-х років XI ст.)”* (с. 47–143), О. Головка докладно розглянув початковий етап налагодження міждержавних контактів між двома країнами, проаналізував становище Русі та Польщі на межі першого і другого тисячоліття, охарактеризував політику їхніх володарів щодо печенігів, простежив перебіг і наслідки знаного походу польського князя Болеслава I *“Хроброго”* на Київ 1018 р., висвітлив боротьбу між його нащадками та розкрив особливості міжнародних відносин у Центральній Європі в другій половині 20-х – на початку 30-х років XI ст.

Автор наголосив передусім на тому, що джерела дають змогу відтворити більш-менш цілісну картину середньовічного минулого Польщі, починаючи десь із 60-х років X ст. Однак процес суспільно-політичного становлення польських спільнот зародився значно раніше. Можливо, першим державним формуванням поляків було Віслянське князівство, про існування якого довідуємося із *“Життя св. Мефодія”* (третя чверть IX ст.). Попри спротив, віслянський князь все-таки опинився у залежності від великоморавського володаря Святополка. У цьому контексті О. Головка намагається пролити світло на досить заплутане питання, навколо якого багато років точаться дискусії, – загадкову племінну спільноту лендзян. Учений схиляється до думки, що *“лендзяни – це друге найменування віслан”* (с. 49).

Логічно й переконливо, спираючись на свідчення різних джерел, О. Головка виклав свої міркування щодо так званої *“чеської теорії”*, пов’язаної із Установчою грамотою Празького єпископства 973 р. (автор у двох місцях помилково називає цю церковну структуру архієпископією). У цьому документі йдеться про входження до складу Празької дієцезії території Малої Польщі, а також земель до річок Буг і Стир (на заході цього регіону мешкали волиняни, а на північному заході – прикарпатські хорвати). Вчений поділяє погляди тих істориків, які вважали, що землі Побужжя входили до складу Чеського князівства зі столицею в Празі, а в 981 (чи 979) р. їх підкорив і приєднав до своїх володінь великий київський князь Володимир Святославович. Наприкінці X – на початку XI ст. джерела, як зауважив учений, уперше фіксують топонім *“Польща”* та етнонім *“поляки”* (с. 59–60).

Спираючись на свідчення *“Повісті временних літ”* та на повідомлення хронік Тітмара Мерзебурзького, Галла Аноніма й Вінцентія Кадлубека, О. Головка простежує хід і наслідки походу 1018 р. польського володаря Болеслава I *“Хроброго”* на Київ. Як наголошує автор, попри значну увагу дослідників, чимало питань, пов’язаних із цією збройною виправою, залишається до кінця не з’ясованими та дискусійними. Передусім, він спростовує деякі міфологізовані свідчення у джерелах, які не збігаються з реаліями тогочасся. Одну з таких

популярних у подальшій польській хронографії легенд створив (чи поширив) Галл Аннонім. Цей хроніст, зокрема, стверджує, що при вступі до Києва князь Болеслав I "Хробри" вдарив мечем у Золоті ворота. Удар був такий сильний, що на мечі навіть з'явилося вищерблення. На початку XIV ст. нібито саме цей меч-щербець став однією з регалій влади польських правителів. Насправді Золотих воріт у 1018 р. в Києві ще не існувало, а меч-щербець виготовлено у другій половині XII – першій половині XIII ст. (с. 105).

Заслужують уваги і розрахунки О. Головка щодо чисельності військ Болеслава I "Хроброго" та його союзника Святополка і з'ясування однієї із головних причин невдачі їх супротивника Ярослава Володимировича у битві на березі річки Західний Буг. Після цієї поразки військо Болеслава I "Хроброго" і Святополка пододало шлях десь у 500 км і через три тижні підійшло до Києва. Висвітлюючи події, пов'язані з перебуванням Болеслава I "Хроброго" в Києві, автор спростовує тезу про те, що Святополк був його маріонеткою. Водночас, вважає О. Головка, польський володар після приходу до Києва не бажав продовження конфронтації з Ярославом Володимировичем. Учений не погоджується з думкою тих істориків, які вважають нібито Болеслав I "Хробри" мав намір поділити Русь на уділи, адже на той час країну вже було поділено "на самостійні володіння" (с. 116–117). Справжня мета походу – "посадити в Києві підконтрольного полякам володаря, – наголошує автор, – не була досягнута" (с. 118–119). Тож Болеслав I "Хробри", не бажаючи підтримувати Святополка у подальшій боротьбі з Ярославом, пограбував і покинув Київ.

Після смерті у червні 1025 р. Болеслава I "Хроброго" у Польщі розгорілася боротьба між його нащадками. Ситуацією скористався київський князь Ярослав Володимирович, який 1031 р. разом із братом Мстиславом здійснив похід на Польщу. У результаті, до складу Київської держави було повернуто "Червенські гради", які захопив Болеслав I "Хробри". Цікавою є реконструкція подій міжкнязівського протистояння синів Болеслава Безпріма, Мешка і Оттона.

У другому розділі рецензованого видання – "Польща і Русь на міжнародній арені Європи (кінець 30-х років XI – перша третина XII ст.)" автор закріплює увагу на таких питаннях: нормалізація відносин Русі та Польщі наприкінці 30-х – упродовж 40-х років XI ст.; європейська політика Русі наприкінці 60-х – упродовж 70-х років XI ст.; русько-польські відносини у 80-х роках XI – на початку XII ст.; східна політика польського князя Болеслава III "Кшивоустого" у першій третині XII ст.

Як відомо, наприкінці 30-х років польським князем став Казімеж I "Одновіцель", якому довелося відроджувати державу після тривалої міжусобної боротьби. Одним із нагальних завдань для нього, як відзначає О. Головка, була проблема нормалізації відносин із Києвом. Новий польський правитель одружився з руською княжною і цей шлюб, як вважає автор, "було пов'язано з початком нового етапу у розвитку відносин Русі і Польщі" (с. 145). Підтримуючи Казімежа I "Одновіцеля", князь Ярослав Володимирович здійснив у 1041 р. похід проти Мазовецького князівства, яке виокремилася зі складу Польської держави. Однак ця збройна виправа виявилася безрезультатною. Тож 1047 р. великий князь київський вже разом із поляками знову вирушив у похід на Мазовію. Як наслідок, Мазовецьке князівство було повернуто до складу Польської держави.

У контексті висвітлення європейської політики Русі кінця 60–70-х років XI ст. О. Головка розглядає похід на Київ польського князя Болеслава II "Смялого". Ця акція відбулася 1069 р. і мала на меті, як наголошує автор, повернути

владу князеві Ізяславові Ярославовичу. У результаті Ізяслав зумів утвердитися на київському престолі, однак у 1073 р. його вигнали брати Святослав та Всеволод і в пошуках прихистку він знову подався до Польщі. Вигнанець сподівався, що Болеслав II “Сьмяли” вдруге йому допоможе. На Русі розгорілася чергова криза в державному управлінні, яка згодом, за переконанням О. Головка, *“отримала загальноєвропейський резонанс”* (с. 166). Дослідник докладно простежує зовнішньополітичні зусилля Ізяслава Ярославовича, спрямовані на те, щоби знову закріпитися у Києві.

На той час між німецьким правителем Генріхом IV і папою Григорієм VII розгорілася напружена боротьба за інвеституру. Кожен шукав на цьому шляху союзників. Поляки вигнали князя Ізяслава Ярославовича і він зустрівся з Генріхом IV, аби той посприяв йому у відновленні прав на престол. Невдовзі Ізяслав відрядив сина Ярополка до Риму. Там Ярополк намагався переконати папу Григорія VII допомогти батькові повернути княжий престол. І тільки після смерті Святослава Болеслав II “Сьмяли” вирішив підтримати Ізяслава і виділив йому у підмогу збройний загін. Адже, як слушно відзначає автор монографії, через сприятливу ситуацію, що склалася на той час для Ізяслава у Києві, особиста участь самого польського правителя у поході на схід виявилася непотрібною і претензії Ізяслава залагоджено мирним способом (с. 179–180).

В останньому двадцятиріччі XI ст. у внутрішньополітичному житті як Русі, так і Польщі посилюються відцентрові тенденції. Головними союзниками Польщі в цей період стають Ізяславові сини – Ярополк (князь волинський і турівський) та Святополк (у 1093–1113 роках князь київський). Спираючись на свідчення джерел, О. Головка доводить, що тогочасна польська зовнішня політика на сході була не надто активною (с. 184–198). Ситуація змінюється з утвердженням на троні в Кракові князя Болеслава III “Кшивоустого” (1102–1138), який одружився зі Святополковою донькою Збиславою. Навколо дати укладення цього шлюбу тривають дискусії, тож О. Головка намагається прояснити ситуацію і вважає, що весілля Збислави з Болеславом III “Кшивоустим” могло відбутися “в середині або у другій половині грудня 1103 р.” (с. 201) (не раніше Різдва, 25 грудня – *ред.*). Вожуючи зі зведеним братом Збігневом, князь Болеслав III звертався за допомогою до Святополка Ізяславовича.

Невдовзі після приходу до влади в Києві Володимира Всеволодовича “Мономаха” (1113–1125) розгорілася міжкнязівська війна, до якої втрутилися й поляки. Автор докладно простежує перебіг цього протистояння, в ході якого польський воєвода Пйотр Власт, виконуючи завдання Болеслава III “Кшивоустого”, викрав перемишльського князя Володаря Ростиславовича, що суттєво послабило позиції Володимира “Мономаха”. У 30-х роках XII ст. поляки виявляли інтерес до подій на Прикарпатті, але, на думку О. Головка, тогочасна східна політика Кракова не мала істотного впливу *“ні на розвиток міждержавних стосунків у Центральній Європі, ні на внутрішньополітичну ситуацію в обох слов'янських країнах”* (с. 221).

Третій розділ має назву *“Руські і польські князівства в другій і третій третинах XII – на початку XIII ст.”* (с. 226–316). Дослідник, зокрема, докладно висвітлює питання відносин руських і польських князівств в окреслений період та простежив перебіг і наслідки походу галицько-волинського князя Романа Мстиславовича на Польщу у червні 1205 р.

О. Головка цілком аргументовано доводить, що військово-політичний союз Русі і Польщі, який від середини XI ст. суттєво впливав на міжнародне життя

Центральної і Східної Європи, а також допомагав верховним правителям обох держав у відносинах з іншими країнами та був гарантом збереження їхньої влади у боротьбі з внутрішньою опозицією, із часом став втрачати своє значення. Проте в середині 30-х років XII ст. чільні представники правлячих династій Русі та Польщі (великі князі й принцепси) прагнули відродження тісних політичних контактів (с. 227). Як доводить автор, досить активними були відносини між київським князем Всеволодом Ольговичем (1139–1146) і верховним володарем Польщі Владиславом II “Вигнанцем” (1138–1146). У 1142 р. укладено шлюб Всеволодової доньки з Владиславовим сином Болеславом “Високім”. Відтак у ході боротьби із супротивниками Всеволод Ольгович та Владислав II “Вигнанець” взаємно допомагали один одному під час військових кампаній.

У 1146 р. польським верховним володарем став Болеслав IV “Кендзержави”, який теж підтримував військово-політичні стосунки з руськими князями. Підтвердженням цього став похід поляків і руських військ до балтійського регіону 1147 р. Щоправда, як слушно підсумовує О. Головка, *“в 70-х роках XII ст. у відносинах Русі і Польщі остаточно спостерігається перехід до системи взаємин, побудованих на засадах поліцентризму. З боку Польщі головним політичним центром цієї міждержавної взаємодії залишався Краків, проте він представляв у зовнішній політиці не всю Польщу, а відповідне Краківське князівство, на Русі в стосунках із західнослов'янською країною головними стають князівства Волинської землі і Галицьке князівство”* (с. 248).

Наприкінці XII – на початку XIII ст. провідну роль у політичному житті Волині й Галицької землі став відгравати князь Роман Мстиславович. Тож, зрозуміло, О. Головка приділяє значну увагу розгляду діяльності цього володаря. Як відомо, у науковому доробку історика є й окрема монографія про Романа Мстиславовича. Однак на цей раз учений, з урахуванням нових досліджень, в певному сенсі корегує і власні попередні висновки щодо внутрішньої та зовнішньої політики князя. Це стосується передусім подій громадянської війни, що охопила Галицьку землю на межі 80–90-х років XII ст., коли тодішній волинський князь Роман Мстиславович зробив невдалу спробу утвердитися в Галичі.

Ця війна привернула увагу князів з інших східнослов'янських земель, а також правителів Польщі й Угорщини. Так, Романа Мстиславовича підтримав великопольський князь Мешко III “Стари”, який сподівався на допомогу волинського князя в разі виникнення на неї потреби. Однак Мешко III прораховався. Коли після смерті малопольського володаря Казімежа II “Справедливого” він вирішив зайняти краківський престіл, Роман Мстиславович виступив на боці малолітніх синів покійного князя, який був його дядьком. Вирішальна битва між супротивниками відбулася 13 вересня 1195 р. на березі річки Мозава. Саме Роман Мстиславович очолював військо на полі бою, перебіг і наслідки якого О. Головка простежив скрупульозно. Як відомо, взимку 1198/99 років Роман Мстиславович все-таки об'єднав під своєю владою галицькі землі та Волинь, що потребувало від нього, зокрема, вирішення низки дипломатичних питань у стосунках із польськими князівствами, Угорським королівством, Візантійською імперією. О. Головка приділив значну увагу розгляду обставин походу Романа Мстиславовича на Польщу в червні 1205 р., які є предметом дискусій серед науковців. При висвітленні перебігу цієї збройної виправи, яка завершилася загибеллю галицько-волинського володаря поблизу Завихосту, учений постійно апелює до джерел та суджень істориків, намагаючись відтворити реальний перебіг подій.

У четвертому розділі рецензованої книжки *“Взаємини волинської і галицької земель з польськими князівствами в першій третині XIII ст.”* (с. 317–439) розглянуто питання угорсько-польсько-руських відносин на початку XIII ст., простежено хід і наслідки збройної виправи волинських князів Данила і Василька Романовичів до Каліша в 1229 р., охарактеризовано становище Балтійського регіону, Волинського і Мазовецького князівств наприкінці 30-х років XIII ст., вийшовши при цьому дещо за окреслені заздалегідь прийняті часові межі.

О. Головка відзначає, що загибель Романа Мстиславовича спричинила кризу Галицько-Волинської держави, виявлену в довготривалих багатолітніх конфліктах. Він характеризує їх як громадянську війну, що продовжувалася з перервами до серпня 1245 р., тобто понад сорок років (с. 317). Упродовж усього цього періоду до непростой ситуації, що склалася у західних регіонах Русі, постійно втручалися угорські королі та володарі східних князівств удільної Польщі. Вони виношували плани підкорення чи поширення свого впливу на галицько-волинських землях. Першими до такого кроку вдалися угорський король Ендре II та краківсько-сандомирський князь Лешек “Бяли”, син Казімежа II “Справедливого”.

Спадкоємці Романа Мстиславовича, його малолітні сини Данило і Василько, були змушені різними способами доводити своє право на батьківську спадщину. У 1214 р. Ендре II та Лешек “Бяли” провели перемовини у Спишському замку (нині – територія Словаччини), в ході яких обговорили питання про спільні дії щодо Галицької землі, якою тоді правив боярин Володислав Кормильчич. У підписаній тоді міждержавній угоді передбачалося, крім підкорення Галицької землі, також укладення матримоніального союзу шляхом одруження Лешкової доньки Саломеї з сином Ендре Коломаном. Урешті-решт Коломана було навіть короновано королем Галичини.

Розглядаючи питання польсько-руських відносин другого і третього десятиліття XIII ст., О. Головка зосереджується на діяльності князя Мстислава Мстиславовича “Удатного”, з донькою якого – Анною – згодом одружився Данило Романович. Про життя і політичну діяльність князя Мстислава “Удатного”, утім його правління у Галичі, автор нещодавно підготував і видав окрему монографію. На цей раз, він, зокрема, приділяє особливу увагу розгляду стосунків Мстислава “Удатного” з Лешком “Бялим”. Краківсько-сандомирський князь тоді мав намір запросити Мстислава “Удатного” на галицький престіл і в такий спосіб *“вирішити проблему відновлення польського впливу на Прикарпатті”*. Відтак О. Головка простежує перипетії боротьби Мстислава “Удатного” за Галицькі землі, висвітлює його відносини із зятем Данилом Романовичем, коли той від 1215 р. став княжити у Володимирі. Узимку 1221/22 рр. князь Данило уклав угоду з Лешком “Бялим”, який упродовж кількох наступних років не вдавався до ворожих акцій проти братів Романовичів (с. 377–378).

Наприкінці 20-х років Данило Романович, підпорядкувавши своїй владі переважну частину Волині, став відігравати дедалі активнішу роль у політичному житті сусідніх польських земель. У 1229 році Данило та Василько Романовичі у союзі з мазовецьким князем Конрадом здійснили похід до Великопольщу проти тамтешнього правителя Владислава “Ляскононого”. Спираючись на свідчення джерел, О. Головка докладно описує перебіг цієї збройної виправи, в ході якої союзники оточили велике місто Каліш і спустошили навколишні території та кілька сіл у Сілезії. Перемовини з містянами Калішу завершилися укладенням угоди. Сам похід, як підсумовує О. Головка, був для братів

Романовичів *“вкрай важливим передусім тим, що в цей час фактично змінилася ситуація у взаєминах руських і польських князівств. Тепер не польські володарі, а князі Волині починають переважати в цих відносинах”* (с. 400).

Серйозним чинником, на який невдовзі довелося зважати князеві Данилу, стало утвердження в Прибалтиці німецьких рицарів. У цьому контексті О. Головка простежує не тільки появу в прибалтійському регіоні Тевтонського Ордену, а й процес створення тут Ордену пруських рицарів Христових, також покликаноного протидіяти нападам язичницьких племен Балтійського регіону (с. 412–426). У наукових колах він отримав за місцем розташування визначення Добжинського ордену. Мазовецькі князь Конрад вирішив дозволити добжинським рицарям поселитися у Дорогочині, який тоді належав Данилові Романовичу, що викликало його спротив. Автор монографії обґрунтовує власну версію стосовно успішного походу в березні 1238 р. князя Данила проти Добжинського Ордену. У результаті, цей орден припинив існування, *“його рицарі були захоплені у полон, а Дорогочинська волость повернулася до володінь Романовичів”* (с. 426).

Останній, п'ятий, розділ монографії має назву *“Польща і Східна Європа в 40-х – на початку 60-х років XIII ст.”* (с. 430–508). Тут дослідник охарактеризував відносини держави князів Романовичів з Малою Польщею й Мазовією у 40-х – першій половині 50-х років XIII ст., а відтак простежив події, які відбувалися у цих державних утвореннях і в Литві за умов походів монгольського воєначальника Бурундая (друга половина 50-х – початок 60-х років XIII ст.).

О. Головка відзначає, що наприкінці 30-х – на початку 40-х років в історії народів Східної і Центральної Європи розпочинається нова доба. Вона була спричинена наслідками вторгнення взимку 1237/38 року монгольських військ до Східної, а в 1241 р. – і Центральної Європи. Після цього у Нижньому Поволжі постало монгольське політичне утворення, яке досить швидко трансформувалося у повноцінну державу – *“Орду”*. Тож володарі руських і польських князівств у своїй зовнішній політиці були змушені зважати на *“можливу реакцію з боку ординців”* (с. 430–431). Та попри це, Данило і Василько Романовичі активно розбудовували свою державу, втручалися до конфліктів у Малій Польщі, формували коаліції з одними польськими князями проти інших. Невдовзі після монгольської навали хана Батия нарешті було покладено край зазіханням угорського короля Бели IV та його зятя Ростислава Михайловича на панування у Галичі. Допомогати їм у боротьбі за Галич проти Данила і Василька Романовичів зголосилися і деякі польські князі, на чому аргументовано акцентує увагу О. Головка. Вирішальна битва між суперниками відбулася у серпні 1245 р. біля Ярослава. Крім Бели IV, військову допомогу Ростиславу Михайловичу надав сандомирський князь Болеслав V *“Встидліви”*. Натомість Романовичів підтримав мазовецькі правитель Конрад, литовський володар Міндовг, половецькі загони. Поблизу Ярослава князь Данило та його союзники здобули перемогу й на такий спосіб, підсумовує О. Головка, завершилася сорокалітня війна Романовичів у справі збирання батьківської *“вотчини”* (с. 458). Відтак Данило Романович став союзником Бели IV і навіть далі втрутився до боротьби за спадок австрійських герцогів Бабенбергів. Автор, зокрема, докладно висвітлює участь Данила Романовича у складі коаліції на чолі з Белою IV у війні проти чеського короля Вацлава I та його сина Пшемисла Отакара II. Дружини Романовичів неодноразово брали участь у бойових діях на польських теренах, разом із польськими союзниками здійснювали виправи до Прибалтики і Чехії, хід яких докладно висвітлено в цьому розділі.

У *Післямові* (с. 509–512) О. Головка зупинився на окремих обставинах свого зацікавлення русько-польськими відносинами X – першої половини XIII ст., по-яви ідеї написання рецензованої книги. Крім того, тут він дещо конкретизував вибір верхньої часової межі свого дослідження та влучними штрихами окреслив долю Галицької землі й Волині від останніх десятиліть XIII до кінця XIV ст.

Немало увиразнює монографію доданий до неї чималий блок ілюстрацій, переважна більшість яких кольорові. Вони якісні та структуровані за розділами. Однак підпис до ілюстрації № 5 четвертого розділу (с. 537) – костел Внебовзяття Пресвятої Діви Марії у Кракові, можливо, краще прозвучала б у варіанті костел Вознесіння Пресвятої Богородиці. У додатках знаходимо “Хронологічний вказівник”, стислу бібліографію з теми дослідження, “Покажчик авторів”, до чііх праць звертається науковець, та “Покажчик головних історичних постатей”. На нашу думку, тут варто було б вмістити ще також генеалогічну таблицю володарів, які згадуються на сторінках монографії, та географічний вказівник.

Отже, упродовж X – першої половини XIII ст. в історії відносин Русі та Польщі відслідковуються як позитивні, так і прикрі моменти. З одного боку, між правителями обох країн укладалися мирні угоди і взаємовигідні династичні шлюби, а з іншого – мали місце підступні вчинки, здійснювалися військові вторгнення, що супроводжувалися спустошенням значних територій та захопленням бранців. До таких контрверсійних дій обох сторін спонукали різні обставини, на яких упродовж усієї студії і акцентує вчений. Його монографія є чи не першим в історіографії системним дослідженням, яке охоплює такий тривалий період розвитку русько-польських відносин. Попри значну кількість праць, що торкаються окремих питань русько-польського дискурсу тієї доби, на цьому терені ще й досі залишається чимало непізнаного, дискусійного, суперечливого. Тому вкрай важливим є вихід цієї узагальнюючої монографії, присвяченої історії відносин Русі та Польщі на тлі міжнародного життя Європи упродовж X – першої половини XIII ст.

Хотілося б також окремо відзначити поліграфічний рівень опрацювання видання.

Безперечно, ґрунтовна праця О. Головка стане в нагоді студентам, аспірантам, викладачам вишів, зокрема при підготовці лекційних курсів з історії Центрально-Східної Європи, а науковців-медієвістів спонукатиме до подальших поглиблених досліджень з широкого кола окресленої проблематики.

Ужгородський національний університет

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**“ЗАДАМНЕНІ” ПРОБЛЕМИ НОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛІТОПИСАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
XIII СТОЛІТТЯ**

**Adrian Jusupović. Kronika halicko-wołyńska (Kronika
Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej. Kraków;
Warszawa, 2019. 204 s., il.**

Помітне поживалення упродовж останніх десятиліть студій над західно-українським літописанням XIII ст. та відображеною у ньому історичною традицією й внутрішнім життям тодішньої Галицько-Волинської держави окреслює цей аспект немало розбудованої новітньої історіографії одним із важливіших актуальних напрямів дослідження української історії княжої доби. Причому, зростання такої активності спостерігається не тільки в Україні, а й у ближчих і дальших сусідів. Зокрема, систематично над різними сторонами галицько-волинської доби XIII ст. працює ряд сучасних польських медієвістів, зайнятих не тільки закономірно найближчою для себе проблематикою взаємних стосунків та польського контексту. Свідченням зазначеного інтересу стали й найновіші видання західноукраїнського літописання XIII ст. на підставі другого за часом його списку – XVI ст., знаного в літературі під назвою літопису князів Острозьких (у російській і залежній від неї – Хлебніковській), у серії “Pomniki dziejowe Polski”¹ та його польськомовного перекладу².

Вартим уваги новішим виразом зацікавлення польських наукових кіл літописанням держави Романовичів стало невелике за обсягом дослідження варшавського історика Адріана Юсуповіча. Автор водночас виступив співвидавцем літопису та його перекладу польською мовою³. Тому нова студія здатна презентуватися помітним уже за самою обраною темою кроком зі систематичного вивчення одного з центральних явищ культурної спадщини класичного періоду західноукраїнської княжої доби.

¹ Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł *Pomniki Dziejowe Polski*. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017. Видання супроводить зіставлення різночитань за іншими списками та обширний коментар, у багатьох моментах, однак, недостатньо осмислений, мало обґрунтований, суперечливий, а навіть завідомо неприйнятний і помилковий, див.: *Александрович В. “Kronika Romanowiczów” – версія... “покращена”?*.. Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współ-

pracy I. Jurijewej, A. Majorowa i T. Wiłkuł // *Pomniki Dziejowe Polski*. Seria II, t. XVI. Kraków; Warszawa, 2017 *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 270–295.

² Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Tłumaczenie, wstęp i komentarze D. Dąbrowski, A. Jusupović. Kraków; Warszawa, 2017.

³ На підставі насамперед літописних відомостей він також опублікував монографію: *Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (1205–1269). Studium prozopograficzne (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. T. 2)*. Kraków, 2013.

Звернення до західноукраїнської історії XIII ст. на його початках – згідно з тогочасними науковими нормами – розвивалося як коментований переказ самого літописного тексту. Упродовж минулих відтоді двох століть наука немало удосконалила підходи, проте надалі залишається незмінно прив'язаною до його автентичного викладу як основи й головного джерела можливих уявлень про епоху. Тому коментування історичних повідомлень природно покликане домінувати і в зазначеному виданні. За таких обставин потенційний успіх дослідника здатна визначати спроможність відійти від генетичного обтяження неунікнено немало заснованої на давніших міркуваннях і внаслідок цього не завжди й не у всьому належно обумовленої історіографічної традиції у сприйнятті та переказі як самого джерела, так і наведених у ньому поодиноких фактів. А власний внесок окреслює здатність виправити некоректні, а то й помилкові тлумачення попередників, відчитати не зауважене та не осмислене, знайти у зіставленні фактів не побачені дотепер можливості для поглиблення їх сприйняття і трактування у широкому контексті епохи, обумовлені актуальним потенціалом наукового досвіду з визначеною ним індивідуальною спроможністю одинокого окремого дослідника. Як усе переконує, варті уваги не побачені давніше факти у розповіді літописців й надалі так само вдається віднаходити. І навіть далеко не одиницями.

Існує немало переконливих моментів, спроможних з усією очевидністю доводити: не дивлячись на вже майже двохсотлітню історію відкриття та новітнього наукового опрацювання, літопис усе ще здатен зберігати немало так і не використаних перспектив наукового пошуку. А обидва найчастіше практикованих не тільки досі, а й нерідко так само ще й зараз домінуючих напрями історіографії – у переказуванні джерела та нічим не обмеженому самовідданому фантазуванні на запозичені від нього теми без виразнішого заглиблення до вимови самих автентичних повідомлень – забезпечують якнайширший простір для різних виявів дослідницьких зусиль. Втім, в останньому випадку, – разом із... завідомо зайвими і навіть небажаними. Проте, як доводиться визнати на тлі дотеперішньої історіографічної практики, – поки все ще “неунікнено-ними”... Тому посильний внесок конкретного автора визначає індивідуальна здатність до критичного осмислення літопису разом із його літературою, а також відкриття у ньому не зауважених та за домінуючих давніше підходів ще й досі не впроваджених до наукового вжитку істотних сторін не тільки його самого, а й відображеної у ньому історичної дійсності.

Історіографічний доробок двох століть пропонує немало прикладів вдумливого осмислення літописного викладу, проте водночас – також і того, що з різних причин так не тільки бувало, а й надалі складається далеко не завжди. Не уникло подібного поширеного роздвоєння й зазначене новіше польське дослідження. Окрім того, ознайомлення із опублікованим текстом від самого початку засвідчує одну його характерну особливість, яку не так уже й рідко вдається зауважити у власне польській літературі. Історично вона виступає немало “приреченою” трактувати українську дійсність княжої доби (і не тільки, звісно, цього періоду) зі сторони та з позицій як “чужого”, так і неунікнено завідомо зацікавленого ока. Водночас воно так само незмінно презентується ще й також досить мало вразливим на комплекс власних індивідуальних особливостей традиції. Внаслідок цього в присвячених галицько-волинським сюжетам текстах польського походження трапляються непоодинокі свідчення недостатньо докладного відчитання джерела чи не зовсім коректної інтерпретації

конкретних його висловлювань (що, звісно, ніяк не належить до “власних” особливостей винятково польської історіографії). Не рідкість також сліди навіть явного нерозуміння окремих моментів викладу та залучених у тексті понять, читання і тлумачення “з аркушу” там, де автор виявляється насправді, делікатно кажучи, не зовсім до чогось такого готовим⁴. Причому, навіть новітні можливості наукової критики джерел (чи теж немало поширене – як зовсім не рідкість – тільки прикриття ними!) неспроможні врятувати й гарантувати від надто довільного – в стосунку до реалій автентичного тексту – поверхового й приблизного розмірковування над ним та його вимовою, тобто їх підміни розмовою про щось зовсім інше, – “безконечно дороге своє”.

В опублікованому новому дослідженні з таким прикладом випадає зіткнутися одразу на першій сторінці основного тексту при відтворенні переліку київських князів періоду з-перед нашествия монгольських військ хана Батия⁵. Вилічення старокіївських володарів несподівано подано не тільки з чималим набором досить виразних неточностей, а й очевидних помилок. До них належать насамперед – як вияви найчисленніші – невірно передані поодинокі літери, що само собою здатне видавати явну облегшеність залученого наукового методу. Проте уважніше зіставлення тексту оригіналу із запропонованим у новій публікації його відтворенням показує, що насправді обійшлося не тільки подібними, нібито скромнішого характеру “дрібницями” (хоча “дрібницям” у науці так само не місце), а й невідповідностями немало істотнішими. Зауважені при зіставленні джерельної та авторської версії численні іночитання виглядають

⁴ До цього явища у новітній польській науковій практиці на досить численних показових прикладах випала, зокрема, нагода привернути увагу у рецензіях на дві монографії, присвячені біографії короля Данила Романовича: Александрович В. “Щастя” короля Данила Романовича [Рец. на кн.:] Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 1). – Kraków: Avalon, 2012. – 538 s. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 309–350; *Його ж. “Dłaczego nie spróbować szaleństwa”: король Данило Романович як opunktowana “istota biologiczna”?* [Рец. на кн.:] Dąbrowski D. Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w. (Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. – Т. 4). – Kraków, 2016. – 412 s., іл. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11: Княжий Львів 1256–2016 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2017. С. 157–195. Так само традиційно не належалося би хвалити польських авторів за знання української літератури, особливо найновішої, разом зі схильністю враховувати наявні її здобутки, що, втім, також виступає добре відомою загальною широкою прикметою польської історіографії – не тільки самої лише княжої доби.

⁵ У дотеперішній літературі сам перелік не привертав докладнішої уваги, див.: *Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва, 1950. С. 17–18; *Майоров А. В. Повесть о нашествии Батия в Ипатьевской летописи. Часть первая Rossica antiqua*. Т. 1. Санкт-Петербург, 2012. С. 90–91. Шойно останнім часом він став об’єктом ретельнішого розгляду Вадима Арістова та Олексія Толочка: *Галицько-Волинський літопис. Текстологія / За редакцією О. П. Толочка*. Київ, 2020. С. 71–72. При цьому запропоновано твердження, нібито значене вилічення київських князів укладено шойно наприкінці століття – при спорядженні протографу остаточної версії літопису: Там само. С. 72 (“Найбільш вірогідним моментом створення каталогу видається момент остаточного оформлення Іпат. кодексу на межі XIII–XIV ст., коли він набув відомої нам форми, включаючи крім ПВЛ та Кл – продовження у формі “галицького” та “волинського” літописів”; пор.: “У момент остаточного оформлення Іпатівського літопису на початку всього кодексу було додано статтю “Се же соуть имена княземъ Киевскимъ”: Там само. С. 71). На переконання О. Толочка, “Складається враження, що на початку роботи над ГВл укладачам не був знаний текст Кл (або принаймні вони не вважали його за беззаперечний еталон)”: *Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія тексту Галицько-Волинський літопис. Текстологія... С. 51.*

так: “А СЕ ЖЕ*¹ СУТЬ ИМЕНА КНЯЗЕМЪ*² Кієвскимъ*³ Кнажившимъ*⁴ в*⁵ Кієвѣ*⁶ До избита*⁷ Батієва*⁸ в*⁹ поганствѣ бѹдущимъ*¹⁰ имѣ. Первѣ*¹¹ нача Кнажити*¹² в*¹³ Кієвѣ*¹⁴ Дирь*¹⁵ и Аскольдъ*¹⁶ Одино*¹⁷ Кнаженіе*¹⁸. А по нею*¹⁹ Олегъ*²⁰. А по Олгѣ Игорь*²¹, А по Игорѣ*²² Сватославъ. А по Сватославѣ Ярополкъ. А по Ярополцѣ Володымеръ*²³. Иже*²⁴ Кнаживъ*²⁵ в Кієвѣ*²⁶ и просвѣти Землю*²⁷ Рускю*²⁸ Стмъ*²⁹ Крщеніемъ*³⁰. По*³¹ Володимери*³² же нача кн[А]жити Сватополкъ. А по Сватополцѣ*³³ Ярославъ. А по Ярославі*³⁴ Изасла*³⁵: А по Изаславѣ Сватополкъ*³⁶: А по стополцѣ*³⁷ Всеволод: А по немъ*³⁸ Володымеръ Монома*³⁹: А по немъ*⁴⁰ Мстиславъ: А по Мстиславѣ*⁴¹ Ярополкъ: А по Ярополцѣ*⁴² Всеволодъ*⁴³: А по Всеволодѣ*⁴⁴ Изаславъ*⁴⁵: А по Изаславѣ*⁴⁶ Рѹстиславъ*⁴⁷ Юрїи: А по Юрїи*⁴⁸ Изаславъ: А по Изаславѣ Рѹстиславъ*⁴⁹: А по Рѹстиславѣ*⁵⁰ Мстиславъ*⁵¹: А по

Водночас цілком відмінний погляд на відповідну проблему запропонував автор цих рядків. Згідно з ним, літописний перелік київських князів мав бути укладений як невід’ємна частина Холмського літопису короля Данила Романовича задля маніфестації його як спадкоємця київської династії та продовжувача старокиївської традиції: *Александрович В. Володимирський літопис – історична назва зіставлення найдавнішого київського разом із західноукраїнським літописанням XIII століття Галицько-волинська доба. Т. 1: Студії з історії Галицько-Волинської держави XII–XIV століть / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 209–211. У запропонованому контексті погляд про появу такого переліку щойно при укладенні актуально доступної остаточної версії літопису сприймається позбавленим сенсу.*

*¹ Асеже. Тут і далі в підрядкових примітках наведено подані при аналізованому відтворенні тексту відчитання, відмінні від оригінального рукопису.

*² Подана відсутня в оригіналі і зайва титла.

*³ киевскимъ.

*⁴ кнажившмъ; подана відсутня в оригіналі і зайва титла.

*⁵ вѣ.

*⁶ Кієвѣ.

*⁷ избитиа.

*⁸ Батієва.

*⁹ вѣ.

*¹⁰ бѹдущі(м)[ѣ].

*¹¹ Первое.

*¹² кн[А]жити.

*¹³ вѣ.

*¹⁴ Кієвѣ.

*¹⁵ Дінаръ.

*¹⁶ Аскольдъ.

*¹⁷ едино.

*¹⁸ Кнаженіе. Крапка після цього слова відсутня.

*¹⁹ нихъ.

*²⁰ Олга. Починаючи звідсіля, над іменами вписана нумерація малими кириличними бук-

вами під титлою на позначення цифр, тут – “в”. Відчитавши ім’я як “Ольга”, автор навіть не зауважив, що в такій версії княгиня Ольга мала правити ще перед своїм чоловіком, а не після нього: “А по нею Олегъ. А по Олгѣ Игорь, а по Игорѣ Сватославъ”...

*²¹ Игоръ.

*²² Володымеръ.

*²³ иже.

*²⁴ кн[А]жи.

*²⁵ Кієвѣ.

*²⁶ землю.

*²⁷ Рускю.

*²⁸ с[ва]гымъ.

*²⁹ кр[е](с)щеніемъ. Далі після цього слова остання у переліку кома, через що продовження починається з малої літери. Надалі розділові знаки в публікації відсутні.

*³⁰ Перед цим словом після коми: “а”, само слово відповідно написано з малої літери.

*³¹ Володимери.

*³² С[ва]тополцѣ.

*³³ Ярославъ.

*³⁴ Изаславъ.

*³⁵ С[ва]тополцѣ.

*³⁶ С[ва]тополцѣ.

*³⁷ немъ.

*³⁸ Мономаха.

*³⁹ немъ.

*⁴⁰ М(с)тиславѣ.

*⁴¹ Ярополкъ.

*⁴² Всеволодъ.

*⁴³ Всеволодѣ.

*⁴⁴ Изаславъ.

*⁴⁵ Изаславъ.

*⁴⁶ Ростиславъ.

⁴⁷ Ростиславъ.

*⁴⁸ Юрїи.

*⁴⁹ Ростиславъ.

*⁵⁰ Ростиславъ.

*⁵¹ М(с)тиславъ. Слово надруковане з переносом в неналежному місці після першого “(с)”, без знаку переносу.

Мстиславъ^{*52} Глѣбъ: А по Глѣбъ Володимерь^{*53}: А по Володимерь^{*54} Рѡманъ: А по Рѡманъ: Стѡславъ: А по Стѡславъ: Рюрикъ: А по Рюрицъ: Рѡманъ: А по Рѡманъ: Мстиславъ: А по мстиславъ Юрославъ: А по Юрославъ: Володимерь Рюриковичъ: Данїиль посади его в себе мѣсто в Києвъ. По Володимери же по⁴ Данїиловымъ по⁴ садникомъ по⁴ Дмитромъ взяша Татарове за Батїа КІЄВЪ” (s. 19)⁶.

Наведені численні прочитання, незгідні з оригіналом, зауважені в більшості поданих імен (як показано, не винятково в самих лише іменах), не тільки засвідчують незрозуміле для наукової публікації зовсім поверхове опрацювання тексту пам’ятки, до чого неодноразово доведеться привертати увагу надалі. Водночас вони також ще й видають виказане при цьому очевидне нерозуміння як багатьох важливих моментів самого залученого джерела, так і разом із ним – окресленої за його посередництвом автентичної історичної ситуації, самого виникнення джерела.

Аналогічне враження поверховості та побіжності викликають також певні запропоновані далі міркування стосовно переліку в наведеному коментарі до нього. Так, зокрема, стверджено: “Zakończenie wymienienia książąt na Danielu wskazuje na to, że datą post quem powstania karty (z perelikiem князів – В. А.) jest rok 1240”. І далі: “Fakt zakończenia listy książąt na Danielu może świadczyć o tym, że pierwsza redakcja *Zwodu Daniela* powstała na początku lat czterdziestych XIII w.” (s. 21). Однак є цілком очевидним, що повинно йтися не про аркуш із переліком, сучасний іншим аркушам, на яких переписано текст, а сам цей текст, вміщений перед комплектом давнішого старокиївського та новішого західноукраїнського літописання XIII ст. перед спорядженням оригіналу – того укладеного наприкінці XIII ст.⁷ (?) у

^{*52} Мстїславъ.

^{*53} Володимерь.

^{*54} Володимерь.

⁶ Репродукція зі списку літопису князів Острозьких (Хлебніковського): *Jusupović A. Kronika... S. 20*. Кольорова репродукція зі списку літопису князів Четвертинських (Погодінського): *Kronika... II. 12*. Давніші репродукції див. також: *The Old Rus' Kievan and Galician-Volhynian Chronicles. The Ostroz'kyj (Chlebnikow) and Četvertyn's'kyj (Pogodin) Codices / Vit an Introductions by Omeljan Pritsak The Garvard Bibliothetheque of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol. 8. Harvard, 1990. P. 3* (список Острозьких). Новіші репродукції аркушів з переліком списків Іпат'євського та князів Острозьких див.: *Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... Іл. 8-9, 11-12*. Пор. також відповідне вилічення у списку Ємолаєва: Там само. Іл. 17.

⁷ Питання часу появи остаточної редакції зіставлення київського та західноукраїнського літописання досі не привертало належної уваги й у дотеперішній літературі трактоване винятково побіжно. Оскільки прикінцева частина західноукраїнського літопису виникла у володимирському середовищі князя Володимира Васильовича, завершення тексту приписується власне йому. Однак цей погляд не враховує як невеликого продовження, присвяченого часам

його наступника – князя Мстислава Даниловича, так і останніх статей. Тому фактично проблему появи укладеного на такий спосіб літопису досі навіть заторкнуто мало. З цього огляду показовим сприймається стосунок до неї у найновішій літературі. В обширному коментарі до новішого польського видання літопису, де відповідне міркування висловлено цілком принагідно, опираючись на окремі позиції попередньої історіографічної традиції: “Kolejna jej redakcja miała mieć miejsce na dworze Włodzimierza Wasylkowicza ok. 1290 r. (sic!)”, див.: *Dąbrowski D., Jusupović A. (przy udziale Juriewej I.). Wstęp Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / Wydali, wstępem u przypisami opatrzyli D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wilkuł (Pomniki Dziejowe Polski. Seria II, t. XVI). Kraków; Warszawa, 2017. S. LXVI*. Як видно, пропонуючи свою “концепцію”, автори навіть не віднайшли нагоди зауважити, що “na dworze Włodzimierza Wasylkowicza ok. 1290 r.” уже нічого не могло діятися, оскільки князь, як відомо, помер ще наприкінці 1288 р. й відтоді існував уже “двір” не його, а його наступника – князя Мстислава Даниловича. Вельми показова “дрібниця” з тих, що їх у коментарі до видання віднаходиться практично без ліку, див.: *Александрович В. “Kronika Romanowiczów” ... С. 270-295*. Цитований виклад О. Толочка про історію тексту

Володимирі⁸ їх зіставлення, яке дійшло до нас у списках Іпатьєвського монастиря у Костромі та пізніших українських – починаючи від списку князів Острозьких.

Насправді поданий перелік князів неспроможний підказати жодних реальних підстав для запропонованого датування. Само завершення іменем Данила Романовича в зазначеному сенсі здатне служити основою для висновку про час *post quem* укладення цього тексту, проте ніяк не придатне для розгляду у значенні відображення прийнятої конкретної дати. Таку можливість заперечує на незрозумілий спосіб не зауважений при коментуванні у відповідному контексті приданий перелікові заголовок: “А СЕ ЖЕ СУТЬ ІМЕНА КНЯЗЕМЪ Кіевскимъ Кнажившим в Кіевъ До избитя Батієва (виділено – В. А.)”. Тобто, згідно з цілком виразним та однозначним за вимовою наведеним прикінцевим висловлюванням заголовку, подано перелік володарів, які князували в Києві перед його захопленням при нашесті Батія у грудні 1240 р. Тому вписане останнім у такому зіставленні ім'я Данила Романовича неспроможне бути наділений якимось реальним часовим навантаженням щодо виникнення самого вилічення, окрім як доказу укладення переліку після вказаної дати, що й без того сприймається цілком очевидним. Тим більше ніяк не надається цей факт для датування первісного тексту літопису загалом. Звідсіля переконання, нібито “pierwsza redakcja *Zwodu Daniela* powstała na początku lat czterdziestych XIII w.” виявляється позбавленим належних підстав. А твердження, немов літопис мав укладатися неодмінно одразу ж після Батієвого воювання (s. 21) видається навіть цілковито наївним. Подібного “глибокого історичного” значення Батієвій навалі, як відомо, незмінно схильна надавати набагато пізніша інша й зовсім чужорідна традиція – з-поза реалій автентичної української історії. Оскільки сам перелік в актуально доступних списках літопису попереджує комплект старшого київського та західноукраїнського літописання, логічно можна тільки прийняти появу наведеного вилічення київських володарів на

так само не конкретизує відповідної проблеми, цілком побіжно відзначаючи появу збереженої редакції “на межі XIII–XIV ст.”: *Толочко О.* Галицько-Волинський літопис: історія... С. 51 (Пор.: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 72). При цьому цілковито неприйнятним сприймається висловлений наведений погляд, згідно з яким при укладенні літопису не використано давнішого київського літописання й воно немовби мало з'явитися у розпорядженні шойно редакторів 1290-х років: *Толочко О.* Галицько-Волинський літопис: історія... С. 51. Насправді цілком виразні відкликання до київського літописання присутні вже у тексті літопису короля Данила Романовича й вони, як уже зазначено, покликані служити розбудові та утвердженню у свідомості його образу як спадкоємця київської династії та продовжувача старокіївської традиції, пор.: *Александрович В.* Володимирський літопис... С. 210–211. Щодо ніби загальноприйнятої думки про завершення літопису в середовищі князя Володимира Васильовича, то долучення пізнішої кроткої історії князя Мстислава Даниловича та лаковнічі прикінцеві записи стосовно смерті 1292 р.

пінського та степанського князів вказує на ще новіше походження остаточної версії рукопису. З цього огляду не зафіксовані в ньому самому час та обставини виникнення актуально доступної версії Володимирського літопису, для з'ясування яких внаслідок цього відсутні належні джерельні підстави, дотепер фактично навіть не розглядалися.

⁸ До недооціненого досі володимирського походження літопису в контексті його історичного іменування увагу привернуто: *Александрович В.* “Kronika Romanowiczów”... С. 275–277. Пор.: *Його ж.* Василівська ротонда і Володимирський літопис: дві невикористані можливості сучасного сприйняття історії княжого Володимира *Хроніки Ладомерії*. Вип. 5: Матеріали V Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції “Хроніки Ладомерії”, присвяченої 850 річниці з часу правління у Володимирі князя Романа Мстиславовича, засновника Галицько-Волинського князівства і патріарха монаршого правлячого роду Романовичів. Володимир-Волинський; Новоград-Волинський, 2020. С. 7–10. Докладніше див.: *Його ж.* Володимирський літопис... С. 189–215.

його нинішньому місці щонайраніше тільки з укладенням цього зіставлення, тобто, – вже після завершення не тільки літопису короля, а й так само його пізнішого володимирського продовження. Доповнення та загальноприйняте в дотеперішній літературі редагування холмського літопису Данила Романовича разом із веденням літописних записів щодо новішого періоду у середовищі племінника Володимира Васильковича⁹, як і вже після нього – за часів його наступника, князя Мстислава Даниловича, логічно спроможне пропонувати датування доступної остаточної версії тексту насправді щонайраніше щойно на сам кінець століття. Коли і за яких обставин це мало відбутися – у самому викладі, як уже зазначено, не зафіксовано зовсім (пор. далі).

Однак перелік київських князів, все ж, здатний бути наділений певним датуєчим навантаженням. Як випало привернути увагу при новішому докладнішому аналізі, текст не просто “łączy w sobie Powieść doroczną, Latorpis kijowski oraz Kronikę halicko-wołyńską w jedną całość”¹⁰. Авторіві (або ж ініціаторіві, присутності та потенційної ролі якого теж не варто б відкидати) укладеного на такий спосіб вилчення, якнайочевидніше, мало йтися про зовсім іншу, значно важливішу для нього історичну цілість. Перелік, як уже випало привернути увагу, – поза всяким сумнівом – покликаний був наголосити на особі вміщеного в самому завершенні Данила Романовича як історичного продовжувача київської династії. І з цього огляду він здатний сприйматися актуальним тільки для цілком конкретної ситуації часу самого Данила Романовича. Для кінця століття він неспроможний мати ніякого окремого вартісного наповнення, внаслідок чого його давніше походження повинне бути визнане цілком очевидним.

Власне таке усвідомлення спадкоємності, зі свого боку, належалося утверджувати так само й спискові старокиївського літописання із доданим до нього Холмським літописом короля Данила Романовича¹¹. Тому є усі підстави, всупереч зазначеному новішому визнанню нібито пізнього походження, вважати перелік справді укладеним у холмському середовищі часів короля на показану конкретну потребу. Лише згодом та зовсім випадково, при остаточному упорядкуванні комплекту київських літописів уже разом із їх новішим володимирським продовженням, вилчення київських князів використано із цілком іншою метою – поза вже неактуальним первісно приділеним йому ширшим історичним контекстом – й “по-господарськи” вміщено на початку загального зведення¹². Принаймні, всупереч зацитованому твердженню А. Юсуповича, вказане зіставлення нічим не спроможне відсилати до самої появи літописання короля Данила Романовича чи бодай його хронологічно найдавнішої частини (коли приймати існування такої), а також нібито слугувати для цього якимось вартісним часовим відкликанням. Таким навантаженням, як переконуює докладніше вивчення, аналізоване зіставлення імен київських володарів не може бути наділений ніяк і здатне пропонувати датуєчий акцент лише в зазначеному ширшому історичному контексті – з огляду на його завершення іменем Данила Романовича як київського князя¹³.

⁹ Останнім з цього приводу висловився: Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... С. 46–53.

¹⁰ Jusupović A. Kronika... S. 21.

¹¹ Див.: Александрович В. Володимирський літопис... С. 209–211.

¹² Александрович В. Володимирський літопис... С. 210.

¹³ У самому літописі збереглося ще тільки одне аналогічне відсилання – у завершенні викладу стосовно перебування Данила Романовича в Орді: Ипатьевская летопись Полное собрание русских летописей. Т. 2. Москва, 1998. Стб. 807–808 (“Данилови Романовичю . князю бывшоу великоу . шбладавшоу Роускою землею . Киевомъ и Володимеромъ . и Галичемъ”); Kronika...

Належне відчитання заголовку цього переліку привертає увагу також до певних не позбавлених інтересу за дотеперішнього немало поверхового звернення до нього не сприйнятих донедавна особливостей структури самого тексту. Йдеться про вміщений на початку, здається, не зауважений досі зворот стосовно князів “в поганствѣ будущимъ имъ”. З нього згідно з тим, як укладено перелік, логічно мав би виходити поганський статус не тільки перших – ще дохристиянських володарів Києва, а й немов разом із ними... також – усіх наступних, нібито навіть так само і з самим Данилом Романовичем! Християнську традицію як таку безпосередньо в тексті – виявляється – окремо й спеціально відзначено... тільки щодо самотнього князя Володимира Святославовича: “Первѣе нача Кнѣжити в Києвѣ Дирь и Яскольдъ Одино Кнѣженіе. А по нею Олегъ. А по Олгѣ Игорь, а по Игорѣ Сватославъ. А по Сватославѣ Ярополкъ. А по Ярополцѣ Володымеръ. Иже Кнѣжив в Києвѣ и просвѣти Землю Рускую Стѣмъ Крщеніемъ”. У такому зіставленні святий Володимир Великий опиняється вирізненим з-поміж князів як володар християнський винятково через хрещення своєї держави. І тільки сам один. Наступні після нього київські зверхники – уже християнської ери – в укладеному на такий спосіб зіставленні нічим окремо не відділені від давніших поганської доби, на їх християнстві не лише ніяк не тільки не акцентовано – про нього не зазначено взагалі¹⁴. Буквально: у всьому переліку християнським володарем... виявляється поданим винятково самотній святий Володимир Великий. Про загальновідомі історичні реалії тут, звісно, не йдеться. Безперечно, в зауваженій особливості тексту теж випадало би вбачати відображення певного недоопрацювання переліку київських володарів, засвідчене браком належної остаточної його редакції, що притаманне, як відомо, усьому літопису загалом¹⁵.

Найочевиднішим підтвердженням незавершення літописної розповіді та відсутності її прикінцевого редагування сприймається закінчення холмського літопису короля Данила Романовича. Оповідання (за доданою згодом хронологією* під 1260 р.) обірвано на описі військової експедиції до Литви в пошуках зниклого сина Романа, коли прийшла звістка про появу на території Литви татар. Виклад припиняється посередині фрази короля, звернутої до синів Лева й Шварна та племінника Володимира: “аще вы боудете оу мене . вамъ ездѣти в станы к нимъ . аже ли азъ боудоу...”¹⁶. Втім, пізніше володимирське продовження літопису так само не має органічного закінчення, хоча й не уривається настільки очевидно та несподівано. Проте зазначені останні його повідомлення (під 1292 р.) про смерть пінського князя Юрія Володимировича та степанського князя Івана Глібовича й вокняжіння його сина Володимира¹⁷ явно також

S. 293 (“Даниловича Романовичю, кнаско бывшю великоу, обладав[ъ]шю роус[ь]скою землею : Кыевом[ъ] і, и Вльдимиром[ъ], и Галичем[ъ]”).

¹⁴ Такого значення відповідної нотатки не зауважили, зокрема, Вадим Арістов та Олексій Толочко, ствердивши з цього приводу, нібито “князі поділені на тих, хто княжив до хрещення, і після, пор.: “в поганствѣ боудоущии”, див.: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 72. Вказаний момент – один із винятково вимовних прикладів далеко не рідкісної для новітнього наукового досвіду своєрідності читання (не читання!) автентичного тексту літопису.

¹⁵ До такої особливості тексту при короткому зверненні до нього відкликався уже один з перших його дослідників: *Костомаров Н. И.* Лекції по русской истории. Ч. 1: Источники русской истории. Санктпетербург, 1861. С. 47–51.

* Далі таке її походження окремо не відзначається (за винятком тих випадків, коли такого відсилання вимагає контекст.

¹⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 848; Kronika... S. 410.

¹⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 938; Kronika... S. 627.

не здатні пропонувати логічного завершення прикінцевого володимирського доповнення літописної розповіді. Як і в наведеному випадку з давнішою холмською частиною, очевидним є тільки її доведення до якогось певного моменту. Його відзначають останні записи 1291 р. стосовно будівельної активності того року князя Мстислава Даниловича – спорудженням церкви над гробом його баби – великої княгині Романової та вежі в Чарторийську¹⁸. Чому обидва літописи – як Холмський, так і Володимирський – не отримали логічного завершення, хоча б зусиллями переписувача оригіналу актуально доступних списків чи одного з редакторів, які, за згідним переконанням новіших авторів, так працьовито повинні були докладатися до всілякого “вдосконалення” давнішого тексту, – гадати не випадає. Сам літопис для розуміння такої важливої особливості його походження нічого не дає (пор. вище).

Іншим аналогічним виявом відсутності остаточного редагування сприймається вміщення у виліченні князів при імені хрестителя самотнього в аналізованому фрагменті окремого додаткового відкликання до його княжіння на місцевому престолі: “Володымеръ. Иже Кнжив в Кіевъ и просвѣти Землю Рускую Стѣмъ Крѣщеніемъ”. В обох наведених моментах випадає добачати ще один приклад неодноразово при різних нагодах зауважених і відзначених доказів відсутності завершальної літературної редакції тексту з виниклими внаслідок цього не завжди зрозумілими чи принаймні явно ускладненими для трактування та інтерпретації місцями. Обидва ці випадки видаються цілком очевидними. Проте – за дотеперішніх незмінних зусиль із віднайдення у літописному оповіданні та залучення від нього традиційно насамперед “фактів” – вказана безперечна своєрідність структури та укладу аналізованого вилічення виявилася серед досі усе ще не побачених особливостей літературної сторони тексту.

При цьому присутнє додаткове наголошення на особі святого Володимира Великого водночас здатне також співвідноситися і з дворазовим пригадуванням київського князя у самому тексті літопису короля Данила Романовича – при описі “каліської війни” літа 1229 р.¹⁹ та чеського походу літа 1253 р.²⁰ Хоча таких відкликань ніби небагато, доповнені відзначеними аналогічним спрямуванням акцентами стосовно київських володарів, вони здаті послідовно відсилати до безперечного усвідомлення істотної старокиївської присутності²¹ в актуальному

¹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 937–938; Kronika... S. 640.

¹⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 758; Kronika... S. 142.

²⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 821; Kronika... S. 335.

²¹ З цього огляду зазначене новіше твердження стосовно появи київського літописання на західноукраїнському ґрунті нібито щойно у володимирському середовищі кінця століття (Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... С. 50–51, 52–53) сприймається цілковито незрозумілим. Зрештою, таку версію аргументовано на конкретних доказах випало спростувати й... самому авторові коментарю: Там само. С. 28 (“галицька” частина виявляється контамінованою чималою кількістю “літописних” фрагментів, що походять з ПВЛ та Кл, тобто тих самих пам’яток, на підставі яких створюю-

вали “волинську” частину”). Однак, це явище автору вдалося “подолати” через формулювання “гіпотези: фрагменти тексту, які в межах “галицької” частини виявляють обізнаність із ПВЛ та Кл, є “волинського” походження, що проникли в “галицьку” частину на якомусь пізнішому етапі редагування тексту”. Гіпотези виявилось досить... Неунікненне логічне питання коли і на якому етапі мало відбутися оте “проникнення”, звісно, зайве. Сам метод уже апробовано давніше – власне на такий же, зокрема, спосіб дві цілком виразні та однозначні за вимовою вказівки літопису на холмського єпископа часів короля Данила Романовича оголошено “пізнішими додатками”, а Холмську єпархію – створеною – теж цілком здогадно і без будь-яких доказів – десь щойно на початку XIV ст., нібито на потреби забезпечення утвореної тоді Галицької митрополії: Толочко А. Основание

історичному контексті холмського середовища та зазначеного сприйняття органічного продовження і розвитку такого досвіду на місцевому ґрунті як “передісторії” і в такому сенсі – невід’ємної складової власної традиції. Сама постать Данила Романовича служить для цього очевидним вимовним прикладом.

А. Юсуповіч із незрозумілих причин не врахував також цілком виразного та однозначного за вимовою твердження заголовку про зіставлення князів “в Києві До избита Батієва” і в ще одному вартому уваги окремому моменті, далі ствердивши, що “róźniejsi... kniźnicy dokonywali odpisów lub poprawek w tekście bez uzupełnienia spisu władców Kijowa” (s. 21). Висуваючи такий закид, не зауважено, що, відповідно до наведеного заголовку з чітко окресленим *terminus ante quem*, ніяких доповнень наведений перелік від самого початку не мав передбачати. Звідсіля домагатися чогось такого від гаданих наступних редакторів та переписувачів теж не випадало би ніяк. Не кажучи вже не тільки про те, як мало б виглядати оте “дописування князів”, а й навіть звідкіля їх для подальшого періоду... належалося брати. Адже відсутність князів у тогочасному Києві – загальновідома особливість історичної традиції міста наступного періоду²². Наведена ремарка-закид тільки зайвий раз спроможна видавати не лише недостатнє опрацювання, а й водночас також – аналогічного ж характеру і розуміння самого залученого джерельного переказу разом із за всіма ознаками рівновартісним проникненням як до його вимови, так і широкої історичної традиції загалом.

На тлі сучасних можливостей наукового осмислення тексту наведені приклади ілюструють виразно немало своєрідний спосіб контакту з літописом, хоча зусиллями далеко не поодиноких представників наукової спільноти подібне прикладення зусиль залюбки практикується й надалі. За засвідчених підходів головною моделлю сприйняття виявляється не, як належалося би очікувати, всебічне вивчення самого оригінального викладу. Замість цього пропонується погляд на нього через призму певних давніше сформованих й через те задалегідь визнаних та апробованих канонізованими “бачень”. Самі вони немало породжені попереднім історіографічним досвідом і доповнені того ж характеру та наповнення вже новішими власними, авторськими здобутками. Проте така постава насправді спроможна тільки достатньо поверхово осучаснити знані “канонічні” підходи давнішої історіографії, не так уже й рідко схильної, як відомо, до завідомо вільного – в стосунку до автентичного джерела – та здебільшого незмінно послідовно “облегшеного” стосовно нього самого достатньо незалежного індивідуального розважання на почерпнуті від нього теми.

Внаслідок описаного способу “взаємодії” із літописною основою надалі неunikнено здатні виникати й непоодинокі наступні завідомо надумані проблеми на зразок поставленої на перших сторінках: “czy omawiane źródło funkcjonowało od początku w ramach kolekcji historycznej”²³ (s. 14). Її штучність видає уже

Холмской епископии *Palaeoslavica*. Cambridge, MA, 2017. Vol. 25, no 1. P. 272–277. З цього приводу див.: Александрович В. Холмський епархіальний осередок часів короля Данила Романовича: міф як міфотворчість *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2018. С. 106–107. Значену версію стосовно гаданого пізнього походження Холмської епархії повторено: Галицько-Волинський літопис: Текстологія... С. 217–221. Зрештою, подібні всюдисущі “додатки” – одна з улюблених

прикмет авторського методу, завдяки сталому експлуатуванню яких вдається систематично успішно уникати багато чого “непотрібного зовсім” з-поміж зафіксованого в тексті літопису...

²² Про тогочасних київських князів у зазначеному ракурсі писав уже: *Грушевській М.* Очерк історії Київської землі оть смерті Ярослава да конца XIV столѣтія. Київ, 1891. С. 445–462.

²³ Визнаний в автора новітній “уподобаний” кабінетний термін замість автентичного поняття традиції “літопис”, запозичений від:

відсутність при цьому докладнішого окреслення самого задученого поняття “od początku” разом так само з поясненням стосовно конкретного вкладеного до нього змісту. Що належалося б розуміти під вміщеним до наведеного поняття запитанням? Безперечно, літопис XIII ст. не “дописували” фрагмент за фрагментом до двох старших київських. У цьому здатний переконати навіть сам його цілком відмінний жанр, позбавлений притаманної обом історичним київським попередникам визначальної для них, послідовно витриманої незмінної порічної структури. Отже, хоча західноукраїнські укладачі знали й цитували київське літописання, усі три (чи навіть чотири – коли обидві половини західноукраїнського джерела сприймати окремими й самостійними) літописи, доступні тепер у пізніших копіях єдиного спільного протографу, мали бути об’єднані разом щойно пізніше. Логічно це мало статися вже тільки після завершення чи припинення самого західноукраїнського продовження XIII ст. Загальноприйнятим є також погляд про зазначене пізніше редагування холмського літопису короля Данила Романовича у володимирському середовищі його племінника, князя Володимира Васильковича, хоча докладніше самого редагування досі ніхто так і не аналізував²⁴: усе обходилося зродженими із немінного “твердого переконання” звичними загальними фразами. Тому, відповідаючи на поставлене запитання, мабуть, належалося би ствердити, що, очевидно, до давнішого київського західноукраїнське літописання XIII ст. повинні були додати тільки після його остаточного сформування. Тобто, таке об’єднання, як уже зазначено, логічно могло відбутися навіть навряд чи в оточенні князя Володимира Васильковича, а ще пізніше – уже після припинення долучення нових записів (пор. вище). З цього огляду не тільки “початок” явно повинен бути немало відсунутий до новішого часу, а й поставлене запитання із наголошенням “od początku” в запропонованому розрізі виявляється взагалі позбавленим сенсу. Чому ці явні та самі по собі вимовні моменти мали залишитися поза увагою? Причину найочевидніше випадає добачати прихованою не тільки в практикованому достатньо поверховому сприйнятті загальновідомих та окремих усе ще не зауважених літописних відсилань до конкретних обставин виникнення і побутування тексту. Як виявилось при ретельному перегляді опублікованого огляду, це ще також очевидний наслідок виразно надто недокладного читання також і власної аналізованої пропозиції...

Явним свідченням “недостатньої прив’язаності” до літопису та його вимови здатне сприйматися й послідовне вживання у запропонованому тексті окреслення “хроніка” замість автентичного “літопис”, так само, як комплект трьох літописів старокиївської родоводу у складі обох київських та західноукраїнського іменується теж складеним цілком поза їх історичним колом, проте уподобаним і навіть “модним” для новітнього вузького польського наукового середовища явним “новотвором” у вигляді з очевидним захопленням стосованого позалітописного терміну “kolekcja historyczna” (s. 11, 14). Хоча не випадало би тратити зусилля на доведення відсутності найменшої можливості чогось подібного на таке завідомо новітнє кабінетне поняття за літописної доби. Прикінцева частина тексту – короткий запис стосовно часів князя Мстислава Даниловича – цілком чітко й однозначно називає виклад саме літописом. Розповідь про “коромолу” мешканців Берестя закінчено завершенням княжої

²⁴ Новіше висловлювання стосовно нього див.: Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... С. 47–49.

Wiesiołowski J. Kolekcje historyczne w Polsce średnio-wiecznej XIII–XIV wieku. Wrocław etc., 1967.

грамоти зі зворотом “а вопсалъ есмь в ѿтописьць коромолоу и^с”²⁵. Однак актуальне непоборно-“прогресивне” прагнення до неодмінного осучаснення через модерне переінакшення давньої традиції, як виявляється, здатна невідступно супроводити засвідчена на різні способи (окремі конкретні приклади див. далі) явно недостатня увага до самого джерела. Разом із неунікненними внаслідок цього численними різнорідними виявами різноманітного “дослідницького імперативу”, стало практикованого на заміщення єдино прийняттого в науковому колі вдумливого і зваженого осмислення автентичного джерельного переказу. У конкретному зазначеному випадку з визначенням “жанру” переважив не, як належалося би очікувати, сам літопис, а уподобана новітня класифікація європейської хронікарської традиції (s. 112). Хоча вона опрацьована на завідомо зовсім іншій не лише джерельній, а при цьому так само – водночас й історичній основі. У сторонньому та ще й, як виявляється, також немало... відстороненому погляді літописові однозначно довелось “поступитися” перед натиском “прогресу” без найменшого шансу зберегти значення притаманних йому власних самостійних видових змісту, сенсу та наповнення²⁶. Неможливо навіть уявити, що мало б початися, якби від загальноприйнятої латинської термінології “охочі” стали відмовлятися в біології та медицині... В історії ж, як переконані окремі особливо “прогресивно” налаштовані та під відповідним оглядом працьовиті автори, належить систематично впроваджувати “новації”... Таке враження, що ідеї стосовно цього променують від кола осіб, ні на що інше, як видумування суцільних надто підозрілих уже за самим їх походженням новацій (знамените “я заперечую усе, і в цьому маю суть”) неспроможних...

Перегляд непоодиноких подібних (перелік конкретних можна продовжити, про окремі з них йтиметься далі) успіхів новітньої літератури виразно вказує на збереження в найновішій науковій практиці й надалі чималі присутності знаного давнього – першопочаткового з походження – історіографічного методу немало вільної самостійної та незалежної зосередженої “творчості” на матеріалі залученого джерела. Усеможливі свідчення всіякого “наукового прогресу” – виявляється – спроможні не так уже й багато змінити... Пануюча найсучасніша термінологія разом зі стосованою так само найактуальнішою ж “модною” фразеологією ніяк не в стані заступити собою справжньої суті практикованого підходу: його основа за всіма ознаками фактично залишається незмінною. На практиці усе ще нерідко далі побутують знані досить облегшеного наповнення розмірковування у вигляді вихідних “вступних прозрін” зразка початкової робочої чернетки, згодом послідовно не опрацьованих й належно не осмислених та всебічно не вивірених, оскільки така робота з наполегливішого докладення зусиль виявляється не для кожного. Набагато частіше можна натрапити на постать сповненого прогресу автора, відданого станом “еманації концепції”. Здебільшого незмінно насамперед від самого себе...

Щодо такої незалежної “творчості” на слідах джерела, то її прикладів у новому виданні не бракує ніяк. За один із конкретних здатний, зокрема, послужити показовий акцент переліку потенційних інформаторів авторів літописної

²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 932; Kronika... S. 618.

²⁶ На їх оригінальності не так давно послідовно переконано наголосив не переобтяжений традицією і внаслідок цього відмежований від позанаукового зацікавлення, не так уже й

піддатливого на зусилля із його подолання сторонній спостерігач: Комендова Й. Жанр Галицко-Волынської летописи в типологической перспективе *Письменность Галицко-Волынского княжества: историко-филологические исследования* / Jitka Komendová a kol. Olomouc, 2016. С. 81.

розповіді: “Możemy z dużą dozą pewności szukać ich na dworze władców Rusi Halicko-Wołyńskiej oraz wśród posłów od innych monarchów, a także kupiectwa” (s. 15; пор.: s. 34). У такому зіставленні тільки зовсім загально окреслене перше коло осіб не спроможне викликати жодних запитань. Однак одразу ж не можна не поцікавитися: де в літописі належить проступати хоч якимось реальним слідам присутності відомостей від “інформаторів № 2”. З останнім номером хіба ще навіть гірше, бо що могло додати до княжого літопису “купецтво” і, головніше: що конкретно з-поміж викладеного здатне претендувати на підтвердження власне такого походження залученої інформації та її якимось помітніше місце у викладі? Як тоді належалося б оправдати обидві не надто певні та сповнені явного облегшення пропозиції? Чи повинно йтися про належно не продумані “чорнові здогади”? До такого висновку схиляє очевидний розвиток наведеного припущення, повтореного в іншому незалежному аналогічному характеру твердженні: “naoczny świadek, z którego relacji korzystał kronikarz nie musiał być wymieniony na kartach Kroniki halicko-wołyńskiej, również dobrze mógł to być obcy dyplomata lub kupiec” (s. 34). Подібні міркування здатні сприйматися наділеними сенсом, звісно, за умови їх підкріплення конкретними фактами. Обійшлося ж, як бачимо, тільки явним загальником, ерудиційними здогадами в жанрі віддавна немало улюбленої й нерідко за давністю літ залюбки ще й досі практикованої “історії, якою вона повинна бути”...

У короткому розділі про князя Романа Мстиславовича саме таким здогадом видається, зокрема, висновок: “napisanie o Romanie, że był samodzielczą całej Rusi miało podkreślić jego rolę ideologiczną oraz propagandową, a także autorytet w społeczeństwie” (s. 27). Правду кажучи, насправді нічого не відомо з приводу того, чому у відповідному місці літопису вжито власне таке окреслення володаря. Наведеного залучення на переконливий спосіб досі пояснити навіть не пробувано²⁷. Як і, так само, пізніше – стосовно литовського князя Міндаугаса в лаконічному формулюванні при пригадуванні про його загибель²⁸. Ця недооцінена сусідська паралель здатна підказати найперше необхідність відмежуватися при сприйнятті залученого поняття від того незмінного шлейфу від новітньої титулатури московських царів та їх пізніших спадкоємців – російських імператорів, що звично супроводить само поняття. Безперечно, повинно йтися про єдиного зверхника держави: литовський приклад надається для сприйняття власне такого значення цілком очевидно. Йі тоді наведене окреслення князя Романа Мстиславовича прибирає цілком конкретного наповнення. Так само, як втаємничено, що в поданому звороті мало би вказати на якусь “rolę ideologiczną oraz propagandową” самої особи разом із покликанням на “autorytet w społeczeństwie”. Вказану “rolę ideologiczną oraz propagandową” князя в конкретних історичних категоріях епохи взагалі приймати непросто, оскільки обидва поняття залучено явно з-поза можливого для реалій того часу контексту... За обома цими фразами здатне ховатися хіба насамперед поверхове вживання актуально поширеної та прийнятої для ситуацій набагато пізніших часів, ні до чого не зобов'язуючої новітнього “політологізованого” забарвлення торжествуючої “модної” термінології.

Виразна перевага немало абстрагованого від конкретної вимови літопису власного бачення над джерельним переказом виступає й у коментарі до

²⁷ Зокрема, зовсім обійдено увагою цей момент у новішому коментарі до наведеної фрази, сам титул при цьому як явно “непотрібний” скоморовкою потрактовано фантастичним: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 74.

тичним: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 74.

²⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 858; Kronika... S. 437–438.

розповіді про князя Володимира Ігоревича, який захопив Галич й відіслав до мешканців міста Володимира посла з вимогою видати юних Романовичів (s. 33–34). У цитаті з літопису, призначеній описати зазначену ситуацію, до того ж, пропущено – ніяк при цьому не відзначений (!) – чималий істотний за змістом фрагмент розповіді. Внаслідок цього наведена далі пряма мова виявилася позбавленою належного їй адресата й через те цілковито випадає із контексту: “малоу же времени минувшю . и приведоша кормилчича . иже бѣ загналь великыи кнѣзь Романъ . невѣры ради . славахоу бо Игоревича . послушав же ихъ Галичкыи бояре . и послаша по нихъ и посадиша и в Галичѣ Володимера . а Романа во Звенигородѣ . кнагини же Романоваа . вземше дѣтатѣ свои . и бѣжа в Володимерь . И еще же хоташоу Володимероу . искоренити племя Романово . поспѣвающимъ же безбожнѣмъ Галичаномъ Посла же Володимерь со свѣтомъ Галичкы боаръ . нарѣчь е попомъ к Володимерцемъ . рекы имь . не имать шстатиса градъ вашъ . аще ми не выдасте Романовичю . аще не приимете брата моего Стослава . кнажити в Володимерѣ . Володимерцемъ же хотащимъ оубити попа . Мьстьбѣ̄ и Мончюкъ . и Микифоръ . и рѣша не подобаеть намъ оубити посла . имѣяхоу бо леть во срѣцѣ своемъ . тако предати хотахоу гѣдоу свою и градъ . спсень же ими бы^е попь”²⁹ (пропущене виділено). У коментарі ж йдеться про щось у зіставленні з оригінальним викладом зовсім несподіване: автору вдалося побачити в зацитованому фрагменті посла, “który ośmielił się (sic!) prosić (sic!) o wydanie potomków księcia Romana” (s. 34)... Всупереч цілком виразному твердженню літописної розповіді про зазначений сюжет як ініціативу самого князя Володимира Ігоревича, “еще же хоташоу Володимероу . искоренити племя Романово . поспѣвающимъ же безбожнѣмъ Галичаномъ Посла же Володимерь со свѣтомъ Галичкы боаръ . нарѣчь е попомъ к Володимерцемъ рекы имь . не имать шстатиса градъ вашъ . аще ми не выдасте Романовичю . аще не приимете брата моего Стослава . кнажити в Володимерѣ”, послові – у переконанні А. Юсуповіча – належалося прибути “od Igorewiczów” (s. 36). Проте на такому відчитанні на явний “англійський” манер ще навіть не кінець. Водночас тут же далі з відкликанням до висловленої погрози стверджено, нібито... не літописний “тіп”, а тепер уже “bojarzy halicy przybyli do Włodzimierza z listem od Igorewiczów” (s. 36). Сама версія про лист виявилася запозиченою від Олега Купчинського, що виділив зазначену погрозу як фрагмент гаданого нібито написаного тоді послання. Проте при цьому не йшлося про особу чи – що більше – особи посланців, а тільки сам гаданий лист³⁰. Отож, посланців-бояр А. Юсуповічу, як усе переконує, випало на продовження додати вже від себе... У зіставленні з оригінальним текстом літопису різнорідні, проте незмінно надто віддалені від автентичного вислову джерела засади практикованого трактування виявлено при цьому якнайочевидніше...

За засвідченого проникнення до вимови літопису не інакше як надто непевною забавою сприймаються також висловлені здогади стосовно, наприклад, конкретного походження відомостей про обставини перебування родини покійного

²⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 718. Пор.: Кроника... S. 10–12.

³⁰ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. Львів, 2004. С. 234. Реалізоване тут й присутнє також в інших аналогічних місцях намагання виділити в літописному тексті фрагменти ні-

бито використаних достатньо численних документів здебільшого сприймається цілком бездоказовим. Автор захопився уподобаною версією і явно мав перестаратися із пошуком “потрібних” документів, не уникаючи при цьому знаної схеми “ищуцій да обряцет”. Пор. аналогічне враження: Jusupović A. Kronika halicko-wołyńska... S. 78.

князя Романа Мстиславовича після втечі з Володимира в Кракові та наступний переїзд юного Данила Романовича до Угорщини. “Szczegółowość przekazywanych wiadomości wskazuje na to, że są one przedstawiane z perspektywy osoby przebywającej na dworze krakowskim (co ponownie kieruje uwagę na wdowę po Romanie Mściśławowiczu, ewentualnie na jej najbliższe otoczenie). W tej części narracji król węgierski, nawet jeśli się pojawia, to tylko jako osoba współdziałająca z władcą krakowskim, co właśnie należy rzucić na karb niepełnej wiedzy naoczego świadka o poczynaniach dworu węgierskiego” (s. 35). Пропозицію, звісно, неможливо перевірити, хоча водночас у самому літописі при належних зусиллях вдається віднайти ще також і конкретніші та вимовніші відсилання до походження окремих збережених у ньому відомостей безпосередньо від “великої княгині Романової”³¹.

Дальші очевидні глибокі меандри інтерпретації пропонує переконання, нібито “Kronikę halicko-wołyńską dzieli się ze względu na *miejsce powstania* (виділено – В. А.) на część halicką (do 1259 r., spisana z perspektywy ziemi halickiej) oraz wołyńską (od 1260 do 1290 r., spisana z perspektywy ziemi wołyńskiej)” (s. 36). Запропонований поділ продовжує краші традиції ще Миколи Костомарова, який твердив (1869) про “лѣтопись, обыкновенно называемую волинскою, но которую правильнѣ бы назвать галицко-волинскою, ибо она не только составлялась на Волини, но также и в Галичѣ, и на первомъ планѣ въ ней стоятъ дѣла галицкія”³². Й далі в продовженні уточнено: “въ прежней половине лѣтописи (до 1260 р. – В. А.) летописецъ рассказываетъ имѣя какъ будто въ виду на первомъ планѣ личность Данила и Галицкую Русь, а съ этого времени рассказъ вращается около Владиміра Волинскаго и князей этого края, Василька и Владиміра, его сына”³³. Такий погляд, ніби, навіть загальноприйнятий й не рідкість і в найновішій літературі... Проте тільки завдяки тому, що прихильники подібного трактування так і не задали собі труда вдатися до очевидного питання наскільки спроможний бути власне “галицьким” практично весь життєвий шлях короля Данила Романовича³⁴. А також наскільки “część halicka” літопису з викладом подій 1205–1260 рр., у чому схильний, згідно з наведеним висловлюванням, переконувати вже наш автор, мала б стверджувати як “miejsce powstania”... власне Галич. Відповіді, звісно, сприймаються завідомо зайвими. За засвідченого проникнення здатне виникнути й наступне неunikненне запитання: для чого замовчувати й робити вигляд, ніби не було нічого такого, як довготривале князювання короля у Володимирі (1215 – кінець 1230-х років)³⁵, і наступне – у Холмі

³¹ Такою, зокрема, здатна сприйматися дописана (такого її походження досі, дається, не зауважено) до первісного тексту літопису інформація про її зустріч 1205 р. з угорським королем у Сяноку, найдокладніший розгляд ситуації навколо неї див.: *Александрович В.* “Угорське підданство” короля Данила Романовича *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 160–173. Подібних моментів у літописі вдається відшукати більше (пор. далі) й вони заслуговують окремого дослідження як важливе не використане досі свідчення до історії все ще надто скромно осмисленого літописання Романовичів.

³² *Костомаров Н. И.* Лекції... С. 47.

³³ Див.: *Костомаров Н. И.* Лекції... С. 51.

³⁴ Ще у Владіміра Пашуто фігурує холмська

частина літопису, а також “Холмский княжеский свод Кирилла” та “Холмская княжеская летопись Ивана”, “холмське літописання”: *Пашуто В. Т.* Очерки... С. 8, 10, 91–92, 132. “Галицький” літопис як “холмський” останньо, але тільки мимохідь відзначено також (В. Арістов) як успадковані від історіографії загальні уявлення “про дві головні складові частини ГВЛ: “галицьку” (холмську) та “волинську” (волондирську)”, див.: *Галицько-Волинський літопис: текстологія...* С. 477. Далі в тексті того ж коментарю незмінно фігурує винятково “галицьке” відсилання.

³⁵ Найновомодніші інтерпретації навіть повчають, ніби Данило Романович ніколи не був... князем володимирським: *Галицько-Волинський літопис: текстологія...* С. 485, 650. За-

(кінець 1230-х років – 1264). Очевидно, ця безперечна “таємниця” дотеперішніх історіографічних зусиль не надається для з’ясування у її “рідному” колі. Проте вона в явню своєрідному світлі подає не тільки чимало носіїв самої історичної думки, а й водночас так само показові тенденції її еволюції...

Для викладеного сприйняття літопису запропонований розподіл³⁶ вельми показовий. Після таких класифікацій (до однієї відсилати явню не випадало б) взагалі здатне постати питання чи автор, щиро кажучи, здатний “віднаходитися у темі”. Наскільки текст до 1259 р., тобто, фактично, – усього періоду короля Данила Романовича, випадало би сприймати укладеним “z perspektywy ziemi halickiej”? Із продовженням “z perspektywy ziemi wołyńskiej” проблем поставати не повинно, оскільки йдеться про володимирське доповнення часів князя Володимира Васильовича та коротке завершення періоду князя Мстислава Даниловича. Відображений у наведеному твердженні віддавна звичайний для літератури, хоча й явню ні на чому не заснований незмінний та поки все ще “неподоланий” “галицький” шлейф літопису, природно йому не властивий, разом з аналогічного родоводу практикованим новішого походження іменування “Галицьким” самого Данила Романовича, – не більше, ніж канонічна жертва завідомо “нерозбірливий” та поверховий, пізнього родоводу як історіографічній, так і “навколоісторіографічній” традиції. З історичного огляду це очевидне непорозуміння, оскільки, не дивлячись на знане довготривале прагнення підпорядкувати Галич, добре відомо про розгортання його належності до держави Романовичів упродовж багатьох десятиліть після того, як проголошений після смерті батька князем у Галичі, юний Данило Романович змушений був покинути свою першу столицю. Тому наведена класифікація – явню ні на чому не заснований завідомий курйоз³⁷, безкритично перейнятий від ще досить скромно обізнаного із ситуацією автора півторасотлітньої давності та “спровокованої” його зусиллями новішої традиції. Позначений при тому ще й незрозумілим очевидним і безперечним ігноруванням визначального для періоду Данила Романовича загальноновідомого холмського аспекту західноукраїнського історичного та літописного досвіду XIII ст. як і, зрештою, разом із ними – холмського середовища загалом.

Однак у викладі А. Юсуповіча Холм виявляється майже неприсутнім. Зосереджено переказуючи і коментуючи поодинокі фрагменти літопису, знану унікальну для літописання старокиївської традиції розповідь про столицю короля Данила Романовича польському авторові, фактично, випало пропустити.

гальновідомий епізод (під 1211 р.) “посаження” юного Данила Романовича у Володимирі (Ипатьевская летопись. Стб. 732; Кроника... С. 55) разом із наступним майже чвертьвіковим періодом князювання у місті в такій концепції, як видно, існувати не повинні. Показово, що в найновіших текстологічних зусиллях з опанування літопису коментар до цього ключового епізоду біографії короля, як і ряду суміжних із ним принципово важливих обставин перебігу тогочасних подій від часу після страти Ігоревичів до литовського посольства (1219 р.) за винятком спішської зустрічі уторського короля з краківським князем та ситуації навколо неї (Ипатьевская летопись. Стб. 727–730, 731–735; Кроника... С. 41–52, 55–71) визнано, як випадає гадати, непотрібним, див.: Галицько-Волин-

ський літопис: текстологія... С. 59.

³⁶ Такий поділ останнім часом прийняв так само: Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... С. 10–53.

³⁷ Про те, наскільки глибокий здатна свідчити та обставина, що “галицький літописець” фігурує навіть у Михайла Грушевського: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: До року 1340. Львів, 1905. С. 21, 37, 39, 40, 41. А в іншій – донедавна незрозумілим збігом обставин не залученій до новішого осмислення західноукраїнської літописної традиції XIII ст. – праці взагалі йдеться ще навіть про... “Галицький літопис”, цит за вид.: Його ж. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. Т. 3. Київ, 1993. С. 132–133. Увагу до цієї обставини привернуто: Александрович В. Володимирський літопис... С. 198–199.

Її побіжно потрактовано в одинокому невеликому абзаці, до того ж, – лише винятково й тільки через контекст... епізоду “kampanii” Куремси³⁸ (s. 110). Окрім того, Холм ще так само одинокий раз – і знову теж зовсім побіжно – пригадано за обставин надто скромно задокументованого пізнішого, конкретно майже невідомого недовготривалого князювання у ньому Шварна Даниловича (s. 120). Як видно, нічого іншого вартого уваги стосовно Холму в літописному оповіданні автор не віднайшов нагоди зауважити³⁹...

Свідченням очевидного нерозумінням викладу сприймається трактування віднесеного до галицького “премудрого книжника” київського походження – Тимофія – звороту “причтѣю ре^с слово . в семь томители . Бѣнедиктъ . іако в послѣднѣа времена тре^с именьи наречетса антихрсть”⁴⁰ – “прит[ь]чею реч[е] слово о сем[ь] а томители . Венедикте, іако въ послѣд[ь]нѣа времена трѣми именьи нарѣчетса антихрсть”⁴¹. На думку А. Юсуповича, “прит[ь]чею реч[е]” можна розуміє, jako “przedmiotem badań: albo w tekście wykorzystanym przez redaktora kroniki Tymofiej został określony jako autor źródła, z którego korzystał, albo w XIII w. ta wiedza w środowisku kniżników (a być może po prostu dworskim) była powszechna” (s. 38). Поняття притчі тут, як видно, випало сприйняти за відповідник... польського слова “przytoczyć” й далі вже послідовно трактовано згідно з таким власне переконанням. Звідсіля в наведеній фразі побачено ще один доказ існування гаданого літопису князя Мстислава Мстиславовича, “którego szkieleł chronologiczno-informacyjny stanowił podstawę dla autora Kroniki halicko-wołyńskiej” (s. 38).

Однак значення поняття “притча” тут виявилось витлумаченим не тільки цілком довільно, а й при цьому ще також навіть відверто надто курйозно. Навряд чи випадало би сумніватися, що в тексті йдеться про відкликання до уже давніше відзначеного в цьому зв’язку⁴² толкування святого Андрія Кесарійського на Апокаліпсис, де ім’я Бенедикт подано першим із трьох імен, цифровий відповідник яких дає число Бестії – 666. Цей конкретний факт відповідно здатний заперечити й усю вибудовану навколо зазначеного моменту завідомо хитру конструкцію із метою показати найстаршу частину літопису короля Данила Романовича нібито адаптацією для його потреб цілком згодом прийнятого літописання князя Мстислава Мстиславовича. Зрештою, якби таке справді існувало, його перехід міг відбутися й без “участі книжників”, а через успадкування на правах зятя як єдиного спадкоємця. Запропонована конструкція “ходіння” заснована винятково на нічим не підтверджених здогадах, побудованих без аргументації, самих “уподобаних у потрібному контексті” відшуканих на нагоду

³⁸ Новіші огляди літописних відомостей до холмського періоду біографії короля Данила Романовича, покликані повернути справжнє історичне значення цього виняткового епізоду українсько історії пізньої княжої доби, див., зокрема: *Александрович В. Холм князя і короля Данила Романовича Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович* (Славетні постаті Середньовіччя. Вип. 3). Біла Церква, 2013. С. 163–202; *Його ж. Холмське будівництво короля Данила Романовича Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9: Король Данило Романович 1264–2014 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2015. С. 34–66. Пор. також: *Його ж. Холмський епархіальний осередок...* С. 108.

³⁹ Що це далеко не приватний погляд одного автора свідчить також аналогічна неприсутність Холму й у новішій польській біографії короля Данила Романовича: *Dabrowski D. Daniel Romanowicz...* Пор. також інший виразний вияв замовчування унікальної холмської ситуації: *Толочко А. Основание...* Р. 254–277. Немало таких конкретних прикладів віднаходиться також у згаданому найновішому коментованому виданні: *Галицько-Волинський літопис: текстологія...*

⁴⁰ *Ипатьевская летопись*. Стб. 722.

⁴¹ *Kronika...* S. 23.

⁴² *Літопис Руський / За Іпатським списком* переклав А. Махновець. Київ, 1989. С. 371, приміт. 5. Пор. також: Там само. С. 470.

фактах. Внаслідок цього вона спроможна стати свідченням хіба все ще неунікненних за актуально явленого поступу “наукового прогресу” виразних “побічних успіхів” історіографії. Для історії дослідження літопису це теж ще один яскравий приклад того, як замість вивчення самого тексту та опрацювання висновків за отриманими завдяки цьому результатами, до нього в кращих традиціях давно минулих часів прикладаються різноманітні нічим не підтвержені “бачення”. Зазвичай вони здатні немало відходити від самого літописного вислову, підмінюючи його тільки зовсім позірно пов’язаним із ним, але насправді цілком окремим та немало незалежним від нього оригінальним авторським новотвором у вигляді немало незалежної від джерела “власної версії” історії.

У розглянутому моменті проігноровано також присутні в тексті й інші вимовні відсилання до зазначеного поняття притчі в біблійній традиції. Одним із найближчих є закінчення розповіді (під 1221 р.) про результати вожання Данила і Василька Романовичів коло Белза і Червена: “Єже притъчею . глѣють книги не воставешко^с . камень на камени”⁴³. Відкликання до притч у тексті літопису більше⁴⁴ й до них не випадало би не привернути уваги як одного з показових загальноствосованих і загальновідомих елементів літературної практики укладачів літописної розповіді, навіть загалом певну з її окремих прикметних особливостей. Як при цьому випадало би, не враховуючи співвіднесеного з ним ширшого контексту, інтерпретувати вибране з-поміж більшої кількості таких звернень на засвідчений знаний безвідмовною надійністю спосіб “від самого себе” – цікавитися, звісно, зайве.

Іншим не менш показовим прикладом подібного “самостійного” та немало “незалежного” від джерела його трактування здатна сприйматися історія навколо угорських намірів одружити юного Данила Романовича з однією із доньок тогочасного протектора юного князя – угорського короля Ендре II (с. 40–41). Не так давно Даріушеві Домбровському випало подати відповідний літописний виклад відображенням нібито “двірцевої плітки”⁴⁵ й “свіжому” міркуванню судилося приподобатися та не оминати втілення й у тексті А. Юсуповича. Єдиною істотною відмінністю наступного звернення до цієї ідеї виявилось перетворення запозиченої від попередника “плітки двору Арпадів” початку століття на “плітку двору Романовичів” з часу після 1235 р., “mającą zapewne nadać powstającemu dziełu (літописові – В. А.) bardziej światowego charakteru (sic!)” (с. 41).

Однак обидва наведені толкування, як і водночас дотеперішня література загалом, – при залюбки пропонованому наборі широких різнопроникливих здогадів – виявилися нездатними привернути увагу до однозначного за вимовою відсилання джерела стосовно існування зазначеного наміру одруження за зовсім чітко окреслених при цьому та цілком конкретних обставин. Літопис виразно твердить про сам намір як виниклий на тлі відсутності в угорського короля спадкоємця: “зане сѣа оу него не бѣ”⁴⁶. Отже, відповідний сюжет здатен стосуватися тільки короткого періоду перед народженням майбутнього

⁴³ Ипатьевская летопись. Стб. 739; Kronika... S. 85. На відсиланні тут до Святого Письма, пригаданого як “книги”, наголосив уже: Грушевський М. Історія української літератури. С. 147.

⁴⁴ Окремо про них див.: Толочко О. Галицькіє приточкини *Ruthenica*. Т. 7. Київ, 2008. С. 201–209. Вжито на початку назви цієї статті окреслення, між іншим, так само виразно надається для поповнення переліку новіших яскравих

прикладів бродіння званого “привиду Галича” (див. вище).

⁴⁵ *Dabrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 52. Критичні зауваження до цієї версії див.: *Александрович В. “Щастя...”* С. 321–322; *Його ж. “Угорське підданство”...* С. 176–179.

⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 723. Пор.: *Kronika...* S. 27.

Бели IV, що, як відомо, сталося після 7 червня, але при тому за якийсь час до 29 листопада 1206 р.⁴⁷ Тобто, – випадало би здогадуватися – не пізніше окреслених на такий спосіб хронологічних меж Данило Романович уже навіть певний час мусів перебувати в Угорщині. Зі свого боку, такий висновок здатна підтвердити також уважніше заново прочитана й осмислена збережена в літописі, але донедавна не побачена послідовність задокументованих у літописній розповіді обставин життя княжої родини після вимушеної втечі з Галича разом із їх часовим віднесенням⁴⁸. Тому, всупереч відтвореному “уподобаному” найсвіжішому міркуванню Д. Домбровського, зафіксовано зовсім не “плітку”. А запропонований розвиток самого погляду, нібито повинно йтися про “плітку” щойно, як виявився схильним прийняти А. Юсуповіч, немов тільки другої половини 1230-х років стосовно міркувань, як тепер встановлено, ще літа–осені 1206 р. взагалі неприйнятний. Яке значення спроможні були мати в засвідченому контексті подібні наміри через три десятиліття – з кардинальною зміною ситуації, коли сам Данило Романович уже сватав сина в наступного угорського короля (1240)⁴⁹? Твердження ж, нібито на такий спосіб автор цієї частини літопису намагався надати йому... “bardziej światowego charakteru” здатне сприйматися не інакше, як безнадійно-наївною недалекою “літературною хитрістю”... Як і водночас – новим очевидним посильним внеском до переліку численних неунікненних незмінних “нездатностей” не тільки особисто володаря, а й його середовища.

Наступний приклад бездоказового і помилкового висновку віднаходиться у глумаченні нічим та ніяк не виділеної на сторінках літописної розповіді, ніби зовсім рядової за характером фрази: “Времени ж[е] минуовшю, еха Данил[ь] къ Мсьгиславоу в Галич[ь]”. Виявляється, насправді тут: “Mimo starań kronikarza można dostrzec stosunek podległości Daniela względem Mścislawa” (s. 52). У чому належалося б виявитися отій можливій “підлеглості” від недавнього часу зятя, який відвідує свого тестя? Окрім ще одного пригадування улюбленої всюдисущої “ходячої” за Данилом Романовичем, на різні лади вперто вщеплюваної йому зусиллями новітніх знавців “підлеглості”⁵⁰, наведене твердження нічого більше, якнайочевидніше, виказати не здатне. Далі навіть взагалі визнано “pierwszorplanową rolę” того ж князя Мстислава у відповідній частині літопису... Тільки через те, виявляється, що сам цей епізод літописного оповідання розпочинається від галицького князя й він просив зятя у скрутний для себе момент разом із князем Олександром Всеволодовичем “замкнутися” у Галичі для оборони міста (s. 53). Звідсіля зроблено висновок: “należałoby uznać, że pierwotnie, przed hipotetycznym przeredagowaniem źródła (виділено – В. А.), Daniel został przedstawiony jako książę zależny od Mścislawa Mścislawowicza, któremu powierzono oddziały halickie*” (s. 53). Однак насправді, як уже вказано, відзначено винятково “залежність” зятя щодо тестя, якого тому при цьому ще й... випало “просити” – “просаше зата свого Данила”. Тобто, ніякої залежності того

S. 234–235.

⁴⁷ Датування на підставі двох згадок у документах папської канцелярії, докладніше див.: *Dabrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 52.

⁴⁸ Цей період біографії юного князя і княжої родини досі все ще осмислено поверхово. Окремі нові акценти до сприйняття відповідного періоду наведено: *Александрович В. “Угорське підданство” ...* С. 175–179.

⁴⁹ *Ипатьевская летопись. Стб. 787; Kronika...*

⁵⁰ З цього приводу див.: *Александрович В. “Угорське підданство” ...* С. 157, 159–160, 179–180, 184–190.

* Формулювання викладу не зовсім вдале: так повинно буквально виглядати, ніби “oddziały” довірено князеві Мстиславові Мстиславовичу, хоча насправді, як доводить попередня розповідь, то він мав віддати свої “oddziały” у розпорядження зятєві.

зразка, якою цілком “гіпотетично” схильний наділити обох князів А. Юсуповіч, у літописній розповіді насправді не тільки не віднаходиться, а й навіть бути не може, оскільки в тексті йдеться винятково про звичайні родинні стосунки й ніщо інше. При наведеному аргументуванні знане “угорське підданство” короля Данила Романовича показано безпідставною недалекою поверховою суцільною фантазією знаменитого як за походженням, так і наповненням зазначеного всюдисущого в сприйнятті окремих новітніх істориків суцільного “підпорядкування”⁵¹. За насадженого зусиллями окремих найновіших авторів сприйняття Данилові Романовичу нібито й кроку не належалося ступити, одразу тут же не здавшись на ласку уже заздалегідь чигаючого на нього напоготові чергового “протектора”⁵²... Як переконує зіставлення залученого набору сюжетів, при цьому знову ж так само ще й послідовно перепрацьовано на одну з незмінно улюблених – “гіпотетичну” – згадану версію літопису князя Мстислава Мстиславовича. Із прикладеними зусиллями навіть стосовно його похвали зятеві визнано за необхідне також окремо відзначити і її як епізод “napisany z perspektywy księcia halickiego” (s. 53). Так, немовби за описаних обставин та ролі в них актуального галицького князя належалося йтися також й ще про якусь зовсім іншу “перспективу”... Виказаної при цьому майстерності у віднайденні “перспектив”, звісно, не випадало б не зауважити окремо.

Показовим виявом поверхового перебування немало поза темою сприймається також подане свідчення про опис “poselstwa książąt litewskich do wdowy po Romanie i jej dzieci (sic!)” (s. 55), що пропонує явно цілком “механічне” та поверхове відтворення відповідної літописної фрази. При цьому не вдалося зауважити статусу одного з тих “dzieci” як зверхника Галицько-Волинської держави на той час упродовж майже півтора десятиліття – від перших днів третьої декади червня 1205 р. – коли до Галича дійшла звістка про загибель поблизу Завихосту князя Романа Мстиславовича, як і навіть... самого віку князя на період прибуття литовського посольства. Уже була нагода привернути увагу до виразної своєрідності структури цього одинокого для усього джерела подібного переказу в його певних складових⁵³, розпочатого від звороту “Бжиимъ повелениемъ . прислаша князи Литовьскии . к великому княгини Романовъ . и Данилови и Василкови . миръ да(р)юще”⁵⁴ / “Божіимъ повеленіємъ прислаша княси литовськіє къ великой княгини Романовой, и къ Даниловой, и къ Василькови мир дающи”⁵⁵, а після переліку литовських князів закінченого: “си же вси миръ даша . кнзю Данилови . и Василкою”⁵⁶ / “Си ж[е] вси миръ даша княсю Данилови и Васил[ь]кою”⁵⁷. Тому при

⁵¹ Александрович В. “Угорське підданство”... С. 133–190.

⁵² Новіше з очевидною “делікатністю” викладене оправдання невідступного “протегування” Данила Романовича у відповідь на критику такого сприйняття див.: Мусін О., Войцещук Н. Перемишль та “гірська країна перемишльська”: межі землі й грані історії Княжа доба: історія і культура. Вип. 14: Княжий Перемишль / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2020. С. 110–112. Втім, зазначена публікація про “угорське підданство” присвячена не так “дискусійному фактові”, як – вимушено – насамперед показовим “скарбам історіографії”, нагромадженим навколо самої ситуації не тільки в давніший, а насамперед – новітній літературі.

Вона покликана показати відповідний факт – у цьому конкретному випадку, безперечно, цілковито породжений, все таки, зусиллями і мускулами історіографічного досвіду – за його дотеперішнім сприйняттям та трактуванням не інакше, як власне завідомим “скарбом історіографії”. Вимовних прикладів, здатних випустити підтвердженням акурат на такий спосіб практикованого “осмислення”, у тексті наведеної статті вилало подати немало.

⁵³ Александрович В. “Щастя”... С. 324–325.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 735.

⁵⁵ Kronika... S. 71.

⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 736.

⁵⁷ Kronika... S. 74.

докладнішому пригляненні до наведеного тексту адресат литовського посольства насправді здатний виявлятися не таким очевидним, як може сприйматися при побіжному, звично незмінно наперед “усезаючому” поверховому читанні.

Зіставлення присутності самого Данила Романовича у літописному викладі у порівнянні з матір’ю показує, що йому належалося вийти на перший план уже в розповіді про останній виїзд з Угорщини із закінченням “угорського дитинства”: “Даниль же ѿиде с мѣрью своею в Лахи . ѿпросивса ѿ корола . Лестько же приа Данила с великою чѣтью . и ѿтуда же иде в Каменець . с мѣрью си . братъ же его Василко и боаре вси . срѣтоша и с великою радостью”⁵⁸ / “Данил[ъ] же ѿт[ъ] иде ѿт[ъ] корола съ м[а]т[е]рью своею в лахы, ѿт[ъ]просивса ѿт[ъ] корола, Лест[ъ] ко же приа Данила съ великою ч[ѣ]стїю . и ѿт[ъ]тѣдоу ж[е] иде в Каменець . съ матерью своею, брат[ъ] же его Васил[ъ]ко и боаре вси срѣтоша и с великою радостью”⁵⁹. Переказ викладено за схемою: Данило “з матір’ю” відпрощується від угорського короля, прибуває – уже “сам” – “в лахы” і також далі “сам” (разом із матір’ю) відбуває звідтіля до брата в Кам’янець. “Литовську” розповідь започатковує зворот: “прислаша князи Литовський . к великои княгини Романовѣ . и Данилови и Василкови . миръ да(р)юще”, проте в завершенні вже стверджено: “миръ даша . кнзю Данилови . и Василкоу”. Лаконічне оповідання не пропонує підстав закладати при цьому вірогідної, як це здебільшого повелося у літературі, переміни пізнішого літописного викладу, а також добачати в зазначеному моменті якийсь істотного значення окремих акцент. Князем зі статусом глави держави від часу винесення на престіл у Галичі 1205 р., був старший брат й саме тому литовці “миръ даша . кнзю Данилови . и Василкоу” / “миръ даша князю Данилови и Васил[ъ]коу”. Тобто, належалося би розуміти в цьому конкретному випадку, молодшого брата згадано тільки при ньому й при цьому – момент не позбавлений очевидної своєрідності вимови – навіть... без княжого титулу(!)⁶⁰.

У контексті викладу тогочасних подій стверджено також про важливий, хоча й практично не відомий у його конкретному вимірі момент відходу до монастиря княгині-матері, пригаданий у літописному оповіданні безпосередньо після розповіді про зазначене “затворення” Данила Романовича на проханя Мстислава Мстиславовича разом із Олександром Всеволодовичем у Галичі⁶¹ – без будь-якого зв’язку як із актуальним перебігом подій, так і подальшим продовженням. Тому тут явно належалося би добачати ще один із фактів, дописаних до давніше укладеного рукопису, й далі за цією доданою нотаткою “механічно” долучених до суцільного літописного тексту при наступному переписуванні чи одному з переписувань, яким завдячуємо доступну кінцеву версію літопису. Вміщено сам запис у цілком випадковому місці – докладно акурат на той самий спосіб, як це вже раніше засвідчено з поєднаною інформацією про сяноцький “снем” та угорську “засаду” в Галичі серед розповідей про події після загибелі князя Романа Мстиславовича.

Показове легке зміщення акцентів присутнє також при відтворенні знаного дискусійністю сприйняття у дотеперішній літературі переліку володимирських єпископів часів Данила і Василька Романовичів. При цьому навіть зворот

⁵⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 729.

⁵⁹ Kronika... S. 47–48.

⁶⁰ Ситуація, правда, не унікальна – за аналогічною схемою побудовано, зокрема, також запис стосовно звістки про наближення Бурундая

(1261): “и приде вѣсть тогда . Данилови князю и к Василкови . вже Боуронда идеть . шквѣньи проклатый”, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 849. Таких прикладів у літописі більше.

⁶¹ Ипатьевская летопись. Стб. 735; Kronika... S. 65.

зі згадкою про владика Асафа на самому початку “бѣ бо Асафъ . блжнѣи преподобнѣи стѣль Стое Горы”⁶² / “бѣ бо Асафъ, блаженнѣи преподобнѣи сватитель Сватоє горы”⁶³ передано як зовсім довільно, так і з опущенням одного зі вжитих при цьому окреслень: “był bowiem Asaf błogosławiony, wielebny karłan (sic!) Świętej Góry” (s. 59). Оригінальне “блаженнѣи преподобнѣи сватитель”, звісно, ні на який спосіб не спроможне відповідати поданому “wielebny karłan” і так само не є з ним однозначним, й водночас адекватним та коректним із наукового огляду відтворенням тексту, на конкретному показовому прикладі вимовно засвідчуючи виразну схильність до необов’язкового, цілком вільного тлумачення джерела. У запропонованому коментарі владика чомусь безпідставно виділено немов самотнього окремо на початку й далі стверджено стосовно наступних: “Pozostali biskupi sprawowali swą posługę w czasach rządów Daniela i Wasylka Romanowiczów” (s. 61). З такого зовсім довільного переінакшення букваленько випало б розуміти, немовби урядованню архиєрея на кафедрі... не належалося припадати на часи обох князів. Всупереч цілком виразному та однозначній вимові твердженню з цього приводу впровадження до переліку: “Въ лѣѣ . ꙗꙗ . ѡ . ла . Данило и Василка . Романовичю бѣахоу Володимѣрьскѣи пискоупѣ”⁶⁴, поміж якими Асафа, як уже зазначено, названо першим. Тобто, вписано першим поміж володимирськими єпископами часів обох князів, що загально відсилає до 1215–1269 рр. Уже була нагода показати, згідно із заголовком самого переліку, це повинно означати, що йому належалося бути першим володимирським владикою за правління князя Данила Романовича й тому, вірогідно, перебувати на місцевій кафедрі триваліший час – з-перед 1215 р. чи заступити на неї десь близько того року⁶⁵. На тій же засаді й поданому останнім Кузьмі – згідно з інформацією того ж заголовку – належалося займати володимирську кафедру ще за життя князя Василька Романовича, тобто не пізніше 1269 р. Про самого владика нічого більше не відомо, проте, оскільки його вписано до переліку останнім, виникає закономірна спокуса твердити, ніби він також ще “był aktywny w czasach rządów Włodzimierza Wasylkowicza” (s. 60). Однак лаконічний текст одинокого джерельного переказу про цього володимирського архиєрея до такого твердження нічим не спроможний уповажнити, хоча логічно зазначена можливість й здатна сприйматися цілком прийнятною.

Одразу двом помилкам випало крастися так само до продовження: “Pod koniec życia Włodzimierza, około 1288 r. wzmiankowany jest już biskup Eugeniusz” (s. 60). Ім’я подано невірно, оскільки в літописі фігурує Євсигній⁶⁶, що ніяк не здатне відповідати прийнятому “Eugeniusz”, яке, знову ж, пропонує явний приклад тлумачення не дочитаного... Далі владика присутній в аналізованому тексті А. Юсуповіча ще й згідно зі списком літопису князів Острозьких як нібито “Biskup włodzimierski Eusegeniusz” (s. 138). У самому джерелі його насправді згадано тільки чотири рази під 1287, 1288 та 1289 р., тобто ніяк не “около 1288 r.”, а

⁶² Ипатьевская летопись. Стб. 739–740.

⁶³ Kronika... S. 86.

⁶⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 739; Kronika... S. 85–86.

⁶⁵ Александрович В. Холмський єпархіальний осередок... С. 78–88. Тут же так само й принагідна полеміка з давнішими іншими, нерідко немало відмежованими від реалій автентичного літописного викладу та контексту епохи тлумаченнями надто скромно відображеної у літописних пе-

реказах (окрім Володимирського літопису, ще також новгородське літописання) можливої хронології перебування владика на престолі. Пор. також: Його ж. Службник першого перемишльського єпископа Антонія Княжа доба: історія і культура. Вип. 14. С. 177, приміт. 36.

⁶⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 905 (“Євсьгнѣи”); The Old Rus’ Kievan... P. 377 (“Євсегенія”), 383 (“Євсьгнѣи”), 386 (“Євсегеніємъ”); Kronika... S. 565 (“Євсегеніи”).

зазначеного року, так само, як попереднього і наступного, й за виразно окреслених цілком конкретних обставин. Спершу він фігурує послом від князя Володимира Васильковича до князя Мстислава Даниловича. Йому тоді випало передати запрошення князеві Мстиславу прибути до хворого князя й приїхати разом із запрошеним до Володимира Васильковича, який перебував на той час в резиденції у Раю⁶⁷. Далі вже наступного року владика мав “поспішно” благословити князя Мстислава Даниловича ще при житті вмираючого князя Володимира Васильковича на володимирське князіння після Федорової неділі, 9 лютого 1288 р.⁶⁸ (князь, як відомо, помер тільки 10 грудня). Архидиєрей також очолював похорон покійного князя у Володимирі 12 грудня 1288 р.⁶⁹ й востаннє відзначений при відкритті його гробу 6 квітня наступного року та опечатанні гробу після цього⁷⁰. Причому, в усіх чотирьох випадках він записаний як “Евсегеній” (ім’я подане також у відмінку).

Для чого було відверто переінакшувати іменування владики – довідуватися, звісно, зайве. Проте безперечний приклад як своєрідності читання, так і виразно облегшеного підходу до нього цілком очевидний. Показовим сприймається також подане “приблизне” датування самих літописних записів щодо володимирського архидиєрея. Воно так само видає безперечну схильність до недокладного та поверхового як сприйняття, так і відтворення вимови джерельних переказів й породжену постійно практикованими подібними підходами показову піддатливість на аналогічне не менш “приблизне” трактування збережених у них конкретних задокументованих фактів.

Так само одразу декілька різних недокладностей вловлюються і в наведеному коментарі до особи владики Никифора: “Fakt, że w spisie występuje Nikifor..., który wcześniej był sługą Wasyłka (być może jego kanclerzem) wskazuje, że został on biskupem, po tym jak Wasyłko objął samodzielne rządy we Włodzimierzu, a więc po 1238 r., kiedy to Daniel Romanowicz opanował Halicz” (s. 60). Літопис справді називає владика колишнім слугою князя Василька Романовича, проте сама ця обставина неспроможна нічим натякати на характер зовсім не окресленого кола обов’язків тієї давнішої, цілком побіжно пригаданої служби. Тому запропоноване припущення про уряд канцлера повинно бути визнаним явно позбавленим будь-яких на те підстав. До того ж, навряд чи літописцеві належалося би іменувати канцлера “слугою”, пригадуючи на такий власне спосіб про цю давнішу його функцію: із залученого звороту, радше, відчитується зовсім інший ступінь суспільної ієрархії. Нічого не відомо також навіть стосовно того, чи прийнятий тут канцлерський уряд при князеві мав існувати взагалі. Наведену ніяк не обґрунтовану пропозицію явно випало “спровокувати” досить віддаленій для аналізованої ситуації обставині у визнаній у літературі, проте, все ж, з походження тільки гаданій ідентичності печатника Данила Романовича з пізнішим київським митрополитом Кирилом⁷¹.

⁶⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 901 (“Євсьєгнѣа”); The Old Rus’ Kievan... P. 377 (“Євсегенія”); Kronika... S. 556. В останньому випадку ім’я владики відсутнє, проте, як і в Іпатьєвському списку, при цьому названі обоє княжих слуг, приданих йому для супроводу. Далі ще двічі наведено слова князя Мстислава Даниловича, адресовані йому ж як “еп[и]ск[о]поу брата своего”, проте й тут його так само не названо на ім’я: The Old Rus’ Kievan... P. 377–378; Kronika... S. 557.

⁶⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 905

(“Євсьєгнѣа”); The Old Rus’ Kievan... P. 377 (“Євсегенія”); Kronika. S. 565 (“Євсегенія”).

⁶⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 919 (“Євсьєгнѣа”); The Old Rus’ Kievan... P. 377 (“Євсегенія”); Kronika. S. 601 (“Євсегенія”).

⁷⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 927 (“Євсегеніємь”); The Old Rus’ Kievan... P. 386 (“Євсегеніємь”); Kronika... S. 626 (“Євсегеніємь”).

⁷¹ З новішої літератури на цю тему див., зокрема: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz... S. 310–312; Ejusdem. Król Rusi... S. 324–326 (в обох випадках попередня література).

Так само немає жодних доказів взаємозв'язку й між поставленням єпископа та володимирським статусом князя. Слуга чи колишній слуга князя, звісно, цілком міг стати єпископом як ще до того, коли його патрон перейняв владу над Володимирським князівством, так і вже після цього. Лаконічний запис не дає підстав для схильння до якоїсь однієї із можливих версій. Виходячи з поданої послідовності, можна тільки твердити про поставлення владики після відходу з кафедри попередника Асафа як його наступника, що, втім, також немає переконливих підстав датувати докладніше. Найправдоподібніше знаний зі своєї "активності"⁷² володимирський архиєрей мав позбутися престолу внаслідок не сприйнятої через її, як випадає здогадуватися, самовільність докладніше не відомої спроби посісти митрополичу кафедру після відходу монголів із захопленого наприкінці 1240 р. Києва⁷³. Тоді владиці Никифору, справді, випало посісти престол вже тільки після того, як його патрон став володимирським князем із перенесенням старшого з братів – Данила Романовича – до новозакладеного Холму. Однак ніщо не здатне вказати на існування між обома цими фактами якогось взаємозв'язку, а тим більше – взаємозалежності.

Стосовно того, коли владу у Володимирі перейняв молодший із Романовичів теж немає виразного та однозначного літописного переказу⁷⁴. Проте завідомо безпідставним сприймається засвідчене намагання ув'язати цей перехід із нібито підпорядкуванням 1238 р. Галича, оскільки тут явно відсутні будь-які аргументи на користь можливого зв'язку. Не кажучи вже про те, що ніякого тривалішого підпорядкування Галича 1238 р. насправді не сталося – до цього дійшло тільки згодом, уже після Ярославської битви 1245 р. Зрештою, із Володимира король мав перенестися ніяк не до Галича, а – загальновідомо – своєї нової й останньої столиці – новоспорудженого Холму. Тому поданий "галицький феномен 1238 р." – не більше, ніж ще один вияв неодноразово на різні лади запрезентованої уже відзначеної дивно живучої і внаслідок цієї (ні на чому, зрештою, не заснованої) живучості – "знаменитої" "галицької легенди". Проте, виявляється, Данилові Романовичу немовби належалося перенестися тоді... до Галича й далі він нібито "po utracie Halicza powrócił do Włodzimerza" (s. 79)... знову. Однак, чогось хоч якийсь подібного на описані тут переміщення єдино можливе при цьому джерело – літопис, як уже вказано, не відобразив зовсім.

Для розуміння засвідченого усвідомлення ситуації не менш показовим видається також сприйняття самого переліку володимирських владик. В А. Юсуповича то "wtęret powstały zapewne na dworze Romanowiczów (sic!)" (s. 59). І це при

⁷² 1228 р. він претендував також на престіл новгородських архиєпископів: Новгородская первая Лѣтопись ПСРЛ. Т. 4. IV: Новгородскія лѣтописи. Санктпетербург, 1841. С. 45; Софийская I летопись ПСРЛ. Т. 6, вып. 1. Москва, 2000. Стб. 284. Новіший коментар до цієї ситуації з аналізом давніших висловлювань із відповідного приводу див.: *Александрович В.* Холмский епархиальный осередок... С. 84–87, 90–92, 95–96.

⁷³ Див.: *Александрович В.* Холмський епархиальний осередок... С. 95 Пор. також: *Його ж.* Службеник... С. 177, приміт. 36. Пор. так само новіше звернення до цієї проблеми в коментарі до літописного переліку володимирських владик у: Галицько-Волинський літопис: текстологія. С. 199, 200, 213.

⁷⁴ У новішій польській біографії князя цей принципово важливий момент взагалі обійдено увагою, див.: *Dąbrowski D.* Daniel Romanowicz... S. 195–248. Що більше, оглядаючи стосунки короля у колі родини, автор... взагалі не визнав за потрібне згадати про молодшого брата, який, безперечно, основну частину активного політичного життя був центральною постаттю оточення старшого брата: *Ejusdem.* Król Rusi... S. 5 (зміст). Міркування стосовно часу зосередження інтересів навколо Холму без акцентування на цьому процесі та його володимирському аспекті див.: *Александрович В.* Холм князя і короля... С. 165. Пор. також: *Його ж.* Холмське будівництво... С. 42–44.

тому, що “na dworze Romanowiczów”, як відомо, виник... весь літопис! Отже, у свідомості автора знову належить стати постати званому привидові вірогідного сліду зусиль улюбленого редактора з оточення князя Володимира Васильовича: “Prawdopodobnie dysponował on jakimiś dokumentami z kancelarii książęcej, albo miał wgląd do dokumentacji biskupstwa” (в примітці до цього твердження відповідно: “Skoro książę miał wpływ na obsadzanie biskupstwa (sic!), być może zachowała się jakaś dokumentacja”) (s. 60–61). Перед нами явне повторення згаданої поверхової за всіма засвідченими її ознаками моделі визнання окремих джерел літописного викладу (див. вище). При готовності множити й нагромаджувати подібної “потреби” здогади, автор не віднайшов нагоди задуматися над тим, якого характеру “документація” мала б підказати лаконічний літописний перелік, зокрема, з показовою щодо потенційного “документального наповнення” наступною згадкою: “потомъ бѣ Микифоръ . прирокомъ Станило . бѣ бо слоуга Василковъ преже”⁷⁵ / “потом[ъ] бѣ Никифор[ъ] . прор[о]ком[ъ] Станило, бѣ бо слоуга Васил[ъ]ковъ преже”⁷⁶. Зайве докладати зусилля до обстоювання погляду про засвідчений явно “позадокументальний” та зовсім інший, – акурат спеціально “літописний” жанр. Як і, так само, – родовід наведеного запису.

Перелік єпископів справді сприймається однозначно дописаним пізніше. До такого висновку провадить уже само його знаходження посеред викладу подій початку 1220-х років, хоча подана в ньому інформація, як стверджено, повинна стосуватися усього життєвого шляху князів-братів, сягаючи на такий спосіб принаймні 1269 р. з одним хоч якось конкретизованим часовим віднесенням в обставинах історії владики Асафа. Іншим аналогічним доказом виявляється безперечна відсутність очевидного зв'язку зі сусідніми частинами літописної розповіді. Вона здатна бути визнаною свідченням одного з більшої кількості аналогічного походження епізодів, доданих згодом до вже укладеного первісного тексту (пор. вище). Згідно з власною внутрішньою хронологією, це могло статися щойно після 1269 р. У такому контексті перелік владик виступає безперечним свідченням доповнень до давніше існуючої структури літопису, зроблених, як і в інших подібних зауважених випадках, на полях. Цей факт потребує окремого осмислення, що виходить поза завдання пропонуваного тексту. Необхідно тільки відзначити, що перелік є, здається, не зауваженим дотепер рідкісним доказом появи подібного характеру доповнень “на полях” до літопису короля Данила Романовича і в володимирський період історії самого тексту. Випадало би ще також окремо відзначити цілком безпрецедентний для західноукраїнського літописання характер наведеної інформації про володимирських владик, оскільки представники їхнього кола незмінно присутні у княжому літописанні не інакше, як принагідно⁷⁷.

Однак лаконічний виклад про володимирських владик неспроможний пропонувати ніяких певних відсилань до можливої хронології перебування поодиноких із них на кафедрі – поза, хіба що, збереженою у нотатці – випадало би гадати – наступністю її заміщення. Застосована при цьому початкова формула

⁷⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 740.

⁷⁶ Kronika... S. 87.

⁷⁷ Яскравим підтвердженням цьому є, зокрема, новіший огляд відомостей про перемишльських архиєреїв XIII ст., див.: *Александрович В.* Перемишльські владика в літописанні та

позалітописних свідченнях XIII століття (див. у цьому вип., с. 129–146). Дещо давніший, немало, однак, побіжний і не у всьому прийнятний виклад літописних відомостей про владик див. також в огляді духовної складової оточення короля Данила Романовича: *Dabrowski D.* Król Rusi... S. 317–328.

“В лѣта ж Данила и Василка Романович” виразно відсилає до всього часу їхнього урядування, тобто повинна охоплювати період до смерті молодшого з братів 1269 р. Тоді А. Юсуповіч здатний мати рацію, стверджуючи, що доповнення про володимирських єпископів, поширене відомістю про самотнього холмського владика Івана, мало б виникнути щойно при продовженні та редагуванні літопису у володимирському середовищі князя Володимира Васильковича (коли, звісно, не пізніше – пор. далі). Але чому перелік владик столиці князя часів правління його дядька і батька виявився – цілком випадково – вміщеним серед викладу подій так раннього етапу їхніх біографій – гадати не випадає. Очевидним сприймається тільки те, що це вилічення усіх владик окресленого періоду урядування князів-братів виявилось з невідомих нам міркувань співвіднесеним із часом перебування на кафедрі першого з-поміж архиєреїв – Асафа. Завдяки ще й іншим літописним відомостям про нього, в усьому переліку він єдиний, щодо кого здатна існувати хоч якась конкретніша хронологія (пор. вище). Винятково лаконічний характер майже позбавленого реалій реєстру зі самими лише іменами й самотнім явно “випадковим” доповненням стосовно “незвичного” для їхнього середовища походження тільки передостаннього з них – Кузьми, радше, повинен бути укладений з відстані певного часу. Тому за самим змістом він не мав би провокувати підстав для пошуку якогось певного документального джерела чи давнішого літературного попередника зіставлених на такий спосіб імен (див. вище). Зрештою, зауважене походження самого переліку як доповнення на полях до вже існуючого, давніше укладеного літопису так само здатне цілковито відкидати можливість чогось подібного на запропоноване пояснення.

При перегляді відповідної частини літопису постає ще одна характерна особливість тексту А. Юсуповіча, надалі покликаючи набути у нього послідовного цілеспрямованого розвитку. Її визначає неодноразово засвідчене тверде переконання у систематичному “дописуванні” до давнішого літопису короля Данила Романовича при пізнішому редагуванні тексту в середовищі князя Володимира Васильковича інформації про його батька – князя Василька Романовича. Втім, по-якщо такої переконаності на сторінках аналізованого видання припадає ще на розповідь про взаємини Данила Романовича зі своїм тестем – князем Мстиславом Мстиславовичем наприкінці життя останнього (див. вище). Зауваживши цілком зрозумілу – з огляду їхніх родинних стосунків – відсутність при цьому згадки про молодшого з Романовичів, польський автор, однак, вважав за належне ствердити: “Brak w niej jakiegokolwiek nawiązania do Wasylka, który w dotychczasowej konstrukcji narracji łączony był z Danielem. Jest to pośredni dowód na to, że po śmierci starszego Romanowicza doszło do przeredagowania istniejącej wówczas wersji kroniki i uzupełnienia jej o postać młodszego syna Romana Mściślawowicza poprzez zastosowanie liczby podwójnej, tudzież wychwalanie Wasylka” (s. 66). Однак ця перша подібного роду пропозиція видається цілковито безпідставною. Адже не випадало би домагатися зазначеного обов’язкового й неодмінного “nawiązania” до особи брата при описі контактів між самими зятем та тестем за обставин, при яких зятів брат, як видно, не мав фігурувати зовсім. До того ж, одна конкретна рання ситуація так само зовсім не здатна слугувати матеріалом для загального ширшого висновку стосовно всього літопису короля Данила Романовича. Проте раз уподобаний, хоча й нічим при цьому не доведений, – самого “уподобання” виявилось досить – формулі щодо “зацікавленого” глибокого редагування літопису, подібно до описного “підданства”, невідступно переслідуючи Данила Романовича, надалі також випало цілковито опанувати автором.

Вона знову виникає буквально вже на наступній сторінці в коментарі до знаного запису перед початком нової частини огляду, де стосовно братів стверджено: “измлада бо не бы има покоа”⁷⁸. Що – на переконання А. Юсуповіча – мало б доводити первісну присутність у відповідному місці імені тільки старшого брата й гадану появу молодшого не інакше, як неодмінно щойно при подальшому “редагуванні”, – приречене залишитися, звісно, поза рядком. А на чому заснований такий здогад випадало би хіба що гадати. Брати неодноразово виступають на сторінках літопису разом як раніше, так і після цього. Допукуватися у таких ситуаціях не інакше, як найперше слідів редагування часу Володимира Васильковича – заняття щонайменше нічим не оправдане, а за вихідними мотивами – навіть ще й не позбавлене явно немало дивних акцентів. Особливо на тлі дотеперішньої цілковитої відсутності докладнішого аналізу справжнього характеру стосунків князів-братів, який ще й досі чомусь так і не віднайшов нагоди повернути не те що належної, а бодай якоїсь уваги. Окрім самої ідеї пізнішого послідовного “дописування” до літопису постаті князя Василька Романовича таке переконання нічого більше пропонувати не в стані.

За вимовний приклад наполегливого просування погляду щодо незмінного “редагування” може послужити один із найближчих сюжетів – опис згаданої вищевказаної справи на Каліш 1229 р. При цьому зацитовано власний, спільний із Д. Домбровським, погляд, згідно з яким “*mamy w [tym] ustępie... – jak się wydaje – wyraźne ślady dość nieudolnego przeredagowania tekstu zapewne w czasach Wasylka lub Włodzimierza Wasylkowicza. Widać bowiem, że naprzemiennie stosowane są liczba pojedyncza i podwójna na określenie bohatera/bohaterów wydarzeń*” (s. 74)⁷⁹. Якнайтвердіше переконання у неодмінному пізнішому “зацікавленому” редагуванні підказало в цьому моменті можливість прийнятого втручання до тексту не тільки вже давно “визнаного” редактора князя Володимира Васильковича. У зазначеному конкретному випадку вперше запропоновано ще й також припущення про так само зацікавлене редагування літописної розповіді нібито вже навіть ще за часів князя Василька Романовича. Насправді наведене відкриття заслуговує бути сприйнятим тільки відважним “застосуванням термінології”, покликаним презентувати завідомо поверхові, цілком попереднього характеру “візії конкретної хвилі”, надалі належно не обдумані. Й водночас також – ще одним свідченням того, наскільки “облегшено” здатен сприйматися і трактуватися сам об’єкт інтересу... Безперечно, повинно йтися не про редагування, а відсутність такого – остаточного характеру – з огляду на саму відзначену незакінченість рукопису. Текст не був належно вчитаний й зауважена “подвійність окреслення” здатна виводитися насамперед від такої все ще недооціненої прикметної особливості його походження. Так само, як, наприклад, у розповіді про литовську війну (під 1260 р.) помилково двічі підряд вписано згадку про волковийського князя Гліба: “потом же Данило король . ѣхавъ в за Волковыескъ . и Глѣба княза . и Глѣба княза (виділено – В. А.) пославъ а и держашеть и во чѣти”⁸⁰. При цьому неможливо встановити походження зазначеного недогляду: так було в оригіналі, тобто він належить самому автору тексту, чи копієстиві-посереднику, або ж уже виконавцеві конкретного актуально доступного списку. Принаймні в літописі князів Острозьких вказане явно помилкове подвоєння відсутнє⁸¹. Й подібних прикладів у тексті віднаходиться більше⁸².

⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 847.

⁷⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 750; Kronika... S. 120.

⁸¹ Kronika... S. 407.

⁷⁹ Пор.: Kronika... S. 138, przym. 450.

⁸² До окремих із них привернув увагу уже: Костомаров Н. И. Лекції... С. 48–49, 50, 51.

Цей конкретний епізод випадало би також відноувати окремим вартісним ацентом стосовно так популярної серед новіших авторів потреби неодмінного визнання всеможливих редакторських зусиль тих, хто згодом мав вдаватися до тексту. Всупереч засвідченому досі при цьому незмінно твердому переконанню, він якнайвиразніше здатен відсилати так само й до явно недооціненої дотепер у літературі поширеної практики доволі механічного переписування. Про неї давніше йшлося хіба що в контексті різнорідних пропусків⁸³. Принаймні подібних виявів також не мало би забракнути, на що, зокрема, цілком виразно здатні вказати зауважені досі очевидні пропуски разом із незрозумілими через їх наявність місцями викладу та безперечно помилкові відчитання, одним з яких сприймається наведене подвоєння імені волковийського князя. Причому, навіть без виправлення очевидних та явних помилок, чого прихильникам безперервного неустанного редагування зауважити ніби не зовсім випало.

Безперечну своєрідність бачення у дещо іншому аспекті видає уже буквально наступний коментар до розповіді про поїздки князя Василя Романовича до Суздаля на весілля шуряка: “wydarzenie to zostało odnotowane w wielu źródłach i wręcz należałoby się spodziewać, że zostanie opatrzone datą roczną, tymczasem tak się nie stało. Między innymi takie przekazy pozwalają sądzić, że Kronika halicko-wołyńska nie doczekała się ostatecznej redakcji” (s. 75). Чому літопис, у якому річні дати неприсутні взагалі й літописець навіть спеціально відзначив їхню відсутність та намір проставити їх згодом, при завершенні роботи над текстом – “число же лѣтомъ . здѣ не писахомъ в заднаа впишемъ”⁸⁴, мав би зовсім незрозумілим пожаданим винятком неодмінно вказати конкретний час одинокого зазначеного суздальського весілля – гадати не випадає. Перед нами ще один приклад “неусвідомленої неспокійної активності” історика, готового віднаходити “потрібні” аргументи там, де само джерело неспроможне подати для цього найменших приводів, із гідною кращого застосування наполегливістю вимагаючи від літописця пожаданого. Зауваження щодо відсутності остаточної редакції у відповідному контексті загалом слушне. Проте воно ніяк не здатне належати до відкриттів, оскільки в літописі, як зазначено, цілком чітко йдеться про намір додати згодом часову шкалу, до реалізації чого з невідомих для нас причин, однак, не мало дійти. До речі, в цьому випадало би вбачати ще один конкретний вимовний і справжній переконливий приклад незавершеності збереженої й актуально доступної версії літопису.

Так само цілковито позбавлене сенсу подальше розважання щодо можливості запозичення інформації також і про суздальське весілля із гіпотетичного київського літопису. Поминаючи явно “відважне” – належалося би визнати – прийняття продовження у тогочасному Києві літописної традиції, визнавати ним напрацьований досі набір здогадів, прагнень та різноглибоких переконань поодиноких авторів не випадало би ніяк. Не можна також не привернути уваги до того, чому б київському літописцеві належалося так перейматися зовсім приватними справами волинського князя та ще й згадуючи при цьому одного – ніякого “wypięnienia osób towarzyszących” (s. 75) текст насправді не подає – з його супутників тодішньої подорожі? І чому взагалі навіть такий показовий факт приватної родинної історії Романовичів мав також бути теж неунікнено запозиченим – не інакше, як тільки зі стороннього джерела. Так само, як чому б це отим одруженням неодмінно належалося комусь особливо перейматися у тогочасному Києві.

⁸³ Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... С. 17–18.

⁸⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 820; Kronika... S. 331.

Окрім як явного небажання, а водночас ще й очевидної нездатності польського автора (пор. далі) у руслі ширшої історіографічної тенденції сприймати й визнавати безсумнівно самостійний та автентичний характер літописної творчості на західноукраїнському ґрунті у поєднанні з уже відзначеною незмінною готовністю на кожному кроці віднаходити і приписувати їй безконечні суцільні запозичення, такі “відкриття” нічого іншого засвідчити неспроможні.

Схильність вірити, твердити й переконувати інших, нібито Романовичам навіть подібні факти своєї родинної історії до власного ж літопису належалося не інакше, як переписувати із чужих джерел, показова й вимовна вже сама по собі. Вона повинна бути віднесена до яскравих поповнень чималого набору побачених у висловлюваннях наведеного зразка незмінних виявів усіляких “нездатностей, неспроможностей, підпорядкувань, підданств” і т. п. А водночас – і до кола далеко не рідкісних виявів наукової свідомості, насправді приречених цілковито підірвати довіру до модерних схильностей віддаватися завідомо атракційним тлумаченням як поверховим, ні на чому не заснованим, позначеним не інакше, як явною “ліквідацією” осмислення самої літописної традиції разом із її всебічним науковим дослідженням у значенні окремого усталеного у практикованих методах самостійного відгалуження науки.

З історичного огляду теж неприйнятним видається спровоковане тим самим вільним моментом наведене далі розважання стосовно того, “czy wzmianka powstała w latach trzydziestych XIII w. i zachowała się w notatkach kancelaryjnych (lub w jakiejś formie kroniki), lub została później wprowadzona do tekstu” (s. 75). Немає ніяких підстав долучати до численних запропонованих “якнайширших здогадів” ще й також уявлення стосовно фіксування при княжому дворі подій у хронікарського характеру якихось “notatkach kancelaryjnych” чи навіть провадження нібито чогось у “jakiejś formie kroniki”. Таке припущення, до того ж, якнайочевидніше зовсім своєрідно здатне співвідноситися так само з висловленим засвідченою твердостью переконанням про численні – коли взагалі не суцільні – неодмінні запозичення літопису Романовичів з “інших” джерел. Погляд про зазначену можливість також зовсім не підкріплений як літописною традицією старокиївського родоводу, так і самим західноукраїнським літописом XIII ст. На його тлі він здатний запропонувати хіба що новий яскравий вияв нічим не оправданого, цілком довільного нагромодження індивідуальної авторської конструкції “потрібних здогадів”, якому випадає замінити належне всебічне наукове дослідження історичного джерельного тексту та пропонування висновків за його результатами. Водночас при цьому виразно зарисовується також очевидне зосереджене намагання всіляко применшити можливості та значення самого літопису короля Данила Романовича через явне вивищення його коштом цілком здогадно прийнятих неодмінних заслуг пізнішого якнайобширнішого редагування, при якому від автентичного первісного літопису насправді не так уже й багато спроможне залишитися... Принаймні за засвідченого підходу вся увага здатна цілковито переводитися насамперед на нібито суцільні “новіші редагування”, які при цьому не вивчаються й не аналізуються, а задалегідь проголошуються немов беззаперечним фактом. А про сам літопис на тлі подібних успіхів навіть не зовсім і йтися повинно.

Яскравим прикладом такої постави сприймається також коментар до розповіді про два замаху галицького боярства – Молибоговичів та Филипа з Вишні – на Данила й Василька та самого Данила Романовича, викладені у вступній частині літописної статті з оглядом подій 1230 р. На переконання

А. Юсуповіча (ніякої аргументації при цьому звично не наведено), нібито тільки сама лаконічна інформація про факти змов повинна належати до автентичного первісного тексту. Натомість уся решта стосовно обставин випадкового підваження першої змови – виявляється – “została dopisana przez kronikarza z otoczenia Wasylka lub jego syna już po śmierci Daniela w 1264 r.” (s. 76). Єдиною підставою такого висновку сприйнято те, як князь Василько Романович, згідно з викладом, мав стати до жартівливого протиборства – “вбнажившоу мъчь . свої играал на слоугоу королева”⁸⁵, що змовники в перестрахи повинні були прийняти за викриття їхнього заміру. Принагідне іменування при цьому Данила Романовича королем справді вказує на походження цієї частини тексту з часу після прийняття королівської корони, правдоподібно, наприкінці 1253 чи навіть вірогідніше – вже на початку наступного року⁸⁶. Проте ніщо в самій розповіді не сприймається свідченням про прийняте неодмінно нібито пізніше – у зіставленні з основною лаконічною інформацією – походження деталізованого викладу. Логічно на основі відкликання до Данила Романовича в королівському статусі випадало би весь текст віднести щойно до періоду після прийняття корони. Проте він міг бути укладений не лише значно пізніше, а й уже невдовзі після коронації, тобто так само цілком ще й за життя короля. Епізод із князем Васильком, судячи з відведеного йому логічного місця у розгортанні дії, здатен відображати реальну історичну подію. Й немає ніяких підстав вважати зазначене випадкове запобігання замірам змовників неодмінно доданим пізніше, вже нібито “в інтересі” князя Василька Романовича зусиллями гаданого редактора його самого (отже, не пізніше, як 1269 р.) чи тільки згодом – його єдиного сина й спадкоємця, тобто щойно після 1269 р. Наступний раз об’явлена при цьому вже раніше висловлена версія стосовно можливості “глибокого” редагування давнішого холмського літописання уже в середовищі князя Василька Романовича для історії так само не повинна би пропасти.

Помилковим сприймається також висновок, ніби у відповідній розповіді “dwukrotnie powtórzona informacja o spisku na życie księcia (Данила Романовича – В. А.” (s. 77). Таке переконання склалося внаслідок звичного для польського автора поверхового і побіжного витлумачення знову ж таки не зовсім зрозумілого, як видно, для нього тексту. Твердження літопису про “коромолу” галицьких бояр і їх “свъѣтъ” із белзьким князем Олександром щодо планованого вбивства Данила Романовича⁸⁷ в тексті А. Юсуповіча потрактовано як нібито окремі “spisek” і “zmowe”, що тут же, не випадало би гадати на який спосіб, приписано... самому літописові. А далі на продовження переінакшений на такий манер запис уже сприйнято як немовби “dwukrotnie powtórzona informacja o spisku”... Проте в наведеному автентичному тексті – поза всяким сумнівом – цілком виразно йдеться про той самий факт “коромоли” та його конкретний епізод. Запропоноване при цьому “подвоєння” відбулося тільки

⁸⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 762; Kronika... S. 154–155.

⁸⁶ Загальноприйняте датування кінцем 1253 р. при докладнішому розгляді виявляється тільки наслідком “зацікавленої змови” немало поверхово налаштованих давніших авторів, які вдавалися до цієї проблеми, реально заснованим винятково на самотній річній даті польського так званого “Рочніка Красінських” (Rocznik Krasnińskich do 1351 r. *Monumenta Poloniae Historica*.

T. 3 / Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1878. S. 132), беззастережно одноставно прийнятій у пізнішій літературі. Найновіші міркування стосовно датування коронації з аргументами проти визнаного дотепер кінця 1253 р. й за можливістю віднесення її, як і наступного військового походу, лише до післяріздвяного періоду на початку 1254 р. див.: *Александрович В. Коронація...* С. 170–173.

⁸⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 762–763; Kronika... S. 154–155.

в... явно неналежно підготовленому до адекватного відчитання джерельного переказу сприйнятті польського автора. Наведений приклад виразно показує що і як здатне подаватися в аналізованій публікації при поверховому перегляді викладу за автентичну літописну розповідь. Безперечно, це далеко не одиникий відособлений випадок, а показовий вияв притаманної опублікованому текстові й неодноразово засвідченої у ньому прикметної ширшої закономірності сприйняття літописного викладу.

Очевидне нерозуміння прочитаного видає також коментар до розповіді, як на одному з бенкетів котрийсь із бояр мав хлюпнути питтям у лице Данилові Романовичу, з приводу чого літописець відзначив, переводячи ситуацію на знане зі свого опору галицьке боярство загалом: “иногда же да Бъ им възмездіє”⁸⁸. Згідно з А. Юсуповичем, “ostatnie zdanie wskazuje, że (відповідний переказ – В. А.) powstał z pewnej perspektywy czasowej” (s. 77). Насправді в тексті йдеться не про звичне для свідомості польського автора – з його схильністю неодмінно вбачати всюдисущі пізніші доповнення – твердження із віддалі певного часу, хоча сам епізод, звісно, записано ніяк не за гарячими слідами. Цілком виразно в ньому відображене загальне відсилання до відплати за подібний винятково образливий і принизливий для особи володаря вчинок згодом, у майбутньому.

На тлі такого наповнення відповідного моменту викладу запропоновані далі пошуки конкретної “відплати” в загибелі, як стверджено, багатьох галицьких бояр на полі битви поблизу Ярослав в серпні 1245 р. (s. 77) якнайочевидніше позбавлені сенсу. Причому, показове з огляду порядкування із джерелом само трактування наведеного сюжету. “Być może ta odплата miała miejsce po bitwie jarosławskiej 17 sierpnia 1245 r., kiedy to zabito wielu bojarów halickich oraz File” (s. 77). З так поданого припущення належалося би розуміти, нібито переможці повинні були влаштувати вже “після” (sic!) битви якусь “різанину” переможених, що її жертвами неначе випало стати, зокрема, чималій кількості галицьких бояр. Однак, при відсутності інших джерел з відповідного приводу, у самому літописі жодного навіть натяку стосовно чогось подібного віднайти неможливо. Згідно з його висловлюванням, “Оугре же и Лахове мнози избьени быша . и ѿтии быша и ѿ вси мнози ѿти быша тогда же и Фила горды ѿтъ бы^с сь Андрѣмь дворьскимь . и приведенъ бы^с к Данилоу . и оубьень бы^с Даниломь . Жирославъ же приведе Володислава . злого матежника землѣ . въ тѣ^ж днѣ и тотъ оубьень бы^с . и инии Оугре мнози избьени быша за гнѣвъ”⁸⁹. Початкові “Оугре же и Лахове мнози избьени быша”, безперечно, відображають ситуацію ще під час самої битви, а не вже після неї. Далі, згідно з наведеним висловлюванням літопису, “и инии Оугре мнози избьени быша за гнѣвъ” уже після її завершення. Проте нікого іншого, окрім як самих цих “угрів”, за таких обставин при цьому не відзначено. Що більше, досить докладний опис битви⁹⁰ взагалі не згадує про якихось галицьких бояр, за винятком окремо названого вбитого справді вже після неї давного і запеклого ворога – Володислава Кормильчи-ча, якого належалося би, однак, віднести до окремого рахунку. Звісно, цілком певно ще й інші особи з галицького боярського середовища могли бути разом із ним серед війська князя Ростислава Михайловича⁹¹, але про таких відсутні

⁸⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 763; Kronika... S. 158.

⁸⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 804–805; Kronika... S. 284–285.

⁹⁰ Ипатьевская летопись. Стб. 800–806; Kro-

nika... S. 272–286.

⁹¹ На згадці винятково про “Węgrów i Lachów” не так давно наголосив також: Dabrowski D. Daniel Romanowicz... S. 259, przyp. 669. При цьому він продовжив: “co jednak niczego

будь-які конкретні свідчення. Тому твердження, нібито тоді “*zabito wielu* (виділено – В. А.) *bojarów halickich*” випадає визнати позбавленим належних підстав та внаслідок цього позаджерельним. Воно тільки зайвий раз спроможне показати здатність висловлювати ні на чому не засновані поверхового забарвлення переконання знаного “ходячого” походження у поєднанні з відсутністю схильності до критичного опанування, вивірення та коректного відтворення автентичного переказу залученого джерела. Зрештою, наведений момент – не зовсім особистий винахід самого А. Юсуповича. Йому явно випало надміру переїнятися давнішими “розпачаннями” Д. Домбровського над долею згаданого “Філі” разом зі сповненими справжнього рицарського гніву закидами попередника на адресу Данила Романовича через страту того наприкінці Ярославської битви⁹² й відтворити та розбудувати зазначений “благородний гнів” свого попередника з відповідного приводу.

Однак у А. Юсуповича на розвиток наведеного оплакування долі “*wielu*” галицьких бояр ще й виявився прийнятим погляд, нібито тоді... мав відбутися навіть певний черговий “*Bunt części elit halickich przeciwko Danielowi*” (s. 77) з присутністю отих самих галицьких бояр на полі битви як його невід’ємним виявом. Хоча насправді чогось подібного наспівдю при цьому галицьких бояр із князем Ростиславом Михайловичем літописцеві не випало відзначити зовсім. В аналізованому зв’язку постійно йдеться винятково про зусилля лише самого претендента й немає навіть натяку стосовно якоїсь немовби ширшої підтримки його акції з боку представників середовища галицьких боярських еліт. Знаючи взаємне наставлення обох сторін, навряд чи випадало би приписувати літописцеві схильність до замовчування паралельного “широкого боярського виступу” якби до нього справді повинно було тоді дійти⁹³. Оскільки аргументи і для цього висновку вже розглянуто, зазначеного моменту не можна не зауважити ще одним вимовним і показовим прикладом здатності поспішно робити узагальнення очевидного достатньо широкого значення, не вдаючись до належного зваження необхідних для цього підстав. Не випало так само нагоди задуматися, на який спосіб зазначений “частині” галицького боярства вдавалося б, як прийнято, “бунтувати” супроти Данила Романовича у ситуації, коли Галич тоді уже впродовж тривалішого часу, як відомо, перебував поза його владою. Отже, все зводиться тільки до ще одного показового прикладу непродуманого вживання “стосовної термінології” без врахування реалій властивої історичної ситуації.

Не менш виразно помилковим сприймається трактування й буквально вже наступного наведеного епізоду перебування Данила Романовича в Галичі (під 1231 р.): “Самому же Данилоу . созвавшоу вѣче вставъшоуа въ . иї . штрокъ

nie oznacza, bowiem wiadomo, że w armii Rościsława byli również Rusini”: Ibidem. Однак за даних конкретних обставин поняття “*Rusini*” належалося б конкретизувати, оскільки чернігівської частини війська претендента воно здатне прислуговувати ніяк не менше. Звідси чому “*Rusini*” мали би приховувати винятково “галицьких бояр” – так само питання не для з’ясування. Їх присутність, звісно, безсумнівна, проте як наявність серед них “*wielu bojarów halickich*”, так і – що більше – їх гадана загибель, якнайочевидніше, нічим не доведені і повинні бути сприйняті міркуванням якнайвиразніше

позадджерельного походження.

⁹² Див.: *Dabrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 259. Пор.: *Ejusdem. Król Rusi...* S. 277–278.

⁹³ У визнанні такого “бунту” вловлюється також відгомін не так давно висловленого погляду “o daleko idącej destabilizacji i rozprężeniu sytuacji” і навіть стосовно “okresowego rozpadu struktur władzy” після монгольського набігу кінця 1240 – початку 1241 р.: *Dabrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 224, 226. Спростування цього заснованого на зовсім довільній інтерпретації викладених у літописі фактів міркування наведено: *Александрович В. “Щастя”...* С. 331–333.

вѣрнихъ . и съ Дѣмьяномъ тысяцкымъ своимъ . и ре^ч имь . хочете ли быти вѣрни мнѣ да изииду на враги мое”⁹⁴. У поданому перекладі зацитований фрагмент виглядає так: “Monarcha zwołał więc oraz zapytał 18 wiernych otroków oraz swego tysięcznika Demiana o radę” (s. 77). Отож, згідно з буквальною вимовою літописного викладу, скликано “віче” власне отих 18 отроків і йшлося при цьому зовсім не про “раду” й ніяк не про якийсь пошук поради... За так вільного переказу не побачено водночас одного з найяскравіших на сторінках літописної розповіді прикладів стосунків короля із найближчими підлеглими за умов скрутної ситуації як унікального вимовного причинку до характеристики не тільки особистості самого Данила Романовича, а й водночас також його найближчого оточення. Наведеного моменту так само не зауважено ще й рідкісним для літописної традиції переказом стосовно звичного – випадало би здогадуватися – для того часу кількісного складу найближчої прибічної охорони володаря та його супроводу в незмінних тоді постійних подорожах⁹⁵.

Засвідчений у зазначеному фрагменті ще один очевидний приклад явного нерозуміння залученого тексту у поєднанні із постійною готовністю трактувати непрочитане наперед на знаний спосіб “від самого себе” належить до вже неодноразово при різних нагодах зауважених сталих виявів послідовно практикованого методу.

Найближчий у тексті наступний аналогічний вимовний випадок пов’язаний із твердженням “Jak wspomina autor kroniki, przy wdowie po Romanie pozostało wiele wielkich bojarów syna Mściśława Mściśławowicza” (s. 78). Хоча відкликання до самого тексту літопису при цьому не подано, відшукати безпосереднє джерело інспірації запропонованого міркування не складно. Йдеться про опис конкретного моменту участі Данила Романовича в поході на Галич, що його організував пересопницький князь Мстислав Ярославович Німий, коли зовсім юного тоді ще князя вперше⁹⁶ потрактовано самостійним учасником військової виправи: “потом же Мъстиславъ Пересопницкыи . посадивъ Лестька⁹⁷ поиде в Галичъ . Лестько же поа Данила ис Каменца а Влександра из Володимера а Всеволода из Белза когождо ихъ со своими вои . бѣ бо вои Даниловъ болши и крѣплѣшии блхоу

⁹⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 763; Kronika... S. 158–159.

⁹⁵ Зокрема, це, мабуть, і є оптимальний кількісний склад тієї “малої дружини”, яка, згідно зі свідченням Лаврентьєвського літопису, супроводила князя Романа Мстиславовича на момент його загибелі 1205 р. поблизу Завихосту: Лаврентьєвская летопись ПСРЛ. Т. 1. Москва, 1997. Стб. 425 (“и ѿѣха са^а в малѣ дружинѣ ѿ полку свога”). Наведений факт здатний послужити важливим додатковим роз’ясненням до надалі загадкового завихостського епізоду та новіших польських намагань неодмінно подати його не інакше, як явно покликану причинити слави польській зброї “битву”, з цього приводу див.: Александрович В. “Щастя”... С. 315–317; Його ж. “Dłaczego nie spróbować szaleństwa”... S. 160–161. Очевидно, як ще один того ж характеру приклад (так само без зазначення конкретної кількості осіб супроводу) варто пригадати також і повернення короля Данила Романовича восени 1240 р. з Угорщини, коли, за твердженням літо-

пису, “мало бѣ с нимъ дружини”: Ипатьевская летопись. Стб. 787; Kronika... S. 235.

⁹⁶ Правда, цей епізод випереджує розповідь: “Романъ . изииде из града . помощи ища в Роускыихъ князехъ . и бывшю емоу Шоумьскы на Мосцѣ вѣтъ бѣ^е . Зернькомъ . и Чюхомою . и приведенъ бѣ^е во станъ . ко князю Данилови и ко всимъ княземъ . и к воеводамъ . Оуторьскимъ”. Див.: Ипатьевская летопись. Стб. 726; Kronika... S. 37–38. Однак, тут, очевидно, повинно йтися винятково про вищість юного князя у статусі стосовно інших учасників тодішнього походу.

⁹⁷ Незрозуміло яке “посадження” при цьому малося на увазі: висловлювання цілковито позбавлене будь-якого змісту, про “посадження” тут, вірогідно, написано помилково. Текст у цьому місці пошкоджено, або ж записано недокладно й не відредаговано. Згадана польська публікація літопису на зауважену особливість відповідного місця не відреагувала: Kronika... S. 49. У найновішому коментарі до літопису за редакцією О. Толочка відкликання до цього тексту відсутнє.

боаре велиици \bar{w} їца его вси оу него . видивь бо Лестько се . и поча имѣти любовь великоу . ко кнзю Данилоу . и братоу его Василкоу”⁹⁸ (виділено – В. А.). Як видно, описана ситуація насправді не здатна мати нічого спільного з особою “великої княгині Романової” й зацитований новіший польський переказ пропонує очевидне цілковите перекручення усієї сукупності наведених реалій залученого фрагменту оповідання. Насправді згадані тут “боаре велиици” князя Романа Мстиславовича “всі” відзначені при боці його сина і спадкоємця Данила Романовича. Отож, не при вдові князя Романа, не “wiele wielkich bojarów” і не “syna Mścislawa Mścislawowicza (sic!)”, оскільки одинокий син князя (тут уже справді як відомо) на той час уже помер⁹⁹, внаслідок чого єдиним його прямим спадкоємцем стала донька Анна – перша дружина Данила Романовича. Очевидно, перед нами звичайнісінька помилка й насправді повинно було йтися про князя Романа, “syna Mścislawa Iziasławowicza”. Не варто гадати, як можна було, використовуючи автентичний історичний текст, так переінакшити мало не геть усе, що тільки в ньому надавалося для відмінного від оригіналу трактування. Зрештою, подібне множення здогадів – не справа і не завдання історика. Однак привертає увагу не тільки поверхове цілком безвідповідальне використання певного фрагменту джерела, а й віднесення конкретного викладу до зовсім іншої навіть неприсутньої у самій розповіді особи.

Поза до невпізнання спотвореними реаліями літописного оповідання, ситуація водночас наділена ще також не менш істотного наповнення ширшим контекстом. Чому бояри мали залишатися “przy wdowie po Romanie”, коли спадкоємцем престолу й князем, як уже неодноразово випало наголосити за різних обставин, згідно зі звичаєвим правом, вираженим, зокрема, в згідному одностайному відкликанні літопису, як і в цьому конкретному епізоді, втім, через залучену формулу твердження про “любовь великоу” краківського князя Лешка “ко кнзю Данилоу . и братоу его Василкоу”, став старший син княжої пари? Не побаченого давніше в літературі відходу княгині-матері на дальший план уже в розповіді про їх остаточний виїзд із Угорщини, що у відповідному контексті випало наголосити тільки тепер (див. вище), мабуть, при цьому теж пригадати не зайве. Проте є цілком очевидним, що автор, як і немало його попередників, за незмінно поверхового – все-таки – підходу до літописної розповіді уже упродовж майже двох століть виявився так само неспроможним і нездатним не тільки усвідомити простий і очевидний факт: главою Галицько-Волинської держави від самого моменту досягнення звістки про загибель батька до Галича виступив Данило Романович. За свідченням Лаврентієвського літопису, тоді ж йому складено присягу як новому володареві¹⁰⁰ й літописна розповідь надалі незмінно наголошує на саме такому становищі як юного, так і підростаючого князя послідовно й цілком однозначно. Проте за дотеперішнього не інакше, як усе ще немало поверхового сприйняття, а точніше, замість послідовного звернення до самого літопису, – переказування почерпнутої від попередників “усталеної традиції” з конкретного приводу, цей аспект вимови джерела, як, зрештою, немало інших, пов’язаних із особою короля ситуацій, надалі належно так і не усвідомлено. У конкретному аналізованому випадку очевидними сприймаються також явні та безперечні проблеми з читанням не лише залученого переказу, а водночас так само ще й власного написаного...

⁹⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 729–730. Пор.: IV: Новгородскія лѣтописи. Санктпетербург, Kronika... S. 49. 1841. С. 36.

⁹⁹ Новгородская первак летопись ПСРЛ. Т. 3: ¹⁰⁰ Лаврентьевская летопись. Стб. 425.

Погляд про редагування тексту літопису та нібито “дописування” до нього акцентів, покликаних винищити князя Василька Романовича, знову наголошено при розгляді розповіді про протистояння із угорцями поблизу Торчеська–Шумська (1231), де всі відомості стосовно участі в перебігу подій молодшого брата потрактовано винятково на засаді “wtrącej podkreślających rolę odegrałą w niej (битві – В. А.) przez Wasylka” (s. 79). При цьому засвідчено незмінне цілковите нерозуміння вимови джерела – аж до за усім засвідченим набором ознак зовсім (і навіть надто!) анекдотичного наповнення тлумачення, коли твердження літописця “Боу же тако извольшоу . за грѣхъ . наворотиса дружина Данилова на бѣгъ”¹⁰¹ передано так, нібито... “pułk Daniela rzucił się do ucieki z powodu grzechów” (sic!!!) (s. 80). А звичне для опису сум’яття битви зауваження “Данилови же наутреа собравшоуса . не вѣдаше ш братѣ . с кимъ . кдѣ есть”¹⁰² через припущення потрактовано згідно з прийнятою візією: “Prawdopodobnie to stwierdzenie miało wyjaśnić czytelnikowi, dlaczego niema Wasylka w tej części narracji. Potwierdza ono zatem, że mamy do czynienia z wstawką powstałą w czasach Włodzimierza Wasylkowicza” (s. 80). Насправді при безперервному переміщенні роз’єднаних підрозділів противників поодинокі учасники цілком реально певний час здатні були не мати відомостей про взаємне місцезнаходження¹⁰³ й у цьому ніяк не випадало би дошукуватися чогось незвичного. Прийнята нібито відсутність князя Василька в описі битви, як усе переконає, презентується тільки результатом надто “проникливого” сприйняття літописної розповіді на догоду облюбованій концепції. Тут, як і в багатьох інших подібних випадках, вона знову ж звично заснована винятково на самій суто позаджерельного походження усвідомленій потребі запропонованого бачення.

Безперечним непорозумінням виявляється також визнання явно курйозної із походження “заслуги” Д. Домбровського у пропозиції трактування доказом того, що Данило Романович “potrafił czytać”, відкликання короля у певному місці літописної розповіді до “писання” (s. 80). Уже була нагода привернути увагу до очевидної для епохи здатності¹⁰⁴, на чому, зрештою, свого часу наголосив ще М. Грушевський¹⁰⁵, такого відсилення стосуватися винятково Святого Письма як загальноприйнятої незмінної норми традиції¹⁰⁶ (пор. також вище) й навряд чи А. Юсуповічу належалося не знати такого виправлення...

Із розвитком викладу переконання щодо “редагування в інтересі князя Василька Романовича” випало неухильно розростатися й далі навіть ніби зовсім уже “безхитрісну” розповідь про його похід на Галич за відсутності старшого брата, який мав приєднатися після довготривалого перебування на території Угорщини вже у самому поході, теж сприйнято переробленою через переставлення речень: “W rezultacie ugało się podkreślić istotny dyplomatyczny i wojenny wkład młodszego syna Romana Mściślawowicza w rozwój potęgi Romanowiczów” (s. 81). Чим загалом явно скромніша військова кампанія, обмежена рутинним “пустощенням” території Галицького князівства (волинським

¹⁰¹ Ипатьевская летопись. Стб. 769. Пор.: Kronika... S. 177.

¹⁰² Ипатьевская летопись. Стб. 769. Пор.: Kronika... S. 177.

¹⁰³ Принаймні, саме така обставина присутня, наприклад, в описі Ярославської битви: “Данилови женоушоу чересь дѣбрь глоубокою . на Оутры . и Роусь бьющю ѣ скорбаще ш братѣ не вѣдши”, див.: Ипатьевская лето-

пись. Стб. 805. Пор.: Kronika... S. 283.

¹⁰⁴ Александрович В. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 179.

¹⁰⁵ Грушевський М. Історія української літератури. С. 147.

¹⁰⁶ У новішому коментарі мимохідь стверджено, що під “писанням”, “як правило розуміли Святе Письмо”: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 281.

військам до самої столиці тоді навіть не випало дійти), повинна була ознаменувати відзначений *"istotny dyplomatyczny i wojenny wkład"* – гадати, звісно, знову ж не випадало б. Твердження явно позначене очевидним надмірним надзусиллям задля впертого наполегливого докладення до пожаданого звеличення на прийнятий для себе *"улюблений"* спосіб обраного героя.

Далі такому заходові виступає стати навіть уже мало що не своєрідним *"caeterum senso"* й ледь не при кожній згадці про молодшого брата додається відображення подібного переконання на зразок: *"Redaktor pracujący po śmierci Daniela dołączył tekst podkreślający rolę Wasylka w walce o pozycje Romanowiczów w ziemi wołyńskiej i halickiej"* (s. 83). Аргументації при цьому, як завжди, шукати зайве – історикові й без втрати сил на її пошук незмінно належить задалегідь *"усе знати краще"*. Настільки *"краще"*, що, наприклад, навіть коли літопис твердить тільки про намір воювати з Конрадом Мазовецьким за полонених болохівських князів, яких врешті викуплено, то в коментатора постає переконання у чомусь зовсім іншому: *"Fakt – jak się wydaje – wykupienia przez Wasylka książąt bołochowskich sugeruje, że Romanowicze prowadzili działania wojenne przeciwko Mazowszu"* (s. 86). У самому оригінальному тексті стосовно болохівських князів стверджено: *"Даниль же на нѣ болшоую враждоу . како ѿ Тотарѣ болшоую надежоу имѣахоу . князѣ же ихъ иза ѿ роукоу . Болеславлю княза Мазовьского . рекшоу Болеславоу . почто соуть вошли во землю мою . како не вда^х имъ реки . и не соуть вои твои . но соуть . шсобнии князи . и хоташе разьграбити е . шни же шбѣщаша работѣ быти . шнемъ же молащимса . Даниль же и Василко . занѣ хоти с ними брань створити . Василко же ехавъ оубѣди и рекше оумоли и . и дасть емоу дары многи . на избавление ихъ"*¹⁰⁷. Отже, перед нами знову залюбки практиковане легке зміщення акцентів, наслідком якого виявляється наступний очевидний тріумф *"ученого мнения"* над вимовою джерела, тобто історією такою, якою вона для нас виявилася зафіксованою.

Що ж до зазначеної проблеми прийнятого нібито мало не суцільного пізнішого виправлення тексту літопису, то в переконанні А. Юсуповіча: *"Po 1237 r. ingerencje nowego autora są tak duże, że niemał się ze sobą zlewają (sic!)"* (s. 98). Чи – належалося би розуміти – ніби літопис Данила Романовича в подальшому продовженні мало що не цілковито здатна заступати *"новіша редакція"* й надалі його насправді вже немає взагалі? Отже, доводиться зареєструвати ще один приклад явно не обдуманого науковоподібної ідеї, якій і цього разу так само випало цілковито запанувати над автором.

"Вільності" не тільки в ширших висновках, а й скромніших деталях при трактуванні тексту схильні заходити так далеко, що, наприклад, з'являється *"obu Romanowiczów... potomstwo biorące udział w bitwie"* поблизу Ярослава (s. 98), хоча в її літописному описі з потомства насправді йдеться, як відомо, лише про одинокого князя Лева Даниловича: *"Лвови же . дѣтскоу соуцоу"* та *"Лвъ младъ сы"*¹⁰⁸. Іншого здатного взяти участь у битві *"потомства"* у родині на той час насправді... не було¹⁰⁹, а єдиний син князя Василька Володимир, за

¹⁰⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 792. Пор.: Кроніка... S. 251–253. Вклад не зовсім виразний і внаслідок цього малозрозумілий. Очевидно, автентичний текст не відредаговано, або ж згодом спотворено при переписуванні.

¹⁰⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 802, 804; Пор.: Кроніка... S. 277 (*"дѣт[ъ]скоу сѣщю"*), 282 (*"млад[ъ] сы"*). Стосовно віку молодого князя

на зазначений момент див.: Александрович В. *"Dlaczego nie spróbować szaleństwa"...* С. 172–173. Докладніше див.: Його ж. Початки біографії князя Лева Даниловича та початковий період історії Львова *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11. С. 31–32.

¹⁰⁹ Див. новіші зіставлення винятково здогаданих дат народження синів Данила Романовича

переконанням дослідників, взагалі мав народитися уже після битви, як прийнято вважати в генеалогії, – шойно з кінцем сорокових років¹¹⁰. Тому наведене твердження ще раз засвідчує неодноразово відзначені явно своєрідні вияви як орієнтації у джерельному переказі, так і стосунку до нього в поєднанні зі знову вираженою неустанною готовністю задалегідь, ще перед належним прочитанням джерела, трактувати окремі залучені від нього відомості.

Аналогічного характеру колізія постає так само й за “wiadomością o powrocie Daniela do ziemi halickiej w 1246 r.” – з відбутої поїздки до ставки Батия (s. 99). Чому власне “do ziemi halickiej” – незрозуміло зовсім. У самому літописі при цьому йдеться тільки про повернення, без будь-якої супроводжуючої конкретної адреси: “и приде в землю свою”¹¹¹. На той час Данилові Романовичу, за згідним, хоча й все ще так і недооціненим (див. далі) твердженням літопису, уже належало цілий ряд років резидувати в новозакладеному для цієї мети з кінцем 1230-х років Холмі¹¹² і саме його випадало би сприймати тодішнім центром підлеглої князеві “землі”. Тому за наведеним твердженням спроможне стояти лише зроджене з відомого відзначеного історичного вже за давністю літ плутання на відповідну тему та безкритичного повторення попередників намагання неодмінно перетворити Данила Романовича на “князя галицького”. Хоча на описаний час із тим же підходом його насправді випадало б закономірно іменувати не інакше, як уже “холмським”. Проте не лише самого такого поняття, а й, що більше, – загалом присутності Холму, шукати в польського автора, як пам’ятаємо, марно (див. також далі). І не тільки, зрештою, у нього. Йдеться не про одинокий приватний погляд, а вияв ширшої тенденції, що доводить, зокрема, аналогічна неприсутність нової столиці короля Данила Романовича також і в його новітній польській біографії. Як Холм, так і пов’язана з ним ширша культурно-історична ситуація усе ще належить до надалі “не зауважених” аспектів східноєвропейської дійсності XIII ст.¹¹³

Схильність до своєрідного немало незалежного від джерела, “індивідуального” наповнення пояснень не менш яскраво покликане засвідчити й тлумачення достатньо делікатної у її відображенні в літопису¹¹⁴, що, зі свого боку, вдалося

в: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 227; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich (Biblioteka Genealogiczna. T. 6). Poznań; Wrocław, 2002. S. 101, 115, 166, 174.

Див., зокрема: *Войтович Л.* Князівські династії... С. 228; *Dąbrowski D.* Rodowód... S. 187... S. 101, 115, 166, 174.

¹¹⁰ Див., зокрема: *Войтович Л.* Князівські династії... С. 228; *Dąbrowski D.* Rodowód... S. 187. У літературі дотепер не привернуто уваги у відповідному контексті на важливу з огляду датування його народження присутність князя Володимира серед учасників згаданої військової експедиції 1260 р. з пошуків зниклого в Литві князя Романа Даниловича: *Ипатьевская летопись*. Стб. 848; *Kronika...* S. 410. Звісно, за таких обставин ніяк не могло йтися про дещо більше, ніж десятилітнього хлопчика, як випадало би приймати на підставі висловлених досі поглядів щодо його віку. Отже, тут при-

ховане явне протиріччя й насправді князь мав народитися раніше? Хоча, з іншого боку, znana зафіксована під 1262 р. “печаль” за ним короля Данила Романовича – “зане молодъ баше” (*Ипатьевская летопись*. Стб. 857; *Kronika...* S. 434–435) – справді вказує на молодість князя ще й на той час. Проте показово, що водночас в описі згаданих подій 1260 р. відкликання до його віку не наведено.

¹¹¹ *Ипатьевская летопись*. Стб. 808. Пор.: *Kronika...* S. 295.

¹¹² *Александрович В.* Холм... С. 165; *Його ж.* Холмське будівництво... С. 42–45.

¹¹³ Заснований на аналізі літопного викладу стосовно столиці короля Данила Романовича протилежний погляд див.: *Александрович В.* Холмський єпархіальний осередок... С. 108.

¹¹⁴ Найновіший виклад відповідних та супутніх їм відомостей із критичним переглядом певних традиційних для давнішої літератури інтерпретацій та відзначенням усе ще недооціненої своєрідності самої події див.:

немало примножити непоодиноким новішим прикладам звернення до неї, до-рогичинської коронації: “Wybór miał znaczenie praktyczne, ponieważ gród ten stał się również punktem zbiorczym dla koalicji polsko-ruskiej (sic!), mającej się wyprawić na Litwę. Koronacja połączyła również dwa wątki: litewsko-jaćwieski oraz polski (sic!)” (s. 103). У так укладеній фразі чого здатне вартувати вже само відсилання до “koalicji polsko-ruskiej”. Що спільного здатні мати обидва зазначених “wątki” зі самою коронацією – розважати зайве: автора сконструйовано-го на такий спосіб міркування явно мала невідступно переслідувати вроджена рідна польськість... З огляду загальновідомого історичного наповнення само-го акту, наголошення при зверненні до нього від якогось часу серед аргументів “практичності” так званого “вибору”¹¹⁵ Дорогичина на місце коронування також сприймається критерієм не інакше, як завідомо “понад похвалами”. Прихиль-никам на подібний лад сприйнятої за аналізованих обставин “практичності найперше” вдається достатньо переконливо – з їхнього огляду – робити вигляд, нібито про церемоніал коронації у європейській традиції, його сенс та зміст їм... взагалі нічого не повинно бути відомо. На черговому яскравому прикладі підтверджується при цьому далеко не рідкісна, неодноразово явлена й внаслідок цього хіба навіть чи не уже неунікненна закономірність новітньої історіо-графії, згідно з якою “актуальна ерудиція” на дану конкретну тему та стосовно даної конкретної ситуації виявляється спроможною немало, а то й цілковито відмежувати її носія від... ерудиції разом із досвідом загальних.

Як уже була нагода привернути увагу, явне – небезуспішне – уникання контактів із папським легатом починаючи від їхньої першої зустрічі у Кракові, – безперечний доказ остаточного розладнання стосунків із папством ще до цього¹¹⁶. Зайве тому підтвердження – увесь подальший розвиток подій, втім коронація саме в Дорогичині, де легат після тривалішого часу – досі все ще не привернуто уваги, що від першої зустрічі в Кракові повинно було минути не менше чотирьох місяців¹¹⁷, а то й навіть більше (див. далі) – врешті віднайшов нагоду обдарувати незмінно уникаючого її претендента неспрезеною для нього короною¹¹⁸. Нічого дивного, звісно, не здатна означати неспроможність зауважити такий акцент у колі прокатолицької історіографії, на звичний для себе спосіб, замість вивчати автентичне свідчення одинокого джерела, схильної за-здаlegідь впадати в “католицький науковий екстаз”. Те ж саме виявляється і в її антикатолицької візаві, власним “вродженим” звичаєм також здатної чимало часу (а навіть ще й зараз! – див. далі) не менш цілеспрямовано відкидати на-віть можливість чогось подібного. На такому тлі не варто би дивуватися, що авторові – зі свого боку – й самому випало немало залишитися під виразним враженням від настільки монолітно сформованої та послідовно утвердженої зазначеного закрою “наукової практики”.

Відзначену напрочуд скромну увагу до “неприсутнього” Холму найпослі-довніше віддзеркалено в стосунку щодо найдокладніших літописних відомос-тей про місто, викладених з нагоди його знищення у пожежі. Запропонований

Александрович В. Коронація та королівський титул князя Данила Романовича Галицько-во-линська доба. С. 117–192.

¹¹⁵ З приводу самого “вибору” див.: Алексан-дрович В. Коронація... С. 169–170.

¹¹⁶ Принаймні саме в такому їх розвитку здатна переконати уся зафіксована в літопис-ному викладі своєрідність контактів із пап-

ським легатом починаючи від першого їх кра-ківського вияву: Александрович В. Коронація... С. 138–146, 154–156.

¹¹⁷ До цього аспекту “переддорогичинсько-го” процесу увагу привернуто: Александрович В. Коронація... С. 146, 159.

¹¹⁸ Александрович В. “Щастя”... С. 343–347; Його ж. Коронація... С. 159.

переказ зумів обійтися без будь-яких з-поміж відповідних віддавна загальновідомих фактів, до них не вдаючись. У польського автора ці виняткові не тільки для епохи, а й її літописної традиції реалії виявилися неприсутніми, отже, – непотрібними зовсім. Окремі ж акценти відведеного Холмові показового лаконічного абзацу звично немало довірливі – від заграви “*po polu bełskim*” замість автентичного “*po polu*”¹¹⁹ Белзьським” до “опису” “*wspaniałości jego (міста Холм – В. А.) budowli i wyposażenia kościołów (sic!)*” (s. 110). Однак у самому тексті чогось подібного на окреслений на наведений спосіб “опис” насправді, як відомо, немає. Із будівель йдеться тільки про вежу резиденції, а з “*kościółów*” – коли вже випадало би вживати подібне “улюблене”, з власного звичного культурного досвіду окреслення храмів королівської столиці, – собор та дві церкви й тільки окремі, як уже була нагода зауважити, насамперед незвичні елементи їхнього оздоблення¹²⁰. До того ж, про них розказано найперше в контексті загибелі ансамблю холмських будівель у пожежі та власне лише через само тодішнє знищення. Аби не упустити ще одного показового прикладу неодноразово за різних нагод відзначеної незмінної своєрідності залучених акцентів трактування, варто також пригадати, що й Успенський собор у Володимирі для автора – теж... “*kościół*” (s. 149).

Таких виявів незмінного “впізнання через рідні окуляри” набралось більше, тому до них доведеться вдаватися й надалі. До показових належить, зокрема, принагідне пригадування, як то 1225 “*w soborze św. Zofii został wyniesiony do godności metropolity*” “*zatwierdzony na metropolitę całej Rusi w 1224 r. przez patriarchę Germana II w Nicei*” (s. 69) митрополит Кирило I. Отож, не “*w soborze św. Zofii*”, оскільки храму такого посвячення у Києві не було і немає донині. Насправді повинно йтися, звісно, про головний храм Київської держави, посвячений – за зразком знаменитого константинопольського патріаршого собору – Святій Софії, Премудрості Божій. Так само в соборі владика не “*został wyniesiony do godności metropolity*”, а вже призначений на київський престіл і висвячений як митрополит мав тільки обійняти приділену йому кафедру. Також не було й не могло бути за тодішніх часів у титулі київських першоієрархів запозиченого щойно з набагато пізнішого та зовсім відмінного історичного – вже позакіївського – контексту окреслення “*całej Rusi*”, в ситуації ще єдиного тоді для теренів старокиївської традиції релігійного центру хіба навіть “зайвого”¹²¹.

Так само майже не зауваженими виявилися й виразно скромніше відображені в молодшій частині західноукраїнського літописання¹²² останні роки життя короля Данила Романовича та його смерть. Твердження, ніби князь Шварно Данилович тільки “*zarępne objał po ojcu Chełm*” (s. 120) – явне непорозуміння

¹¹⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 841. Пор.: Кроніка... С. 391–392 (“*по полем[ъ] белзь[ъ]-скым[ъ]*”).

¹²⁰ Найдокладніший аналіз відповідних відомостей із критичним переглядом основних позицій попередньої історіографії запропоновано: Александрович В. Мистецькі сюжети холмського літопису князя Данила Романовича: нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Вип. 13–14. Київ, 2009. С. 38–72. Давніший коментований виклад відповідного фрагменту літопису, хоч і немало побіжний, пор.: Пуцько В. Літописне оповідання про місто Холм *Український історичний*

журнал. 1997. № 1. С. 115–121. Про акцент при цьому на незвичному на конкретних прикладах див.: Там само. С. 116, 117.

¹²¹ Хоча само поняття у Києві відноване уже на печатках князя Всеволода Ярославовича (1078–1093): Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси. Т. 1. Москва, 1970. С. 168–170. Poppe A. O tytule wielkoksiążęcym na Rusi *Przegląd Historyczny*. Т. 75, з. 3. Warszawa, 1984. С. 423–439.

¹²² Холмський літопис короля Данила Романовича уривається на викладі подій 1260 р.: Ипатьевская летопись. Стб. 848. Відповідно до прийнятого в А. Юсуповича погляду, наступна частина тексту повинна належати “літописцеві князя Василька Романовича” (див. вище).

хоча б через цілком виразне відношення літописної розповіді про перехід Холму і Галича після його смерті до князя Лева Даниловича, до чого... А. Юсуповичу одразу ж буквально на наступній сторінці самому і випала нагода відкликатися (s. 121). Очевидно, у зв'язку з наведеним висловлюванням не зайве пригадати й літописний запис під 1262 р., згідно з яким литовський князь Міндаугас “дщерь же ѿда за Шварна . за Даниловича . до Холма”¹²³. “Першоплановою постаттю” (s. 120) князь Шварно – логічно – показаний тільки винятково в тих нечисленних епізодах літописної розповіді про події середини – другої половини 60-х років, де він присутній як одна з головних дійових осіб, здебільшого, – литовських сюжетів, пов'язаних із князем Войшелком. Причина контактів литовського князя із холмським спадкоємцем у літописі вказана цілком виразно – Шварно, як зазначалося, був одружений із сестрою Войшелка. З цього огляду цілковито позбавлене сенсу припущення: “Być może syn Daniela był w jakiś sposób zależny od Litwy, która była głównym obszarem jego zainteresowania” (s. 122). Воно виявляється заснованим винятково... на неврахуванні наведених літописних переказів про справжні причини литовських інтересів холмського князя. Проте невгомному привидові “залежності” й тут належалося насититися черговою “науковою жертвою”. Що саме Литва мала бути “głównym obszarem jego (князя Шварна Даниловича – В. А.) zainteresowania” – теж навіть не зовсім вдало висловлена неправда. Безперечно, щось подібне князеві випало би приписати тільки поза його головними інтересами – холмськими. Однак стосовно них, як і Холму загалом, у польській літературі, втім і в А. Юсуповича як її представника, здатне виявлятися уже зауважене своєрідне табу. Проте для “дорогого привида” знаної всезагальної та всеобов'язкової неунікненої “залежності” нащадків князя Романа Мстиславовича таке припущення, безперечно, покликане стати новою належною ласою жертвою. До того ж, додатково присмаченою знаним залюбки стосованим способом робити припущення без найменшого огляду на загальнодоступний ширший контекст самих тих фактів, яких засвідчені зусилля здатні стосуватися, на яких їх, зрештою, і вибудувано.

Цілковим безпідставним виявляється й наступне “відкриття” – нібито – питання чи не мав перейти до князя Шварна Даниловича статус зверхника держави (s. 120). Насправді главою Романовичів після смерті брата за чинним правом спадкування став Василько Романович¹²⁴ й саме тому, зокрема, після його смерті влада перейшла до його сина, князя Володимира Васильковича. Нерозуміння відображеної тут очевидної закономірності компенсовано неодноразово засвідченою “дорогою” версією щодо намагання при редагуванні літопису в середовищі князя Володимира Васильковича “uwydatnić rolę Wasyłka w polityce Rusi Halicko-Wołyńskiej” (s. 121). Наслідком такого сприйняття реалій літописного викладу стало цілком фантастичне переконання: “W rezultacie nie wiadomo, kto przejął władzę po śmierci Daniela oraz czy istniał wówczas jeden, czy kilka ośrodków decyzyjnych” (s. 121). Не привернула уваги й безперечна традиційна персональність влади в Романовичів, за якої “kilka ośrodków decyzyjnych” – явна й безперечна фантазія. Вона побудована на неодноразово засвідченому незмінному надто поверховому сприйнятті літопису разом із відображеним у

¹²³ Ипатьевская летопись. Стб. 858 (пор.: Там же. Стб. 830); Kronika... S. 438.

¹²⁴ Новіший короткий огляд відповідної традиції на конкретних прикладах її функціонування у державі нащадків князя Романа

Мстиславовича див.: *Войтович Л. Ще раз про права князя Любарта-Дмитра Гедиміновича на спадщину Романовичів Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2019. С. 227–238.

ньому реальним співвідношенням поміж собою тодішніх нащадків князя Романа й докладно в численних конкретних прикладах відзначених на сторінках літописного викладу безпосередніх взаємних стосунків поміж ними. Замість належного опанування історичного тексту та його вимови пропонується послідовне додумування реалій, засноване на підтриманих суголосними багатствами новітньої історіографії індивідуальних скарбах авторського досвіду...

Так само за всіма ознаками відверто наївним виявляється показовий з цього огляду коментар до літописного переказу про перехід влади від князя Василька Романовича до його сина Володимира й володарювання князя Лева Даниловича після брата Шварна у Холмі та Галичі: “Przekaz ten ma dać do zrozumienia czytelnikowi, że Włodzimierz był równy (sic!) żyjącym synom Daniela, a jego postawa moralna (sic!), w pełni chrześcijańska (sic!) przedystynowała go do pozycji księcia zwierzchniego (sic!)” (s. 123). Таке “демократизоване” міркування здатне переконати хіба що в роботі автора винятково у знаному жанрі “вилазок на незнайому територію” внаслідок явно незрозуміло віддаленої орієнтації як в епосі, так і принципів загальних моментах віддзеркаленої на сторінках літопису тогочасної дійсності. Втім, у цьому конкретному випадку досить було лише адекватного відтворення самої літописної розповіді, до чого у засвідченому всеозброєнні засобів передової науки, однак, знову ж не належалося дійти. Проте, як черговий раз переконує наведений коментар, автор мав не зовсім орієнтуватися у літописному викладі. Внаслідок чого в запропонованому тексті й постають подібні різномірні жарти на зразок наведеного “демократичного” визнання князя Володимира Васильковича в “pozycji księcia zwierzchniego” разом із прикладеними при цьому зосередженими зусиллями до оправдання приписаної йому такої “позиції”...

Показовим непорозумінням здатна запрезентуватися також версія стосовно “ropownych postrzyżyn” (sic!) литовського князя Войшелка при його поверненні до монастирського життя (s. 121). До того ж, як переконує сама залучена при цьому термінологія, заодно виявилось також переплутаним постриження у ченці з... обрядом пострижин, покликаним знаменувати перехід юних нащадків по чоловічій лінії до наступної вікової категорії. Ніякого “поновного” постриження литовського князя, звісно, бути не могло. Норми монастирського життя чогось такого не передбачали, зрештою, у “рідному” авторові латинському релігійно-культурному колі – теж! Войшелк мав повернутися до монастиря так само, як свого часу вийшов із нього. Засвідчене плутання у таких речах додає ще один вимовний приклад надто поверхового опанування як літопису, так і відображеної у ньому традиції разом із якнайширшим контекстом епохи загалом.

До аналогічної обставини відсилає також згадка про здобуття під час військової кампанії взимку 1277/1278 р. “kamienego stołpia przed Grodnem” (s. 125). Автор не задумався, що реально повинно було виступати у вигляді отого, за його словами, “kamienego stołpia” перед містом, як і водночас не поцікавився так само, на який спосіб мали трактувати відповідний об’єкт попередники. Звернення до тексту літопису знову показує “загадковість” винятково фактором розважань коментатора, оскільки зазначену споруду в джерелі описано цілком виразно та зрозуміло, без будь-яких загадкового наповнення складніших акцентів: “столпь бо бѣ камень . высокъ стоа перед вороты города . и бахоу в немь заперлиса Проузи и не быць имь . мимо нь . поити . к городуу . побивахоуть бо со столпа того . и тако пристоупиша к нему и взаша и”¹²⁵. Отже, йдеться про кам’яну вежу перед міськими воротами,

¹²⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 878. Пор.: жету в контексті літописної термінології міського оборонного будівництва: Баран О. Образ

призначену захищати підступи до них, відому в оборонній архітектурі під назвою барбакану. Фантазією автора її зведено до якогось зовсім непридатного для логічного сприйняття у реаліях епохи “kamiennego stołpia” ще й чомусь навіть... перед містом. Це останнє звичне переінакшення – ще один показовий приклад того, наскільки важливим виявляється дотримання буквального висловлювання залученого джерела та його ширшого контексту для уникнення поверхових, а то й довільних тлумачень – не без явно навіть анекдотичного забарвлення. Для чого було на зазначений спосіб відходити від вимови літопису, переминюючи як розташування, так і характер самого об'єкту – незрозуміло зовсім. Проте результат цілком очевидний. А своєрідність уваги до зацитованого джерельного переказу та коректність його відтворення й цього разу повинна бути визнана засвідченою аж надто виразно. Не можна також не відзначити присутності в літописній традиції і залученого в коментаря поняття “столпє”, проте з цілком конкретним сенсом – на позначення огорожі певного місця¹²⁶. Внаслідок цього за змістом воно зовсім не підходить до аналізованого фрагменту літописної розповіді й водночас так само ніяк не здатне відповідати тому, що наведено в коментарі. Він виявився позначеним тлумаченням цілком виразно описаного в джерелі і внаслідок цього зовсім придатного для логічного сприйняття об'єкту поза автентичною вимовою самого використаного при цьому переказу – на знаний його “креативним наповненням” спосіб цілковито “від самого себе”.

Скромна нотатка про поховання Михайла, юного сина князя Юрія Львовича, “во цркѣи . стѣи Бѣа в Холмѣ . юже бѣ создалѣ . прадѣдѣ его великий князь . Данило снѣ Романовъ”¹²⁷ послужила підставою пригадати уже раніше висунуту¹²⁸ й тут розвинуту версію, нібито окреслення “великий князь” повинно стосуватися покійного володаря (s. 114–115). В основі такого переконання виявився сприйнятий поза ширшим історичним контекстом зворот запису Лаврентьєвського літопису під 1054 р. про смерть князя Ярослава Мудрого “Престависа великий князь Русьскыи Ярославъ”¹²⁹. У наведеному джерельному переказі, безперечно, йдеться про загальновідоме іменування, а не визначення власне покійного князя. Однак А. Юсуповіч не зважив докладніше можливого значення вжитого звороту та, не вдаючись до неодноразово засвідченого в літописанні старокіївської традиції іменування київських (і не тільки) володарів¹³⁰, на підставі зацитованого зіставлення поспішно прийняв, нібито повинно йтися про покійного князя.

укріпленого міста в Галицько-Волинському літописі *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 9. Дрогобич, 2005. С. 168.

¹²⁶ Про це поняття на матеріалі західноукраїнського літописного досвіду XIII ст. див.: Баран О. Образ укріпленого міста... С. 162–163.

¹²⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 895 п. Пор.: Kronika... S. 537–538.

¹²⁸ Poppe A. O tytule... S. 430. Про функціонування і не-функціонування великокняжого титулу в Київській державі: Ibidem. S. 423–439. Здається, однак, що проблема є цілком кабінетною, так само, як і не засвідченої у джерелах епохи назви держави. До такого висновку провадить, зокрема, стосування до Данила Романовича після коронації як нового іменування “король”, так і традиційного “князь”. Перегляд прикладів з літопису наведено: Александрович В. Коронація...

С. 179–184. Інше аналогічне відсилання співвідноситься із вживанням у західноєвропейських джерелах стосовно руським володарів окреслення “король”, яким вони насправді не володіли, див., зокрема: Головка О. Некороновані і короновані королі Південно-Західної Русі *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 9. С. 191–209. Тобто, поняття титулу за умов того часу, цілком очевидно, ніяк не мало функціонувати в тому звичному тепер наповненні, яке прийнялося уже за новіших часів. Отже, тодішнє окреслення “великий князь” не випадало би співвідносити зі знаним пізнішим офіційним титулом та трактувати чимсь немов йому рівнозначним.

¹²⁹ Лаврентьєвская летопись. Стб. 161.

¹³⁰ Див., зокрема: Poppe A. O tytule... S. 424–437; Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 148–151.

Далі на власний розсуд акурат у такому значенні потрактовано й саму згадку стосовно Данила Романовича. Ще навіть із долученим зовсім уже дивним коментарем, немов... “każdy po śmierci stawał się wielki” (sic!) (s. 135). Необхідне підтвердження віднайдено в Іпатьєвському списку літопису, де після імені “Данило” дописано іншою рукою “король”: “scryba nie skreślił słów “wielki książę”, które miało (sic!) dla niego to samo obituarne znaczenie, co dla naszego księżnika, lecz za imieniem władcy dopisał termin “król” (s. 135). Хоча останнє щойно перед тим визнано дописаним як пізніше, так і іншою рукою! Чому писареві, додавши королівський титул, “належалося скреслити” згадку про нього як великого князя не піддається з’ясуванню ні з огляду звичної логіки вживання самої термінології, ні так само у власній логічній системі А. Юсуповича, схильного вбачати тут лише відсилання до покійного володаря. Адже на зиму 1287/1288 рр., коли помер юний княжич, Данило Романович уже давно не жив.

Заперечує вказану можливість так само й не пригадане у зазначеному контексті кількарразове іменування у літопису великою княгинею його матері¹³¹. Усі такі окреслення залучено винятково в найдавнішій частині літопису, де йдеться про події насамперед початкового періоду біографії короля Данила Романовича. Зрештою, у пізнішому літописному викладі вона, як відомо, фігурує тільки одинокий раз за обставин перед коронацією у Дорогичині поміж тими, кому, як стверджено, належалося схилити Данила Романовича до прийняття папської корони¹³². Вперше це іменування вжито ще при викладі

¹³¹ У найновішому трактуванні таке окреслення нібито повинно означати тільки вдову покійного князя: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 150. Там же зіставлення у літописанні старокиївської традиції відповідного терміну: Там само. С. 148–151. Воно, однак, виявляється далеко не повним та ніяк не репрезентативним (істотні доповнення на матеріалах з-перед кінця XII ст. див.: *Poppe A.* O tytule... S. 424–437). У переконанні О. Толочка, “титулу “великий князь” Волинь і Галичина (sic!) не знали і жодний князь із династії Романовичів його не вживав. “Великий князь” є елементом літописного словника, у якому епітет “великий” був шанобливим позначенням володаря в запису про смерть його або ж застосовувався на позначення давніх князів”. З одиноким винятком для суздальських князів, щодо яких таке окреслення як титул мало вживатися як за життя, так і помертню: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 151. Питання про те, на чому мало ґрунтуватися подібне визнання суздальських князів звично не постало. Тоді ж, коли в літописі йдеться про великого князя при житті, як у заголовку до викладу хвороби князя Володимира Васильковича – “Кназю же Володимероу Василькови^ѣ. велико^ѣ. лежашоу в болести . д . лѣ” (Ипатьевская летопись. Стб. 914) – запис за знаним “безвідмовністю” призвичаєнням оголошується “пізнім читанням”: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 151. У найближчому з походження списку князів Острозь-

ких відповідне слова справді відсутні: *The Old Rus' Kievan... P. 382; Kronika... S. 587.*

¹³² Ипатьевская летопись. Стб. 827; *Kronika... S. 350.* Найдокладніший аналіз наведеного перекладу та його можливого контексту див.: *Александрович В.* Коронація... С. 146–151. У найновішому “глибокоерудитивному” коментарі до літопису шляхом залучення зовсім “казуїстичних” здогадів у поєднанні зі звичним за таких обставин неврахуванням традиційно “непотрібного” реального історичного наповнення стверджено (В. Арістов), нібито йдеться про матір не Данила Романовича, а... краківського князя Болеслава Встидливого: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 474. При цьому попутньо випало навіть заперечити, немовби княгині-вдові взагалі належалося прожити так довго: Там само. С. 476. Не вдаючись до полеміки з подібним “новотворенням”, варто тільки зазначити, що стосунок самого краківського князя (а отже і його оточення) до коронації не здатний виходити поза період першої зустрічі Данила Романовича з папським легатом у Кракові при поверненні з чеського походу. Принаймні це єдина можливість, віднайдена в тексті літопису при докладнішому опрацюванні викладу під відповідним оглядом: *Александрович В.* Коронація... С. 151–152. Що ж до того, чий матері належалося тоді переконувати, то в літописі, як показує звичайне читання, виразно і однозначно стверджено стосовно Данила Романовича: “шномуу же шдинако не хоташоу и

подій 1210 р. (за пізнішою доданою хронологією – 1208) коли юного князя привезено до Галича з Угорщини й мати, поіменована при цьому власне так, прибула його побачити¹³³. Вдруге вона названа саме так при описі обставин походу угорського короля Ендре на Галич під 1209 р.¹³⁴ З таким же титулом княгиня-вдова фігурує і в знаному записі про прийняття чернецтва, дописаному до викладу подій під 1213 р.¹³⁵, та – через два роки – у згаданому записі про прибуття литовських послів¹³⁶. Усі ці приклади для княгині, засвідченої при житті ще 1253 р. (може навіть на самому початку наступного – залежно від датування дорогичинської коронації та передкоронаційного процесу), ніяк не могли мати значення “посмертних” й подані явно за обставин, коли їй ще належало бути живою. Тому вони здатні якнайочевидніше заперечити суперечне загальновідомим історичним реаліям та звичаєвій практиці старокиївського родоводу не осмислене й зовсім не продумане поспішне намагання трактувати літописні згадки володарів старокиївської традиції як “великих князів” нібито винятково посмертними. Без огляду на безперечний широкий контекст самого явища навіть для авторів західноукраїнського літописання XIII ст., не кажучи про зазначену загальновідому якнайширшу літописну практику.

І не тільки вони. В описі добре відомої облоги Холму військом Бурундая 1261 р., коли князь Василько Романович хитрістю подав обложеним знак не здаватися нападаючим, літописець з відповідного приводу відзначив: “сь же великий князь Василко . акы ѿ Ба посланъ . бы на помощь горожаномъ пода имъ хитростью разоум”¹³⁷. Тут справді випадало би сприймати виклад з пізнішого огляду, оскільки на той час князь не володів приданим йому окресленням й зайняв відповідне становище лише зі смертю старшого брата 1264 р. Проте ніщо не доводить походження наведеного запису щойно з часу після смерті князя 1269 р. та відображення при цьому актуальної лише тоді ситуації.

Зрештою, є ще один вимовний і показовий приклад іменування великим князем також й Данила Романовича – при викладі його перебування в Орді: “Данилови Романовичю . князю бывшоу великою . обладавшю Роускою землею . Киевомъ¹³⁸ и Володимеромъ . и Галичемъ . со братомъ си инъми странами . ннѣ сѣдитъ . на колѣноу . и холопомъ называетъ^е . и дани хотать . живота не чають . и грозы приходать”¹³⁹. Новіший коментатор, не схильний визнавати літопису короля

оубѣди его мѣи его . и Болеславъ . и Семовить и боаре Ладъскыѣ”, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 827. Пор.: Kronika... S. 350. Краківський князь, як так само цілком чітко подано, відзначений тут після матері короля наступним у наведеному при цьому переліку трьох умовляючих. Запропоноване тлумачення ж, як видно, відкидаючи таке зовсім очевидне прочитання, схильне виходити від прийнятого на дану конкретну нагоду “читання незвичного”...

¹³³ Ипатьевская летопись. Стб. 726; Kronika... S. 38–39.

¹³⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 726; Kronika... S. 42.

¹³⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 734; Kronika... S. 65.

¹³⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 735; Kronika... S. 71.

¹³⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 851–852; Kronika... S. 419 (“Си же великий князъ Василъ

ко акы шт[ъ] Б[ог]а посланъ быс[тъ] на помоч[ъ] горожаным[ъ], пода им[ъ] ро[з]оум[ъ] хитростію”).

¹³⁸ У новішому – цілком поверховому – коментарі в цьому моменті побачено вияв “ostatecznego uznania utraty panowania nad Kijowem”: *Dąbrowski D. Daniel Romanowicz...* S. 263. Однак це явне “винахідництво” й насправді в наведеному переліку випадало би добачати зовсім інший смисл, втім, зокрема, ще одне наголошення на статусі Данила Романовича як київського князя та прямого спадкоємця київської династії.

¹³⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 807–808. Пор.: Kronika... S. 293 (“Данилови Романовичю, князю бывшоу великою, обладав[ъ]шю роус[ъ]кою землею: Киевом[ъ] и Вълдимером[ъ], и Галичем[ъ] – сь братым[ъ] си – и инъми странами, н[ы]нѣ сѣдит[ъ] на колѣноу, и холопым[ъ] называет[ъ], и дани хотат[ъ], живота не чают[ъ], и грозы приходат[ъ]”).

Данила Романовича й приписуючи увесь текст винятково зусиллям гаданого пізнішого “волинського літописця”, побачив тут (разом із наведеним аналогічним іменуванням у записі про поховання правнука) пригадування тільки “в ретроспективних згадках “волинського” автора”¹⁴⁰. Однак таке пояснення у контексті як самого виразно викладеного змісту, так і безперечно актуального історичного наповнення останньої цитати здатне сприйматися не інакше, як позбавленим сенсу.

Зрештою, поняття “великий князь” декілька разів пристгне вже у викладі про посольства київського князя Олега до Константинополю 911 р. та його наступника Ігоря 944 р. – текстах підписаних тоді договорів з візантійцями, де фігурують послы “*ѡ Ѡлга великаго кн^аза Рускаго* (виділено – В. А.) . и *ѡ всѣх^х иже суть по^т рукою его . свѣтълыхъ боляръ . к вамъ Львови и Александру . и К^остантину . великъмъ ш Бѣѣ самодѣржце^м . цѣремь Грѣцкымъ*”; “*ѡ рода Рускаго слы . и гостеъ Иворъ соль Игоревъ великаго кн^аза Рускаго* (виділено – В. А.)”; “*и великыи нашъ князь Игорь* (виділено – В. А.) . и *богаре его . и людие вси Рустии послаша ны . къ Роману и Стефану . и Костантину . великъмъ цѣремь Грѣцкымъ . створити любовь самими цѣри . и съ всѣмъ боарьствомъ . и съ всеми людми Грѣцкими*”; “*будущии . великыи князь Руськыи* (виділено – В. А.) . и боарѣ его . да посылають на то въ Грѣк^ѣ . к великъмъ цѣремь Грѣцкымъ . корабла елико хотать съ послы своими и гостыми . *ѣко^ж имъ оуставлено естъ*”; “*а ѡходаче со сло^м цртва наше^ѣ . да попроводать к великому кн^азю Игореви Руському* (виділено – В. А.) *и к людсмъ его . и ти приимающе харотью на роту идуть*”¹⁴¹. Наведені цитати неспростовно доводять достатньо раннє функціонування відповідного окреслення у старокиївській традиції, показуючи при цьому водночас цілковиту безпідставність новітньої “ерудиційної” пропозиції його трактування. А. Юсуповічу приподобалося тільки відсилення до “великого князя” при особі покійного¹⁴². Проте він чомусь цілковито зігнував однозначні за вимовою знані приклади стосування цього ж поняття також і щодо князів ще при їхньому житті¹⁴³.

Виявлені на засвідчений спосіб нічим не оправдані й навіть немало дивні та зайві “муки творчості”, звісно, не переслідували б автора, якби він пригадав у відповідному зв’язку також і знану посмертну характеристику на сторінках літопису: “се же король Данило князь . добръи хоробрый . и моудръи”¹⁴⁴. Отже, король Данило Романович виступав для сучасників князем й, не дивлячись на прибраний, фактично, щойно вже наприкінці життя чужорідний для власної історичної традиції королівський титул, для них та найближчих потомків насамперед, очевидно, князем звично і мав залишатися. Хоча водночас, наприклад, син князь Лев Данилович у зверненні до свого племінника, князя Володимира Васильковича, називає його “Данило король”¹⁴⁵, а князь Мстислав Данилович, за словами літописця, плакав над гробом князя Володимира Васильковича “аки по шѣѣ своемъ по король”¹⁴⁶. Причому, таке окреслення – ніяк не результат зусиль самого літописця. Вона безперечно наділена офіційним характером. Очевидно, обидва приклади, додаючи до них також іменування і самого літописця, варто сприймати свідченням того, що в колі родини та найближчого оточення, як, так само, мабуть, – офіційних ситуаціях, коли йшлося

¹⁴⁰ Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 150.

¹⁴¹ Ипатьевская летопись. Стб. 23–24, 35, 36, 41.

¹⁴² Див.: *Porpe A.* О tytule... S. 430–431.

¹⁴³ Див.: *Porpe A.* О tytule... S. 431–432.

¹⁴⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 862; Kronika... S. 451.

¹⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 913. Пор.: Kronika... S. 584.

¹⁴⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 928. Пор.: Kronika... S. 633.

власне про титул у наближенні до звичного згодом сприйняття повинно було функціонувати найперше іменування королем.

Вимовним доказом такого усвідомлення виступає зафіксоване в літописному викладі звернення учасників наступного антигетьманського походу, після відбутого одразу після коронації, у показовому за вимовою адресуванні ради руських і польських князів: “ты еси король голова всимъ полкомъ . аще насъ пошли . напередъ кого . не послушно естъ . вѣси бо ты воинчиии чинъ . на ратехъ вбычай ти етъ . и всакьи са тебе оусрамитъ и оубоитъса . изииде самъ напередъ”¹⁴⁷. Останню обставину, зі свого боку, здатна підтвердити також інтигуляція збереженої в літописному переказі грамоти князя Мстислава Даниловича до мешканців Береста після упокорення званої з літописного викладу їхньої званої “коромоли”: “Се азъ князь Мъстиславъ . снѣ королевъ . вноукъ Романовъ...”¹⁴⁸. Хоча на основі доступних з цього приводу нечисленних літописних відсилай якоїсь єдиної чіткіше вираженої системи функціонування титулатури вловити немає змоги¹⁴⁹. Можна тільки цілком вмотивовано визнати, що винятково князем Данилові Романовичу випало утвердитися згодом, щойно в новішій історичній традиції. Адже як у російській, так і – тим більше – успадкованій від неї “радянській” історіографії періоду посиленої боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”, ознаменований знаменитими тезами ЦК КПСС до 300-річчя “возз’єднання України з Росією” (1954), європейська титулатура виявилася категорично неприйнятною¹⁵⁰, внаслідок чого спроможна була функціонувати винятково поза їх колом. “Королівство” отримало шанс “повернутися” в самій Україні щойно з падінням довготривалих

¹⁴⁷ Ипатьевская летопись. Стб. 831; Kronika... S. 364.

¹⁴⁸ Ипатьевская летопись. Стб. 932; Kronika... S. 617. Характерно, що титул при цьому немов призначений замінити собою власне ім’я. Пор. аналогічне враження: Толочко О. [Коментар] Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 485.

¹⁴⁹ Див.: Александрович В. Коронація... С. 179. Докладніший перегляд конкретних прикладів див.: Там само. С. 175–183. У найновішого коментатора, переконого, нібито літопису короля не існувало й відповідний текст начебто мали укласти щойно після його смерті, зацікавлено повписувавши при цьому до нього багато чого, королівський титул теж виявляється таким “новішим додатком”: “Саме Мстислав Данилович актуалізує королівський титул батька, що видно з інтигуляції його грамот (“сынъ королев”), і тоді ж цей титул ретроспективно вносять у текст ГВЛ, який доти не знав його” (див. коментар до ПСРЛ 2: 827), див.: Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... С. 49. Пор. Його ж. [Коментар] Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 485–486. Пор.: “формула “син королів”, як і манера згадувати Данила у формі “король”, суть явища, міцно пов’язані з легітимізацією передання Мстиславові Даниловичу володимирського столу. Як такі, вони є прикметами лише певного часу й обставин і не могли виникнути раніше від 1289

року”, див.: Там само. С. 485. За настільки “ерудичійного” наповнення текстологічних зусиль коментатор виявився нездатним пригадати на дану конкретну нагоду однозначно ствержену в літописному викладі коронацію Данила Романовича папською короною. Не випадало би, звісно, довідуватися, чи князь Мстислав Данилович, “придумавши” батькові королівський титул, мав потрудитися так само й над вдумуванням разом із ним також і дорогичинської коронації разом із її передісторією. Втім, коментар до цього епізоду біографії короля виявився настільки зануреним до деталей навколо самої події, що власне про коронацію при цьому вже фактично не йдеться: Арістов В. [Коментар] Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 462–476. Факт коронації у настільки ерудичійних заглибленнях до джерел теж неодмінно мусів бути підважений. Виявляється, “Данило власне не вінчався, а лише “прийняв” інсигнії” (???) Там само. С. 469. “Ерудичійність” такої пропозиції, звісно, не потребує коментарів: цілковита непотрібність для автора “отого вінчання” виявлена аж надто очевидно... За такого перейняття ситуацією, для “особливо гостропрогресивно” налаштованих авторів коронації, отже, й не належалося бути.

¹⁵⁰ Ще в монографії 1950 р. до постаті короля неодноразово відкликався: Пащуто В. Т. Черки... С. 11, 14.

найдикиших виявів “радянського диктату” – упродовж трьох останніх десятиліть. Хоча за актуального стану осмислення історичного процесу справжнє наповнення самого терміну донедавна так і залишалося не розкритим¹⁵¹ і все ще й досі не сприйняте. Втім, безперечного спадку “найдикиших виявів” його сприйняття як показано, не бракує і в найновішій літературі...

Очевидний завідомий курйоз пропонує також твердження: “Biskup włodzimierski Eusegeniusz błogosławił Mścisława krzyżem procesyjnym (sic!) na panowanie włodzimierskie (sic!)” (s. 138). Сама назва “процесійний” виразно та однозначно спроможна вказати на звичай несення такого хреста попереду церковних процесій, що, зокрема, визначило його форму з необхідним згідно з таким призначенням держактом. Тоді як для благословення у церковній практиці служить хрест зовсім іншого характеру та призначення, що звичайно лежав на престолі, іменованій у джерелах епохи “воздвизальним”. Так, зокрема, названі хрести, що їх, за свідченням літопису, князь Володимир Василькович справив до Благовіщенської церкви в Кам’яниці, Успенського собору у Володимирі, церкви святого Георгія у Любомлі та церкви апостола Петра в Бересті¹⁵². Наведений факт виявляється ще одним показовим прикладом нерозуміння традиції у її істотних прикметних особливостях. Причому, не тільки власне української: у Католицькій Церкві так само незмінно функціонувала й ндалі функціонує – спільна для усього християнства – аналогічна норма.

Явно некоректним сприймається також завершення наведеного речення про благословення наступника князя Володимира Васильковича “na panowanie włodzimierskie”. Оскільки, як уже зазначено, вмираючий князь свого часу перейняв від батька верховну владу поміж Романовичами, тут повинно, звісно, йтися не про нічим окремо не виділене само “володимирське панування”. СENS запису як перше й головне його значення коріниться у пов’язаному з володимирським престолом статусі зверхника усієї держави, який, згідно з одностороннім і цілком виразним переказом літопису, після двоюрідного брата з його волі випало успадкувати князеві Мстиславові Даниловичу.

Цілком довірливим є також твердження стосовно вже пригаданой за іншою нагодо останньої згадки про “велику княгиню Романову” – як однієї з тих осіб, що схилили Данила Романовича до прийняття королівської корони: “Wiadomo, że przebywała blisko dworu starszego syna” (s. 141). Однак із самої наведеної лаконічної та побіжної нотатки про княгиню “и оубѣди его мти его”¹⁵³ нічого такого насправді виводити не належалося б – для чогось такого не виявляється найменших підстав. А інших джерел з цього приводу досі не віднайдено: попереднього разу княгиня віднотована на сторінках літописного оповідання ще при постриженні за більш ніж три десятиліття до того (див. вище). Як мала перебувати “blisko dworu” старшого сина княгиня-мати, на той час уже майже чверть століття проживаючи в монастирі, коли ніяких відомостей стосовно монастирів взагалі, не кажучи про жіночий, для Холму княжих часів не задокументовано¹⁵⁴? Наведена явно необдуманна сентенція у найочевидніший спосіб

¹⁵¹ Новітнє наближення до цього завдання див.: *Александрович В. Коронація...* С. 191–192. Про якість “неповне” королівство, постале внаслідок того, що нібито Данило Романович “не вінчався, а лише “прийняв” інсигнії”, як зазначалося, побіжно згадав: *Арістов В.* [Комментар]. С. 469.

¹⁵² *Ипатьевская летопись.* Стб. 925, 926, 927; *Kronika...* S. 629, 630, 632.

¹⁵³ *Ипатьевская летопись.* Стб. 827; *Kronika...* S. 350.

¹⁵⁴ *Gil A. Katalog monasterów prawosławnej eparchii chełmskiej do końca XVI wieku Rutheni-са.* Т. 4. Київ, 2005. С. 92.

покликана помножувати знану популярну в новітній, насамперед (але не тільки) польській літературі, у ній же і породжену завідому байку, нібито зазначеним монастирем належалося бути невеликому ансамблеві втраченої дерев'яної забудови при частково збереженій досі мурованій вежі в селі Стовп (польськ.: Stołpie) поблизу Холму¹⁵⁵. Уже була нагода неодноразово показати таку версію винятково наївною очевидно і безперечною вигадкою ("монастиреві" – виявляється – нібито навіть не належалося мати... церкви¹⁵⁶)¹⁵⁷, стовпівську вежу – елементом замиського резиденційного ансамблю самого Данила Романовича¹⁵⁸. А літописним монастирем, у якому, найпрավдопідібніше, від самого постриження постійно повинна була перебувати княгиня-вдова, на підставі зіставлення актуально доступного комплексу посередніх відомостей запропоновано визнати археологічно засвідчений ще перед кінцем XIX ст.¹⁵⁹ монастир святого Федора на околиці Володимира¹⁶⁰. Однак наведені з зазначеного приводу міркування – разом із викладеними при цьому аргументами – незмінно виявляються "без надобності" самовідданим прихильникам і тиражувальникам цілковито наївної недалекої "стовпівської легенди". У польській літературі, якій з огляду на розрекламовані археологічні дослідження Холму та околиць столиці останнім часом випало немало перейматися стовпівською вежею, на різні лади надалі вперто повторюється не тільки ніяк не доведена, а й спростована всім добором адекватно і коректно сприйнятих наявних відомостей облюбована та, судячи з виказаної твердої прив'язаності до неї, – навіть явно "дорога" версія. Проте, як уже достатньо давно з конкретними аргументами показано, вона неспроможна мати нічого спільного з об'єктивним осмисленням історичних фактів та їх науково обумовленою повноцінною інтерпретацією.

Від того ж ні на чому не заснованого погляду виводиться й запропоноване далі продовження із так само нічим не підтвердженими, цілковито довільними міркуваннями стосовно окремих обставин завершення земного шляху княгині-вдови: "Zatem jej rzeczy osobiste powinien dziedzićzyć Daniel, a po nim jego dzieci, chyba że Romanowa przeżyła swojego pierworodnego i przeniosła się na dwór Wasylka. Miałyby wówczas ok. 80 lat. Taki wiek był niezwykły w średniowieczu, ale jak najbardziej możliwy. Przepuszczenie o długowieczności matki Romanowiczów

¹⁵⁵ До літератури такий погляд впровадження: *Dąbrowski D. Źródła pisane do dziejów zespołu wieżowego w Stołpie Zespół wieżowy w Stołpie. Badania 2003–2005 / Pod redakcją A. Buko. Warszawa, 2009. S. 56–59. Критику цієї пропозиції як цілковито безпідставної, зовсім наївної й відверто помилкової див.: Александрович В. Здобутки і прорахунки найновіших студій над вежею у селі Стовп (Столп'є) поблизу Холма [Рец. на кн.:] Zespół wieżowy w Stołpie. Badania 2003–2005 / Pod redakcją Andrzeja Buko. – Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. – 375 s. Княжа доба: історія і культура. Вип. 4 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2011. С. 290–296. Пор. також: Його ж. Холмське будівництво... С. 70; Його ж. Князь володимирський Александрович В., Войтович Л. Король... С. 66–73; Його ж. "Dlaczego nie spróbować szaleństwa"... С. 161–166.*

¹⁵⁶ Александрович В. Князь володимирський. С. 69; Його ж. В якому монастирі проживала мати короля Данила Романовича? Свідчення

джерел проти пропонованих "широких" трактувань *Український археографічний щорічник*. Нова серія. Т. 19–20. Київ, 2016. С. 181–182. Пор. також: Його ж. Здобутки... С. 294; Його ж. Не зовсім звичайна монографія... С. 301.

¹⁵⁷ Александрович В. Здобутки... С. 301; Його ж. В якому монастирі... С. 174–183. Пор. також: Його ж. Князь володимирський. С. 66–73; Його ж. Не зовсім звичайна монографія... С. 301–305; Його ж. "Dlaczego nie spróbować szaleństwa"... С. 164.

¹⁵⁸ Найдокладніше див.: Александрович В. Холмське будівництво... С. 70–71.

¹⁵⁹ Дверницький Е. И. Памятники древнего православия в г. Владимире-Вольнском. Киев, 1889. С. 44–45.

¹⁶⁰ Александрович В. В якому монастирі... С. 184–193. Новіше засноване на викладі давніше висловлених аргументів заперечення володимирської версії, яке сприймається позбавленим переконливих аргументів, наведено: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 658.

potwierdza również fakt, że nie została pochowana w Chełmie, gdzie zapewne złożony jej ciało Daniel, lecz we Włodzimierzu” (s. 141). Наведені розумування, знову ж таки, спроможні видавати виразну здатність робити широкі висновки без врахування реалій, вцілілих серед скупих свідчень доступних джерел. Зокрема, в цьому конкретному випадку виявилось зігноронованим довготривале перебування княгині-матері – приблизно від 1219 р. – у монастирі. Поховання на території володимирського¹⁶¹ монастиря логічно здатне переконувати, що власне тут вона мала проживати в чернецтві й, випадає здогадуватися, – монастир, найправдоподібніше, навіть збудовано акурат для неї¹⁶². Подане визнання її поховання у Володимирі в А. Юсуповіча належалося б, однак, сприймати випадковим або ж неусвідомленим. Звідкля повинно виводитися сприйняття його нібито встановленим фактом¹⁶³, коли насправді література (разом із новішою польською!), як показано, схильна майже однозначно заперечувати та відкидати таку можливість – гадати так само зайве. Очевидно, як і в стосунку до джерел, тут теж варто би бачити тільки маніфестацію власного “я” незмінно “краще знаючого” історика у поєднанні із завідомою підміною історичних фактів “скарбами” необмеженої недисциплінованої уяви. Є цілком очевидним, що старшому синові ані ніяк не належалося б ховати княгиню-матір у Холмі, ні ніяк не випало їй самій переходити звідкля до молодшого сина до Володимира, де насправді вона мала проживати постійно від утвердження старшого сина на місцевому престолі 1215 р.

Через відхід княгині до монастиря у Володимирі її особисті дорожочіності – згадані в літопису “мониста”, які згодом, перед самою смертю мав переплавити князь Володимир Василькович, повинні були залишилися у володимирській родинній скарбниці й саме тому свого часу через успадкування мали перейти до володимирського внука. Через те їх наявність у розпорядженні князя Володимира Васильковича неспроможна виказувати жодного стосунку до питання щодо можливого часу смерті княгині-матері¹⁶⁴. Побіжно віднозовані в літописі умовляння про прийняття королівської корони з рук папи, найправдоподібніше, теж мали відбутися так само у Володимирі. Як переконує докладніший аналіз під відповідним оглядом свідчень літопису, Данило Романович, вірогідно, повинен був побувати там перед дорогичинською коронацією – у період між поверненням із чеського походу та виступом до спільного з мазовшанами походу на ятвягів коли й дійшло до прийняття корони¹⁶⁵.

Усі наведені міркування А. Юсуповіча щодо особи княгині в зазначеному контексті знову ж здатні засвідчити тільки виразну перевагу визнаних “цілком правдоподібними” побудов та здогадів. У розглянутому конкретному випадку вони теж неспроможні мати рішуче нічого спільного з автентичною вимовою залучених при цьому вихідних джерельних повідомлень, виразом засвідчуючи ще один приклад цілковитого домінування “широких здогадів” з приводу переказів джерел над самими джерелами.

¹⁶¹ Найдокладніший перегляд аргументів на користь ідентифікації монастиря “великої княгині Романової” з володимирським монастирем святого Федора див.: *Александрович В. В* якому монастирі... С. 169–193. Пор. також новітні зауваження: *Його ж.* “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 161–165.

¹⁶² *Александрович В.* Князь володимирський. С. 73; *Його ж.* В якому монастирі... С. 188, 192.

¹⁶³ Перегляд наявних посередніх джерель-

них переказів, здатних бути залученими при аргументуванні версії про знаходження монастиря “великої княгині Романової” саме у Володимирі та його ідентичність із місцевим Федорівським монастирем наведено: *Александрович В.* В якому монастирі... С. 183–193.

¹⁶⁴ *Александрович В.* “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 166–167.

¹⁶⁵ Увагу до такої можливості привернуто: *Александрович В.* Коронація... С. 148.

Явне нерозуміння ситуації виказує також твердження, нібито задля покарання збунтованих мешканців Берестя князь Мстислав Данилович “ustanowił im łowczego” (s. 150). Однак “лов[ъ]ци”¹⁶⁶ списку літопису князів Острозьких ніяк не здатні відповідати вжитому в польського автора термінові. До того ж, зовсім незрозумілий його конкретний зміст, оскільки із запропонованого трактування здатне видаватися, немовби при цьому повинно йтися про певного урядника. Достовірним, безперечно, є відчитання старшого Іпат'євського списку – “ловчєе”. Одразу після нього наведено також текст відповідної грамоти з виличенням поодиноких позицій накладеного податку як ніби своєрідним роз'ясненням до вжитого терміну, покликаним надати йому цілком виразної та одозначної вимови: “Се азъ князь Мѣстиславъ . снѣ королевѣ . вноукъ Романовѣ . оуставляю ловчєе . на Берестьяны и в вѣкы за ихъ коромолоу . а по ста по двѣ лоукнѣ медоу . а по двѣ швцѣ . а по патиццать десаткѣвъ лноу . а по стоу . хлѣба . а по пати цєбровѣ швса . а по пати цєбровѣ ржи . а по . к̄ . коурѣ . а по толкоу со всакого ста . а на горожанахъ . д̄ . гривны коунѣ”¹⁶⁷ (у списку князів Острозьких грамоту подано в іншому місці¹⁶⁸). Наведене трактування, безперечно, випало спровокувати попередньому висловлюванню, вміщеному перед текстом наведеної грамоти: “и приѣха въ Берестии . и реѣ боаромѣ своимѣ . естъ ли . ловчиѣ здѣ . шни же рекоша нетоутѣ” з іншою, акурат і поданою у польського автора версією самого терміну¹⁶⁹. Залучене читання, цілком очевидно, мало виводитися саме від нього. До того ж, при цьому вказано на досі, здається, не зауважену докладніше не засвідчену ширшу практику такої податі, на тлі якої задокументований тут берестейський епізод сприймається її явним перенесенням на місцевий ґрунт. А. Юсуповіч не врахував наведених вимовних відомостей, а, зупинившись на зацитованому початку переказу, далі, як видно, на цю конкретну нагоду вдаватися до самого тексту грамоти разом із контекстом описаної ситуації уже не віднайшов потреби...

Показовим для порядкування з літописом є також наступне після цього цитоване закінчення княжої грамоти: “а вопсалъ есмь в лѣтописѣцъ коромолоу и”¹⁷⁰. Конкретного місяця цього переказу й виведений від нього його зміст досі, здається, не зауважено. Згідно з вимовою самої фрази, “коромолоу” до літопису “вписує” сам князь, який перед цим погрожує “а хто мое слово пороушить . а станеть со мною передъ Бмѣ”: запис про вписану до літопису “коромолоу” є безпосереднім продовженням наведеної фрази від тієї самої особи, тобто князя Мстислава Даниловича: “а хто мое слово пороушить . а станеть со мною передъ Бмѣ . а вопсалъ есмь в лѣтописѣцъ коромолоу и”¹⁷¹. Унікальний

¹⁶⁶ The Old Rus' Kievan... P. 390; Kronika... S. 636. Див.: Ипат'евская летопись. Стб. 932 (“Ес[тъ] ли лов[ъ]ци здѣ?”: Kronika... S. 636).

¹⁶⁷ Ипат'евская летопись. Стб. 932. Текст з неприциповими відмінностями наведено також у списку князів Острозьких, однак тут перед тим відсутній виклад стосовно історії появи самого документу: The Old Rus' Kievan... P. 385–386; Kronika... S. 616–618. Сам термін подано у версії “ловчєе”: The Old Rus' Kievan... P. 386; Kronika... S. 617. Пояснення терміну на підставі пізніших джерел див.: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 640–643. Не випадало би, однак, погодитися з підсумковим висновком про нього як “податок з населення

на утримання організованої служби князівських полковань”: Там само. С. 643. Етимологія самого поняття безперечна, проте ніщо не вказує на конкретне призначення цієї податі, а в новіших джерелах вона фігурує як один з різновидів утримання великокняжих урядників без будь-яких акцентів адресного характеру.

¹⁶⁸ The Old Rus' Kievan... P. 386 (текст, “ловчєе”), 390 (звернення до бояр, “ловци”); Kronika... S. 616–618, 636.

¹⁶⁹ Ипат'евская летопись. Стб. 932.

¹⁷⁰ Там же; Kronika... S. 618 (“а вопсалъ есмь в лѣтописѣцъ коромолоу и”).

¹⁷¹ Автори новішого польського видання літопису потрактували прикінцеве твердження

приклад присутності самого князя в літописі, як і – ще важливіше – водночас вимовний доказ його безпосередньої причетності до укладення літопису виявився не зауваженим. Нічого такого не побачено й наступну завершальну формулу княжої грамоти потрактовано “sformulowaniem zamieszczonym zaraz za dokumentem (sic!) (виділено – В. А.)” (s. 150). Внаслідок цього наведене цілісне закінчення грамоти розділено на дві нібито самостійні частини і їх завершення “відібрано” від князя та приписано літописцеві¹⁷². За неодноразово показаним сталим призвичаєнням його теж перетлумачено немало довільно: “A wpi-sałem byłem w latopisiec [orowiadanie o] buncie ich” (s. 150). В опрацьованому на такий спосіб викладі так само явно некоректно виявилось переданим закінчення фрази, де оригінальне “коромолоу их” переінакшено на “[orowiadanie o] buncie ich”, хоча мало б бути власне “bunt ich”. Твердження про оповідання... у тексті княжої грамоти взагалі позбавлене сенсу. Воно надається хіба для презентації того, як одна допущена через недостатню уважність помилок здатна обертається лавиноподібним нарощенням наступних собі подібних...

Ці приклади видають неодноразово через численні конкретні критичні зауваження показаний невідступно практикований метод недотримання, а нерідко навіть й ігнорування буквальної вимови залучених літописних свідчень, що виявляється хіба послідовно практикованим способом поводження з джерелом. Із усіма наслідками не тільки для використання та розуміння його самого. Водночас повинно йтися ще також і про власну презентацію. Висновки стосовно літопису та викладені при цьому поодинокі ситуації уже від А. Юсуповіча звично постають на підставі акурат такого – не інакше як уже незмінно немало переробленого через недокладне, або ж поверхове засвоєння (й внаслідок цього – незнання), тільки позірно нібито автентичного тексту...

З цього огляду показовим видається також сприйняття звороту про вписання берестейської коромоли “ в лѣтописѣць”: “Określenie własnego dzieła mianem latopisu sugeruje, że książnik dążył do tej właśnie formuły” (s. 150). Абстрагуючись від того, що наведена фраза насправді належить не літописцеві, належалося би йтися, звісно, не про “формулу” чи приватні симпатії, а жанр так, як його розуміли не тільки князь та сам автор, а й водночас їхні сучасники, тобто цілком очевидний оригінальний, внутрішній термін традиції. Інакше в автентичній власній культурній практиці джерелу, звісно, й не належалося функціонувати. Однак, як пояснено (s. 111–112), для А. Юсуповіча особиста позиція літописця, а отже так само й культури, що її при цьому репрезентовано, не здатна сприйматися наділеною якимось виразніше обумовленим істотнішим наповненням.

як нотатку від літописця уже після завершення тексту самої грамоти: “А кто мое слово пороушит[ъ], а станет[ъ] съ мною пред[ъ] Б[о]гом[ъ]”, – і а вписал[ъ] есмь в лѣтописець коромолоу их[ъ]”, див.: *Kronika...* S. 618. Докладніше такий погляд викладено в коментарі: “Bardzo ważne zdanie, które – po pierwsze – jest ujawnieniem się autora tej partii tekstu. Oczywiście, nie jest możliwa jego identyfikacja. Raczej chyba nie była to osoba tożsama z pisarzem przygotowującym gramotę, na co wyraźnie wskazuje kontekst. Niewątpliwie za to mamy do czynienia, po raz kolejny zresztą, z osobą mającą dostęp do

kancelarii książęcej. Po drugie, przynosi analizowaną zapis niezwykle ważną, unikalną autorską opinię na temat tego, czym jest spisywany tekst. A jest to w jego opinii “latopisiec (лѣтописець)”, див.: *Ibidem*. S. 618, przyp. 1519.

¹⁷²Цієї присутності князя не побачено і в новішому коментарі, де запис віднесено до нього, але на зовсім іншій zasadі: “автор... укладає фразу в уста князя Мстислава (“я звелів написати”), виявляючи цілком середньовічне розуміння авторства, яке належало не виконавцеві, а його високому замовнику”, див.: *Толочко О. [Коментар] Галицько-Волинський літопис: текстологія...* С. 647.

Попри цілком чітко сформульоване й однозначно висловлене автентичне бачення, літопис “згідно з типологією” (NB: опрацьованою на матеріалі західноєвропейської культурно-історичної практики¹⁷³ та тільки на ньому – присутність якоїсь відмінної окремої місцевої, як видно, не сприймається й не допускається взагалі) повинен називатися “зручнішим” (і тільки!) для сучасного вченого репрезентанта того ж західного світу поняттям “хроніка”. Традиції, як відомо, знаним, проте не властивим. У пошуку подібних “зручностей” в історії незмінно переважає не само джерело, за таких обставин наперед цілковито позбавлене будь-якого шансу на визнання за ним авторитету вищої правди. Оригінальне іменування літописом виявилось неприйнятним й удостоїлося наступного не відомо на який спосіб співвіднесеного тут із ним визнання: “Oznacza to, że kronika nie doczekała się ostatecznej redakcji” (s. 150). Докладнішого пояснення, знову ж, шукати марно. Що саме в залученому іменуванні мало перекопувати в прийнятому та неодноразово проголошеному незавершенні гадати, звісно, так само не варто. Йдеться тільки про ще один класичний приклад уже багаторазово на різні способи засвідченої завідомої цілковитої переваги “ученого мнення” стосовно джерела над самим джерелом.

Таким же виявом не менше сприймається й уподобане та перейняте від попередника зовсім уже модернізоване визнання: “latopis (sic!) jest zlepkiem “wydarzeń” – “kwantów”, uzyskanych z różnych źródeł pisanych” (s. 150; пор.: s. 112). Знову належалося би довідуватися, де при такому “ліпленні “kwantów” власне літопис, про який за прийнятих обставин, що вже неодноразово була нагода відзначити, мабуть, не зовсім навіть і повинно би йтися. А також звідкіля – на тлі знаного надто скромного потенційного багатства на такі за умов епохи – мало би набратися отих “różnych źródeł pisanych” та ще й із нібито залученими від них... розповідями про різні власні справи Романовичів. Нагоди задуматися над такою вірогідністю явно теж не мало випасти... Проте ще одна поверхово захоплена “кочерга” твердому переконанню стосовно незмінного пізнішого цілковитого переписування літопису знову віднайшла на відведеній їй позиції.

Не мали нагоди уникнути подібних курйозів і завершальні рядки літописного викладу, так само не менше спроможні подати чимало прикладів очевидного нерозуміння того, про що власне йдеться. Згадку в літописця договору з чеським королем, із яким князь Лев Данилович уклав мир “до свого живота”¹⁷⁴, тобто, як належить розуміти, – до кінця свого життя, зі званою практикованою легкою переміною витлумачено як “do swojej smierci” (s. 153). Хоча автентичною формулою не лише дипломатичної, а й звичаєвої практики, як відомо з численних пізніших та значно пізніших прикладів, була власне оригінальна версія – пожиттєво. Внаслідок такого чергового ніби зовсім “невинного” переінакшення та на його розвиток тут же постало того ж походження переконання, немов відповідному записові належалося виникнути щойно... вже тільки після смерті князя Лева. Оскільки Д. Домбровські “свіжо” відніс її, вірогідно, до періоду між 1299–1302 р.¹⁷⁵, таке датування у баченні А. Юуповіча нібито

¹⁷³ Джерелом натхнення подано публікацію: Van Houts E. M. C. Local and regional chronicles *Typologie des sources du Moyen Âges occidental*. Z. 74. Tutnhout, 1995. “Прикладення” уподобаного визначення не випало зупинити й тій обставині, що навіть у самій назві тут вказано винятково на західноєвропейську традицію.

Перед нами непоодиноким для новітньої літератури приклад, коли опрацьована на зовсім іншому історично-культурному контексті визнана схема поверхово переноситься у нічим не пов’язану з нею інерідну для неї реальність.

¹⁷⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 936; Kronika... S. 638.

повинне доводити... продовження літопису ще навіть і після останнього року. Наведене міркування супроводить наступне – так само ні на чому не засноване – припущення: “zapewne jeszcze za życia najmłodszego syna Daniela Romanowicza” (s. 153). Цим наймолодшим сином був, як відомо, князь Мстислав Данилович. Опанованого власною ідеєю автора при цьому не змогла зупинити перед настільки за всіма ознаками відважною конструкцією навіть відсутність будь-яких відомостей про самого князя ще від... 1291 р.¹⁷⁶

Наступний крок для практикованого способу як засвоєння літописного викладу, так і його трактування за всіма ознаками належалося б визнати не менш показовим: “Nie można wykluczyć, że po śmierci Włodzimierza Wasylkowicza patronat nad kroniką przejęła jego żona Olga, która znajdowała się pod opieką Mściśława” (s. 153). І про яку, правду кажучи, майже нічого не відомо... Принаймні в тому сенсі, який їй при цьому настільки відважно випало приписати, – нічого взагалі. Як і не зафіксовано чогось подібного на вияви висловленого тут “патронату” в старокиївській культурній традиції загалом. Й чому над літописом мала “патрунувати” вдова покійного князя, а не його актуальний наступник? Не тільки ні на чому не заснованим, а й позбавленим будь-якої хоча б видимості реальної історичної основи “всесильним” припущенням, отже, буває, і зовсім випадає тратити спроможність притримуватися хоч на якийсь спосіб логічно обумовлених меж. З такими підходами запропонований напрям “творчості” здатний у перспективі пропонувати можливості справді необмежені... Як і водночас – здебільшого так само виявлятися не менш безконечно відмежованим від джерела, якому випало спровокувати засвідчений науково аж надто вже скромно забарвлений неспокій...

І вже зовсім на завершення цілком несподівано явно немало розбудованого огляду – прикінцевий сюжет зі ще однією показовою “вилазкою на неосвоєну територію”. Йдеться про многотраждальну – зусиллями сучасних коментаторів – церкву над могилою “великої княгині Романової”. За свідченням літопису, князь Мстислав Данилович “созда гробницу каменую . надъ гробомъ . бабы своеи Романовой . в монастырьъ . въ стго І И свѣца ко во има правѣдникуо Акима и Аньны . и слоужбоу в неи створи”¹⁷⁷. В опрацюванні А. Юсуповіча переказ прибрав такого вигляду: “Wybudował grobowiec kamienny nad grobem babki swojej Romanowej w monastyrze u świętego [...] i poświęcił go na pamiątkę sprawiedliwych Joachima i Anny i mszę w nim odprawił” (s. 153). Подане трактування оригіналу знову пропонує незмінно притаманні автору завідомі “курйози” інтерпретації, породжені нерідко практикованим і звичним викладом на спосіб “негайно від самого себе” там, де опанування справжнього змісту явно потребувало докладення істотніших зусиль. Внаслідок засвідченого їх очевидного заощадження постало декілька безперечно зовсім своєрідних акцентів, починаючи від посвячення заходами князя... монастиря як згаданого в запропонованій конструкції останнім, хоча сам автор, звісно, насправді мав на увазі вказаний перед тим “grobowiec kamienny”. Однак написалося, як видно, щось зовсім інше... Спорудження “кам’яного гробівця” “над гробом”, його... “посвячення”, а навіть подальше зовсім уже незрозуміле в такому зіставленні... “відправлення у ньому літургії” (sic!) пропонує вельми показовий з логічно-го огляду перелік діянь, на розгляді яких не випадало би затримуватися ніяк.

¹⁷⁵ Dąbrowski D. Rodowód... S. 107.

¹⁷⁶ Останнє свідчення стосується спорудження церкви над могилою баби – вдови князя Ро-

мана Мстиславовича: Ипатьевская летопись. Стб. 937–938; Kronika... S. 647.

¹⁷⁷ Див. попередню примітку.

Відправлення літургії якнайочевидніше здатне цілком однозначно вказати не на “grobowiec kamienny”, у наведеному контексті явно цілковито позбавлений сенсу. Повинно йтися про достатньо рідкісний для української літописної спадщини задокументований приклад спорудження окремої церкви над “звичайним”, не наділеним особливим шануванням – як у випадку вишгородського мавзолею князів Гліба і Бориса – похованням. Її аж ніяк не належалося би сприймати за “grobowiec kamienny”. Уже випала нагода вказати на цілком однозначне відсилення запису до могили княгині-черниці назовні монастирського храму¹⁷⁸. До цього варто також додати зрозумілу відсутність переказу стосовно того, на який спосіб само місце поховання повинно було бути позначеним перед цим будівництвом: безперечно, це мали якось забезпечити. Одинокий актуально доступний археологічно віднайдений аналог із Луцька – вірогідна могила вбитого 1223 р. на Калці князя Ізяслава Інгваревича при апсиді собору святого Іоана Богослова – була обкладена камінням і перекрита так само кам'яною плитою без оздоблення та написів¹⁷⁹. Очевидно, таку практику випадало би сприймати одиноким для західноукраїнських земель випадковим збігом обставин актуально задокументованим автентичним прикладом. Стосовно ж наведеного польськомовного “перекладу”, повинно йтися про ще один яскравий вияв неодноразово засвідченого звично позбавленого належного проникнення до вимови залученого джерела, на дивовижу поверхового та побіжного засвоєння самого зазначеного фрагменту та його відтворення.

Перегляд нової публікації змушує із закономірним жалем визнати такий, за всіма притаманними йому ознаками виразно облегшений підхід незмінно домінуючим як при трактуванні унікальної пам'ятки західноукраїнської літописної традиції XIII ст., так і пропонуванні висновків стосовно не лише неї самої, а й так само відображених у ній – і нерідко тільки в ній – численних подій та фактів тогочасної західноукраїнської дійсності. Внаслідок цього немало викладених суджень, почасти перейнятих від попередників і так чи інакше розвинутих, а почасти запропонованих тут уперше – зусиллями вже самого автора, нерідко неспроможні витримати ґрунтовно заощадженого перед їх висуненням належного критичного вивірених й виявляються безпідставними та завідомо помилковими. Чи, принаймні, щонайменше відверто невдалими і внаслідок цього неприйнятними. Не випало уникнути й звичного для польської літератури докладення до трактування окремих епізодів літописної розповіді насамперед – чи навіть винятково – з огляду власної, об'єктивно, однак, суттєво відмінної історичної традиції, як і навіть у її очевидному неприкритому “інтересі”. Через це немало істотних і показових, а то й визначальних особливостей самого літопису та засвідченого в ньому історичного досвіду виявилися для новітнього “всеозброєного” на такий спосіб автора нерідко недоступними зовсім. Замість цього

¹⁷⁸ Александрович В. В якому монастирі... С. 191; Його ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 161.

¹⁷⁹ Троневиц П. О., Сайчук Б. Т. Підплитове поховання в Луцькому замку *Минуле і сучасне Волині (освіта, наука, культура)*. Ч. 2. Луцьк, 1990. С. 16–17; Терський С. Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 46, 48–49. Увагу до цього поховання як потенційного аналога засвідченої у літописі могили “великої княгині Романової” привернуто: Александрович В. В якому монастирі... С. 191; Його

ж. “Dlaczego nie spróbować szaleństwa”... С. 161. Зрештою, за ним стоїть так само надто скромно засвідчена в джерелах давніша традиція, до якої здатний відсилати, зокрема, лаконічний переказ Повісті временних літ про поховання зовні чернігівського Спаського собору вбитого 1078 р. князя Гліба Святославовича: “т҃ло положено быє . в Черниговѣ за Сп҃смь”, див.: Ипатьевская летопись. Стб. 191. Пор.: “югоже т҃ло положено быє Черниговѣ за Сп҃сомь”, див.: Лаврентьевская летопись. Стб. 199–200.

на підставі збережених у тексті, проте звично насамперед поверхово засвоєних фактів та прийнятого їх взаємозв'язку – досить часто винятково цілковито здогадного, необумовленого й нічим не підтвердженого – запропоновано чимало різнорідних гіпотетичних конструкцій, на перший погляд нібито доволі правдоподібною вимови. Проте при докладнішому розгляді їх випало викрити заснованими на недостатньо обґрунтованому, поверховому та поспішному й внаслідок цього здебільшого помилковому, а то й взагалі незгідному з традицією трактуванні поодиноких епізодів літописної розповіді, цілком штучними і через це – завідомо безвартісними. Досить часто наведені погляди провокувало завідомо невірне відчитання, поєднане з очевидним нерозумінням самого джерела. Вони поставали не лише відображенням, а й здебільшого водночас ще й так само наслідком власне такого – немало віддаленого, відстороненого та поспішного “прочитання” зі звичною підміною надалі автентичної розповіді джерела вже цими власними, надто приблизними на його тлі здогадами стосовно самого викладу.

При цьому йдеться найперше про найважливіші принципіві моменти походження, структури та характеру західноукраїнського літописання XIII ст. Уподобаний погляд на літопис – нібито, як велить трактувати модне слововживання, “зліпок” запозичень із різних джерел – здатний наголосити, понад усяку прийнятну з наукового огляду міру та допустимість, на відповідній складовій, не тільки ніяк при цьому її, однак, не конкретизуючи, а й взагалі не вдаючись до якихось виразніше виявлених зусиль у зазначеному напрямі. Тобто, саму ідею використано зовсім механічно, на спосіб прикладання готового штампугу. При цьому заперечено й відкинуто неприйнятну за такого наставлення визначальну роль власної автентичної історичної системи самого літопису як виняткової для старокіївського культурно-історичного досвіду пам'ятки епохи та середовища¹⁸⁰. До того ж, авторіві ще й випало опинитися під натиском новомодних та тільки цим, фактично, й привабливих поглядів, схильних зовсім поверхово докорінно переглядати саму літописну культуру. Зокрема, версія походження немалої частини тексту про події з-перед 1228 р. нібито від гаданого літопису князя Мстислава Мстиславовича (s. 71) використовує і наголошує на переказах насамперед стосовно його особи. При цьому на догоду висунутому “модно-притягальному” поглядові вона водночас схильна послідовно ігнорувати наявність у тексті ніяк не узалеженого від гаданого літопису галицького князя 1218–1228 рр. не лише значного, а й навіть однозначно

¹⁸⁰ Відзначене новіше наголошення такого характеру літопису див.: Комендова Й. Жанр... С. 81 (“В каждом из вышеперечисленных жанров есть особенности, близкие чертам Галицко-Волынской летописи, однако ни один из них не отражает характер этого произведения настолько полно, чтобы мы могли отказаться от традиционного названия Галицко-Волынской летописи и заменить его новым, более точно определяющим жанровую специфику этого текста (например, Галицко-Волынская хроника, Житие Даниила Романовича и др.”). Пор. також.: Там же. С. 85–88. “Она осталась смелым, одиночным экспериментом в европейском средневековом историописании, и именно эта позиция вне постоянных жанровых традиций является наиболее важной чертой

этого уникального памятника древнерусской письменности”: Там же. С. 88. Своего часу до його “одногокого положення среди памятников летописания” відкликався також: Лихачев Д. С. Русские летописи. Москва; Ленинград, 1947. С. 23. На “особый характер” літопису вказував також: Тихомиров М. Н. Древнерусские города Ученые записки Московского государственного университета. Вып. 99. Москва, 1946. С. 210. Новітні дослідження не дають, правда, підстав притримуватися загальноприйнятого в новітній науковій практиці іменування літопису Галицько-Волинським, оскільки цілковито згідна з походженням власна задокументована (одинокий тільки раз під 1415 р.) автентична його назва – Володимирський: Александрович В. Володимирський літопис... С. 189–215.

домінуючого комплексу як тогочасних, так і так само давніших відомостей про родину князя Романа Мстиславовича та його спадкоємця – князя Данила Романовича¹⁸¹. На раніших свідченнях починаючи від 1205 р. й до появи в Галичі князя Мстислава Мстиславовича при цьому взагалі не особливо й акцентовано. Звісно, ніяк не таємниця чому: вони зовсім не здатні вкладатися до омріяної концепції. Не випадало би вдаватися до доведення стосовно історії Романовичів як головного й визначального, справжнього об'єкту відповідної частини викладу не тільки для періоду до 1218 р, а й після нього. Прийнятий нічим не обґрунтований погляд щодо гаданого літописання князя Мстислава Мстиславовича схильний виразно применшувати і навіть ігнорувати ці перекази та їх самостійну історичну вимову. Адже до висунутої на таких засадах концепції, зокрема, некладаються зовсім позбавлені присутності ще не чинного на той час на західноукраїнському ґрунті князя Мстислава Мстиславовича відомості стосовно початків біографії та не зауваженого донедавна в його якнайширшому значенні утвердження князя Данила Романовича у Володимирі¹⁸². Разом із найближчим подальшим розвитком започаткованої цим тенденції, що вже у недалекій перспективі мало стати, зокрема, головною запорукою розгортання зусиль із цілеспрямованого “збирання” спадщини князя Романа Мстиславовича та всемірної розбудови утвердженої і зміцненої на такий спосіб держави.

Завідому штучність і безпідставність погляду про роль прийнятого гаданого зразка яскраво показує наведений (s. 55, 56), проте, як і в попередників, так само не сприйнятий вимовний епізод розповіді під 1217 р. про знаного “прегордого Філа”: “во ино время оубень бы^с Даниломъ Романовичемъ . древле прегордыи Фила”¹⁸³. У зацитованому висловлюванні за неодноразово відзначеним призвичаєнням побачено тільки “редакцію” тексту після 1245 р. коли під час Ярославської битви той “оубень бы^с”¹⁸⁴ (s. 56). Однак сам виклад, радше, спроможний переконати, що повинно йтися не про неодмінну одну з “незліченних” – як тут виявляється, уже за самого Данила Романовича, далі його брата Василька й тоді ще Володимира Васильковича. Наведений факт, видається, здатний найперше вказати на текст, укладений щойно після загибелі “Філі” 1245 р., що, зрештою, саме в такому значенні випало зауважити ще М. Грушевському¹⁸⁵. Проте “прихованого” через зацитоване відкриття виразного відсилання до вірогідного часу складення відповідної частини літопису побачити все ще й досі так і не випало нагоди¹⁸⁶...

¹⁸¹ На такому очевидному недоліку подібних поглядів внаслідок довільного монтування текстів на матеріалі пізнішої, волинської частин літопису свого часу виразно наголосив: Еремін І. П. *Волинская летопись 1289–1290 гг. Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 13. Ленинград, 1959. С. 104–117.

¹⁸² До цього все ще недооціненого володимирського акценту як у біографії короля Данила Романовича, так і історії його держави увагу коротко привернуто: *Александрович В. Володимир часів князя Данила Романовича. Вступні нотатки до непоцінованого періоду історії міста Минувле і сучасне Волині та Полісся: Володимир Волинський в історії України та Волині. Збірник наукових праць. Матеріали XIV Волинської на-*

укової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-ій річниці Незалежності України та 680-й річниці надання Володимирові-Волинському Магдебурзького права, м. Володимир-Волинський, 2004 р. Луцьк, 2004. С. 3–4. Пор. також: Його ж. Князь володимирський. С. 61–74.

¹⁸³ *Ипатьевская летопись*. Стб. 736. Пор.: *Kronika*... С. 76.

¹⁸⁴ *Ипатьевская летопись*. Стб. 804; *Kronika*... С. 284 (“оубієнѣи быс[тъ]”).

¹⁸⁵ *Грушевський М. Історія української літератури*... С. 138.

¹⁸⁶ Найновіший коментар, заснований, як значалося, на переконанні у вишкненні літопису короля Данила Романовича щойно вже тільки після його смерті, в останньому зверненні до

Прийнята настільки бажана експлуатація гаданого літопису князя Мстислава Мстиславовича неприйнятна й з огляду ще одного вартого уваги міркування. Неможливо зрозуміти, чому літописець Данила Романовича, достатньо докладно самостійно описавши події 1205–1218 рр., для яких, звісно, не мало би бути зразка, чомусь раптом мав... полишити розпочату роботу й віддатися переписуванню із “постороннього” джерела. Аби потім, від 1228 р., знову немов повернутися до звичного для себе способу провадження літописного викладу. Чи випадало би докладати зусиль для доведення, що так не буває?

Уявлення стосовно пізнішого безмірно широкого редагування виразно переексплуатовано поза всяку можливу міру, причому, як неодноразово випало показати на конкретних вимовних прикладах, якнайочевидніше, – зовсім без будь-яких на те підстав. Найвиразніше усі наслідки такого підходу виявляються у незмінному наголошенні на доповненнях редактора князя Володимира Васильковича, покликаних, нібито, усіяло виопуклити роль його батька, при наявності в тексті водночас так само навіть декількох відсилань до раніше не зауважених у літературі немовби також аналогічних зусиль невідомих давніше гаданих редакторів ще також і самого князя Василька Романовича. Віднаходячи подібні численні вияви, хоча при цьому ніяк не аргументуючи самих цих знахідок – цілковито в тому підході, про який свого часу писав В. Пашуто, авторів явно випало перестаратися, оскільки з його позиції так повинно виглядати, неначебто до прийнятого “редагування” молодший брат Данила Романовича в літописі немов узагалі мав бути мало що майже неприсутнім. І так само водночас мало видаватися, нібито літопис короля Данила Романовича в його актуально доступному складі не так був укладений, як... згодом насамперед – якнайактивніше “доредатований”. Поглинутий напливом подібного закрою новацій, автор такого виразно переповненого “креативності” погляду явно не віднайшов нагоди задуматися над тим, чи за домінування запропонованих уявлень літопис короля Данила Романовича... наділений шансом існувати взагалі як окреме самостійне явище традиції свого часу... Адже уже зауважено навіть, що “редагування” немовби здатні навіть зливатися між собою (див вище). Й наскільки при цьому пропоноване трактування спроможне так само відповідати неодноразово на численних конкретних прикладах засвідчених на сторінках літопису злагодженої співдії обох братів, що її ніяк не випадало би подавати найперше винятково зацікавленим новішим редакторським додатком. Про справжнє місце князя Василька Романовича у викладі літописців при цьому, фактично, не йшлося зовсім. Що ж до вимислу, то його, радше, належалося би визнати власне за винятково піддатливим, як неодноразово довелося переконатися, на численні зауважені різнорідні вияви “поглибленого проникнення” такого зразка незмінно поверхово читаючим інтерпретатором. Тим більше, що схильність до такого сприйняття літописного тексту у поєднанні з безперечним нерозумінням багатьох фрагментів оригінальної розповіді разом із постійною неустанною готовністю трактувати на власний розсуд не прочитане й не усвідомлене в аналізованому огляді засвідчено не тільки неодноразово, а й навіть систематично.

Викладений всемірний тріумф теорії суцільних “запозичень та редагувань” не тільки не заснований на переконливих аргументах, а й схильний нехтувати самими основами літописного канону. Виявляється, за наявності загальновизнаних прикладів літописання як старокіївського родоводу, так і молодших регіональних,

лену вигадку”: Галицько-Волинський літопис: текстологія... С. 185.

цього сюжету побачив у ньому лише “зацікав-

укладених на території пізнішої Росії, знаних прикладів польської та інших сусідніх хронікарських традицій європейського культурно-історичного кола, лише західноукраїнському літописанню XIII ст. – в очах окремих його новітніх тлумачів – належить бути чимось зовсім іншим, якимось немов своєрідним виламом із чинних неодмінних норм та призвичаєнь епохи. На яких підставах і – головне – з яким проникненням до самого джерела схильні послідовно утверджувати таке переконання його прихильники уже була нагода показати на чи не навіть аж надто репрезентативному наборі численних різнорідних вимовних прикладів...

Зрештою, якщо волею так налаштованих новітніх коментаторів пізніші редагування спроможні аж настільки покривати собою власне літопис, то варто би вдатися для порівняння з тими зразками жанру, де доповнення засвідчені в самих рукописах – коли їх робили автори, або ж пізніші читачі на зразок, зокрема, списку князів Острозьких з численними нотатками на полях. При цьому, належалося би визнати, що навіть сама структура тогочасної рукописної книги не передбачала потенційних обширніших додатків, а лише можливі лаконічніші за обсягом нотатки на звично чималих вільних полях¹⁸⁷. Власне такі, поодинокі виразні зразки яких була нагода зауважити в тексті західноукраїнського літопису (див. вище). Причому, як уже на конкретному прикладі випало показати, подібного походження доповнення присутні не тільки в літописі короля Данила Романовича. Заново осмислений унікальний для літописної традиції Романовичів текст із переліком володимирських владик, як уже зауважено, здатний доводити наявність окремих аналогічних нотаток пізнішого, відповідно до вкладеної у нього інформації уже володимирського походження, й у давнішому літописі Данила Романовича. Оскільки сам літопис дійшов до нас тільки в молодших копіях, автентичними прикладами новіших доповнень, окрім очевидних і безперечних додатків до тексту, здатний слугувати досвід іноземних літописних традицій, окремі взірці яких у контексті опрацювання західноукраїнської літописної спадщини XIII ст. нещодавно пригадав О. Толочко¹⁸⁸. Однак якраз вивчення самого тексту в новітніх історіографічних побудовах і виявляється не найголовнішим. За засвоєною традицією його замінює діяльність, знаним “зусиллям власної волі” незмінно здатна пропонувати відомої широти результат. Звідсіля й неунікнений наслідок: літопису як автентичному переказові з епохи випадає цілковито поступитися перед новітніми різноглибокими здогадними історіографічними побудовами.

Через усі відзначені прикмети доводиться визнати домінування у запропонованому тексті добре знаних, все ще й надалі “неунікнених” і тільки почасти пережитих “старих проблем” історіографії. Їх збереження немало забезпечує явна недостатність об'єктивного знання у поєднанні з підміною всебічного наукового дослідження нагромадженням прикрашених поєднаною зі “скарбами історіографії” “надсучасною термінологією” різної, але здебільшого виразно підозрілої правдоподібності гіпотез та здогадів, надто часто заснованих на довірливо перейнятих від попередників далеко не належно обґрунтованих вихідних мотивах. При цьому їх ще й немало збагачено того ж наповнення уже власними поспішними необдуманими “чорновими баченнями”, надалі всебічно не опрацьованими. Внаслідок так організованої активності проголошена заповідь

¹⁸⁷ Одинокий виняток у Христинопольському Апостолі XII ст. зі заздалегідь спеціально передбаченою унікальною організацією тексту на сторінці (Львівський історичний музей) задан

тільки підтвердити таке правило.

¹⁸⁸ Толочко О. Галицько-Волинський літопис: історія... Іл. 1–7.

“кроку вперед” виявляється “нереалізованим проривом”, а науковий досвід – поповненим наступними показовими здобутками історіографічної спадщини, які доводиться долати й від багатьох позицій яких, навіть ще за зовсім свіжими слідами, випадає цілковито відмовлятися.

Подібні успіхи показують, що у достатньо вузькому, зрештою, колі професіоналів від цеху все ще не віднайшла шансів неподільно запанувати загальновідома, проте так по-справжньому й не визнана такою безумовно цілком очевидна істина, що джерелом першої вимови в традиції незмінно функціонує сам літопис. І зовсім не варто переводити такий притаманний винятково йому одному сенс у наінспіровані за уже відзначеною закономірністю немало під враженнями не так від нього самого, як найперше розмірковувань з його приводу “попередніх класиків” широкі надто приватного наповнення “проби комп’ютерної клавіші”, яким із технічним прогресом останніх десятиліть випало остаточно замінити класичні для тривалого попереднього періоду “проби пера”. Не може бути переконаності в тому, що й надалі не всім вистачить сили втриматися від добре відомої спокуси в її актуалізованій новітній редакції... Не виникає, однак, так само сумніву, що один із безвідмовних рецептів професійного здоров’я полягає акурат у всемірному розвитку здатності втриматися у стані прив’язаності до джерела...

Втім, безперечно, справа не тільки в одиночному окремо взятому авторові та зовсім приватних внаслідок цього акцентах найперше особистої школи. На тлі описаних немало сумнівних здобутків випадало би вдатися також і до певних ширших міркувань, оскільки з огляду далеко не рідкісних й інших подібного характеру успіхів найновішої літератури виразно зарисовується цілком чітко зазначена послідовна окрема тенденція. Її головною визначальною ознакою сприймається очевидна перевага, коли не цілковите панування розмірковувань окремо історика над вимовою джерел до історії. Такий собі суголосний панівним тенденціям епохи тріумф безмежно гордого самовпевненого індивідууму при не тільки нездатності, а й навіть неспроможності адекватно відчитати й осмислити автентичну вимову самого джерела. Що більше, на тлі не лише домінування, а й навіть неухильно наростаючого параду якнайширшого наповнення подібних різноіндивідуальних об’явлень щось таке як само джерело здатне сприйматися немов навіть взагалі “й не зовсім потрібним” та обов’язковим...

У конкретному польському випадку до цих понад усяку міру перебільшених тенденцій індивідуалістичного походження долучається ще й відзначений мегаломанічного родоводу не цілком здоровий у його численних виявах на аналізовану тему патріотизм. Поеднаний із притаманним йому упродовж багатьох віків та особливо загостреним за умов останніх півтора століть знаним з незмінної своєрідності наставленням до України та її історичної традиції. Йому знову і знову випадає оживати в неодмінній “тихій втісі” на кожну визнану такою нагоду будь-якою ціною наголосити рідний польський акцент. Власне таким виявом сприймаються, зокрема, й показові новітні намагання не побачити зовсім “Холм” як безперечну вершину не тільки активності короля Данила Романовича, а й національної традиції усього XIII ст. загалом. Адже сама згадка про місто неunikнено повинна передбачати появу “у тлі” наступного не найбажанішого питання про подальшу долю цього скромного тепер зовсім “польського” провінційного містечка на східних теренах сучасної Польщі, де упродовж останнього десятиліття відкрито унікальну для тодішньої Східної Європи резиденцію короля Данила Романовича. Звісно, виконання

“соціального замовлення” з об’єктивним врахуванням справжніх обставин історичної долі українських земель у її польському контексті невідступно узалежене від відомих для можливих носіїв такого врахування наслідків... У Польщі польська історія зобов’язана бути патріотичною насамперед – без варіантів (обов’язок професійності, як видно, поставлений далеко не так гостро, що, звісно, ніяк не є суто польським винаходом). Не кажучи про фактор зовнішній, навіть внутрішній. Натомість зобов’язанню історичної правди їй належалося прислуговувати не так уже й часто (“рыцарь, мне не нужен свет”!). Особливо в тих ситуаціях, коли мала неподільно домінувати “racja stanu”, а український контекст у польській традиції уже століттями якраз і належить не інакше, як цілковито до такого саме сприйняття. Тому й виникають подібні “дуже польської” своєрідності дослідження, приречені, зокрема, принагідно перетворювати “чужу” історію на суцільну руїну, від якої у перспективі здатна була, як відомо, порятувати лише “сильна рука незмінно старшого” – в даному конкретному разі – польського брата. Так, ніби не належить зовсім знати, як отой порятунок мав розпочатися, розвиватися і як виглядає ще й досі... Саме звідсиля “не могло бути” ніякого короля Данила Романовича¹⁸⁹, його “дуже небажаної” столиці Холму та літопису. Король так само “w opinii współczesnych, nie mógł być uznany za człowieka religijnego (sic!)”¹⁹⁰ й – відповідно до присуду новітніх “всезнаючих всепроникливих” суддів, як видно, – не повинен бути припечатаним хоч якимось проблиском надії на ще багато чого...

Проте тільки в очах різновиду професорської (чи навіть тільки докторської) породи, неспроможної з належною увагою віднаходити автентичну вимову джерел... Зате незмінно здатної зі всеозброєнням індивідуального “вищого наукового екстазу” забуватися у значно доступнішому немало поширеному та навіть чи не “загальноулюбленому” гріхові “трактування джерел не прочитаних”...

При цьому, безперечно, так само ніяк не мало би йтися про одного окремо взятого автора. Вказана визначальна тенденція у тлумаченні джерел – надто широке явище для того, аби бачати її тільки в цьому одиночному відособленому прикладі. Причому, не дивлячись на усе різноманіття виявів новітньої наукової свідомості, вона презентується навіть одним із головних, немало

¹⁸⁹ Один з рускосхвильованих визнаців “капітана гранта” уже навіть удостоївся побачити короля буквально так: “Современный историк не может не подвести некоторые итоги внешней политики князя Даниила: провал за западном направлении, провал на восточном (неспособность организовать хоть какое-то сопротивление нашествию Бату в 1240 г. и Бурундая в 1259 г.), провал на северном (многолетние войны и разорения на русско-литовско-ятвяжском пограничье лишь ускорили экспансию Литовского государства в этом регионе)... Может быть, уместно поставить вопрос о “феномене Даниила Галицкого (sic!)”: талантливый ритор при весьма посредственном военачальнике и правителе? Фактически все отличия Даниила Галицкого (sic!) от любого другого современного ему князя можно свести к одной фразе: при нем был панегирист (sic!), который описывал каждый его шаг (sic!) – и поэтому мы знаем о действиях Даниила, и ничего не знаем о дру-

гих князьях. Почти двести лет историки заврожено следовали за рассказом панегириста, как за летописной “нитью Ариадны”, но ведь когда-то она должна закончиться?”, див.: *Мартынюк А. В.* “Хронографу же нужна есть писати все”, или как Даниил Галицкий (sic!) не взял Оломоуц, а летописец превратил поражение в победу *Письменность Галицко-Волынского княжества...* С. 128. З цього пасажу належалося би, мабуть, найперше зробити висновок, що в особі “современного историка” Батиеві врешті по стількох століттях випало дочекатися... сили, здатної йому протиставитися... Сам настільки ерудиційно налаштований автор-винахідник, очевидно, також “по трудах” не зовсім віднайшовся у стані прочитати припале йому згідно зі знаною іншою неунікнено діючою стороною біблійної формули “ищущий да обрящет”...

¹⁹⁰ Див.: *Dąbrowski D.* Religijność króla Daniela Romanowicza Княжа доба: історія і культура. Вип. 9. С. 90.

розвинутих виявів сучасної літературної активності. Тому випадає сприймати її у колі усезагальних особливостей актуально поширеного “різнонаукового знання” в конкретному з найприкметніших його відображень.

Стосовно літописної практики старокиївської традиції таке спрямування свого часу поширив “перший історик літописання” Алексей Шахматов (1864–1920). Після досвіду достатньо ще вільного за умов свого часу використання у попередній російській та залежній від неї літературі XIX ст. літописних відомостей для реконструкції досить ще на той час загальної картини історичної дійсності та окремих її епізодів він зайнявся безпосередньо самим літописанням як окремим явищем культурного досвіду й фактично заклав основи домінуючого досі його сприйняття. Проте вже сучасникам було очевидно, що запропоновані при цьому побудови далеко не завжди засновані на всебічному поглибленому вивченні самих текстів. Навпаки, в них вловлювалися явні не підкріплені належними аргументами поспішні суб’єктивні тлумачення, нерідко не здатні маги нічого спільного із завданнями наукового осмислення літописів. Сучасник Васілій Істрін (1865–1937) прямо писав А. Шахматову: “Вам ничего не стоит наделать целый ряд редакций, неизвестных до Вас, которые Вы по своему желанию сокращаете, распространяете и т. п.”. І далі: “Задаем себе вопрос – какая сила заставляет Вас искать новые выводы силой разума, без детального изучения?”¹⁹¹, закликаючи подібну роботу “делать с осторожностью и убедительностью”¹⁹².

Однак дальший розвиток опрацювання літописної традиції пішов насамперед у заданому напрямі власне через продовження поглядів А. Шахматова, а об’єктивна стримана позиція В. Істріна виявилася “непотрібною” й на ціле століття забутою та зауваженою щойно тепер – уже як здобуток невідбутого історіографічного досвіду. Згодом безпідставність зовсім механічного та абстрактного перетасовування поодиноких фрагментів літописної розповіді на прикладі тлумачень літопису князя Володимира Васильковича в публікаціях Михайла Грушевського та Владіміра Пашуто (до засновника методу він не вдавався) так само критикував Ігорь Єрьомін¹⁹³. Однак таким поодиноким твердим міркуванням вистало як цілковито потонути, так і досі потопати в суголосному хорі “поглиблених інтерпретаторів” шахматовської школи...

Власне не що інше, як немало сумнівнотнауковий шахматовського родоводу спосіб трактування західноукраїнського літописання XIII ст. неодноразово засвідченою “силою розума”, при очевидній неувазі і навіть нерідко неготовності до сприйняття самого тексту й пропонує в актуальному розвитку книга А. Юсуповіча. У цьому з усію очевидністю переконують наведені численні конкретні зауваження до її тексту (без претензії, звісно, на вичерпність). Як саму кількість, так і зміст та наповнення нотаток на полях доводиться визнати чимось таким, чому випало стати реакцією на немале розходження із завданнями об’єктивного всебічного наукового дослідження автентичної літописної спадщини як єдиного такого фактичного наповнення джерела для реконструкції української дійсності пізньої княжої доби.

Аналізовану пропозицію відзначає неодноразово на чималому наборі вимовних прикладів встановлена і засвідчена поверховість уже навіть самого відчитання тексту разом із нерозумінням багатьох притаманних епосі специфічних особливостей його автентичного вислову. Досить часто він виявився насправді

¹⁹¹ *Вовина-Лебедева В. Г.* Школы исследования русских летописей XIX–XX вв. Санкт-Петербург, 2011. С. 281.

¹⁹² Там же. С. 190.

¹⁹³ *Еремін І. П.* Вольнская летопись... С. 104–109.

навіть не прочитаним й автору належалося розмірковувати не так про викладені в ньому факти та перебіг подій, як щось не зовсім те саме, немало інше, своє і либонь навіть чи не приватне, оскільки повинно йтися насамперед про індивідуальне переломлення конкретного історичного тексту при зверненні до нього. Таку надто віддалену прив'язаність до літопису заміщено не позбавленим відваги трактуванням не прочитаного, заснованим на знаній твердості переконаннях, почерпнутих найперше від безвідмовних за таких обставин “скарбів історіографії” та підкріплених уже індивідуальною посиленою творчістю того самого зразка. У колі виведеного з досвіду найстаршої наукової літератури ХІХ ст. та утвердженого упродовж усього наступного століття призвичаєння до насамперед власне такого безпідставно “відважного” ставлення до джерела подібне поводження із літописною розповіддю давно утвердилося звичним і навіть у певному сенсі мало що не загальноприйнятим. Проте водночас є цілком очевидною не тільки недостатність, а й водночас також неоправданість наукової сторони подібного підходу, часто навіть її відсутність й, відповідно, – не дивлячись на його цілком успішну до останнього часу “кар’єру” – неприйнятність як на практиці придатного методу осмислення літописного викладу разом із відображеною у ньому дійсністю та традицією. Яким значенням у науковому сенсі можуть бути наділені тлумачення непрочитаного тексту, незрозумілого і навіть нерідко через те недоступного для інтерпретатора? Не може у колі наукового досвіду функціонувати настільки вільне ставлення до джерела та – при надто часто цілком поверховому засвоєнні – так довільне трактування його переказу й вимови. Відповідно до віддавна усталеної гуманітарної традиції, інтелектові належить зовсім інше застосування. Без настільки очевидного незмінного плутання жанрів наукового дослідження та послідовно засвідченого конструювання виразно поверхових концепцій неunikнено підозрілою за такого прикладення під усіма оглядами й так само немало підозрілою за різноманітним набором її конкретних об’явлень неподільно домінуючою “силою розуму”, явно без належної обережності, проте з очевидним натиском та притиском.

Тому супроти загальноvizнаних норм наукового дослідження нове польське звернення до літописної традиції західноукраїнських земель ХІІІ ст. через явне безмірне переобтяження тексту несподіваними з наукового огляду акцентами, “z powodu grzechów” якнайрізноманітніших, що їх випало зауважити немало, неодноразово засвідчених як при читанні, так і трактуванні прочитаного, не випадало би визнати відповідним потенційним очікуванням. Безперечно, робота з таким колом джерел вимагає як більшого індивідуального досвіду, фахової школи, так і – насамперед – виведеного від них глибшого проникнення до автентичної вимови залучених текстів. Уже само виявлене ще при відтворенні на перших сторінках переліку київських князів до часу захоплення міста військами хана Батия й неодноразово підтверджене далі недочитування і поверхове читання літопису цілковито виводить виклад поза ситуацію суто наукову. Такого ж наповнення численні тлумачення багатьох й інших фрагментів літопису, не відмежовані навіть від явно анекдотичних за вимовою казусів на зразок знаменитої втечі війська Данила Романовича з поля битви “z powodu grzechów”. Вони здатні переконати в очевидній передчасності зусиль із трактування літописного викладу ще перед належним заглибленням до самого тексту та його вимови. З цього огляду непоодинокі надміру оригінальні ширші висновки та тлумачення разом із засвідченими в літописі обставинами розвитку окремих подій та історичної ситуації загалом сприймаються так само

висунутими без належного всебічного осмислення та обґрунтування й за всім їх складом явно не підготовленими й занадто ранніми.

Ще підозрілішими на такому тлі неunikнено виглядають побудовані із залученими підходами запропонованої глибини висновки щодо формування, складу та прийнятої еволюції самого джерела. Не підкріплені докладнішим систематичним дослідженням міркування стосовно вибраних окремих ситуацій вказують на притаманну актуальному індивідуальному досвідові автора схильність до недостатньо обумовлених широких узагальнень і концептуального забарвлення висновків без передбаченого в науковій традиції їх попереднього належного цілеспрямованого всебічного обґрунтування. Надмірне докладення нічим не оправданих завідомо позанаукового наповнення зусиль там, де висновки повинні поставати через єдино прийнятне у колі наукового дослідження їх виведення з результатів послідовного систематичного осмислення джерельних переказів, підважує будь-які викладені в нав'язанні до них міркування та неunikнено відносить їх до побічних – здебільшого і насамперед – виявів історіографічного досвіду.

Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України

АНОТАЦІЇ

Юрій ДИБА

ГЕОГРАФІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОПИСУ КРАЇНИ РУСІВ У ТРАКТАТІ “ГУДУД АЛ-‘АЛАМ”

Розглянуто фрагмент анонімно-го персомовного географічного трактату Х ст. “Книга про регіони світу зі сходу на захід” (“Hudūd al-‘Ālammin al-Mashriqilā l-Maghrib”), відомого за єдиним рукописом середини XIII ст. Його анонімний автор повідомляє про різні країни. З-поміж іншого, “Гудуд аль-‘Алам” згадує Русь та називає руського володаря “Хакан-Рус”. Встановлено, що географічні орієнтири опису країни Русь в “Гудуд ал-Алам” прямо узгоджуються з широтною орієнтацією трьох груп русів з центрами в Куябі, Уртабі та Славі, локалізованих у попередній публікації “Географія первісної Русі у східних джерелах”. Запропоновані топонімічні пояснення для опису країни русів у “Гудудал-Алам” нанесені на карту Правобережжя Дніпра.

Ключові слова: “Гудуд аль-‘Алам”, країна русів, три групи русів, Правобережжя Дніпра.

Олександр ГОЛОВКО
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЛАТИНОМОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ IX–X СТОЛІТЬ

Розглянуто найдавніші латиномовні джерела, посталі в германських землях, у яких збереглася інформація про слов'ян Східної Європи IX–X ст. Ці пам'ятки мають велике значення, оскільки засвідчили перші контакти Русі з германськими державними утвореннями, наявність в той час стабільних торговельних зв'язків між країнами Центральної і Східної Європи. Особливий інтерес становлять свідчення про взаємини Римської (Германської) імперії Оттона I з державою Русь з центром у Києві за часів княгині Ольги наприкінці 50-х – на початку 60-х років X ст.

Ключові слова: латиномовні джерела, германські землі, держава Русь, слов'яни Східної Європи IX–X ст.

SUMMARY

Yurii DYBA

GEOGRAPHICAL LANDMARKS IN THE DESCRIPTION OF THE COUNTRY OF THE RUS' PEOPLE IN THE TREATISE “HUDŪD AL-‘ĀLAM”

The publication considers a fragment of an anonymous geographical treatise of the 10th cent. “The Boundaries of the World from the East to the West” (Hudūd al-‘Ālammin al-Mashriqilā l-Maghrib), which is known from the only manuscript of the mid-thirteenth century. Its anonymous author reports about different countries. Among other things, the author of “Hudūd al-‘Ālam” mentions Rus' and calls the Rus' ruler as “Khāqān-iRus”. It was found that the geographical landmarks of the description of the country of Rus' in “Hudūd al-‘Ālam” are in direct agreement with the latitudinal orientation of the three of groups of the Rus' with centers in Kūyāba, Urtāb, and S.lāba, which were localized in the previous publication “Geography of the Primary Rus' in Eastern Sources”. The proposed toponymic explanations for the description of the country of the Rus' in “Hudūd al-‘Ālam” are plotted on the map of the Right Bank of the Dnieper.

Key words: “Hudūd al-‘Ālam”, mentions Rus', of the three of groups of the Rus', of the Right Bank of the Dnieper.

Olexandr HOLOVKO
UKRAINIAN LANDS IN WESTERN EUROPEAN LATIN SPEAKING SOURCES IX–X-TH CENTURIES

The author of the article has analysed the ancient historical sources in Latin, which were written on German lands. Information about Slavs of Eastern Europe is contained in these documents. These monuments are very important, because they testified to the first contacts between Rus and German state formations and the existence countries' stable trade relations in Central and Eastern Europe at that time. Of particular interest is the evidence of the relationship between Roman (German) Empire during the reign of Emperor Otto I and the Kyivan Rus state under the rule of Princess Olga in the late 50's – early 60's of the Xth century.

Key words: ancient historical sources in Latin, German lands, Kyivan Rus state, Slavs of Eastern Europe IXth–Xth centuries.

Андрій БІЛЕЦЬКИЙ
ЛІТОПИСНІ ПОВІДОМЛЕННЯ
ПРО НАРОДЖЕННЯ КНЯЗЯ СВЯТОС-
ЛАВА У КОНТЕКСТІ ТАТИШЧЕВСКИХ
ВІДОМОСТЕЙ

Здійснена спроба на підставі аналізу літописних і татіщевських повідомлень встановити рік і дату народження князя Святослава. Зокрема, автор доводить що син у князя Ігора народився до його походу на Константинополь, навесні 941 року.

Ключові слова: літописні повідомлення, Хроніка Амартולי, князь Святослав, одруження князя Ігора і Ольги, О. Шахматов, В. Татіщев.

Юрій ГУДИМА
НАВЕРШЯ МЕЧА З ОКОЛИЦЬ
ОЛЕСЬКА НА ЛЬВІВЩИНІ

Введено до наукового вжитку інформацію про навершя меча з околиць Олеська на Львівщині. Воно було частиною меча, який, згідно з класифікацією А. Кірпичнікова відноситься до типу А-місцевий. Типологічно найближчий з відомих аналогів – навершя меча першої половини XI ст. з Карабчійва біля Кам'янця-Подільського. Найхарактернішою особливістю навершя меча з околиць Олеська є наявність в його орнаментациї свастики (філфот, гамадіон) – символу, який поширений у культурі та мистецтві багатьох народів, але досить рідкісний в оздобленні середньовічних мечів на теренах Європи. Приклади – меч у Метрополітен музеї(США); навершя меча з острова Уайт і два мечі з графства Кент (Велика Британія); меч зі Себо(Норвегія); меч, який продавався на одному з аукціонів. Географічно найближче до Олеська у XIX ст. було знайдено два мечі на території літописного міста Пліснеськ. У зв'язку із цим актуалізується питання про виготовлення мечів місцевими майстрами в районі Кременецьких гір і Вороняків, де за княжої доби пролягала ділянка трансконтинентального шляху Багдад-Київ-Краків-Регенсбург. Уздовж саме цієї магістралі формувалась етно-культурна контактна зона, Руська земля та, згодом, політико-адміністративне пограниччя між Галицьким і Волинським князівствами.

Ключові слова: навершя меча, свастика, Пліснеськ, Олесько, княжа доба.

Andrij BILECKYJ
CHRONICLES OF THE BIRTH OF
PRINCE SVYATOSLAV IN THE CONTEXT
OF TATISHCHEV'S INFORMATION

This article attempts to establish the year and the date of birth of Prince Svyatoslav on the basis of the analysis of chronicles and Tatishchev's reports. In particular, the author proves that the son of Prince Igor was born before his campaign in Constantinople, in the spring of 941.

Key words: chronicles, Chronicle of Amartola, Prince Svyatoslav, marriage of Prince Igor and Olga, O. Shakhmatov, V. Tatishchev.

Yuriy HUDYMA
THE SWORD POMMEL FROM THE
VICINITY OF OLESKO IN THE LVIV RE-
GION

Information about the sword pommel from the vicinity of Olesko in the Lviv region was introduced in to the scientific circulation. It was part of a sword, which, according to the classification by A. Kirpichnikov belongs to the A-localtype. Typologically the closest of known analogues is the sword pommel of the first half of the 11th century from Karabchiiw near Kamianets-Podilskyi. The most distinctive feature of the sword pommel from the vicinity of Olesko is the presence of swastika (fylfot, gammadion) in its ornamentation, a symbol that is common in the culture and art of many peoples, but quite rare in the decoration of medieval swords in Europe. Examples are the sword in the Metropolitan Museum (New York USA), the sword pommel from the Isle of Wight and two swords from the county of Kent (UK), the sword from Sæbø (Norway), the sword that was sold at one of the auctions. Geographically, the closest to Olesko were two swords found in the 19th century in the area of the annalistic town of Plisnesk. In this regard, the issue of making swords by local craftsmen in the area of Kremenets Mountains and Voroniaky, where during the princely era transcontinental route Baghdad-Kyiv-Krakow-Regensburg lay, is being updated. A long the same artery an ethno-cultural contact zone was being formed – the Rus', and later, the politico-administrative border between Galicia and Volyn principalities.

Key words: sword pommel, swastika, Plisnesk, Olesko, princely era.

Петро ДОВГАНЬ
ЗАМОК НА ВОЛЯНАХ У БУСЬКУ –
КНЯЖИЙ ОСІДОК XII СТОЛІТТЯ

На основі літописних та археологічних джерел доведено, що замчище на Волянах у Буську Львівської області – це залишки осідку першого бужського князя Давида Ігоровича, його резиденція у 1098–1112 рр. Зокрема, такий висновок дозволяють зробити аналіз відповідних повідомлень за Іпатіївським літописом (видання 1998 р.) та археологічні дослідження замчища Михайла Филипчука у 1988 р., Володимира Петегрича у 1983 р. та Петра Довганя у 2000 р. Особливої уваги заслуговує віднайдення у 1972 р. біля замчища хрест-енколпійон XIII ст., часткове наукове вивчення якого стало можливим лише у 2022 р.

Ключові слова: Буськ, замчище на Волянах, князь Давид Ігорович, енколпійон.

Григорій ОХРИМЕНКО, Світлана
ЛОКАЙЧУК, Олександр БАБІНЧУК
АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
НА ТЕРЕНІ ЖИДИЧИНА В ОКОЛИ-
ЦЯХ ЛУЦЬКА

Стаття присвячена висвітленню окремих питань археології с. Жидичин Ківерцівського р-ну Волинської обл., а також заснуванню одного з найдавніших на Волині Свято-Миколаївського монастиря). Зібрані археологічні дані свідчать про значну заселеність Жидичина у давньоруський період, розвиток тут ремесел, а також про особливу роль монастиря як значного духовного центру.

Ключові слова: давньоруський період, християнізація слов'ян, Свято-Миколаївський монастир, центр гончарства, залізобна справа.

Александр МУСІН
ВШАНОВУВАННЯ СВЯТИХ ЙО-
АКИМА І АННИ НА РУСІ ТА ІКОНО-
ГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ПЕРЕМИШЛЬ-
СЬКОЇ ШКОЛИ УКРАЇНСЬКОГО СЕ-
РЕДНЬОВІЧНОГО МАЛЯРСТВА

У статті на тлі відповідної практики у Візантії аналізуються відомі факти шанування святих Йоакима і Анни в середньовічній Східній Європі. Це шанування відображене передовсім у посвяті храмів,

Petro DOVHAN
CASTLE IN VOLANY IN BUSK –
PRINCE'S SETTLEMENT OF THE
XII CENTURY

On the basis of chronicle and archaeological sources it is proved that the castle site in Volyany in Busk of Lviv region, is the remains of the settlement of the Buzh first prince Davyd Ihorovych, his residence in 1098–1112 years. In particular, such a conclusion allows us to analyze the relevant reports according to the Ipatiev Chronicle (edition of 1998 year) and archaeological research of the castle site of Mykhailo Filipchuk in 1988 year, Volodymyr Petehyrych in 1983 year and Petro Dovhan in 2000 year. Of particular note is the thirteenth-century cross-engolpion found in 1972 near the castle site, a partial scientific study of which became possible only in 2022.

Key words: Busk, castle site in Volyany, prince Davyd Ihorovych, cross-engolpion.

Hryhoriі OKHRIMENKO, Svitlana
LOKAICHUK, Alexander BABINCHUK
ZHYDYCHYN OF THE PERIOD OF
ANCIENT RUSSIA AND THE MONAS-
TERY OF ST. NICHOLAS

The article is devoted to highlighting certain issues of archeology p. Zhidichin of the Kivertsy region, as well as the foundation of one of the oldest monasteries in Volhynia, St. Nicholas. The collected archaeological data indicate a significant population of the village of Zhidichin in the Old Russia nperiod, the development of craftshere, aswellasthe special role of themonastery as a significant spiritual center.

Key words: period of Ancient Russia, Christianization of Slavs, monastery of St. Nicholas, pottery center, iron work.

Aleksandr MUSIN
THE CULT OF SAINT JOACHIM
AND ANNA IN MEDIEVAL EASTERN
EUROPE AND THE TRADITION OF PE-
REMYSHL ICON PAINTING SCHOOL OF
THE UKRAINIAN MEDIEVAL ART

The article studies the cult of Sts. Joachim and Anna in medieval Eastern Europe against the background of contemporary byzantine practices. The cult is reflected in the dedication of churches, onomasticon and iconography. In

іменослові та іконографії. Упродовж XII–XIII ст. зафіксовано лише два достовірних посвячення храмів св. Богоотцям – надвратна церква у Владімірі на Клязьмі (1196) та церква над могилою дружини князя Романа Мстиславовича у Володимирі (1291). Приділ із таким посвяченням у Софійському соборі в Новгороді міг існувати до початку XII ст., однак про нього повідомляють лише джерела XV ст. Міркування про існування у соборі Святої Софії у Києві придільного вівтаря св. Йоакима та Анни уже вже у XI ст. є історіографічним міфом. Приділ з таким посвяченням з'являється тільки в середині XVIII с., у зв'язку з реформою українського Православ'я, яку здійснювала Російська імперія. У зв'язку з останнім сюжетом критично оцінюється сучасна методологія дослідження іконографічних програм давньоруського храму. Ім'я Йоаким, здебільшого у версії Яким, неодноразово трапляється у берестяних грамотах і літописах. Ім'я Анна на честь матері Богородиці носила дружина київського князя Рюрика Ростиславовича († 1212) і дружина князя Романа († після 1253). Іноді приписувані княгині Романовій імена Марія або Ефросинія визнаються недостовірними. У зв'язку з розвитком шанування св. Богоотців розглядається питання про існування великої храмової ікони цих святих. Такі середньовічні ікони не збереглися, однак подібна іконографія могла знайти відображення у дрібній кам'яній пластиці. Ключову роль при реконструкції ікони посідає знахідка кам'яної іконки з парним зображенням святих у 2019 г. в Ратському археологічному комплексі (Курская обл., Росія). Іконку виготовив грецький майстер у Києві в першій третині XIII ст. На це вказують археологічний контекст знахідки та стилістичний аналіз іконки. Дослідження парних зображень св. Йоакима та Анни (мініатюри синайських Менологій, фрески й мозаїки Каранлик-Кілісе, Софії Київської, Неа Моні, церкви Успіння Богородиці в Нікеї, Санта-Марія дель Амміральйо в Палермо, Спаса на Нередиці та ін.) дають змогу висунути здогад, що іконографія іконки, позначена статичністю персонажів, склалася безпосередньо у Києві. Ця іконографія збереглася у традиції перемишльської іконописної школи, про що свідчить ікона

the 12th–13th century only two churches dedicated to these Saints are recorded: the gate church in Vladimir on the Klyazma River (1196) and the funeral church over the grave of the wife of Prince Roman Mstislavich in Vladimir (1289). The lateral chapel with such a dedication in the St. Sophia Cathedral in Novgorod could have existed by the beginning of the 12th century, but only 15th century texts report about it. The existence of the 11th century lateral chapel of Sts. Joachim and Anna in the St. Sophia Cathedral in Kyiv is estimated as an historiographical fiction. The chapel with such a dedication appeared here only in the mid-18th century within the reform of Ukrainian Orthodoxy carried out by the Russian Empire. Within the last topic, the modern research methodology of iconographic programs of Early Rus' churches is critically revised. The name Joachim, mainly in the form Yakim, can be found in birch bark documents and chronicles. The name Anna in honor of the mother of the Mother of God was attributed to the wife of the Kiev prince Rurik Rostislavich († 1212) and the wife of Prince Roman († after 1253). The names Maria or Euphrosyne sometimes attributed to the spouse of Roman are considered unreliable. The problem of the existence of a large church icon of Sts. Joachim and Anna is also analyzed. Such medieval icons are not survived; however, however this iconography could be reflected in small stone icons. The key role in the reconstruction of the iconography is played by the find of a small stone icon with a paired representation of Saints (2019, the Rat' archaeological complex, Kursk region, Russia). The icon was made by a Greek craftsman in Kyiv in the first third of the 13th century, what is indicated by its archaeological context and the stylistic analysis. Study of paired representations of Sts. Joachim and Anna (illuminated manuscripts of the Sinai's Menologia, frescoes and mosaics of Karanlyk-Kilisi, St. Sophia of Kyiv, Nea Moni, the Assumption of the Virgin's church in Nikea, Santa Maria dell'Ammiraglio in Palermo, Savior on Nereditsa church, etc.) suggests that the iconography of the stone icon, which is characteristic of the static character of Saints, was created and developed directly in Kyiv. This iconography was preserved in the tradition of the Peremyshl's icon-painting school, as evidenced by the icon of Sts. Joachim and Anna from the collection of the National Museum in Lviv, painted by the

св. Богоотців останньої третини XVI ст. зі збірки Національного музею у Львові ім. [митрополита] Андрея Шептицького роботи майстра Федуска з Самбора.

Ключові слова: шанування святих Йоакима і Анни, Софійський собор у Новгороді, собор Святої Софії у Києві, дрібна кам'яна пластика, перемишльська іконописна школа, майстер Федуско з Самбора.

**Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ
ПЕРЕМИШЛЬСЬКІ ВЛАДИКИ В
ЛІТОПИСАННІ ТА ПОЗАЛІТОПИС-
НИХ СВДЧЕННЯХ XIII СТОЛІТТЯ**

Проаналізовано відомості західноукраїнського літописання про єпископів заснованої 1220 р. Перемишльської кафедри, доповнені новгородськими переказами про першого перемишльського єпископа Антонія – новгородського архієпископа Антонія та скупили позалітописними відомостями про перемишльських владик XIII ст. На основі докладнішого вивчення Службника єпископа Антонія запропоновано погляд про його найправдоподібніше київське походження і виконання у середовищі майстрів, чинних на потреби митрополичого двору та спорядження до поставлення Антонія на Перемишльську кафедру.

Ключові слова: Перемишль, Перемишльські владика XIII ст., західноукраїнський літопис XIII ст., перший перемишльський єпископ Антоній, новгородський архієпископ Антоній, Службник єпископа Антонія.

**Леонтій ВОЙТОВИЧ
ЩЕ РАЗ ПРО “КАЗИМЄЖОВСКУ
ЛЕГЕНДУ”**

Стан збереження джерел ускладнює дослідження історії Руського королівства середини і другої половини XIV ст., коли розгорталися основні етапи боротьби за спадщину Романовичів. Сьогодні і далі більшість сучасних польських істориків залишаються в полоні патріотичного казієжовського міфу про приєднання галицьких земель до Польського королівства у 1340 р. Литовські історики погоджуються, що спроба польського короля зайняти Львів і галицько-волинські землі у 1340 р. не вдалася, але прихід до влади князя Любарта-Дмитра Гедиміновича

master Feduska from Sambor in the last third of the 16th century.

Key words: the cult of Sts. Joachim and Anna, St. Sophia Cathedral in Novgorod, St. Sophia Cathedral in Kyiv, small stone icons, Peremyshl's icon-painting school, master Feduska from Sambor.

**Volodymyr ALEXANDROVYCH
PRZEMYŚL ARCHBISHOPS IN
CHRONICLES AND NON-CHRONICLE
TESTIMONIES OF THE 13TH CENTURY**

The article analyzes information of the Western Ukrainian chronicles about bishops on Przemyśl chair founded in 1220, supplemented with Novgorod legends about the first Bishop of Przemyśl Anthony – Novgorod Archbishop Anthony and scarce non-chronicle information about Przemyśl archbishops of the 13th century. On the basis of a more detailed study of the Litourgicon of Bishop Anthony the article offers an opinion on its most plausible Kyiv origin and its creation in the environment of masters acting on the needs of the metropolitan court and involved in preparations to appointing Anthony as Przemyśl archbishop.

Key words: Przemyśl, Przemyśl archbishops of the 13th century, the Western Ukrainian chronicle of the 13th century, the first Bishop of Przemyśl Anthony, Novgorod Archbishop Anthony, the Litourgicon of Bishop Anthony

**Leontiy VOITOVYCH
YET ONE TIME ABOUT “KAZI-
MIERZ LEGEND”**

The state of maintenance of sources complicates research of history of the kingdom of Rus' of middle and second half of XIV of century, when the basic stages of light were opened out for the inheritance of Romanovich's. Today and fазer the most modern Polish historians remain in the captivity of patriotic “Kazimierz of myth” about tacking in 1340 the Lithuanian historians consent, that the attempt of Polish king to occupy Lviv and Galychyna-Volyn' earthin 1340 was not succeeded, but ascension to power of prince Lubart-Dymytr Gedyminovych a priori is considered including of these territories to the

апріорі вважають включенням цих територій до Великого князівства Литовського, не звертаючи уваги на позицію місцевої еліти Руського королівства (Галицько-Волинської держави) та титулатуру і політику самого Любарта-Дмитра, оцінці постаті і діяльності якого литовська історіографія приділила надто мало уваги. Сучасні російські історики, переважно з політичних міркувань, весь період боротьби за спадщину Романовичів подають як боротьбу між Польщею, Литвою та Золотою Ордою, зовсім не приймаючи до уваги місцеву давньоукраїнську еліту. Відсутність реакції українських істориків (за невеликими виключеннями) сприймається як мовчазна згода з подібними висновками. При цьому наявні джерела, перш за все давно відомі хроніка Яна з Чарнкова, з якої черпав Длугош, чи угорська "Дубницька хроніка", фрагменти окремих німецьких і польських хронік, пов'язаних з цими подіями, а також нечисленного актового матеріалу не дозволяють погодитися з подібними маніпулятивними висновками. При цьому ніхто з дослідників (навіть адепти Казимирівського міфу) не береться доводити, що Руське королівство в середині XIV ст. було завойоване, ліквідоване і поділене між Польщею і Литвою. Цей момент сором'язливо опускається. Тому проблема залишається дискусійною і вимагає подальшого дослідження.

Ключові слова: Казімежовська легенда, Руське королівство, Болеслав-Юрій Тройденевич, Казімеж III, Любарт-Дмитро Гедимінович, Хроніка Яна з Чарнкова, "Дубницька хроніка".

Great duchy Lithuanian, not displacing attention of position of local elite of the kingdom of Rus' (Galychyna-Volyn' State) and tytul's and politics of Lubart-Dymytr, to the estimation of figure and activity that Lithuanian historiography spare too small. Modern Russian historians, mainly for reasons of policy, all period of fight for the inheritance of Romanovich's is given as a fight beyween Poland, Lithuania anf Gold Horde, quite not taking the local Ukrainian elite and account. Absente of reaction of the Ukrainian historians (after small exceptions) is perce9ved as an implicit agreement with similar conclusions. Thus present sources, foremost a long ago known chronicle of Jan from Czarnkov, trom that ladled Dlugosz, or Hungarian "Dubnica Chronicle", the fragments if the separate German and Polish cronicles related to these events, and also not numerous act material, do not allow to agree with similar manipulations of conclusions. Thus nobody of researches (even adherents of "Kazimierz of myth") sets to prove that the Kingdom of Rus' in a middle XIV of century was conquered, liquidated and it divides between Poland and Lithuania. This moment goes down bashfully. Therefore a problem remains debatable and requires fuether research.

Key words: "Kazymyr of myth", Kingdom of Rus', Boleslav-Jurii Trojdenovich, Kazy-myrr III, Lubart-Dymytr Gedyminovych, Chronicle of Jan from Czarnkov, Dubnica Chronicle.

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021–2022. Вип. 15: На відзначення 80-річчя Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. 256 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 07.07.2022. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 22,68.